

॥ अथ श्रीभागवततत्पर्यटिप्पणी छलरीकृता प्रारभ्यते ॥

ॐ

15908

॥ श्रीमद्भुवनेश्वरीमहार्घांतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहरशीवाय नमः ॥ जन्माद्यस्य यथायोग्यं रमादेर्भवेति प्रभोः ॥
 यस्मान्निदोषकस्याणुपूर्णं नतोस्मि तं ॥ १ ॥ वेदान्यो व्यभजद्विष्णुभरितब्रह्मसूत्रकृत् ॥ कर्ताभागवतादेश्व वेदव्यासं नमामि
 तं ॥ २ ॥ योऽरुरब्रह्मसूत्रादिभाष्यं तात्पर्यनिर्णयं ॥ भारतदेश्व तं मध्वं भजाम्यादिसुहं मम ॥ ३ ॥ अनुव्याख्यानामृताब्धेयौ
 बुद्धयद्विमथ तं भजे ॥ निष्कास्यापाययं न्यायसुधां तं जयसंब्रह्मं ॥ ४ ॥ श्रीभागवततात्पर्यनिर्णयस्य प्रबोधिनी ॥ टीका मध्वकृत
 स्याहं करोम्यार्यकृपाबलात् ॥ ५ ॥ गंगासंगेन नैर्मल्यं रथ्यपैलैर्भते यथा ॥ तथा मद्भक्तिशुद्धयर्थं संगम्यते गुरोभिः ॥ ६ ॥
 इष्टानिष्टमाप्तिपरिहारसाधनाज्ञेषु सज्जनेषु कृपाळुभिः ब्रह्मसूत्रादिभिः मार्थितो नारायणो व्यासरूपेणाविर्भूय तेषां सज्जनानामिष्ट
 प्राप्त्यनिष्टपरिहारसाधनप्राप्तनाय वेदविभागपूर्वकं ब्रह्मसूत्रादिकं कृत्वा भागवतसंहिता चकार । तस्या अन्यैरन्यथाव्याख्याताया
 यथावचात्पर्याधीनिर्णयं कर्तुकामो भगवानानंदतीर्थमुनिः स्वयं हरिविर्लीनमकृतित्वादंतरायविधुरोऽपि नित्य हरिस्तुतिध्यानकर्तृत्वं
 स्वभावत्वेन कृतं हरिस्तुतिध्यानरूपं प्रगलं प्रारिप्यितपरिमयात्यादिसाधनं शिष्यशिक्षणार्थं सामान्येन भागवताद्यष्टांशकव्याख्यान
 रूपश्लोकेन ग्रंथादौ निवध्नाति ॥ सूष्टीत्यादिना । ईहा चेष्टा यस्मात् विष्णोः श्रीब्रह्मरुद्राः प्रभृतयः आदयो येषां सुराणां ते
 तथा ते च ते सुराश्च नराश्च ईशस्य स्वर्गाधिपेन्द्रस्य शत्रवः असुराश्च त एव आत्मा स्वरूपं यस्य जगतस्तत्तथा तस्यैत्यर्थः ॥ न्यस्ताः ।
 व्यासेन विस्तारेण साकल्येन युक्ताः ॥ समस्ताः । संकेत्वेन युक्ता इत्यर्थः ॥ छ ॥ अयेदानीं जन्माद्यस्य यत इति भागवत-
 प्रथमश्लोके यत इत्यादियच्छब्दस्यानन्वितप्रातितया निरस्तुकुहकमित्यादिविशेषणाना विक्रोथ्याभावप्रेमोणासंगतत्वप्राति चापेक्षि-
 ताप्याह्येनानुव्ययभद्रेनेन परिहरति ॥ जन्माद्यस्येति । अत्रोक्तिशब्द आवर्तनीयः । तत्र तद्वितीय इतिशब्द इति प्रकरणे हेतो
 प्रकाशादिसमाप्तिश्चित्यमराभियानादाद्यर्थकः । तेन यः अर्थेष्वभिज्ञः यः स्वराद् इत्यादियच्छब्दयुक्तसंग्रहः कृतो भवति । अनेन

अन्वयादितरस्य यतो यस्मादस्य ज्ञातः जन्मादि भवति यः अर्थव्यभिङ्गः यः स्वरत् यः आदिकवय ब्रह्म तेने य सुरया मुह्यति यत्र यस्मिन् त्रिसप्तौ मृषा तं स्तेन धाम्ना सदा निरस्तकुङ्कं सत्यं परं धर्महीलन्ययः प्रदर्शितो भवति । एवमन्वयं प्रदर्शयदानी-
भवयादित्यस्य संत्यार्थत्वत्रातिनिरासाय तदनुद्य भक्तोपेक्षमर्थमाह ॥ अन्वयादिति । अनन अनु उपक्रमानुसृत्य
अयति ज्ञापयत्यर्थमिति अन्वयो वेदादिः तस्मात् अय गताविति धातार्थत्यर्थानो ज्ञानार्थत्वादित्यन्वयपदार्थ उक्ता भवति ॥ इत्
रतः । इत्स्मात् जीवादिभिष्वात् । यत इत्यन्वयार्थत्रातिनिरासाय तदनुद्य यथावद्वाच्य ॥ इतरत् इति । व्याप्तिपदज्ञेन
तर्कस्य दर्शयति ॥ चेतनाद्धीति । अनन विषत चतनजन्यं कार्यत्वात्पुनादिवदिति तर्क उक्तो भवति । नन्वेनानुमाननश्वरस्य
कर्तृत्वं साधितं भवति । तदनुपपन्नौ । ईश्वरस्य विमतोपादानादिगोचरज्ञानाभावादित्याशकपरिहारयार्थव्यभिङ्ग इति भागवतपं
श्रुत्वं । तद्भाष्यानाय तस्य परिहारकत्वं च दर्शयति ॥ अभिङ्ग इति । अतः सर्वज्ञत्वेनोपादानादिगात्रज्ञानवत्त्वाद्युच्यत विम
तर्कदृत्वमीश्वरस्येति शेषः । स्वरादित्यस्य वैयर्थ्यशकपरिहारय स्वरादित्येतदवतारयति ॥ यं कामये तस्मिन् । अनासावि-
त्यतःपरं इत्याहृत्यार्थाहार्यं स्वरादित्यतःपरं इतिशब्दार्थाहार्यः ॥ अन्येषां । रमाब्रह्मादीना ॥ तदपेक्षत्वात् । ईश्वरपक्ष
त्वात् ईश्वरधीनत्वात् ॥ असौ । हरिः । तु अन्येषां ॥ नच । नेवेत्यर्थः । अनन स्वातंत्र्याद्धरव जगज्जन्मादिकारणत्वं
रमादेः स्वातंत्र्याभावात् जगज्जन्मादिकारणत्वमित्युक्तं भवति । तेन हरेरेव जगज्जन्मादिकारणत्व कुतो रमादीनामपि किं न
स्वरादित्याशकपरिहारयेदभित्युक्तं भवति । तेने ब्रह्मेत्यादिकावयवैयर्थ्यपरिहारयावतारयति ॥ कुत इति । अत्राभिङ्गत्वं
स्वरादृत्वं चेति शेष इत्यत आहोति शेषश्च पूरणीयः । आदिकवय इति पदत्सरं इतिशब्दार्थाहार्यः । नन्वादिकवय चतुर्भुवाय
ब्रह्म वेदं तेने उपदिष्टवानिति हरेश्चतुर्भुवोपेक्षत्वमात्रप्रचोच्यते । तेने सर्वज्ञत्वं स्वरादृत्वं च हरेः कथं सिद्धयतीत्याशंकां तन ब्रह्म-

त्यादिवान्प्रसूचितश्रुत्यर्थुवादेन परिहरति ॥ सहीति । हि यस्मात् स चतुर्मुख एव ता तानि विश्वा विश्वानि जातानि उत्पत्ति-
 मति वस्तूनि परिवश्रुव पराभूतानि चकार । नान्यः परिवश्रुवातो विश्वाधिक इति शेषः । अनेन सर्वजीवजडात्मरूपरूपचोचमचतुर्मु-
 खोपदेणुसार्वस्यस्य परार्थीनत्वस्य चासम्भावचतुर्मुहुरेः सर्वज्ञत्वं स्मरादत्वं च सिद्धयतीत्युक्तं भवति । इदंत्वस्य शररिवावगृह्यथा
 शैत्वध्रतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ हृदेति । हृत्तनेहे च मनः स्मिन्नेव सुहृद्गर्भो हरावित्यभिधानादिति भावः । हरिश्रुतिसुलस्य
 वेदोपदेशेऽत्र प्रमाणं बर्दस्तेनैव प्रमाणेन चतुर्मुखस्य सर्वजीवजडापेक्षया मथामान्यकत्वमेवादित्वं न तु कारणत्वमित्युक्तं भवति । मुहुरिति यं सूत्रय इति
 त्पुत्यादयतीत्यनेन चतुर्मुखस्य सर्वजीवजडापेक्षया मथामान्यकत्वमेवादित्वं न तु कारणत्वमित्युक्तं भवति । मुहुरिति यं सूत्रय इति
 वैषय्यशंकापरिहरायावतायति ॥ आत्मत इति । आत्मतः परमात्मत एव तस्य बुद्धिप्रकाशः हरिविषयकबुद्धिप्रकाशरूपः ।
 किमनेनोक्तं भवतीत्यत आह ॥ न चेति । शक्य इत्यतः परं इत्याहेति शेषः पूरणीयः । सूत्रय इत्यतः परं इति शब्दश्चा-याहार्यः ।
 अनेन हरेने चतुर्मुखोपदेशेऽत्र युक्तं तस्य स्वत एव ज्ञातृत्वादित्याशंकापरिहरायेद वाक्यमिति न वैषय्यमित्युक्तं भवति । वैषय्य-
 परिहराय श्रुषेत्येतदवतारयति ॥ न चेति । अत्र किं तु श्रुषेत्यतः परमित्याह । श्रुषेतीति वाक्यम-याहार्यः ॥ अट्टमः । अपूर्णः ।
 सुष्टयाद्यर्थमिति शेषः । श्रुषेत्यस्य मिथ्येत्यर्थमिति निवारयति ॥ श्रुषेति । अनेन श्रुषेत्यस्य निष्प्रयोजन इत्यर्थं उक्तो भवति ।
 सुषाशब्दस्य निष्प्रयोजनार्थत्वे प्रयोगं दर्शयति ॥ भित्त्विति ॥ भित्त्वाश्रुषाश्रुषदम्भना रहो जहासिति दशमस्कंधे
 कुण्णेनश्रुषणां यशोदाद्यवाधितमत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन मिथ्यात्वासम्भवत् निष्प्रयोजनार्थत्वं दर्शनाच्चद्वैत्रापि श्रुषापदस्य निष्प्र-
 योजनार्थत्वमित्यर्थः । नन्वनेन जगत्सृष्ट्यादिना हर्यः प्रयाजनाभाव उक्तः सोऽयुक्तः । अत्रामाणिक्त्वादित्यतस्तत्प्रमाणमाह
 ॥ देवस्येति । एषः इच्छात्मकः अयं जगत्सृष्ट्यादिलक्षणो धर्मः देवस्य हरेः स्वभाव एव न तु स्वप्रयोजनाय । कुतः आत्-

कामस्य माताश्लेषात्त्वस्य हरेः का सृष्टा न कापीत्यर्थः । नन्वेवं चेत्तर्हि सर्वथा प्रयोजनरहितगतस्तृष्ट्यादिकृत्परीश्वरस्योपेक्षावत्त्वं स्यादित्याशंकां यथेति भागवतपदतात्पर्यार्थकथनेन परिहरति । यत्रेतीति । अन्यत्र प्रवचविषये न दृष्ट्या सर्वथा प्रयोजनरहिते जगत्सृष्ट्यादिकं न भवतीति शेषः ॥ तद्विषये । परमात्मविषये । अनेन जगत्सृष्ट्यादेः स्वप्रयोजनाभावेऽपि परमयोजनस्य सत्त्वात्सर्वथा प्रयोजनशून्यत्वाभावादरेणोपेक्षावत्त्वमित्युक्तं भवति । त्रिसर्ग इत्यस्य त्रयाणां भूम्यंतरिक्षस्वर्गाणां सर्ग इत्यर्थत्वत्राति निरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ जीवेति । नन्वेवं व्याख्याने तेजोवारीत्यादिदृष्टान्तवाक्यमनुपपन्नार्थं स्यादित्यतो दृष्टान्तवाक्य दाष्टान्तिकसंगतत्वेन गोजयति ॥ एकमेत्येत्यादिना । प्रतिषिद्धवत् । सूर्यादिभूतिष्विवत् । धाम्ना स्वेन सदेत्यादिवच्यस्य मकृतासंगतत्वशंका निरासाय संगतिमाह ॥ न वेति । दृष्टिपदात्परं इत्याहेति वाक्यं कुहकपदात्परं इतिपदं च संयोजनीयं । अनेन तेजज्वादि दृष्टान्तोक्तो यो हरेः सकाशात् त्रिसर्गः स मायामय इति न शंकनीयं हरेर्निरस्ताभायत्वादित्याशंकापरिहारोऽनेन वाक्येन क्रियतेऽतो नासंगतामित्युक्तं भवति । ननु धाम्ना प्रकाशेन निरस्तकुहकमित्येतावतैव मायामयत्वशंकाया निरस्तत्वात् स्वेन सदेति पदद्वयं व्यर्थमित्यतस्तत्कृत्यमाह ॥ तद्दाम्ना । विष्ण्वधीनधाम्ना । पूर्वबंधभाक्त्व हरेरिति शेषः । इदमुक्तं भवति । यद्यपि धाम्ना निरस्तकुहकमित्यनेनैव मायामयत्वशंका निरस्ता भवति । तथाऽपि न पदद्वयव्यर्थं । विष्णुशक्तस्य धाम्ना निरस्तकुहकत्वस्य लक्ष्मीशक्त्याम्बो व्याष्टाचिसिद्धयै पदद्वयस्य मयुक्तत्वेन सार्थक्यात् । व्याष्टाचिरपि निमर्थमितिवेत्त । अधिका रिणस्तयोपासनार्थत्वादिति । सत्यमित्यस्य घटादिसाधारणाबाधितत्वल्पापाश्रयतीति निरासाय साधारणोत्पत्त्यर्थमाह ॥ सत्यमिति । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्स्युच्यते इति गीतामनुसृत्य सच्छब्दस्य साधुभावरूपमर्थं गृहीत्वा निर्दुःखैत्यर्थं उक्तः । सद्भावाख्यायार्थं गृहीत्वा नित्यैत्यर्थं उक्तः । आनंदतीति वै वदेदिति प्रमाणं मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संमत्य इति न्यायं चानुसृत्य तद्वारस्य

निरतिशयानन्दैत्यर्थ उक्तः । येति ज्ञान समुद्दिष्टमिति प्रमाणमुद्धृत्य यशब्दस्यानुभवैत्यर्थ उक्तः । एतत्सामानाधिकरण्यार्थो रूप
 मिति । आनन्दश्च अनुभवश्च आनन्दानुभवौ निरतिशयौ च तावानदानुभवौ रूपं स्वरूपं यस्य सः । तथा निर्दुःखश्च नित्यश्चासौ निर
 तिशयानुभवरूपश्चेति निर्दुःखनित्यत्वयोर्हरिविशेषणत्वं । तथा निर्दुःखी अदुःखसामानाधिकरणी च तौ निरतिशयानंदानुभवौ चेत्या
 नंदानुभवविशेषणत्वं च ज्ञातव्यं ॥ छ ॥ परमित्यस्यान्यमित्यर्थेभ्रान्तिनिरासाय तदनुद्य सम्यग्व्याचष्टे ॥ परमिति । ननु
 सपूर्णगुणलरूपपूर्णत्वं हरेः कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ परत्वेति । सत्यपदांतश्लोकग्रहणयादिपदं । एवमुक्तमर्थं प्रमाणेन
 विदुषोति ॥ तंत्र भागवते चेति । ईहादेरित्यादिपदेनाचार्यकृतभंगलाचरणश्लोकनियत्यादयो ग्राह्याः ॥ श्रुतिस्मृतिसमन्वयात् ।
 सम्यक् अनु उपक्रमाद्यनुसारेण ईयते ज्ञायते हरियेन श्रुत्यादिना समन्वयः श्रुतिस्मृतिरूपसमन्वयः तस्मादित्यर्थः । ननु यदि श्रुतिस्मृति-
 रूप एव समन्वयस्ताहिं श्रुतिस्मृतिभ्य इत्येव वक्तव्यं । समन्वयादिति तु व्यर्थमेवेति चेन्न । अत्र समन्वयादित्युक्ते भागवतस्य समन्व
 यपदस्य श्रुतिस्मृत्यर्थज्ञापनार्थत्वात् । अत एवैतत्प्रमाणानुसारेणार्थैः पूर्वमन्वयादित्यनद्य श्रुतिस्मृतिभ्य इति व्याख्यातं ।
 अन्यथा श्रुतिस्मृतीनामियुच्येत । न तु श्रुतिस्मृतिभ्य इति पंचमन्तत्वेन । यत्तु तत्तु समन्वयादिति सूत्रभाष्येऽन्वय उपपत्त्यादि
 लिङ्गापिति समन्वयशब्दस्य उपपत्त्यादिलिङ्गार्थत्वमुक्तं । तत् शश्लयोक्तित्वादिति सूत्रेण समन्वयशब्दार्थस्य शाश्वस्य पृथगुक्तत्वा
 भिमायेणैव न तु शाश्वस्य समन्वयशब्दार्थत्वाभावाभाभायेनेति बोद्धव्यं ॥ दृपूर्वादेः । नाचेतनः पूर्वः करणं यस्य तत् दृपूर्वकं ।
 भावमथानो निर्देशः । चेतनजन्यत्वसाधका युक्तिरदिर्यसाः युक्तेः सा तथा दृपूर्वादेः युक्तेः श्रुक्तेः श्रुक्तेः श्रुक्तेः । चेतुर्बुदिरिति
 कचित्पाठः ॥ श्रीब्रह्मभवपूर्विणः । श्रीब्रह्मभवाः पूर्वाः येषां ते श्रीब्रह्मभवपूर्वाः ते सत्यास्मिन् जगति तत् श्रीब्रह्मभवपूर्वि
 तस्यैत्यर्थः । श्रीब्रह्मभवपूर्विणः पृथक् यथायोग्यं समासेन व्यासेन च दृष्टिस्यित्यव्ययेहादेः कर्तव्यन्वयः ॥ वारिस्थितेजः

प्रतिष्ठा जीवाः । तेजसः प्रतिष्ठाः प्रतिविधाः वारिस्था च सा तेष्यप्रतिष्ठाया च वारिस्थतेजः । प्रतिष्ठावद्विद्यमानाः जीवा इत्यर्थः । तस्मात् हरेर्ज्ञानदुर्लभं येषां ते तथा मिथ्याज्ञानिन इत्यर्थः । ज्ञानदुर्बला इति क्वचिवाद्यः । तेषां मिथ्याज्ञानित्वं कुत इति चेत् तच्छान विषयस्यात्तासत्त्वादिति भावेनाह ॥ नित्यमिति । सत एव । स्वभावत एव । नित्यनिरस्तैर्ज्ञाले हरी रुध भवेत् । इन्द्रजालविधा सृष्टिरिति शेषः । शदेभ्यस्सादेन निरस्तैर्ज्ञालेषु रमाब्रह्मादिविन्द्रजालप्रकारा सृष्टिर्नास्ति तदा सत एव नित्यानिरस्तैर्ज्ञाले हरी इन्द्रजालप्रकारा सृष्टिर्न भवेदिति किञ्च क्लृप्तमिति कैवल्यधोतानार्थं सत एवल्युक्तं । तदेवोपादयति ॥ अक्षमा इति । अनंतार्चित्यो विभवः ऐश्वर्यं शक्तिर्नैस्य स तथा । तापिन्द्रजालप्रकारा सृष्टि ईते चेष्टे करोतीत्यर्थः । प्रमाणकारो यत्र त्रिसोऽध्यायान्नास्तेन सदा निरस्तक्लृप्तमिति वाक्यं प्रकारतरेण व्याख्याति ॥ स्वप्नादिकमित्यादिपदेन जगत्सुषुप्ती ग्राह्ये । प्राणादीत्यादिपदेनापानादिकं मुख्यप्राणरूप ग्राह्यं । तस्यैष आत्मा विद्यते ब्रह्मधामेत्याथर्वणोपनिषद्भूतां वायौ ब्रह्मधाम-शब्दभयोगात्पदनुसारेणत्र धाम्नोति धामशब्दस्य प्राणादिरूपो वायुरर्थ उक्तो ज्ञातव्यः । केवलज्ञानस्याज्ञानाश्रयस्य सदा निरस्तक्लृप्तमिति यावत् । परस्यास्य हरेः सकाशात् भायासृष्टिर्न युज्यते । तस्माद्ब्रह्मधायुता इत्यादि स्वोक्तमेव विदुषोति ॥ इदं न वाच्यत इति । इदं स्वप्नादिकं सर्वं जगत् यतः कारणत् केवलस्यास्य हरेः सम्यक् शक्त्या विजृम्भितं प्रकटितं तस्मात्केवलज यतश्च केवलजं भोसक्त्वा वाच्यत इत्यर्थः । अनेन यतः क्वचलाः केवलजाः तस्मात् केवलजातत्वादेव वाधायुता इति योजना द्रष्टव्या । अनेन सदा निरस्तक्लृप्तं सुषुप्तं भवतीति वचनात् द्वितीया धृष्टयर्थे । सदा निरस्तक्लृप्तस्य यतो भायासृष्टिर्न युज्यते तस्मात्तज्ज्ञातः स्वप्नादिरवापिनाः । धाम्ना धामनामकमुख्यप्राणस्येन स्वेन स्वतंत्रेण इरिणाजतश्च त्रिसांः स्वप्नजगत्सुषुप्तिर्नास्तीति यत्र हरी मृषा निष्कल इति भागवतवाक्यं प्रकारतरेण व्याख्यातं भवति । तंत्रभागवतप्रकारः सृष्टिस्थित्ययं हरेर्दोर्त्यादिसोक्तं

प्रमेयं नाप्रामाणिकमिति । एतद्रहस्यमिति । ब्रह्मसूत्रपदशब्दः सर्वसदागमोपलभकः । ब्रह्मसूत्राद्युक्तमौपचारिकमिति न शंक्नी-
 यमिति भावेन तत्प्रमेयाज्ञानिज्ञानिनोः फलमाह ॥ ये त्वेवं नेति । मे मतमिति वक्ष्यमाणमत्रापि सवध्यते मम मतमिति वर्तते । तत्र
 भागवतस्यैतदर्थमतिपादकान्यवाक्यसंग्रहार्थमित्यादीत्यादिपद श्रेयं । अत्र सृष्टिस्थित्यव्ययेहोदरित्यारभ्य कर्ता विष्णुरजो नित्य इत्यत
 तात्पर्यममाणवाक्यैर्जन्माद्यस्य यतान्वयादितरतश्चेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । सर्वज्ञत्वान्न चापारोऽनन्याधिपतिश्चासाविति वाक्येन
 अर्थेष्वभिन्नः स्वराट् इति वाक्य व्याख्यातं । गरीयान् ब्रह्मणो यत इति वाक्येन तेने ब्रह्महृदायादिकवये इति व्याख्यातं । तत्प-
 सदभूता इति श्लोकार्थेन शृण्वति यं सूरय इति विवृतं । इंद्रजालविद्यासृष्टिमित्यारभ्य कथं तामाहते हरिरित्यतवाक्येन धाम्ना स्वेन सदा
 निरस्तकुहकमिति विवृतं । निर्दुःखपूर्णोति श्लोकार्थेन सत्यपदं व्याख्यात । निर्दोषगुणेति तात्पर्यश्लोकार्थेन परशब्दो व्याख्यातः । स्वामादि
 कमित्यारभ्य शक्त्या सम्यक् विजृम्भितमित्येतेन यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति वाक्यं प्रकारांतरेण व्याख्यातं ।
 एतद्रहस्यमिति श्लोकार्थेन स्वोक्त्वार्यस्य प्रामाणिकत्वमुक्तं भवति । एवं तंत्रभागवतस्मृत्या तेजोवारिसुदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति भागवतवाक्यस्य
 र्थस्य तात्पर्यविषयत्वमुक्तं भवति । एवं तंत्रभागवतस्मृत्या तेजोवारिसुदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति भागवतवाक्यस्य
 जगन्निश्चयार्थत्वं निराकृत्येदानीं ब्रह्मसूत्रेणापि निराकराति । वैघर्म्यादिति । अत्र स्वप्नपदेन स्वप्नजगदावारोपित जात्र
 इजार्थक्यं शृण्वते । आदिपदेन जाग्रद्वज्जुसर्पादिकं शृण्वते ॥ वैघर्म्यात् । स्वप्नपदेन स्वप्नजगदावारोपित जात्र
 बाध्यत्वरूपस्वप्नादिबैकल्यं शृण्वते । ननु जगत्सत्यत्वे प्रमाणाभावाज्जगन्निश्चयत्वेपेवातो भागवतवाक्यस्य तदर्थत्वं युक्तमि-
 जगत्सत्यत्वे श्रुत्यादिप्रमाणमाह ॥ प्रधान्वस्येति । आदिपदेन विश्वं सत्यं भवताना इवो इत्यादिश्रुतयः । विश्व सत्य वशे
 विष्णोरित्यादिस्मृतयश्च शृण्वते । महतः सर्वोक्तुष्टस्य सत्यस्यास्य हरेः महानि महोति करणानि जगत्सर्जनादि-रूपमिति सत्या

सत्यानेव गवोच नु इत्यर्थः । एवं स्ववाक्यप्रमाणाभ्यां भागवताद्यश्लोकं सविस्तरं व्याख्यायेदानीं भागवतप्रथमस्थानान्त्याश्रितेन
व्याख्येयनिमित्तं प्रामाण्येदीर्घनिमित्तभूतं जन्माद्यस्य यतोऽव्ययादित्यादिपदश्लोकप्रथमाह ॥ ब्रह्मसूत्रमिति । अत्र ब्रह्मसूत्रमहाभारत
गायत्रीवेदशब्दस्त्वदर्थो ब्राह्मः । वेदवेदायैः संबधो यस्य स वेदसंबधः । चोऽधारणे । संबद्ध इति क्वचित्पाठः । स्वोक्ते
पदश्लोकार्थे स्पष्टं प्रमाणमाह ॥ उक्तं चेति । अयं श्रीभिक्षुप्रवृत्ताभिधः ग्रंथः ब्रह्मसूत्रप्रमाणार्थः व्याख्यानलक्ष्यः भारतार्थस्य
विष्णुसूक्तप्रथमस्य विनिर्णयो यथार्थज्ञानं येन भागवतग्रंथेन स तथा साक्षाद्भगवता नारायणेन कृतविच्छेदसंयुतः अष्टादशमहस्रः
अष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तः ॥ ततश्चायं श्लोकार्थः ॥ अन्वययात् । अनु उपरुमाहाद्यनुष्येन इत्येते ज्ञायते हरिर्येन स अन्यः
वेदादिब्राह्मं तस्मात् ॥ इतरतश्च ऽ विमतं चेतनजन्यं कार्यत्वात् पुत्रादिवदित्याद्यनुमानाश्च प्रमाणात् ॥ यतः । यस्मात् ।
विष्णोः ॥ अस्य । समादिजगतः । समासव्यासाभ्यां ॥ जन्मादि । उत्पत्त्याद्यष्टकं भवति । यश्च ॥ स्वराद् । स्वतः ।
तेन स्वातंत्र्येण वा ॥ अर्थेषु । तत्कार्योपदानादिकारणफलपरिमाणरेखोपरेत्वाद्यप्रार्थविषये । अभिक्षश्च । यः आदिक्रवये
जीवजटापक्षया ययमोत्पन्नाय ज्ञानिने चतुर्मुखाय ॥ ब्रह्म । वेदादि ॥ तेने । उपदिष्टवान् ॥ यं प्रति सूरयो मुखति । यत्प्रसा
देन विना य न जानति ॥ यथा तेजोवारिमृद्धां विनिमयः त्रिसर्गः । यथैकस्यैव तेजसोऽनेककाष्ठादिमावेष्टस्य बहुरूपत्व तथाऽ
नेकजीवजटालोकप्रपञ्चविष्टस्यैव विष्णोरेतेकरूपत्वं यथा वायुपाषिकसूयादिमतिविधानां सूर्यादिभ्य उत्पत्तिस्तथा प्रतिविवादीनां
जीवानां विवरूपहरेस्त्यचिः । यथा श्रुदादिभ्यो घटद्युत्पत्तिस्तथा प्रकृत्यादिभ्यो जडजगदुत्पत्तिः । एवं त्रयाणा हरिर्जिवाजटानां ॥
सर्गः । स्रष्टिः । तथा ॥ धाम्ना । स्वयापश्रुतप्रामाण्यदित्येन स्वेन रूपेण कृतः ॥ त्रिसर्गः । त्रयाणां स्वभगाप्रस्तुतिप्रदार्थानां
सर्गः । स्रष्टिश्च ॥ यत्र । विष्णावेव ॥ सृष्ट्या । व्यर्था । अन्यत्र लोके असृष्ट्या न व्यर्था ॥ तं परं । निर्दोषपुण्यपूर्णं ॥

स्वेन । स्वार्थिनि परानर्थिनि ॥ घाम्ना । प्रकाशेन । सदा ॥ निरस्तकुहकं । निरस्तद्वज्जालादिमायं ॥ सत्यं ।
 निदुःखानित्यनिरतिशयानंदानुभवरूपं । हरि सदा वय ॥ घमिहि । स्वरूपत्वेन चित्तयाम इति ॥ १ ॥ ननु त्रिष्यभिषार्यं प्रथारभे
 कर्तव्यपंगलयथानस्य प्रथमश्लोक एव कृतत्वान्त्रिष्युचरश्लोकेनेत्यतस्तस्य प्रयोजनमाह ॥ अधिकारीति । धर्म इति श्लोकेनेति शेषः ।
 अनेनास्य श्लोकस्य भागवतप्रथयाधिकार्याद्यनुवचतुष्टयज्ञापनार्थत्वात् न वैष्यमित्युक्तं भवति । अत्र श्लोके धर्मः मोक्षितकैतवोऽत्र
 परमो वेधं वास्तवमत्र वस्त्विति वाक्येनाहुल्यल्यविषयो भागवतशास्त्रस्योक्तः । निर्मत्सराणा सतामिति वाक्येनाधिकार्युक्तः ।
 शिवदं तापत्रयान्मूलनमित्यादिश्लोकेक्षेपेण प्रयोजनमुक्तं । गतिपाद्यप्रतिपादकभावादिरूपः संबधश्च सूचितो ज्ञातव्यः । तनाहुल्य
 विषयरूपस्य धर्मस्यान्यधर्मसाम्यनिवृत्त्यर्थं मोक्षितकैतवः परम इति विशेषणद्वयमुक्तं । तद्विशेषणद्वय धर्मे कथमित्यतस्तद्व्यति
 ॥ मोक्षितकैतेति । अनन मोक्षतिरिक्तफलानपेक्षया कृत ईश्वरं समर्पितश्च यो धर्मः सोऽत्राहुल्यविषय इत्युक्तं भवति । अधिकारि
 त्वेनोक्तानां सतां लक्षणं प्रमाणैर्नवाह ॥ नितिक्षेव इति । भावेन मनसा इत्यादीत्यादिना तृतीयस्कंधस्यरूपिलवाक्येन लक्षण
 मुक्तमिति शेषः । ननु यथेवं लक्षणवंतः संतस्ताहं सतामित्येतावताऽलं । निर्मत्सराणामिति विशेषणमयुक्तं । एतल्लक्षणवर्ता सतां
 मात्स्यप्रामोक्षतन्निषेधायामात् । यतः प्राप्तस्यैव निषेधो ह्य इत्यत सतामपि मात्स्यप्राम्नि दर्शयति ॥ सतां चेति । अर्जुनस्यैक
 लव्ये इव यथा मात्स्यं तथा सतां चोक्तलक्षणयुक्तसतामपि कुत्रचित्पुरुषे मात्स्यं दृश्यतेऽत्रः सत्स्यपि मात्स्यप्राम्नि तन्निषेधो युक्त
 इत्यर्थः । ननु सता हरिद्वेषिषु मात्स्यस्य गुणत्वात्निषेधः पुनरुक्त एवेत्यत आह ॥ तद्वर्जनीयमिति । ज्ञानार्थिनैत्यनेनेचम
 मात्स्यस्य तच्चज्ञानहानिर्देह्युक्तं । तेन तस्य सर्वथा वर्जनीयत्वं सूचितं भवति । अस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह ॥ महासहिताया
 मिति । आत्मानः स्वस्मादुत्पन्नेषु उत्तमजीविषु मात्स्यं नित्यं परिवर्णयेत् । यत्र यस्मिन् उत्तमजीवे मात्स्यं कुरुते तस्योत्तमजीवस्य

विषयत्वेन संबन्धिनः तत् तस्मात् यात्स्यार्त्तं ततः स यात्स्यकर्ता विधीयते विधानेनेति शेषः । अस्मिन्नव श्लोकं वास्तवमित्यस्य वस्तुनो याव इत्यर्थत्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ नित्येति । अनेन वस्तुना पारतत्यादिदोषाभावात्पानाददिग्रहणाना चाश्रयत्वेन सर्वाणि वास्तवमिति तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । स्वोक्तार्थं प्रमाणं पठति ॥ नित्यसंस्कृताधामिति । यद्यस्मात्परब्रह्म सर्वदा निरस्ताखिलदोषमानदादिग्रहणं तस्माद्वास्तवमिति र्थितं इत्यन्वयः । तत्रैव श्लोके वस्तुशब्दस्य पदार्थार्थत्वप्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ वस्त्विति । नन्विह नित्याप्रतिहतत्ववस्तुशब्देन कथं लब्धमिति चेत् । उच्यते । वस निवास इति धातोर्नियं कृत्य वस्तुशब्दस्यासति वाषके ह्युल्ल्याप्तुल्यन्यायेन स्वात्रय्येण सदा सर्वत्रातर्वहिव्यप्रीत्याप्रातिहतत्व नित्यत्व च नियतभवति वस्तु शब्देनार्थादप्रतिहतत्वं नित्यत्व च लब्धमित्याशयवान् प्रमाणत्वं तद्वक्ष्यति ॥ स्कान्दे वेति । यतस्तत् ब्रह्म वसनात् वासनात् सदा सर्वं जगति स्वस्य वासनात् सदा सर्वं जगतः स्वस्मिन् वासनात् सदा जगतोऽतर्वहिव्यप्रीत्यादिति यावत् । वस्त्विति शब्दवत्तो नित्याप्रतिहतं नित्यत्व च तत् अप्रतिहतं चेत्यर्थः । अनेन वसति सदा सर्वत्र वासयति सर्वं सदा स्वास्मिन्निति वस्त्विति वस्तुशब्दवाच्यार्थं उक्तो भवति । वस्तुशब्दस्य वाच्यार्थांतरमाह ॥ वास्सेनेति । यत् इदं असुरादिकं वासनं ब्रह्मणा निवासोऽनुपपद्यते भवति । अतो ब्रह्म वस्त्विति शब्दवत् इत्यर्थः । अनन वसा स्ववासने तादयस्यसुरादिकमिति वस्त्विति वस्तुशब्द-व्युत्पत्तिः तथा वस्तुशब्दोपपदादंतीत्यर्थार्थं तुदव्ययन इति धातोः कर्तारं विषयि षुषोदरादित्वात्कारत्योप च सति आणादिकं दुःखात्स्ये वा सति वस्तुशब्दनिष्यन्निशोका भवति । अत्रैव श्लोके किंवा परस्मित्वदनुद् तत्र परस्मिन् परब्रह्मस्थानकार्यत्वादि विसृतार्थो न ज्ञायतेऽत्रस्तस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ किंचेति । आदिपदेन यदुच्यते यदुक्तं । नन्वर्थकामादीनां भागवत् कथं तत्त्वदर्शकामादिकवर्गः किमिति कथमुच्यत इत्यतस्तदुक्तेरभिप्रायं प्रमाणैव दर्शयस्तनेन प्रमाणेन ह्युपपद्यते इति भागवतवाक्य

व्याख्याति ॥ गाढ्हे चेति । यतोऽत्र भागवते प्रतिपादितानां धर्मार्थकाममोक्षाणामीश्वस्य दृढबन्धोपाख्यमेकमेव पद पठते प्राप्यत
 इति पद फल । नत्वेदतिरिक्त फल । अत एतत्फलक धर्मोदिकमत्र मतिपाद्यते पृथगीशस्य मनस्यवस्थितिसाधनधर्मादिभिन्ना ये
 धर्मोदयस्तानहमत्र न वक्ष्य इत्यर्थः । अनेन पूर्वमेनसीश्वरावस्थितसाधनमष्टतथर्मादिकथनेः किंवा प्रयोजन न किमपीति भागवत
 वाक्याभिप्रायः प्रकटितो भवति । ननु धर्मोदयेनसीश्वारोषफलसाधनत्वेऽपि मोक्षस्य फलरूपस्य तत्साधनत्वाभावः । अतः कथ
 धर्मार्थकाममोक्षाणामिति मोक्षस्य तत्साधनत्वमुक्तमिति चेन्न । यथा फलरूपस्यापि कर्मक्षयादिरूपमाश्रस्योक्त्वात्यादिकलसाधनत्व
 तथा सर्वान्निष्ठनिष्ठविरूपमाश्रस्य स्वरूपभूतभावद्वैक्यरूपासनरूपफलसाधनत्वस्य ममाणसिद्धत्वात् । ननु सद्यस्तक्षणोदीतिशब्दयोरै
 कार्थत्वात्तत्तरत्वेवार्थमित्यतः क्रमेणैव शब्दद्वयस्य सार्थक्यमाह ॥ सद्यःशब्द इति ॥ न चेति । आप्तिकः क्षणध्वनेकमा
 लक्ष्यार्थोपेक्षया प्रवृत्त इति हेतोस्तात्र क्षणरूपताद्विशेषार्थव्यापनाय तत्क्षणादिति शब्दः सार्थकः । तथा संपूर्णोधिकारिणां जिवाना
 तत्क्षणैवावकाशयत हरिरिति हेतोर्ब्रह्मचद्योम्यतामनुष्ठृत्य प्रयुक्तो द्वित्रिक्षणादिसाधारणार्थकः सद्यःशब्दाऽपि सार्थक इत्यर्थः ।
 नन्वत्र श्लोकेऽधिकारारधिकश्चन किमर्थमित्यथा महाफलसाधनतस्करणार्थमित्याह ॥ अधिकारिति । स्वोक्तार्थं ममाणमाह ॥
 ॥ वामने चेति ॥ २ ॥ उत्तरश्लोकस्यासागतत्वनिरासाय संगतिमाह ॥ ज्ञानेति । भवतीति भावनेति श्रवः । प्रशस्य ।
 प्रशंसा कृत्वा । गलितमित्यस्य स्वयमेव गलितमित्यर्थश्चातिनिरासायोपेक्षिताऽ्याहारेणान्वयमाह ॥ भगवतेति । शुक्रमुखादमु
 तद्रसयुतं । युक्तेन द्रवीकृत । एव स्वय तात्पर्यार्थशुक्त्वेदानीं प्रमाणैव सर्वश्लोकार्थं विवृणोति ॥ उक्तं चेति । अप्युपुप इत्या
 रम्य महामोक्षफल इत्येतेन तात्पर्यममाणवाक्येन वेदस्य फलपुण्यादियुक्तत्वेन कल्लवृक्षसाम्यमुपपादित भवति ॥ गलित । पति
 तानि । कृष्णद्वैपायनेत्येतोनाचार्यवाक्यस्य भगवच्छब्दो वेदव्यासार्थको ज्ञेयः । भारतदीनीति बहुवचनमाद्यर्थे । तेन सात्त्विक

पुराणानि श्लाघाणि । दुरवधारण । तान्निस्पन्देन संबध्यते । तान्निस्पन्देन सवच्चते । कृष्णद्वैपायनेन यानि पतितानि तान्येव शुक्रमश्रुतिभिराङ्कितान्तीति पददयारन्वयः । भावतादीनां गलितफलत्वोक्त्या वेदस्यागलितान्यन्यानि फलानि सतीति सूचित । तदव स्पष्टयति ॥ क्रान्तिविदिति । भावान्व्यासो ह्यस्य वेददशस्याग्रेऽविषयाणि शुक्लार्थविषयाणि क्रान्तिचिरुलानि ब्रह्मसूत्रादीनि तु विश्लेषण दशया भासेत्यन्वयः । एतेषा गलितफलाना तेषामगलितफलाना, । वाशब्दः समुच्चये ॥ आमोक्षात् । मोक्षे मयादीकृत्य पिबतेत्यन्वयः । तस्यानेन किं फलमित्यत आह ॥ महतीति । मे पश्यता ज्ञानिनः पुरुषस्य मम महती भोक्तिः उत्तममसाह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ नैमिषे निमिषे क्षेत्रे इत्याद्युत्तरप्रथम्य प्रकृतासगतत्वञ्जातिनिरासाय समविभाह ॥ प्रकारातरणेति । प्रकारातरण निगमकल्पतरो रिति श्लोकोक्तयामवतादिव्यानरूपंकारादन्येन प्रकारेण वाद्यतरोक्तप्रकारेण पुरुषार्थः स्यात्किमनेनिति ब्रह्मनिवृत्त्यर्थमाख्यायि कोच्यते नैमिष इत्याद्युत्तरप्रथमेनेति शेषः । अत्र म्पाणमाह ॥ पादो चेति । सर्वेदेषु तथा सर्वज्ञाः सर्वेषु तत्फलरूपभागवतादिषु च महतां तत्र तु विश्लेषेण तात्पर्यं द्योतयंत्य आख्यायिका प्रदर्शयति तथा शोक्तमर्थं भागवतादियानरूपमर्थभूत पुरुषार्थस्यालाभ इति द्योतनाय च श्रद्धाद्वयमिषेव च प्रदर्शयति इत्यर्थः । तत्रः शंसिस्तुमर्हसीत्युत्तरत्र शौनकादिभिरुक्तोपदेश क्वचिति सूत प्रत्युच्यत । तत्र भट्टदेवो वादरायणमतविरुद्धत्वात् महाफलसाधनमिति स्पणहृदयस्थशुक्रां परिहृष्टुषोद्धातन्यायेन यानि वदविदा श्रेष्ठ इति श्लोकः महत्तः । तत्र वादरायणो यानि वेद प्रथयाणि वेदान्ये च मुनयो यानि विदुस्तसर्वे त्व वेत्यति शौनकादिभिः सूत्रज्ञानस्य सर्वप्रकारेण वेदव्यस्तुम्निज्ञानसाम्यमुच्यते । तत्तु म्पाणवाधितमतस्तात्पर्यमाह ॥ यानीति । अपिशब्दोऽवधारण । अगच्छतानीत्यनेन संबध्यते । यानि प्रथयाणि त्व वेत्य तात्पर्यैः ऋषिभिश्चैवेतानि सर्वाणि म्पाणवज्ञानान्यव न तु गदज्ञानानीत्यर्थः । अनेन ऋष्यादिज्ञातं यावत्तस्य सर्वस्य भावब्रह्मातत्त्वमुक्तं तेनार्थैर्ज्ञगवद्भातस्य सर्वस्य ऋष्याद्यज्ञानत्व चोक्त । तदुभय म्पाणवेव

सष्टयति ॥ उक्तं चेति । स वेदव्यासस्तद्बुद्धं वेदव्यासज्ञातं यस्मादव्यगोचरमन्येषां ब्रह्मादीनां गोचर गोचरो ज्ञानविषयो न भवति । तस्माद्ब्रह्माद्यैस्तत्र बुद्धयत इति पूर्वोक्तान्वयः । हे सूत त्व यावत्सर्वं मुनयो विदुस्तत्सर्वं भगवान् वादरायणो वेदेति भगवतावकायं योजितं भवति ॥ ४ ॥ आपन्न इति श्लोकार्थे विवक्ष इत्यस्य परवक्ष्यमाहित इत्यर्थप्रतिभ्याहृतहेत्वन्वयन परिहरति ॥ विवक्ष इति । क्वब्ध्यासरूप हेतु प्रमाणैर्नैव स्पष्टयस्तेनैव प्रमाणेन विवक्षो विमुच्यते इति भगवतवाक्य व्याचष्ट ॥ शारीराविति । अभ्यासादिति शेषः । भवेदिति सर्वत्र सवच्यते । मानसाद्भ्यासाद्विवक्ष इति शेषः । वि० पक्षिपर्यात्मनोरित्यभिधा नार्त्तं विः परमात्मा तस्य वक्षो भवेत् विवक्षान् भावप्रधानो निर्देशः । परमात्मवक्षान्त्वात् तदनुसधानादिति यावत् ॥ मुच्येत । मुच्येतैत्यर्थः ॥ १४ ॥ लीलेति श्लोकार्थे आत्मभाषया आत्माश्रिताज्ञानेन लीलाविदधदीकृत्यतीकृतलीलाया आविद्यकत्वेन पिथ्यात्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायात्मभाषापदमबुद्धसम्बन्धव्याचष्टे ॥ आत्मसमायेति । स्तोत्रार्थे प्रमाणमाह ॥ महामायेति नन्वनेन प्रमाणेन मायापदस्येच्छार्यत्येवागत न तु स्वरूपभूतेच्छार्यत्वं । तवेच्छित भिन्नेच्छाया एवात्र प्रतिपादितत्वादित्यत इच्छाया हरिस्वरूपत्वे प्रमाण वदस्तेनैव प्रमाणेनेच्छादीनां शक्तिशब्दवाच्यत्व चाह ॥ विष्णुसंहिताया चेति ॥ १८ ॥ इति श्रीभगवततात्पर्यटिप्पण्या प्रथमोऽध्यायः ॥ १-१ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ य प्रव्रजतामिति श्लोकार्थेऽनुपेतमित्यस्य केनापि संबधरहिताभिव्यर्थप्रतिभ्याहृतानान्वय प्रदर्श्य परिहरति ॥ अनुपेतमिति । शुक्रस्य दहादिशुक्रत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाच्चाहृत्य तन्प्रमाणवाधित । तद्भवति ॥ अनभीति । अत्रैव श्लोके विरहकार इत्यनेन वेदव्यासस्य शुक्रवियोगेन कारत्वमुच्यते । तत्साक्षात्कारायणे व्यासे प्रमाणवाधिताभिव्यक्तत्वं स्पष्टसम्बन्धव्याचष्टे ॥ अकार इति ॥ अदर्शयत् । आत्मानामिति शेषः । अनेन विरहकारो विरहेण कातरो वैररहित

अनेन स्वः स्वतंत्रः अनुभावः सामर्थ्यं यस्येति तत्पदार्थं उक्तो भवति ॥ ३ ॥ बद्धंतीति श्लोकेऽद्वयमित्यनेन द्वितीयं शून्यमिति
 जगन्निष्पत्त्यात्सुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय तदवृद्धं सम्यगव्याख्याय तत्र प्रमाणत्वनं श्रुतिस्मृती आह ॥ अद्वयमिति ॥ एनं ।
 पुरुष इति ॥ अभिः अभिमुखः । एतत्सदृश इति यावत् । एन ॥ अति । अतिक्रम्य । एतदधिक इति यावत् । यतःकारणात्
 तस्मात्पुरुषात् । तस्मात्कारणात् । अत्रैव श्लोके तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वाद्भिवाक्षितार्थः क इति जिज्ञासाया महत्सहितार्थामेवास्यार्थं
 उक्तं इति प्रतिज्ञाय तद्व्याख्यं पठति ॥ तत्त्वशब्दार्थं इति । यद्वत्त्विदानमीदृश तादृशमेवातीतानगतकार्त्वेऽप्यस्ति ॥ कुताश्चिन् ।
 कस्मादपि कारणात् । अन्यथात्वं ॥ नेयात् । न प्राप्नुयात् । तद्वस्तु ॥ तत्त्वतः । तसेः सार्थविवर्कित्वात् । तत्त्वानां ॥
 तत्त्वं । मुख्यं । तत्त्वविदुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्तामात्रमिति श्लोके सत्तामात्रमित्यस्य वैशेषिकाद्यगिकृतपरजातिरूपसत्ता
 स्वरूपार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय तदवृद्धं सम्यगव्याख्याय तत्र प्रमाणमाह ॥ सत्तामात्रमिति । अनेन सच्छब्द उच्यते द्रव्यादानदतीति
 वै वेदेति प्रमाणात् सती उपमा च सा ता आनदश्च सत्ता । सत्तामात्रमिति । अनुभवति मापयति अनुभावेतीति सत्तामात्र-
 मिति सत्तामात्रपदार्थं उक्तो भवति । तथा द्वितीयातसत्ताशब्दोपपदात् अतर्णात्प्रापदात् मा मान इति धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यये
 सत्तामात्रमिति शब्दसिद्धिरिति चोक्तं भवति । अत्रैव श्लोके पूर्वश्लोकोक्तज्ञानरूपस्य हेर्यदटादिज्ञानसाम्यनिरासाय सत्सत्त्वा
 विशेषणमित्युक्तं । तेन स्पष्टं घटादिविषयज्ञानसाम्यनिरासो न प्रतीयतेऽतः साम्यनिरासो यथा भवति तथा तद्वाच्यं ॥ न
 कार्येति । कार्यकारणविषयविशेषितमित्यस्यैव तात्पर्यार्थो वैषयिकमिति । विषयार्थमित्यर्थः । अनेन विशिष्यते येन सत्ता
 सत्ता च तद्विशेषणं विशेषणपादकं न विशेषणं अस्य ज्ञानस्येत्यध्याहारेण भागवतवाक्ययोजना सूचितो भवति । ननु
 तज्ज्ञानं वैषयिकं न चेत्तर्हि कीदृशमित्यत आह ॥ केवलमिति ॥ केवलं । सर्वानाम् स्वतन्त्रमित्यर्थः । ननु यज्ज्ञानरूपस्यैवः

सदसदाविशेषितत्वमुक्तं । तदुक्तं । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादौ सदसदात्मकसर्वविशेषितत्वोक्तिरित्याशंकारिपारिभाषाभाष्या
 भाष्यत इति भाषावतवत्य षष्ठ । तत्र तच्छकापरिहारः स्पष्ट न भवीयत । अतोऽपेक्षिता-याहारण तत्सम्बन्धाच्चे ॥ स्रष्टृत्वा
 दिभिरिति । आदिपदेन सर्वद्वैतादिकं ग्राह्य । चोञ्चकारणे । स्रष्टृत्वादिभिरित्यनेन सव-भूत । ज्ञानरूप ब्रह्म । स्रष्टृत्वादिभिरिव
 कार्यकारणस्रष्टृत्वादिभिरिव निमित्तैः । कार्यकारणविशेषित यः सर्वज्ञ इत्यादी भाष्यते । न तु दृष्टिरूपज्ञानवत्कार्यकारणद्वयत्वा
 दिनिमित्तेत्यर्थः । अनेन यथा चक्षुरादृष्टियजन्यदृष्टिरूपं ज्ञान यदादिजन्यत्वनिमित्तन यदादिज्ञानमित्युच्यत न तथा ज्ञानरूप ब्रह्म
 सदसदात्मकसर्वजन्यत्वादिनिमित्तेन यः सर्वज्ञ इत्यादौ सर्वविशेषितमुच्यते । किंतु सदसदात्मकसर्वस्रष्टृत्वादिभिनिमित्तैव यः सर्वज्ञ
 इत्यादौ सर्वस्रष्टृत्वाद्याभ्या ॥ उ-भाभर्थी । कार्यकारणरूपविषयाभ्या । विशेषितं भाष्यतेऽत्रा विरोधाभावात् सदसत्त्वाविशेषण
 मित्यत्र यज्जन्यत्वादिनिमित्तकसदसदस्रष्टृशेषितत्वाहित्यमुक्तं तदुक्तमेवैतं भाषावतवत्य व्याख्यात भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥
 तत्र भागवते चेति । अत्रैव श्लोके यत्किञ्चिदित्यत्र किमपि न भवतीत्यभयोजकत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदनुह
 सम्बन्धाच्चे ॥ यत्किञ्चिदिति ॥ अलोकासिद्धं । लौकिकभूतत्वाद्यसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु भवान्कबलति पूर्वव्य
 भाषदात्म्यं तत्त्वमुक्तं । अतस्तद्ग्रहानमेव वक्तव्यं । तद्विषय तच्छब्दशाना इत्युच्य श्लोके य आत्मनि देहे आत्मानं जिवं पश्यति
 इति श्रुत्यासांत जीवदानं कथ्यमुच्यत इत्याशंका तच्छब्दाद्यर्थदर्शनपूर्वकं कर्तृकप्रक्रियान्वयभदर्शनेन परिहरति ॥ यस्मादिति ॥
 तमेव । परमात्मानमेव । अनेनात्मशब्दः परमात्मवाची । अतो नास्यगतिरित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥ शिवाते हृदय इति श्लोके
 इत्ये ईश्वररूपे आत्मनि जीवे दृष्टे सति हृदयप्रतिभित्त एवेति जीवैश्वर्यज्ञानेन हृदयप्रतिभेद उच्यत इति केचिद्वाचसत ।
 तद्वाख्यानं निराकरोति ॥ आत्मनगति । इतीत्यनेन कुतो नोच्यत इति चेन्न । जीवैश्वर्यभेदज्ञानस्य हृदयप्रतिभेदकत्वस्य

प्रतिपादकसमाख्याश्रुतिविराधादिति भावेन भट्टप्रतिपादक समाख्याश्रुतिस्थातिभेद व्याचष्टे ॥ परेषामिति । अनेन परा
 ब्रह्मादयाञ्चरा निचा यस्मात्स परावर इति तस्यद व्याख्यात भवति । न कवल सभाख्याश्रुतिविरुद्ध जीवश्वरैक्यज्ञानस्य हृदय
 त्रयिभेदकत्व किन्तुत्तरग्रथविरुद्ध चति भावेन तद्वाक्यस्युदाहरति ॥ भेददृष्टेयेति । अस्य वाक्यस्य समुण ब्रह्मसगत्यग्रान्धन्युत्तर
 वाक्यान्वेयेन भेदज्ञानस्य हृदयग्रथिभेदनद्वारा भावन्नाहितुत्वमतिपादकत्व ज्ञातव्य । ननु समुणमिति विशेषणादशुभ्यसमुण
 ब्रह्मप्राप्तिव भेदज्ञानोक्ता न तु निगुणसुख्यब्रह्मत्वप्राप्तिरतो मुख्यब्रह्मप्राप्तिर्जीवश्वरैक्यज्ञानेनेवेति युक्त । जीवश्वरैक्यज्ञानस्य
 हृदयग्रथिभेदकत्वोपेत्यतो नदमसुख्य ब्रह्म किन्तु पूर्वश्लोक मङ्कृतसुख्यब्रह्मेवात्र ब्रह्मपदनान्यत इति भावन ततः पूर्व
 वाक्यस्युदाहरति ॥ ब्रह्म प्रधानमिति । अनेन भागवतस्यसमुणपट ज्ञानानदादिगुणपूणत्वार्थक न तु सत्त्वादिगुणपति
 वद्धत्वार्थकमिति सूचित भवति । किच हृदयग्रथिः संसार एव नान्यः । स च विद्ययव निवर्तत इति सुभासिद्ध । विद्या तु
 भेदज्ञानमवातो भेदज्ञानमेव हृदयग्रथिभेदक नत्वभेदज्ञानमित्याशयवान्भेदज्ञानस्य विद्यार्थत्वे प्रमाणमाह ॥ विद्येति । भिदाया
 जीवश्वरादिभेदस्य बोधः ज्ञान आत्मानि जीव विद्या नामेत्यर्थः । एव भेदज्ञानस्यैव हृदयग्रथिभेदकत्व प्रमाणान्युक्तेदानी
 जीवश्वरभेदस्याप्राधानिकत्वसकपारिहाराय तत्र प्रमाणान्याह ॥ यत्र हृदयादिना । यत्र यदा । जीवश्वरयोद्वैतमिव द्वैतमेव
 भवति । तत् तदा । इतर जीवः । इतर परमेश्वरं । पर्यतीत्यर्थः । अन्यं जीवादिप्रपचादिति शेषः । ज्ञायातपाविति
 वाक्यं जीवश्वरयोर्ज्ञानाश्रयत्वानाश्रयत्वान्याभ्या भेदमतिपादकं शालातरस्य ज्ञेयं यदा । ऋत पिताविति काठकवाक्यमेवेदं ।
 तत्र हरेर्विद्वद्विशुषाः सुखदुःखहेतु वसुच्यत । तेन भदसिद्धिः । एका वृन्दामिति वाक्येऽपि एकत्ववहुत्वाभ्या कामभदत्वहरि
 दत्तकामवत्त्वाभ्या च जीवश्वरभेदसिद्धिः । अनश्रन्नन्य इत्याद्युदाहाहृतश्रुतिषु विरुद्धमप्राधिकरणत्वमव प्रतीयत न तु साक्षाद्भद . ।

न च विरुद्धभाविकरणत्वेन भेदसिद्धिः । तद्वर्माणसत्त्वेन सुतरा तदधिकरणस्यासत्त्वादित्यस्तदभेदसत्यत्व प्रमाणान्याह ॥
सत्यः स इत्यादिना । यतः यस्य हरेः । सः अतश्चान्य इत्यादिशुक्लाशुक्लान्नाश्रुत्वादिरूपो महिमा । सत्यः । अतस्त
महिमान् । विभ्राज्येषु यद्गुणः । श बः सुख्यादिस्य । शृणोतिर्यथः । शृणतः सुवतः । दवस्य भयान् इद्रस्य । राति मित्र ।
एव विष्णु । अतु अनुष्ठत्य । विश्व सर्वे देवादयः । भदति हर्षयुक्ता भवतीति । यत् ईश्वरजीवधारणजीव्यत्वोपजाविकल्प
लक्षण । तसत्यभेदत्यर्थः । यत्र नात्रे मास । पूर्वे पूर्ब । शुक्लाः साध्या देवाश्च । सतीति निवृत्तज्ञान मासऽपि भटस्य
सत्यत्वोक्तेः सत्यत्वसिद्धिः । दमायस्मित्वादीत्यादिपदेन अन्यभयमतिनेयमान इत्यादेः सग्रहः । वीरः आरब्धयात्ताभी ।
इंद्रः परमेश्वररूपो हरिः । उग्रं सैव्वात् । कुरान् दैत्यादीन् । दमायन् दमयन् अथ तमसि पातयन् । शृष्व श्रूयत । दत्यर्थः । अत्र
जीवाना पृथक् पृथक् शुकितमोनित्यससारमार्शियोग्यस्वरूपात्क्या भटस्य तत्तज्जावित्सरूपत्वशुक्ल । तन जीवित्सरूपत्वददस्यापि
सत्यत्वसिद्धिः । न्तु भवेदेतत् भेदसत्यत्वं यदि मास भटस्यात् । न चैव । यत्रत्वस्य संसर्गात्सैवाभूतत्वेन क पश्यदित्यादिशुते
आत्माभटस्यात्कत्वेन तद्विरोधादित्याशना ममाणत्वेन परिहरति ॥ मग्नस्येति । अय भावः । नानया श्रुत्या मास आत्माभटः
प्रतिपायते किंतु । यत्र यदि । अस्य शुकस्य । सर्वं करणादिक । आत्मेव परमात्मेव । अभूत् परमात्मानिरकण स्य न स्यात् ।
तर्हि कान करणेन । क कर्मकारकः । शुकः पश्यत् । केनापि क्रमपि न पश्यत् । पश्यति च शुकः तत्तत्करण त त पदार्थ । अता
शुकस्य संसर्गात्भेदेति मोक्षे ईश्वरातिरिक्तकरणदः सत्यत्वमेव प्रतिपाद्यत । अन्यथा कस्यापि वस्तुना ज्ञानाभावेन एऽज्ञान
मभस्य शुकस्य दुःखतर कि न भवेत् सर्वव्यतिशयितदुःख भवत् । तत्र मासत्यापुरुषात्मेव भवत् । अता नान्यव्ययमनयान्यत् ।
किंतु करणादेः सत्यत्वमेवाता भेदसत्यत्व सिद्ध । एव यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुत्या जीवश्वभट प्रसा यदानीं स्मृतिवत्

सूत्रैश्च साधयति ॥ बहव इति । अत्र पुरुषशब्दश्चेतनपर्यायः । रुपाः चेतना* बहव उतेक एवति जनमेजयेन पृष्टुन वेशपायनन
 एतत् एन पुरुष एकं नेच्छतीति चतनैक्य निषिद्धय बहूना पुरुषाणा हीति जीवभद्रयोक्तवोद्भेदसिद्धिरित्यर्थः । अभिमानेन ह्यौ
 अभिव्याप्यमानस ज्ञानेन माहात्म्येनैहपूर्वकज्ञानेनेति यावत् । जातया भेददृष्टया जीवभिन्नत्वादिप्रकारकेश्वरपासनया परम्यत्वा
 ह्येपरोक्षज्ञानिनः सतः तत्पदं यातीत्यर्थः । अत्र फलोक्त्या भेदतात्पर्यसिद्धिः ॥ अनुपपत्तेस्तु । एकस्य सर्वेश्वरिस्थत्वानु
 पपत्तिरेव ॥ शारीरो । जीवः । न सर्वगत इत्यर्थः । ते ये ज्ञत प्रजापतरानदाः स एको ब्रह्मण आनट इत्यादिभेदव्यपदेशा
 दित्यर्थः । शारीरो जीवोऽपि । नात्पर्यामी । य आत्मनि विष्टुन्नात्मनोऽतरो यमात्मान वद यस्यात्मा शरीर य आत्मानमतरो
 यमयति । यो विज्ञाने विष्टुन्विज्ञानादांतर इत्युभयेऽपि शास्त्रिन एन जीव ईश्वराद्भेदेनाधीयत इत्यर्थः । भिन्नाऽवित्यः परमा जीव
 सयात्पूर्णः । परो जीवसयो ह्यूर्ण इत्यादिसोपपत्तिकर्काशिकश्रुता भिन्नत्वेन जीवस्यापदेशाज्जीवा इरभिन्न इत्यर्थः । आदिपदेन
 भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादिब्रह्मसूत्रसंग्रहः । यत्र पूर्वं सा याः सति देवा इत्यादिश्रुतो भेदस्य बोधे सत्त्वप्रतिपादनेनार्थास्तस्यत्व
 मुक्त । इदानीं तदेव भेदसत्यत्वं स्पष्टं श्रुत्यंतरं चोक्तमित्याह । सत्यत्वं चेति । न कवल यत्र पूर्वं सायाः सतीत्यादि
 श्रुतावयोद्भेदसत्यत्वमुक्त । किंतु भाष्टवेयश्रतौ च स्पष्ट भेदसत्यत्वमुक्तं इति चकव्दार्यः । तां श्रुतिभूदाहरति ॥ स्याणुरिति ।
 अत्र सप्रजापतिकृत्यस्याहृत्तिः कल्प्या । तत्रैकत्र सप्रजापतिमिति पददृश्यमपरत्र प्रजापतिना विष्णुना सहितमित्येकमव पद
 ज्ञातव्यं । स्याणुख्दमपतिरित्यभिधानात् । स' स्याणुसमापतिरिन्द्रादिभिः सहितः सन् । सप्रजापतिं विष्णुना सहित । प्रजापति
 चतुर्मुखं । मति । उक्त्वाकाम जगाम । गत्वा त्व कोऽसि वय केऽस्य' स कोऽसी-युवाच च त्वाददयो वय । सर्वे क्रिमकप्रकारा
 उतानेकप्रकारा इत्यपृच्छत् । एव स्याणुना पृष्टः प्रजापतिस्त भयुवाच । इशब्दः स्वोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं द्योतयति । विमुवाच

त्यत आह ॥ योऽस्मीति । यःकारः शुसि पवने यष पातरि दातरि त्यागावयवयाः क्रियेय विनय कल्पपादपत्यक्राशरत्नमाला
मिषानात् । अत्र यःशब्दः पवनशियदातृकल्पशार्फकः । अहं यो हरिश्चिन्मः पूर्वपवनरूपा ब्रह्मामि । युयु सर्वे मन्त्रिभ्याः
स्यः । स विष्णुर्वा भ्रदादीनां सर्वेषा कल्पवृक्षः । कल्पवृक्षो यथा सर्वाभीष्टदस्तथा भाशादिसर्वेषुरुपायदाताऽस्तीति प्रजापतिः
स्याणुप्रत्युवाच । अयमजापत्युक्त्यन्तर । स्थायः सत्य भिदाः सत्य भिदाः सत्य भिदाः सत्य भिदाः सत्य भिदाः सत्य भिदाः सत्य भिदाः
उप समीपे । आक्राष्टव्यं शब्दं कृत्वात् । उषैरवदिति यावत् । भिदा ब्रह्मादिसर्वेचरताना मिषा हरःश्च भेटः । सत्य सत्यः ।
हरिश्च । आरुभिः दोषिभिः । नः न्यः । वन सभकाविति घाताः । सभजनीया । मेव नेव भवतीत्यर्थः । एवं साक्षाद्भेदस्य
सत्यत्व श्रुत्योक्तेदानी भेदकसत्यत्वेन भेदसत्यत्वप्रतिपादक पूर्वोक्त श्रुतिद्वयमुदाहरेति ॥ सत्यमेवमिति । न क्वाकभेदस्य
सत्यत्वं व्यावहारिकमेव न तु पारमार्थिक इति चेन्न । विकल्पासहचरात् । तथाहि । एव एव शब्दः । भेदस्य भक्तिकल्पितत्व
स्मीक्रियते । उत नेति । द्वितीय ब्रह्मवत्पारमार्थिक सत्यत्व स्यात् । आद्य सत्यत्वेन भटज्ञानस्यष्टसाधनत्व भ्रातिकल्पितत्वेन
तज्ज्ञानस्यानिष्टसाधनत्व च न स्यात् । अस्ति च तदुभय । अतो न भेदस्य भ्रातिकल्पितत्वमि-याज्ञयवास्तुदुभय मषाणनद
दर्शयतेनेव मषाणोभेदवाक्याना तात्पर्यार्थभेदज्ञेयपूर्वक भेदमिथ्याभेदसत्यत्वज्ञानस्य कारण च दर्शयति ॥ मन्वासाहिनाया
मिति । भ्राति भ्रातिकल्पित । केचिदाहुरपाडिता इत्यत्र पूर्ववाक्यस्यचच्छब्दाद्भवतेते पर' परमान्वा । अनिष्टम' षण्डीन
त्वादिसर्गपूर्वकजीवसद्गो न भवति । अदुक्कृतं दुक्कृतविरुद्ध । सुकृत सत्कर्म । किं कृत । प्रत्युत दुक्कृतमव कृतमित्यर्थः ।
अतयार्थैक्यवाचीनीति तात्पर्यश्लोकार्थेन तथा अस्य स्मि त्वमह स्वात्मि त् सपूर्णश्लोकेन चकवास्याना तात्पर्यार्थः कथ्यत ।
तानि दृष्ट्वेति श्लोकार्थेन अतो भ्रमति वचनैरिति श्लोकार्थेन चापडिताना जीवेष्वभेदोभेदयोर्मिथ्यात्वसत्यत्वविषयभ्रम प्रत्यभद

वाक्यतात्पर्यार्थज्ञान दौर्गत्यादि च कारणशुक्तं वदितव्यं । मोहतत्पर्यैः असुरमहान एव तात्पर्यशुक्लवर्चनैरित्यन्वयः । पुरथा
 विष्णुर्यतो नियामन् सर्वनियामकोऽन्योन्यामीत्युच्यते । यतश्चातर्थाभी । अतः सर्वातर्थाभित्वादस्य स्मित्त्वमह स्वात्सत्यभिदोगोचर-
 अभेदप्रतिपादकवाक्यविषयः । यतश्चाभिदा गोचरो हरिरतस्तदुपरि ज्ञानान्मोहतत्पर्यवचनसुरा प्रभतीति योजना । अभिधा गावर
 इति क्वचित्पाठः । ननु मोहतत्परैरित्यनेन यद्वेदवाक्यानामसुरमोहकत्वशुक्तं तत्किमर्थमित्यता विष्वादिभित्पर्यभिसुराणा तम,
 प्राप्त्यर्थं चेति भावेनाह ॥ तन्मोहने इति । भद्राभकारशु तमास्विति शेषः ॥ २२ ॥ सत्स्वरज इति श्लोके पर, पुरुषा
 विष्णुरस्य जगतः स्थित्याद्यर्थं हरिविरचहरेति सद्भा यत्त इति एकस्यैव देवदत्तस्य पाचकपाठकादिनामवर्णनमिव एकस्यैव विष्णु
 रूपस्य हयदिनामवर्णनमवस्थुच्यते । न तु तत्तन्नामरूपव्यप्युच्यत इयं यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यार्थमाह ॥ विष्णोरेवेति । एव
 शब्दस्य त्रिरूपाणाभित्यध्याहृतानान्वयः । विष्णोर्हिरूपाणामेव । त्रिसद्भाः हरिविरचहरेति तिस्रो नल्लेकस्यैव रूपस्यत्यर्थः ।
 अनेनैकरूपस्यैव त्रिसद्भा इत्यन्यथाप्रतीतिनिरस्ता भवति । स्रोक्तार्थं प्रमाणमाह ॥ वामने चेति । द्रुवति श्रयमाणरूपशब्दः
 प्रत्येकमभिसंबन्धते । ब्रह्मेति रूपं च विष्णवति रूपं च इति रूपं च ब्रह्मविष्ण्वीशिरूपाणि । विष्णाः सतीति शेषः । एतदेव
 स्पष्टयति ॥ ब्रह्मणीति । अनेन श्रुत्यादौ यद्विरचिक्शिवनामकयोर्जीवयोरेत्यपि संहारकर्तृत्वमुच्यत तद्विरचिक्शवर्णनतत्तन्नामक-
 विष्णुरूपयोरेवेति श्रुत्यादेस्तात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ नैर्युक्त इति । हरः सत्त्वादित्रिगुणाश्रयत्वकत्या सत्त्वादित्रिगुणाना
 साम्यप्राप्तौ सत्या तत्रिरासाय श्रेयासि तत्रेत्यादिवाक्यं प्रवृत्तं । तत्र सत्त्वानामित्यस्य हरवित्यर्थत्रानिनिरासाय तदर्थं वदस्ता
 त्पर्यार्थमाह ॥ त्रयोपीति । अपि यद्यपि । अनेन सत्त्वगुणस्य त्र्यस्तमोगुणाभ्यामाधिक्यमुक्तं भवति । रजोगुणस्य तमागुणा
 दाधिक्यं गीतादिभ्रमाणान्वातव्यं ॥ २४ ॥ इदमेवाधिक्यं दृष्टतेन वक्तुं पार्थिवादाकरुण इति भागवतश्लोकः प्रवृत्तः । तत्र

दाहणः काष्ठेन्द्रिय इत्युक्त्या धूमस्य काष्ठजातत्वमेव लोकप्रसिद्ध्या प्रतीयते । न तु सभक्तमित्यव उपभक्ते ह्युपभक्त्युर्वक् धूम इत्यतः परं शेषं पुरयति ॥ मेवेति । मेधस्य मेवाभिमानद्विषयः । रूपं प्रतिभा । मेधरूपं तस्य भावस्तत्त्व तस्मादित्यर्थः । अनेन भागवतवाक्ये उपभक्तवदस्मादभिहित्याद्युक्तवाक्येऽपि संबन्धीय इति श्रुतिर्भवति ॥ २५ ॥ ननु सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनमिति सत्त्वगुणस्य यद्ब्रह्मदर्शनसाधनत्वमुच्यते । तदयुक्तं । श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च साधनं ज्ञानसंपत्तौ प्रधानं नान्यद्विद्यत इत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वात् । अत्र हि भक्त्यादेरेव ब्रह्मदर्शनसाधनत्वाकोरित्यतो विरोधो परिहरति ॥ सात्त्विकानामिति । भक्तिर्ब्रह्मदर्शनसाधनत्वमुच्यते । सत्त्वं ब्रह्मन्दाः सावधारणा इति न्यायेन सात्त्विकानामेव वासुदेव भक्तिरूपधत्त इत्यर्थः । अनन । सत्त्वं सत्त्वगुणः । यतः यस्मात्कारणात् । भक्तिश्रवणादिद्वारा ब्रह्मदर्शनसाधनं । तस्मात्कारणात् तमोरजाभ्याल्लक्ष्म इति भागवत वाक्यं व्याख्यात ॥ २७ ॥ रजस्तम इति श्लोके भूतभजेन्द्रादीनित्यस्य भूतानि च प्रजेष्वाश्चादया येषामित्यर्थभ्रान्तिनिरासा यार्थमाह ॥ भूतेनेति । अनेन भूतानि च मजाश्च भूतमवास्तासामीक्षाः भूतभजेन्द्राः पितरश्च त एवादया येषा तानीति तत्त्वद विश्रद्ध लको भवति ॥ २८ ॥ स एवेदमिति श्लोके सदसद्रूपया आत्ममायया जीवाविद्ययेति विशेषणविशेष्यभावभ्रान्तिनिरासाय तत्त्वमनूय सम्यग्व्याचष्टे ॥ आत्ममाययेत्यादि ॥ ३१ ॥ तथा विलसितोच्चिति श्लोकार्थे विज्ञानेन विजिभित इत्यस्य विवाशितार्थभ्रान्तिरसद्वदन्तु सम्प्रव्याचष्टे ॥ विज्ञानेनेति ॥ ३२ ॥ स्वनिर्मितेष्विति श्लोकार्थे भूते निविष्टा हरिस्तदुपान् भूतान् सुखदुःखादिगुणान् शुक इत्यर्थभ्रान्तिनिरासाय तद्वाक्यं सम्यग्व्याचष्टे । तद्गुणानेवेति । अत्रोत्तरत्र प्रमाणानुसारेण शब्दः सार्थको ज्ञयः । सावधारणत्व तु सर्वं ब्रह्मन्दाः सावधारणा इति न्यायेनाक्तं ज्ञातव्यं । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ सर्वत्रेति । अत्र सर्वत्र सारश्रुमिन्नेन तद्गुणान् तेषु भूतेषु विद्यमानान् गुणान् सारानेव शुकं इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ननु

तद्गुणान्धुक्त इत्युक्तं । अनश्रान्त्याऽभिचक्रशीतित्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादित्यतः श्रुतिविराघपरिहाराय श्रुतिविवाक्षितमर्थमाह ॥
 अत्रश्रान्तिः । अनश्रान्त्यादिश्रुतौ भोक्तृत्वनिषेध इत्यर्थः । क्लृप्तिः परिमितिः । स्वोक्ताय प्रमाण दर्शयन्नेव प्रमाणं
 श्रुत्युक्त्या भोक्तृत्वे निमित्तात्तरं च दर्शयति ॥ अकल्टप्त्या चेति । चक्रब्दः सञ्चये । अकल्टप्त्या परिमितिभोक्तृत्वाभावन
 स्वतत्रत्वात् परार्थानभोक्तृत्वाभावाच्च । अश्रुभस्य अश्रुभोक्तृत्वस्य वर्जनाच्च । अभोक्तृत्युच्यतेऽनश्रान्तित्यादौ । श्रुयभोक्तृत्वादेव
 भोक्तृति च तं विदुरित्यर्थः । पूर्णस्वानदभोजनाच्च विरागाच्च परस्यास्य हेर्भोक्तृत्वप्रतिषेधनाभित्यवयव । ननु पूर्णस्वानदभो
 जनस्य पराभोक्तृत्व प्रति हेतुत्वं न सभवति । रमादौ व्यभिचारादित्यत उक्तं ॥ अन्यूनोति । कस्मान्दित्यर्थः । अनेन नात्र स्वानदस्य
 विदधिक न भवतीत्यनूनाधिक तस्य भावस्तत्त्वं तस्मान्निमित्तात्पूर्णः स्वानद, तस्य भोजनादित्यर्थः । अनेन नात्र स्वानदस्य
 पूर्णत्व यथा कथंचिद्विशित । कित्वन्युनाधिकत्वनैव । तच्च लभ्यमाद्यानदे नास्ति । तस्य ब्रह्माद्यानदादधिकत्वात् विष्ण्वानदात्
 नूनत्वात् । अतो व्यभिचाराभावद्वयुक्तमस्य निमित्ताच्चमित्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥ इति श्रीभद्रागवतात्पर्यटिप्पण्या द्वितीयेऽ
 ध्यायः ॥ २-२ छ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ जगृहे पौरुषमिति श्लोके पौरुषरूपस्य ग्रहणशुच्यत । तत्र ग्रहण विद्यमानस्याविद्यमानस्य च सभवति ।
 तत्र कस्य ग्रहणं विषयितामिति न ज्ञायतेऽतो विषयित ग्रहण दर्शयति ॥ व्यक्तयेति । अनेन विद्यमानस्यैव ग्रहण । तदपि
 हस्तेनादिरूप न भवति । कित्वभिव्यक्तिरूपमेवेत्युक्तं भवति । कुत एतदित्यतस्तत्र प्रमाणमाह ॥ तथाहमिति । यदप्य यस्य
 जनार्दनस्य रूप । अहेयमपुत्रादेय च । नित्यमव्यय स्वरूपतो देहादितश्च नाश्राहित ॥ यद्वा ॥ नित्य स्वरूपता देहादितो नाश्र
 रहित । अव्यय विविध जगत् अगति गच्छति जानातीति व्यय अकारवाच्य तत् अव्यय । स एवाहयलुपादयरूपा जनार्दने

विश्वं जगत् । रूपं यस्य तादृशं तत्पारुष रूपमभवत् । विश्वरूपस्य सा रचनी रात्रिरित्यर्थः । न सदिति क्वचित्पाठः । तत्र सप्त
 कार्यरूप ग्रहदादिकमित्यर्थः । एव हरेर्ग्रहदादिजन्यशरीरत्वं प्रमाणेन निराकृत्यदानीं प्रकृतिजन्यशरीरत्वं च प्रमाणैव निरा
 करोति ॥ न तस्येति । हरेर्यः प्राकृतदेहाभावः स मुक्तबदन्यध्यानादियोगानिमित्तका न भवतीत्याह ॥ न योगित्वाविति ।
 तर्हि किं निमित्तक इत्यत आह ॥ ईश्वरत्वादिति । अचित्यस्यरूपक्षेत्रोवेत्यर्थः । सत्यरूपाऽऽयुत इत्यत्र सत्यपदेन रूपस्य
 भिद्यत्वात्क्षुच्यतऽऽयुतपदानित्यत्वं च निराकृतं भवति । नन्वेतन्प्रमाणवत्प्रकृत्यचित्पुरुषादिदृश्य नित्यत्वात्प्रकृत्यु न भक्त्या
 दिसर्वदेहानामित्याशङ्का प्रमाणनैव परिहरति ॥ सर्वे नित्या इत्यादिना । सर्वे दहा, भक्त्यादिसव दहाः । परमानन्दसदाहा
 पूर्णानन्दसमूहात्मकाः । सर्वतः । सार्वभक्तिरुत्सासिः । सर्वे दहा । सर्वगुणान्युनानधिकारात्परस्पर समा इत्यर्थः । ननु
 यदि हरितवैद्यैरग्रदंस्तस्य स्वरूपत्वं सदा सत्त्वात् । जगद् व्यस्तुजदिति स्वीकारत्यागाक्तिरशुक्ता स्यात् । न हि विद्यमानस्य
 ग्रहण त्यागो वा सम्भवति । अतिप्रसंगादित्यत आह ॥ तत्स्वीकारादिति । आदिपदेन त्यागो ग्राहः । यथैतन्न स्वरूपेन
 विद्यमानस्यैवापरहस्तस्य ग्रहणं त्यागश्च भवति । तथा विद्यमानस्यैव देहस्य ग्रहण त्यागश्च सम्भवति । ननु यदि हस्तस्य हस्त
 स्वीकारादिवद्वैदेहस्वीकारादिकं स्यात्तर्हि देहस्य हस्ताङ्गेटादिबद्धदेहैर्भेदादिकं च स्यादित्यत आह ॥ वैलक्षण्यमादिति । वा
 शब्देऽन्वधारण । हरितदेहयैवैलक्षण्यपादात्तभक्तत्वनित्यत्वाद्धिरूपहस्तविरुद्धलक्षणवत्त्वस्य प्रमाणरिद्धत्वात् । तद्वत् हस्तवत् । नैव
 भेदादिकमिति शेषः । तर्हि हस्तस्वीकारवदिति तन्नाभयणत्कमित्यत आह ॥ ज्ञानेति । विद्यमानस्य ग्रहणत्यागा न सम्भव
 इति शङ्कामानस्य ज्ञानत्यागश्च केवलज्ञानार्थः । यथा विद्यमानस्य हस्तस्य ग्रहणदिकं भवति । तथा विद्यमानस्य हरिदहस्य । अत
 ईश्वरः केवलैश्वर्यसयोगात् जाता गतः । हरिदह रूप तदपमित्यादिप्रकारेण । विवक्ष्यत व्यवहृत्यत इत्यर्थः । एव स्फुर्युपादित

होर्देहाधभदे श्रुति चाह । एकमेवेति । न कवलम्बमथयोगात्मन् मादिरिति हरा लाकविरुद्ध जातवादिथ्यन्तार एवास्ति किंतु
 लाकविरुद्धमधुखलवादिक् वैश्वर्ययोगादस्तीत्याह ॥ तस्यैवेति । एककार एवैश्वर्ययोगादित्यमन सव व्त । स्वोक्तार्थे प्रमाण
 माह ॥ तथा चेति । सर्वैः प्रकृत्यादिभ्यः । ननु यदि भगवानैश्वर्ययोगादिविद्वेषाऽभिधीयते तर्हि गुणविरुद्धदाषाथोऽव्यभिधिधियतस्यत
 आह ॥ तथाऽपीति । आहार्याः आहर्तुं सहर्तुं याग्याः । चोऽवधारण । गुण इत्यनेन संकथ्यते । परम हरो दोषाः कथञ्चन नवा
 हार्याः । अपि तु किंतु । विरुद्धगुणा एव सर्वैः समाहाराः उपसहारा इत्यन्वयः । ननु गुणापसहार एव कृतव्या न दाषोपसहार
 इति यदुक्तं तच्छ्रुत इति चेन्न । दोषोपसहारस्य मिथ्यार्थविषयत्वानर्थक्यत्वत्वात् । ननु तर्हि गुणापसहारस्यापि मिथ्यार्थविषयत्वेतानर्थ
 साधनत्वात्साऽपि कृतव्य इति चेन्न । गुणापसहारस्य मिथ्यार्थविषयत्व वदतां मिथ्याज्ञानित्वाच्च गुणापसहारस्य दाषापसहारावपि मथ्यार्थ
 विषयत्वमित्याशयवान्मानमेव पूर्वोक्तलुवादापूर्वकं तद्वदता मिथ्याज्ञानित्वं दर्शयति ॥ विष्णुघर्मोति । गुणदाषावीश्वरे स्वातन्त्र्यादि
 गुणो जीवे पारतन्त्र्यादिदोषश्च माययव अविधयैव कल्पिताविति ये रुचिदाहस्तोऽधिष्ठाताः ॥ यद्वा ॥ गुणदाषावित्यत्र दोषग्रहण दृष्टा
 तार्थमेव । नन्वीश्वरे गुणमिथ्यात्वनिरासवदोषमिथ्यार्थनिरासार्थमिति ज्ञातव्य । य कश्चित् पुरुषात्मने भाययेव श्रायैव । गुण
 दोषौ । यथा श्रात्यैव भवीषते । तथा गुणोऽपि सर्वज्ञादिगुणाऽपि । श्रात्यैव भवीषत इत्याहुः । तेऽधिष्ठा मिथ्याज्ञानिन
 इत्यर्थः । कुताऽधिष्ठा इति च्त् । अविद्यमानार्थज्ञातृत्वादिति ब्रूमः । तथाहि । ईश्वरे भायाकल्पितगुण वदन् प्रष्टव्या जायते ।
 किं स्वाश्रितभाषया ईश्वरे गुणः कल्पित इत्याश्रितया । आद्य निराकरोति ॥ न तत्रेति । तत्र ह्यौ । भाया नास्ति ।
 सर्वज्ञत्वत् । अन्यथा सर्वस्य न स्यात् । न द्वितीयः । अन्यगतभाषयात्मस्य भाषाविनश्रेयकाराभित्त्व । नेश्वरः स्वस्मिन्दाष
 कल्पन एव तयोः सामर्थ्यप्रदात । न तु ज्ञानान्दादिगुणकल्पनेऽनो न तयोर्गुणकल्पकत्वमिति भावेनाह ॥ भाष्याविति । अत्र

भावत्यनुवर्तते हि यस्मात्तौ माया मायावी च । तदीयो ईश्वरार्थीनि । अतः कुतस्तो । तत्र ईश्वरे । गुणकल्पको स्यात् । न
 कुतोऽपीत्यर्थः । उपसहरति ॥ तस्मादिति । तस्मादीश्वरे मायाकाक्षितगुणाभावात् । सर्वं गुणादिक । ईश्वरे मायाकल्पित
 मिति बदतो न पठिताः । किन्तु सर्व । ऐश्वर्यसम्भवं ऐश्वर्येण अचित्यशक्त्यैव सम्भवं युक्ता यस्य सर्वस्य गुणादस्तत्तथा ।
 तादृशं गुणादिक ये वदति त एव पठिता इत्यर्थः । अमायो हीत्यनेनेश्वरगुणादेर्मायाकल्पितत्वे परंपत्वं न स्यादिति बाधकमुक्त
 भवति ॥ १ ॥ यस्येति श्लोकार्थे यस्य पुरुषस्यावयवसस्थानिरवयवाना सम्भक् स्थानैराश्रयैर्लोकविस्तर, लोकाना जनानां
 विस्तरः कल्पित उत्पादित इति जनविस्तारस्य परमपुरुषावयववाश्रयजन्यत्वमुच्यत इत्यन्यथास्येत्यतः श्रुत्येव तदर्थमूचनेन परिहरति ॥
 यस्यावयवोति । अत्रावयवसस्थानेरित्यत परमित्यर्थस्य नाभ्याद्यवयवरूपसस्थानैरतिशदिश्रुवनविस्तार उत्पादित इत्येवार्थे
 इति शेषः पूरणीयः । इत्यादेः प्रमाणादित्यादीति कचिन्पाठः । तत्र इत्यादिप्रमाण यताऽत्रास्तीत्यर्थः । तस्मिन्नेव श्लोकार्थे भगवतो
 रूपं सत्त्वं प्राकृतसत्त्वगुणात्मकमित्यन्यथुपपत्तीतिनिरासाय सत्त्वपदमनूद्य सम्यग्व्याचष्टे ॥ सत्त्वमिति । सद्भावे साधुभावे च सटि
 त्येतत्त्वमुच्यत इति प्रमाणात्सच्छब्दः साधुभाववाची । सत्त्वपदस्यार्थांतरमाह ॥ ज्ञानेति । ज्ञानवरूपं ज्ञानबलानुभवरूपमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह ॥
 पूर्णानन्दत्वादिक सत्त्वमित्यर्थः । सत्त्वपदस्यार्थांतरमाह । साधुभावश्चात्र पूर्णानन्दत्वे एव । तथा च सत्त्वा पूर्णानन्दादीना भावः
 बलेति । आहारं भोजने हरे भवेदाभरणे चेति विधयभक्त्याभिधानात् समाहारशुद्धः सम्यगनुभववाची । ज्ञानबलयोः
 सम्यगनुभवस्वरूप इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतन्नानेति श्लोकार्थे एतत् पुरुषरूपं नानाऽवताराणा रामकृष्णाद्यवताराणा
 निधानं निषीयतेऽसिन्निति निधानमिति पुरुषरूपस्य रामकृष्णाद्यवतारलयाधिकरणत्वमुच्यते उपसर्गबलात् । अनादि
 निधना नित्या वागुत्पत्त्या स्वयमुत्पत्त्यादिप्रमाणवचनाच्चात्र निधनपर्यायस्य निधानशब्दस्य ल्यार्थत्वं ज्ञातव्यं । तत्तु प्रमाणवाधित

मित्यतस्तदग्रह सम्यग्व्याचष्टे ॥ निधानमिति । अत्र पुरुषरूप । अनेन पुरुषरूपेऽवतारार्णां लया नामै
 क्रीभाव एव न तु देहान्नादिरूप इत्युक्त भवति । अस्मिन्नेव श्लोकार्थे यस्य पुरुषावतारस्याश्वमेधेनावतारस्याप्यवतारेण देवादेव्यः
 सृज्यत इति देवादिसृष्टुः पुरुषावतारत्वसृज्यत इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासाय तत्तदग्रहसम्यग्व्याचष्टे ॥ अशाशोनेनि । स्वोक्तार्थ
 प्रमाणमाह ॥ ब्राह्मे चेति ॥ ५ ॥ स एवेति श्लोके स देवः क्रौभार सर्ग सृज्यत इति सर्गभावव्याप्त्यस्थित इति हरः कुमार
 वतार उच्यते । स तु सनकादित्यसन्तुभार एवेति श्रौतिनिरासाय प्रमाणनव तत्तात्पर्यमाह ॥ कुमार इति । ब्रह्मणे
 चतुर्ह्रस्वाय । ब्रह्म वेदे । परब्रह्म वा । यस्मात् हरेः कुमारत्वात् । यः कुमारस्वी हरिः । स्याणोः रुद्रस्य । स्याणुतां रदता
 मादादित्यर्थः ॥ ६ ॥ तृतीयमिति श्लोकार्थे स हरिस्तृतीय ऋषिसर्ग देवर्षित्व नारदत्वक्षुप्त्येति हरस्तृतीयावतारो नारद इति
 श्रौतिपरिहारस्य प्रमाणैव तत्तात्पर्यमाह ॥ अवतार इति । ऐतरेयो महिदासस्तु महिदास एवात्र देवर्षिनं तु नारद इत्यर्थः ।
 द्वीतीयाथै तृतीयाथै चतुर्थ्यथै च सप्तमीति प्रमाणात् नारद इति सप्तमी चतुर्थ्यथै ॥ ८ ॥ तुर्यमिति श्लोके वर्षकलासर्ग इत्यस्य यथो
 ययथै एव कलासर्गोः स्वाशावतार इत्यर्थश्रौतिनिरासाय तदग्रह सम्यग्व्याचष्टे ॥ धर्मकलेति । अनन सप्तमिति पुरुषसमास उक्तो
 भवति । अस्मिन्नेव श्लोके आत्मनः भनसः उपसर्गः भावश्चिष्टनयोत तपः अकरोदिति नारायणस्य परलोकसाधनभगवश्चिष्टत्वोच्यते ।
 सा प्रमाणवाधिता अतोपेक्षिताध्याहारेण तदात्म्यं योजयति ॥ लोकेति ॥ ९ ॥ पंचम इति श्लोके सार्वल्य भावावत्यत्र सार्वल्यपदस्य
 ज्ञानार्थत्वश्रौति स्तुतिवशात्त्वार्थत्वश्रौति च क्रमेणोपेक्षिताध्याहृतपदाभ्येन परिहरति ॥ तंत्रमिति । तत्र शास्त्र । अनेन
 ज्ञानार्थत्वश्रौतिनिरस्ता । वेदादुपसारीत्वनेन द्वीतीया श्रौतिनिरस्ता । स्वोक्तार्थे प्रमाण दर्शयित्वा नैव प्रमाणन समग्र श्लोक व्याचष्टे ॥
 पादौ चेति ॥ १० ॥ षष्ठमिति श्लोके आम्बीक्षिकामित्यस्य आम्बीक्षिकी तर्कविद्यामनिरुक्तो निरर्थकमिति वचनबलान्नौ

तमण्णित्तुल्लुक्कशास्त्रार्थत्वात्त्रातिनिरासाय तत्त्वदमन्नुद्य सम्यग्व्याचष्टे ॥ आन्वीक्षिकीमिति । स्वात्कार्ये ममाणमाह ॥ आन्वी
 क्षिकीमिति ॥ ११ ॥ ऋचिभिरिति श्लोके पार्थिव पृथिवीभय वपुः शरीर भज इति हरेः पृथिवीविकारशरीरत्वमुच्यत
 इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्त्वद सम्यग्व्याचष्टे ॥ पृथुशरीरिति । अनन पृथाः शरीरस्यैव पार्थिव । सर्वधम्स्तु तत्रावेशरूप
 एवेत्युक्तं भवति । उक्तार्थे ममाणमाह ॥ आविशेशेति । अत्रैव श्लोके उक्तम् इति पठस्य दुर्गमार्थत्वात्-मूलभूतघातु
 पठित्वा तात्पर्यार्थमाह ॥ उच्येति । तमण्णित्यर्थः सत्यति ॥ १४ ॥ तत इति श्लोके व्यासावतारस्य समदशत्वमुच्यत ॥
 नरदेवत्वमपन्न इति श्लोके रामावतारस्याष्टादशत्वमुच्यते । तन रामावतारत्पूर्वमेव व्यासावतार इत्युक्तं भवति । तदयुक्तं ।
 रामावतारस्य त्रेतायुग जातत्वाद्वासावतारस्य तदनन्तरभाविदपद्युग जातत्वादिद्यतस्तद्व्यति ॥ रामादिति । अपिपठन रामा
 तश्चानपि अस्ति व्यासावतार इति सूचयति । स्वात्कार्ये ममाणमाह ॥ दतीयमिति । युग महायुग । बहुषु दतीये सप्तम चैव
 षोडश पंचविशके । अष्टाविंशे युग कृष्णः सत्यवत्या परावरादिति ममाणोक्तेषु जज्ञिवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ एकादशविश इति
 श्लोके बलरामकृष्णयोरुत्क्रमणैकानविशावतारत्वोक्त्या कृष्णवद्वलरामयोरपि साक्षात्कारायणावतारत्वमिति निराकरोति ॥ आवेश
 इति । विष्णारिति शेषः । यदि बलभद्रो विष्णोरावन्नयुक्त एव नत्ववतारस्नाह वस्यावतार इत्याश्रया तद्व्याश्रयाका ममाणेनैव परिहरन्नेव
 प्रमाणेन स्वात्कार्यं द्रव्यति ॥ शाल्वचक्रैति । शेषाशमित्यनेन शपत्यावतार इत्युक्तं । तन शका परिहृता भवति ॥ २३ ॥ ततः
 कल्याविति श्लोक कृष्णार्देयशुदेवभायोदेः श्रादुर्भावदुद्धरुहरेजिनभार्यायाः मादुर्भाव उच्यत इति त्रातिनिरासाय प्रमाणैव
 तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ मोहनार्थमिति । न पथि स्थित इति । ततः तदनन्तरमेव ॥ २४ ॥ यथेति श्लोक विदासिन इति पदस्या
 र्थमतिरिक्तदन्नुद्य देवा व्याख्यायार्थद्वयं ममाणमाह ॥ विदासिन इति । विदासिन उक्ता उत्तमा इत्यर्थः । अत्र नीचमप्यसह

इति षाठ्यादिदामिन इत्यप्योक्तार्थत्वं ज्ञायते । वणरूपेण ब्राह्मणादिवर्णरूपेण चतुर्धा विदासित भिन्नाभित्यर्थः । अत्र चतुर्थेति पन्थलादिनास्मिन्निति भिन्नार्थत्वं ज्ञायते । यिवात्सस्सो यथेति दृष्टान्क्तिस्तस्य वै हरय इत्यादिवद्वहवचनभक्त्यापि हरेर्वैकुण्ठा भिन्नार्थेनेति ज्ञानार्थाः ॥ २६ ॥ एते स्वाशेति श्लोकार्थे एतं पूर्वोक्ताः कुभारादयो ऋष्यादयश्च सर्वे पुंसः पुरुषनामकस्य विष्णोः स्वात्मकलाः स्वरूपाश्चाद्याः । कृष्णस्तु वसुदेवजः । कृष्णावतारस्तु साक्षाद्भगवन्स्वरूपाश्च । इत्यकरय वसुदेवस्तु कृष्णस्यैव विष्णुस्वरूपास्तस्यैव । नायेषा इमारुत्नामित्य यथाभवेति नित्यसाय इत्ये तत्सम्भव्याचष्ट ॥ एत इति । ऋष्यादयस्तत्रातिविवाशा इति वंम्यशेषः । अनेनैव दत्तच्छब्दः पूर्वोक्तहुभाराद्यवतारानामेव परामर्शका न तु ऋष्यादीना । कृष्णा ऋग्भस्वानदानकमूलरूपार्थकः । स्वात्मकलाश्चः स्वरूपाश्चात्सकावतारार्थक इत्युक्तं भवति । स्वाकार्थे प्रमाणमाह ॥ जीवा इति । एत एव विष्णुस्तु भेदभूतनिधिविशेषवत्परमेश्वर्याश्च बहुधा दृश्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतद्रूपमिति श्लोक एतच्छब्दो ऋगृहे पौरुष रूपमित्यादिना पूर्वशक्तुपुरुषादिरूपपरामर्शक इति प्रानिनिरासाय तदबुद्धं व्याचष्ट ॥ एतेदिति । न वेतच्छब्देन जडं शुद्धते तर्हि जडमप्यपि भागवद्रूपत्वमङ्कितं स्यात् । तत्र प्रमाणवाचितमित्याशङ्क्या प्रमाणत्वं परिहृत्तनेव प्रमाणेन ऋषयो द्रव्यत्वं तादृशमेव जडमप्यपि भागवद्रूपत्वमङ्कितं स्यात् । तत्र प्रमाणवाचितमित्याशङ्क्या प्रमाणत्वं परिहृत्तनेव प्रमाणेन ऋषयो मनवो देवा इत्यानुक्ते प्रतिधिवसूक्तीवना भागवदवतारानुक्तं हरिरूपत्वं चाह ॥ नारायणेनेति । रूपमिति षट्सुक्तत्रापि सव यत । आरोपित । रूप उपरिभावं इति धातोः । उपरिभूतं पद्मज्ज्वल । असदातनमिति यावत् । रूपमित्यर्थः । इदं तु मायायुगे विरचितं महदादिभिरिति भागवतवाक्यस्यैवार्थकथनं ज्ञातव्यं ॥ ३० ॥ एव द्रष्टरीति श्लोकार्थं द्रष्टरि हरा दृश्यत्वं ज्ञान विषयत्वभारोपितमित्य यथाप्रतीतिनिरासाय दृश्यत्वपदमबुद्धं व्याचष्टे ॥ इत्यन्वयमिति । जडरूपत्वं जडशरीरत्वं । स्वाकार्थे

प्रमाणमाह ॥ आविज्ञेय्येति । आनंदात्मानं देहेमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अतः परमिति श्चामौ अता जीवजडालमरूपवान्
 पर विलक्षण पर ब्रह्मेति परब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्तं भवति । ननु तर्हि अयूह च तद्गुणद्वयतति गुणपूर्णत्वाविज्ञापण उचि कथ
 घटत इत्यस्तत्पदार्थमाह ॥ अव्यूहेति । अनन वह प्रापण इति धाताः उहञञः प्राप्प्यर्थकः । विमियमित्यादाविवान्न
 विशब्दाऽभावार्यकः । विरूढा अप्राप्ताः । न व्यूढा अप्राप्ताः । द्वौ नवो प्रकृतमथ सात्त्विक्य गमयत इति न्यायेनातिशयन प्राप्ता ।
 अनादिकाले कदाचिदप्यनपक्ता गुणाः सत्त्वाद्यस्तद्विहितमभिष्टद्धमिति भागवतपद व्याख्यात भवति । अष्टष्टश्रुतवस्तुत्वात्सर्जिव
 इति जीवत्व प्राति पचम्यतस्य हेतुत्वभ्रातिनिरासायान्वयमाह ॥ अहृष्टेति । परब्रह्मविषयकश्रवणादिज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ यत्रेन इति श्लोक यत्रात्मानि परमात्मन्यविद्यया कृते कल्पिते सदसदये स्वसत्विदा प्रतिषिद्ध निवर्तत इति राज्ञान
 तद्वेव ब्रह्मदर्शनमिति सदसदात्मरूपस्याविद्याकल्पितत्वज्ञानवा यत्वज्ञानस्य ब्रह्मज्ञात्वान्मुख्यत त्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्वान्य
 सम्यव्याचष्टे ॥ अविद्येय्येति । अनेन सदसदये सत् सार्यरूपमहदायात्मक रूप देह, असत् कारणरूपाप्रकृत्यात्मक रूप च यत्र
 परमेश्वरे प्रतिषिद्ध आत्मनि जीवे चाविद्यया कृते इति भागवतवाक्य व्याख्याः भवति ॥ ३३ ॥ यद्येषोपरनेति श्लोक
 वैज्ञादीत्यस्य विवक्षितार्थाप्रतीतिस्त्वसर्थ दर्शनसम्भयक श्लोक व्याचष्टे ॥ विशारद इति । तन्मनिरित्यनेन विगात्समानी
 वैज्ञारदीति तत्पदव्युत्पत्तिः सूचिता । माया प्रायाशब्दवाच्या ॥ ३४ ॥ ण्व जन्मानिति श्लोक अकुरुँरित्यस्य सर्वथा मत्त
 त्वाभावोऽर्थ इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणेन च तदर्थमाह ॥ अप्रयत्नदिति । अप्रयत्नात् प्रयासन कर्तृत्वाभावात् । स्मृत
 त्वात् परार्थानकर्तृत्वाभावात् । क्रियायाश्च स्वरूपत्वात् भिन्नकर्तृत्वाभावादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इदं भागवतं नामेत्यादि
 ग्रथस्य प्रकृतसगत्यप्रतीतिस्ता दर्शनस्तम्भवतारयति ॥ धर्म इति । अनन यता व्यासा भागवज्जल्पान्तिधर्मस्थापनायेदं भागवत

लोकानां मोक्षनाय वेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ स्त्रीशूद्रेति सार्धश्लोके वेदानधिकारिस्त्रीशूद्रब्रह्मवपुना कृपया शुनिर्भारतकृत्तमि
 तुक्त्वा विज्ञेयविधिः श्रेयनिषेध गमयतीति न्यायात् स्त्रीशूद्रब्रह्मपशुव्यतिरिक्तेवेदाधिकारिब्राह्मणादीनां भारतेऽधिकारो नास्तीति
 प्रतीयते । सा इतिहासपुराणाभ्यां वेदं स्मृणुबृहस्पदित्यादिप्रमाणवाधिता । अतः प्रमाणेनैव तत्तत्पर्ययमाह ॥ भारतमिति ।
 वेदार्थपरिविचये वेदार्थस्य ज्ञानाय । भारत कृतमिति शेषः । अन्येषां स्त्रीशूद्रादीनां तु । त एव ब्राह्मणादय एव । वेदा वदयतीति
 वेदा भारताद्ययोपदेशका इत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह ॥ नर्त इति । यत्तत्त्वज्ञारत ऋत कस्यचित् कस्यापि वदऽधिकारिणाऽ
 नधिकारिणो वा सुख मोक्षाख्यं नास्ति । अतो ब्राह्मणादयः स्त्रीशूद्रादयश्च भारतेऽधिकारिण इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सर्वस्मिकेनेति
 श्लोकार्थे नातुष्यत् सुख्युक्तं नाश्रुदित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्पदं व्याचष्टे ॥ अतोऽ इति । अननतुष्यत् अलशुद्धिमात्रा
 भूदिति तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ श्रुत्वेति ॥ २५ ॥ नातिप्रसन्नोति श्लोकार्थेऽतिमशस्तुहृदयो न
 भवतीति हरिरूपव्यासहृदयस्याप्रसन्नस्तत्सुच्यते । ततु प्रमाणवाधितमतो नातिससन्नोत्यस्यार्थमाह ॥ अप्रसाद इति । स वै
 अनलशुद्धिरेव । अनेन विद्यतेऽतिप्रसन्न अत्यलशुद्धियुक्तं हृदय यस्य स तथेति तत्पदार्थं उक्तो भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥
 कः प्रसन्न इति ॥ २६ ॥ धृतं व्रतेनेति श्लोके वेदव्यासस्योपनयनवदाध्ययनादिकमुच्यते । ततु मनुष्यादिवद्विधिवद्वत्त्वेनैव
 त्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ आचारेति । परिपूर्णस्य हरराचारोपेक्षया सज्जना उपनयनाद्याचार कुर्वन्तित्ययमर्थेव
 धृतव्रतात्वादि । न तु विधिवद्वत्त्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ अथाऽपीति श्लोके मम दबो देहवानात्मा स्वल्पमिति वेदव्यासस्वरूपस्य
 देहस्य च भेद उच्यते । स प्रमाणवाधित इत्यतो देहपदमनूय व्याचष्टे ॥ दैह्य इति । अनन देहससर्षी दैह्यः सवयश्च तादात्म्य
 रूपं इत्युक्तं भवति । अस्मिन्नेव श्लोके आत्मना विशुद्धिरित्यस्य देहेन समर्थ इत्यर्थेऽप्रातिनिरासाय तत्पदद्वयमनूय यथावधाचष्टे ॥

आत्मनेति । स्वोक्तार्थं प्रमाणैर्नोपादयति ॥ तस्य सर्वेति । विशेषः परस्पर भेदकर्मः । परे उक्त्युद्धे हौ । अत्रेव श्लोकेऽ
सपन्न इत्यस्य दरिद्रार्थत्वत्रातिनिरासाय तथा ब्रह्मवर्चस्वी चालौ सत्तत्त्वश्रेयार्थत्रातिनिरासाय पदद्वय
तात्पर्यार्थिभाह ॥ अचतारोति । असपत्न्या अपात्न्या । भवेदेकत्र सयोगे इव शब्दो विरुद्धयोः । धर्मयोरुपभाया वा स्वल्पत्व वा
विवाक्षित इति काठकभाष्योक्ताभिधानादिवशब्दस्य स्वल्पार्थत्वात् असपन्न इत्यप्यप्राज्जरादिति इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किञ्चेति श्लोक
प्रायेण भागवता धर्मा न निरूपिता किमित्यल्पभागवतधर्मनिरूपणाभिरायेण्यमुक्तिरिति श्रुतिनिरासायास्या उक्तेरभिप्रायमाह ॥
पुनरिति । न मायेण निरूपिता इति भागवते उक्तिरिति शेषः । अनेन भारते निरूपितानामपि भावद्वयभाषा पुनर्निरूपणस्या
पेक्षितत्वाभिप्रायणेष्वेवमुक्तिर्न तु बहुधर्माणामनिरूपणाभिप्रायेण्युक्त भवति । ननु भारते भावद्वयार्थं निरूपिता इत्यतस्तु तत्र
प्रमाणमाह ॥ यथेति । तु विशेषेण । देवः क्रीडादिगुणविशिष्टा हरिरुच्यत तथाऽर्थीक जनार्दन । शंखलदुष्कजनमर्दकत्वादित्यर्थं
युक्तं । अज्ञा भद्रदुष्टयो न जानतीत्यर्थः । अनेन भद्राधिकारिवोचार्थं पुनर्निरूपणमित्युक्त भवति ॥ ३० ॥ तस्यैवमिति श्लोके
स्विक्रमात्मानामिति स्विक्रम इति पदद्वयस्य दुःखदुष्कत्वाद्यत्रातिनिरासाय विवक्षितार्थमाह ॥ त्वेद इति । अत्राभिधानमाह ॥
अतुष्टिरिति । स्विक्रमन्यमानस्येत्यनेन व्याप्तस्य स्विक्रम वास्तवमिति त्रातिमोक्षित्वाध्याहारण परिहरति ॥ मन्यमानस्येति ।
स्वेच्छया मन्यमानस्य अज्ञाना भद्रदुष्कत्वोत्तर्यः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवततत्त्वार्थटीण्णया चतुर्थोऽध्यायः ॥ १-४ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ननु पराशर्येति श्लोके वेदव्यास प्रति भवतः शारीरो मानस आत्वेति नारदाक्तियुक्ता । तथाहि ।
वेदव्यासशरीरानसयोः परस्परं वेदव्यासात्वाभेदो वा भेदो वा । आद्ये व्यासस्य व्याप्तो नारायणः साक्षादित्यादिप्रमाणसिद्धे
नारायणत्वं न स्यात् । नारायणस्य पुरुमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेरभिकशरीरादित्वात् । द्वितीयं शरीरसवधि शरीर इत्यादिशरीरसर्वं

धाकिः कथं घटते । सबक्ष्य भेदव्याप्तत्वादित्यतस्तदुक्तिं घटयति ॥ शारिरीति । व्यत्ययोऽतिशयकुत्सनाभेद्विधिं महात्वा
 करणसूत्रात् अतिशयार्थकव्यत्ययोनाभेदादिति पंचमी सप्तम्यर्थे वाऽव्यय स्यात्समुच्चये विलये च विशेषेण विद्यते विभवे तथति
 रत्नमालाभिधानात् । भागवतस्थवाशब्दो भेदप्रतिनिधिविशेषेऽवित्यक्तव्याख्याविभवे च वर्तते । वाशब्दार्थकोऽत्रापिशब्दः
 शरिरीमानसयोर्व्योसन्नरिरीतःकरणयाः परस्पर व्यासाच्चाभेदे सत्यपि भेदप्रतिनिधिशेषवलाद्धरेरवित्यशक्त्यभेदयथा
 शरिरो मानस इत्युभयप्रकारेण सर्वोक्तिः । युज्यते घटत इत्यर्थः । अत्रैव श्लोके आत्मनेत्यस्यासगन्तित्वत्रातिनिरासायापेक्षि
 ताध्याहारेण तात्पर्यार्थमाह ॥ स्वतन्त्रत्वादिति । आत्मनेव स्त एव । न तु रमाब्रह्मादिवत्पराधीनेत्यर्थः ॥ २ ॥ तथाऽपीनि
 श्लोकार्थे आत्मानमुद्दिश्य शोचसि दुःखं करोषीत्य यथाप्रतीतिनिरासाय तत्पदमनूद्य व्याचष्टे ॥ शोचसीति । शुचं धातोः
 प्रकाशार्थत्वे प्रयोगं दर्शयति ॥ अजस्रेणेति । अजस्रेण नित्येन । शोचिषा शोशुचा दीप्त्या शोशुचाना शृश प्रकाशमान
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्येवस्मिति श्लोके म्भाष्यकफज्ञान तन्मूलमगाधबोधत्वात्वा पृच्छामह इति व्यासस्याज्ञानमुपदेशं विना
 ज्ञातुमशक्त्येवोच्यते । तदुभय साक्षादित्युत्तरूपे व्यासे प्रमाणबाधितमित्यतः प्रमाणनेव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ ज्ञानेति । अज्ञात्साव
 शक्तश्च अज्ञाशक्तस्त स्वामिति शेषः । तेन वचनेन माहिताः । मुहूर्त्तचित्य इति धातोः । विगतज्ञाना' सतो भुवति । मिथ्याज्ञान
 प्रामुर्वतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथा घर्मादिय इति श्लोके वेदव्यासेन भारतादौ हरिमाहात्म्य स्वल्पमेव प्रतिपादित । यमादय एव
 प्राचुयेण प्रतिपादिता इति प्रतीतिर्भवति । सा भ्रातिरिति भावेन तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ घर्मादीनास्मिति । पूतिरिति पदमुत्तर
 वाक्येऽपि सबधते । पूर्तिः संपूर्णकथन भवति । यमादीना परिमितत्वात् । अतिकथितस्यापि प्राचुयेण कथितस्यापि । न पूतिः ।
 हरिमाह्नोऽपरिमितत्वात् । अत एव घर्मादिकथने नाल्बुद्धिरित्यर्थः । ननु भारते हरिमाह्नोऽरुथनमनलबुद्धिकारणमित्युक्त

अतुक् पचभिर्यदेन तदस्त्विति किञ्चनेति वचनात् । भगवतातुक्तस्याभावादिति चेन्न । सामाया उक्तस्यापि माहात्म्यस्य
श्लोकं । अतुक्पुकेनलबुद्धिकारणत्वम् ॥ ९ ॥ तद्वायसमिति श्लोकाद्यं यत्र गमादित्यर्थं ह्यस्य न्यूनत्वं तद्वगादित्यर्थं वायस
विशेषतोऽतुकेनलबुद्धिकारणत्वम् ॥ ९ ॥ तद्वायसमिति श्लोकाद्यं यत्र गमादित्यर्थं ह्यस्य न्यूनत्वं तद्वगादित्यर्थं वायस
काकपक्षसप्तवर्त्यर्थप्रतिनिरासाय तत्पक्षद्वयमदृष्टं व्याचष्ट ॥ वायसमिति । क्यामात्रातुर्जीवि वयोभात्रस्यापवाग्य ।
तच्छब्दं जीवनाभावाय भवति । न तु हरिश्चानभक्त्याद्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ नैष्कर्म्यमिति श्लोकं ज्ञानपदस्यापरासङ्गानार्थत्वं
श्रौतिं निराकरोति ॥ परोक्षेति । ननु साक्षिणा मरुत्तमानस्य परोक्षज्ञानस्य न शोभत इति कथञ्च्यत इत्यतो न ज्ञाभत
इत्यस्य विवाश्रितार्थं दर्शयन्नच्युतभाक्वर्जितमित्यस्याच्युतभरहितमित्यर्थश्रौतिनिरासायार्थसाह ॥ अपरोक्षेति । अच्युतभाववति
तस्मिन्त्यर्थार्थं भक्त्या विनेति । न शोभत इत्यस्यार्थोऽपरोक्षज्ञानं नालक्षत इति । परोक्षज्ञानेनेति शेषः । अन्त हरिश्चिह्नहित
परोक्षज्ञानस्याशोभनत्व नाम ईश्वरपरोक्षज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वाभावात् एव । न त्वभक्त्याज्ञानत्वमित्युक्तं भवति । अता वादरायणाऽपि
नैष्कर्म्यमपीत्यपिपदेनास्य मोक्षसाधनत्वं गर्हयामास । न केवलमय ज्ञानस्यैतदेवाशोभनत्व किंतु पारार्थ्येणैव तच्च तु लोकं
चापि विदति चे । तेषुपि सत्त्वेर्हिन्युक्तास्तयो याति विनिश्चयादिति सदुपगाल्यप्रमाणोक्तं तमोपादनस्यमपि ज्ञानव्यं । यत्कि
विनाऽपरोक्षज्ञानं नोत्पद्यत इत्युक्त्याऽर्थद्वयभक्त्यैवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यत इति तत्र प्रमाणसाह ॥ यस्य देव इति । अत्र तस्यत
कथिता श्रुत्याः प्रकाश्रित इत्यनेन भक्तेरपरोक्षसाधनत्वमुच्यते । यमेवेष वृणुत इत्यत्र एवः हरिः । यमव वृणुते भक्तत्वनापीकराति ।
तस्य सा तनु विवृणुते । प्रकाश्रित इत्यनेन भक्तेरपरोक्षसाधनत्वमुच्यते । यमेवेष वृणुत इत्यत्र एवः हरिः । यमव वृणुते भक्तत्वनापीकराति ।
स्माकं रक्षक इति भक्तिमत एव । यत् परं ब्रह्म । अबसा अपरोक्षेण । विदुस्त्वित्यपरासङ्गानस्य भक्तिसाग्यत्व इत्यं । आदि
पदेन भक्त्या यामभिवानतीत्यादेः सग्रहः ॥ १२ ॥ अतो महाभागोति श्लोके श्रुतिश्रव इत्यस्य विवाश्रितार्थप्रतीतिविवाश्रित

मय्यमाह ॥ शुचीति । अत्रैव श्लोके समाधिनेत्यस्य भ्यानेनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ समाधिनेने ।
 अत्रैव श्लोकेऽनुसारेत्यस्य संस्कारजन्यस्मृत्यर्थत्वभ्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ स्मरणमिति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥
 स्मरतीति । स्मरत्येव प्रमाणानुसारेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ जुगुप्समिति श्लोके धर्मकृत इत्यस्य निवृत्तिधर्मकृत इत्यर्थभ्रातिनिरा
 सायार्थमाह ॥ प्रवृत्तीति ॥ १५ ॥ विचक्षण इति श्लोकेऽन्तपारस्य विभोः सवधि यत्सुखमित्यर्थभ्रातिनिरासाय तदाक्य
 सम्भव्याचष्टे ॥ अनन्तपारस्येति । अन्तेन नाशेन । पारेण मयादिया । च रहितस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ इदं हीति श्लोक भगवान्
 इदं विश्व हि एतद्विश्वत्सको हि तथाऽपीतर इवाभातीति हरोविश्वत्सकत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदाक्यमयापक्षिता
 व्याहारेणान्वयमाह ॥ इतर इति । यतो जगत्स्थानेत्यादेस्तात्पर्यार्थः स्वातंत्र्यादिति ॥ २० ॥ ययाऽदृमिति श्लोकार्थे मयि
 ब्रह्मणि भदत्सके एव ब्रह्मणीति नारदस्य परब्रह्मत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायापेक्षितशेषे पुरयति ॥ मयीति । अत्रव
 श्लोके स्वमायया एतकाल्पित्तमारोपितामिति जगन्मिथ्यात्वमुच्यत इति भ्रातिनिरासाय तदाक्य सम्भव्याचष्टे ॥ स्थीयतामिति ।
 अनेन मयि स्थिते ब्रह्मणि स्वमाययाऽत्र स्थीयतामिति स्वेच्छया कल्पित परिकल्पित स्थित एतत् सदसज्जगत् यया मत्याऽह फस्य
 इति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ २७ ॥ त्वमपीति श्लोकार्थे त्वमपीत्यत्रापिपदस्य समुच्चयार्थत्वभ्रातिनिरासायापूर्व
 मर्थमाह ॥ त्वमिति । इत्थरोऽपीत्यपिपदग्रहणेन भागवतस्यापिपदग्रहणेन तत्रैकमपि पदमीश्वरार्थकं । द्वितीयपदत्र
 श्रुतत्वेन सह समुच्चयार्थकं । अनेन पातीति पालको न विद्यते पालको यस्य सोऽपीति तत्पदविग्रह उक्ता भवति । तथा नव
 पूर्वार्धे पा रक्षण इति धातोः कर्त्तारि औणादिक किम्पत्यये सुपासु छुगिति सुविभक्तेऽनुकि च सति अपीति रूपरीद्धिरिति चोक्तं
 भवति ॥ यदा ॥ निर्दोषगुणपूर्णत्वेनाकारवाच्यत्वापि पालकशक्त्यर्थः । इदं तु रयाब्रह्मादीनामयत्तक्यमिति भागवतकरणमाचित्ये

धर्मशक्तिप्रभस्तवादिभुवयमिति ज्ञापनायोक्तमिति श्रेय ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या पञ्चमाऽध्यायः ॥ १-५ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्मृतिमिति श्लोके पुराणप्रद्वन्द्वानामेकाधेयत्वात्तन्निरासाय स्वदवादीशब्दयार्थगुणवत्त्वं तथा पदानां प्रमाणैव तात्पर्यमाह ॥ सुगयेत्यादिना । जीविनः पुरुषस्य । स्वल्पमिति शेषः । कील्यं तुरीरिति सर्वत्र सकथयत । अतिस्फीतं अतिसमुद्भूतक यज्जलस्यल जलमध्ये विद्यमानं स्थल तद्वहनमिति कर्त्येत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ आनवेति श्लोकार्थे उभयमित्यस्य हरिकेशंबैद्युभयमित्यर्थेऽत्रितिनिरासायभयस्यार्थं वदन् उभय नापस्यामित्यस्य तात्पर्यायमाह ॥ उभयमिति । तमेव पर्यायान्तमेव ॥ २१ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या षष्ठाऽध्यायः ॥ १-६ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शम्भ्याप्राप्त इति श्लोकार्थे शम्भ्याप्राप्त इत्यस्य दुर्गभार्वत्त्वेन विवाङ्गितायाप्रतीतिस्माह ॥ यत्राश्रमे शम्भ्या श्रुपं च कृष्णाग्निं च शम्भ्या चेति श्रुत्युक्तं शम्भ्यानामकं यज्ञसंवाधिकश्लेषमाय भूमौ आशिय तत्र तदुपरि ब्राह्मण यज्ञशालां कृत्वा तत्र यज्ञाः क्रियेते । स आश्रमः शम्भ्याप्राप्त इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ भक्तियोगेनेति श्लोके व्यासा भक्ति योगेन मनसि स्मरन्मसि पूर्णं पुरुषभक्त्यदिति वेदव्यासस्य भक्तियोगेनेश्वरपाराशरान्मुच्यत । तत्र व्यासः वृद्धिदिरिति अत्रिनिरास्ताप्यापोक्षित पूर्यकन्वयं दर्शयति ॥ अस्तीति । प्रणिहिते । हराविति शेषः ॥ ४ ॥ भृतेः प्रियमिति श्लोकं तस्य भृदुद्योगस्य विभियमेव द्रोणद्विमुदहनस्य दुर्योधनप्रियत्वमुच्यते । तदुक्तं । तथात्वं दुर्योधनन तदर्थं द्रोणराभिरुक्ता न कर्तव्यः स्यादित्यतस्तद्राक्यं सम्यग्योजयति ॥ स्वात्मन एवेति । अतन विभियमेव तस्यैति भागवतस्थतत्त्वं वदस्यैवकारेण न्ययमुक्त्वा स्वात्मान इति व्याख्यायान्वयः प्रदाक्षितः । एकमेवकारस्य तस्येत्यनेनान्वयं प्रदर्शयतिशुक्लवदानी यथास्थितान्वयेनाप्यर्थं माह ॥ प्रयोजनेति । सर्वं । मेक्षावतामिति शेषः । नन्वेव कुतो व्याख्यायते । दुर्योधनस्यैव विभिय किं न स्यादित्यतोऽत्र

बाधकमाह ॥ तस्येति । हि यस्मात् । तस्य इयोनस्य । एतत्स्यमिति । प्रस्वापे सौप्तिके पर्वणि । लक्त ॥ १४ ॥ न्तु ता
 सत्वयन्माह किरीटमालीत्यारभ्याऽभ्यायपरिसमाप्तेर्देहेनस्य द्रौण्यनुगतत्वद्वयकल्पादिकृच्छते तदयुक्त । भीमसेनस्य द्रौण्यनुगत
 त्वादिप्रतिपादकप्रयातरिद्वत्त्वादित्यतोऽस्य शक्यस्य सप्रमाणकः प्रतिपाद्य मदर्थ्ये अथातरविरद्धत्वादित्यतोऽस्य प्रथस्य सप्रमाणकः
 प्रतिपाद्यं मदर्थ्यं अथातरविरोध परिहरति ॥ स्वप्न इति । अयं ग्रथः । स्वप्नो द्रौणिदृष्टस्वप्नार्थानुवादकः । आत्मनो वचन च ।
 अङ्गुनेति शेषः । तस्मात् द्रौणिदृष्टस्वप्नार्थानुवादकः वात् । अस्य ग्रथस्य । ऐषीकविरोध ऐषीकाल्ब्यप्रथविरोध इत्यर्थः ।

॥ १५-५७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्या सप्तमोऽध्यायः ॥ १-७ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तथा परमेति श्लोके भक्तियोगविधानार्थमित्यस्य भक्तियोग विधातुमिति प्रकृतासमाप्तार्थप्रतिनिरासाय
 विवक्षितमर्थमाह ॥ भक्तियोगेति । अनेन भक्तियोगविधानार्थमित्यस्य भक्तियोग विधातुमिति प्रकृतासमाप्तार्थप्रतिनिरासाय
 त्वा स्त्रियो वय कथं पश्येमहीति भागवतवाक्य व्याख्यान भवति ॥ २३ ॥ भवत इति श्लोकार्थेऽपुनर्भवदक्षेणमित्यस्य अपुन
 र्भवस्य मोक्षस्य दर्शनेमिति प्रकृतासंगतोऽर्थः प्रतीयते तः प्रकृतसंगत्समर्थमाह ॥ अपुनरिति । अनेनापुनर्भवस्य मोक्षानन्दस्य
 दर्शने भोगो येन त्वद्दर्शनेन तच्चयेति भागवतपद व्याख्यात भवति ॥ २८ ॥ समं चरन्तमिति श्लोकार्थे सर्वे देवदस्यादि-
 सर्ववस्तुषु समं चरन्तं समानसुखादिपदमित्यन्यथाप्रतीतिगिरासाय सप्रपदस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ तत्तदिति । तच्चरन्त्यतया
 सुखादिपदत्वमित्यर्थः । ३१ ॥ ते वयमिति श्लोके यदुभिः सह ते पांडवा यर्हि नामरूपाभ्यां युक्तास्तदा नो भवतो दर्शन
 भवतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय सम्यक् श्लोकं योजयति ॥ यदिति । भवतीति शेषः । अनेन यदा भावदर्शनेनस्यैव भवति
 तदैवास्वप्नारूपादिक सार्थक । अन्यदा व्यर्थमित्युक्त भवति ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्याष्टमोऽध्यायः ॥ १-८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ नैनो राक्ष इति श्लोके युधिष्ठिरं युद्धे द्विधा कथो राक्ष एन पाप न प्रत्युत धर्म एवेति इत्यर्थप्रतिपादकं शाश्वतं वचोऽस्तीत्येवोक्तं । न तुदाहृत । अतस्तात्पर्यकृदाचार्यैः स्वयं तुदाहरति ॥ यः पदातिमिति । पदाति पादचार । सादिनं अथारूढां । गजपर्यौ गजपर्यसहितौ । तस्यौ । तत्र गजहताऽश्वेभ्यः । बालीरियहता राजसूययाजीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मम निशितेति श्लोकार्थे कृष्णस्य भीष्मक्षरभेदितवरीरित्वमुच्यते तत्र मयाणबाधितमित्यतः मयाणनैव त्चात्पर्यार्थिमाह ॥ असंग इति । शुरोच्चापिभेन यदुच्चादिषु च क्रूढित्वान्वयः । मध्यया विद्धोऽविद्धो वेति सम्यक्सादृष्ट्या माहयन्नित्यन्वयः । मुक्तेषु कथंचन विरुद्धत्वादिप्रकारेषु केनाऽपि प्रकारेण न दृश्यते । अननैव तात्पर्यप्रमाणेन जितविशित्वगतो विशेषणदेश इत्युच्यते भागवतश्लोकस्यापि तात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ ४१—४५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या नवमाऽऽध्यायः ॥ १-९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शारास गामिति श्लोकार्थे मणिथुपाचमित्यत्र मणिषिक्रन्दस्य दुर्गपार्थत्वेन विवक्षितार्थप्रतीतः मयाण नैव विवक्षितपर्ययाह ॥ आमात्या इति ॥ ४ ॥ नन्वश्रूयतांशिष इति श्लोके नानुल्लापश्चेति निर्गुणस्य गुणात्मन इति च परस्पर विरुद्धं कथमुच्यत इत्यतः मयाणमुदाहृत्य विरोधं परिहरति ॥ पालनेति । यतःभद्रपुराणे ब्रह्माढातःस्थितहरिरूपस्य अमाताऽव्यकलत्पालनादिकर्तृत्वमंदाद्विहःस्थितहरिरूपस्य व्यक्तपालनादिकर्तृत्वभावार्थोक्तः । अतः कारणानानुल्लापस्यैति भागवतोक्तिरिति शेषः । अनेन द्विजे रता आशिषः पालनादिकर्तृत्वप्रतिपादकश्रीवादा निर्गुणस्य सत्त्वादियुगकायैर्ब्रह्मादे स्थितस्यात्मनो हरिरूपस्यानुल्लाप व्यक्तिरूपेण पालनादिकर्तृत्वप्रतिपादका इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २० ॥ अग्रे गुणेभ्य इति श्लोकार्थे सुसिद्धाकित्वेन शक्तिशब्दस्य हरिस्वरूपाभूतत्वक्यर्थत्वश्रुतिनिरासार्थं त्चात्पर्यार्थिमाह ॥ सत्त्वादीति । अनन शक्यत इति शक्यतः सुप्राथ्य ताः सत्त्वादयश्चेति तत्सद्विहः श्रुचितो भवति ॥ २२ ॥ स एव भूय इति श्लोके

स्वजीवमायामित्यस्य जीवगुणाच्छादकदुष्टजडभ्रुकृतिमित्यर्थं भ्रांतिनिरासाय प्रमाणनैवार्थं दर्शयन्तैनैव प्रमाणेन प्रधातरस्यात्ममाया
 गुणमायाशब्दयोरुच्यन्वयाप्रतीतिनिरासायार्थमाह ॥ श्रीभूदुर्गेति । दृढांते श्रूयमाण इतिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते । महात्मनः
 हरिर्भिन्ना या सा जीवमाया स्यादित्यन्वयः । तदिच्छा हरीच्छा । अत्रैव श्लोकेऽनामरूपात्मनोत्यस्य सर्वत्पना नामरूपाहित्या
 र्थत्वभ्रांतिनिरासाय प्रमाणनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अप्रसिद्धेरिति । तद्गुणानां विष्णोस्तत्त्वामप्रतिपादितगुणाना । अप्रसिद्धेः
 सर्वलोकप्रसिद्धमात्रगुणप्रतिपादकनामराहितः प्राकृतत्वरहितत्वाद् रूप इति भागवतपदद्वयार्थं उक्तो भवति ॥ २३ ॥ यदा ह्याद्यमे
 णेति श्लोकार्थे सात्वत इत्यस्य माकृतसत्त्वगुणवद् इत्यर्थभ्रांतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ सात्त्विकानामिति । अनन सात्वतां
 सात्त्विकानामयमनुप्राहकः सात्वत इति तत्पदविग्रहः सूचितो भवति । ननु भवेदयमर्थः । यदि हरेः सात्त्विकानुग्राहकत्वे प्रमाण
 स्यात् । न चैतदस्तीत्यतस्तत्र प्रमाणमाह ॥ अगुणोऽपीति । क्लिश्यत इति गिजतस्य क्लिशेर्व्यत्ययेन कर्मणि रूप क्लेश्यतीत्यर्थः ।
 सात्वतशब्दस्य सात्त्विकानुग्राहकत्वरूपो योऽर्थ उक्तस्तत्र प्रमाणं वर्तन्तैनैव प्रमाणेन तस्यायान्तरमाह ॥ सात्वत इति । सात्वि
 कशब्दात् सात्त्विकेषु क्लेशवत्त्वात् सात्वत इत्युच्यते । हरिरिति शेषः । सत्त्वो हानदरूपत इत्यनेनात्र सात्वतशब्दपर्यायः सत्त्व-
 शब्दः स्वार्थे तादृशप्रत्यय इत्युक्तं भवति । अत्रैव श्लोकार्थे धर्मादिक दशदित्युक्त्या धर्मादेरीश्वरोभेदभ्राति प्रमाणनैव धर्मादि-
 शब्दार्थकथनपूर्वकं परिहरति ॥ धारकत्वादित्यादिना । हरेर्धर्मादिभेदभ्रातिं प्रमाणेन निराकृत्येदानीं धर्मादिक दशद्रुपाणि च
 दशदिति भागवतवाक्ययोजनाभ्रातिं परिहरति ॥ एवमिति । एवविधगुणा धर्मादिदेवाच्यधारकत्वादेयो गुणाः स्वरूप येषां
 हरिरूपार्णां तानि तथा । अनेन धर्म धारकत्वगुणत्ववरूपं रूपमेव तत्तद्गुणत्वख्याणि दशदिति भागवतवाक्ययोजना सूचिता ॥
 ॥२६॥ नन्वेताः पुरेति श्लोके उच्यमानाः स्त्रियः पूर्वजन्यानि स्त्रियो न वा । आये कर्मकरणत्वात्मेव शास्त्रीत्वानिमतासां स्त्रित्वमाप्तेत्र

श्लोके कर्मकरणोक्तिरुचुक्ता। द्वितीय तर्हि ताः काः केन कर्मणा किमर्थं च ह्येतन्माधुरित्यतो द्वितीयपक्षभाषित्व्य तन्मूलरूपादिकप्रमाणेनैव दर्शयति । अग्निपुत्रा इत्यनेन तन्मूलरूप दर्शितं । तपसेत्यनेन कर्म दर्शितं । वासुदेव भर्ता यापि इत्यनेन वासुदेवरूपभवे भाषित्वं प्रयोजनं दर्शितं ॥ ३१ ॥ अजातशत्रुरिति श्लोके लोहादिति वदस्य बुद्ध्याऽख्यत्यन्यायन माहात्म्यज्ञान पूर्वकलोहाथत्व प्रतीयते । तदयुक्तं । कृष्णे माहात्म्यज्ञानपूर्वकं लोहवतो युधिष्ठिरस्य कृष्णरक्षणार्थं स्वसेनानियोगासम्भवादित्यस्त दर्शयाम् ॥ लोहेति । अनेन सेनानियोगकाले युधिष्ठिरस्य कृष्णमाहात्म्यज्ञानस्याभिभव उक्तो भवति ॥ ३२ ॥ साय भोज इति श्लोकार्थं गविष्ठ इत्यस्य गा भव इत्यनेकार्थत्वप्रातिनिरासाय तदनूद्य सम्यग्व्याचष्ट ॥ गविष्ठ इति । गविष्ठ आदित्यः । कुत इत्यतः सूर्यस्थितेन गविष्ठस्यादित्यवादिनो श्रुतिमाह ॥ असावेति । अत्रोक्ताऽद्भुतयास्तगमन सूर्यस्थितेन गविष्ठस्य सूर्यत्व सिद्धिः । अनेन भागवते गविष्ठे गा गत इत्यत्र गोकुब्ध उदकवाचात्युक्तं भवति । तन गविष्ठोऽद्भुतित्मय्यो गा गतोऽस्मस्त गत इति तत्पदार्थः सूचितः ॥ ३७ ॥ तत्राब्दकोटीति श्लोकार्थं न इत्यस्य केवलयादवार्थत्व प्रतीयत । तेन यादवानामव कृष्णवियोगेनकक्षणेऽब्दकोटिसमो भवति । न तु पाठवादीनामिति प्रातिनिरासाय न इत्यस्य विवक्षितसम्प्रदाह ॥ कुरूणा मिति । मधुना मधुकुरतेष्वानां यादवाना ॥ ४६ ॥ यत्तदीयानमिति श्लोके यथा बुद्धिस्तदाश्रया प्रकृतिगुणवद्धा न तथा हरिः प्रकृतिगुणुष्यत इति बुद्धेर्यतिरेकदृष्टान्तवप्रातिनिरासाय तदतिरिक्तव्यत्यासदृष्टान्तत्व वदन् व्यत्यास च विवृणोति ॥ तदाश्रयेति । तदाश्रया बुद्धिरित्यस्य न्यात्यासदृष्टान्त इत्यनेनान्वयः । व्यत्यासत्वविकरण तद्व्याप्तानामित्यादि । तत्र केसुत्ये नार्थज्ञापको दृष्टान्तो व्यत्यासदृष्टान्त इति व्यत्यासदृष्टान्तस्य रक्षणमुक्तं भवति । अनेन तदाश्रया तस्य हेरराश्रया सर्व श्रयत्वादि विषया बुद्धिः हरिः सर्वाश्रयत्वादिवुद्धिगान्धुरसत्तदाश्रयात् तदाश्रयाऽपि प्रकृतिस्थोऽपि तदगुणैः प्रकृतिगुणैर्यथा न गुच्यत तथा

हरिः प्रकृतिस्थोऽपि न युज्यत इति भागवतवाक्य व्याख्यातं किमु वक्तव्यमिति । नतु कैमुत्येनार्थज्ञापको दृष्टानो व्यत्यासदृष्टान इति शब्दज्ञानशुभ्रक तदयुक्त । व्यत्यासदृष्टान्तस्यैवाप्रामाणिकत्वात् । न ह्यप्रमाणस्य अज्ञविषयादे केनचिच्छक्षणमुच्यत इत्यतस्तत्र प्रमाणमाह ॥ न्यत्यास इति । दाष्टान्तिकेन साक्षादन्वयरहितो यो दृष्टान्तः सोऽन्वयदृष्टान्तः । स त्वनताकाशवत्प्रयोजित्यादि दृष्टीयाव्ययायचतुर्थीव्यायप्रयमाधिकरणोक्तो द्रष्टव्यः । तत्राकाशो ज्ञानस्य साक्षाद्दृष्टान्तस्त्वेदारा व्यासस्य दृष्टान्तो ज्ञेयः । एतदेव जन्यतीर्थस्वामिभिर्यथाऽऽकाशो व्याप्तस्तथा ज्ञानमिति विवृत । प्रसिद्धः सर्वलोकाज्ञास्त्वेदो महानसादिक । अभूता न रुदाऽपि जातो । योऽयं दृष्टान्तत्वेनोक्तः सोऽभूतदृष्टान्तः । स तु 'यमजाम्युदवाहवर्जितो यदि ज्ञावृन्दवारि सश्रयेत् । कनकद्युतिम व संगवातुपमीयेत स तेन नीलया' स० ७, श्लो० ५३. इति मन्वविजयोक्ता द्रष्टव्यः । सर्वसंहारकः सामान्यव्याप्तिहणस्थालं यदित्यं तत्तथा यथा समतिपन्नमित्यादि । अत्र दृष्टान्तपदेन दाष्टान्तिकगतप्रकृतसाध्यसाधनरूपद्विपर्यतदतिरिक्तैरुभयोरन्त्यतरश्च भ्रूण साहस्ययुक्तो विवर्जितो न कश्चिदोषः ॥ ७५ ॥ तं मेनिर इति श्लोके मतयो यथा मेनिर तथा मृगा मेनिर इति मतीना दृष्टान्तत्वमुच्यत इति भ्रातिनिरासाद्य तदनूद्य व्याचष्टे ॥ मतय इति । अनेन यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थत्वं यथा साहस्य इति समासाभावः शब्दस इति सूचितं ॥ ७६ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्या दशमाऽध्यायः ॥ १-१० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ब्रह्माण्य इति श्लोकार्थे परीक्षिता दाशरथिरामबद्धकण्ठत्वं सत्यसत्त्व चाच्यते । तदुभय प्रमाणबाधित मित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ राम इति । दाशरथिर्यथैत्यतः पर इत्युक्तदृष्टान्त इति शेषः पूरणियः । नन्वधिकदृष्टान्तस्याप्रामाणिकत्वा दशुक्तोऽयं दृष्टान्त इत्यतस्तत्र प्रमाण दर्शयन् तत्समात्तेनैव प्रमाण समानदृष्टान्तवापि दर्शयति ॥ ऊर्णनाभिति । अनेन किञ्चिद्ब्रह्मण्यत्वाद्यभिप्रायणैव यथा राम इत्युक्त । न तु रामे यथा ब्रह्मण्यत्वादिकमस्ति तथा परीक्षित्यप्यस्तीत्यभिप्रायणात्

मित्युक्तं भवति ॥ १९ ॥ आर्यव्याण इति श्लोके परीक्षितं काष्ठाभिरार्यथाऽऽर्यव्याणस्तथा पिष्टाभिरार्यव्याण इति परीक्षित एव काष्ठाभिरार्यव्याणत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तच्चात्यर्थमाह ॥ पूर्यन्तीति । अनेन काष्ठाभिरुप इवेति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवततत्त्वप्रमाणभेदादशोऽध्यायः ॥ १-११ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ प्रत्युज्ज्वलमुरिरिति श्लोकार्थे गार्गास्तान् इवागतानित्युक्तः अरीरुष्टयत इवानीतनभुव्यग्ररीरमेवाभाति । तदयुक्तं । इदानीतमभुव्यादिकरीरस्य प्राणगमनं तेनात्यानं च दृश्यते । अतोऽयुक्तमित्यतः प्रमाणेनैव भागवतोक्तं दृष्टांतं दर्शयति ॥ तदथाण इति । अनेन तं प्रपदाभ्यां भाषयत ब्रह्मेण पुरुषमित्याद्युपनिषदुक्तं पुरुषव्यग्ररीरस्यैव भागवतोक्तं दृष्टयत इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥ इत्युक्तं इति श्लोके यदुक्तलक्ष्यं पूर्वजात विवेकन्यथाप्रतीतिनिरासाय वक्ष्यमाणमभाषानुसारणापाक्षितशेषं पूरयति ॥ यदुक्तेति । एषाद् एषांतं । असिक्नेव श्लोके यथाऽनुभूतं अमेत्यनेन विदुरस्य अरणं वर्णितस्यानुभवस्योच्यते । तत्र अरणं नाम किं कस्यापदेनेनानुभूतं चेत्यपेक्षार्यां तदुभवं प्रमाणेनैव दर्शयिष्येकादत्रुणोद्गातसमात्या तदुप्युक्तं प्रमेयं तैव प्रमाणेन दर्शयिष्येति सौक्तं च दृश्यति ॥ शापं श्रुत्वेत्यादिना । सुप्रतिभेव चेति चक्रब्धः । ज्ञात्वत्यनेन सवध्यते । कुष्णमुदासीनमितेव तथा सुप्रतिभेव श्रुत्वत्यन्यः । तं कुष्ण । उपवहरे एकांतस्थले । उणोद्गातसमात्या यदर्थमिदं प्रमेयमुक्तं तद्विदानीमाह ॥

विदुरमिति । अत्र तीर्थयात्रास्वामित्यनेन विदुरस्य अमृतयुक्तं अरणं व्याख्यातं । स उद्भवः कथयित्वत्यनेन कस्यापदेशं नानुभूतमित्यपेक्षा पूरिता भवति । बाह्विर्दशगुणे षड्विंशत्साराणां गमनेऽतिक्रमे सति । आत्मनः स्वस्य । तेषां कलाप्रशामवासात् । एतत्तच्च । विदुरो यदुविनाशं विनाऽन्यदनुभूतं सर्वसूचित्वानित्यन्यः । यदुविनाशं तदानींभद्रातत्वात्वाचिकवानिति भ्रातिं निराहर्बन्तद्वचने हेतुमाह ॥ षड्विंशरादिनि । न केवलं षडपुराणबलादेव यदुक्तलक्ष्यमित्यन्यैव्यादिति शेषं पूर्यते । किंतु भाग

वत्क्षापकादपीति भावेन भागवतवाक्यं पठति ॥ तावदिति । अत्र इतिशब्द आद्यर्थकः । तेन तत्राय सुश्राव सुहृदिनाश्रित्याद्यु-
 च्छ्रयः सञ्च्यते । उपरि च दृतीयस्कन्धे चोक्तमिति शेषः । नन्वेनेन ग्रंथेन यदुनाश्रयैष्यत्व कथं ज्ञायत इति चेत् । इत्य ।
 अत्र ग्रंथे तीर्थयात्रां कुर्वतो विदुरस्य प्रभासं प्रति गच्छतः सुहृदिनाश्रितश्रवणुच्यते । श्रयमाणो सा सुहृदिनाश्रित्येव्यात्कालीनैव ।
 तदानीं यदुनाश्राभावात् । कुतस्तदानीं यदुनाश्राभाव इति चेन्न । इत्य व्रजन् भारतम् वर्षमित्यादिग्रंथे विदुरस्य प्रभास प्रति
 गमनकालेऽजितेन कुण्डेन सहैव पार्थो युधिष्ठिरः क्षिति शशासेति राज्यकर्तुर्पुंयुधिष्ठिरस्य कृष्णसाहायस्थानत्वोक्तेः । धर्मकृष्णसाहाव-
 स्थानकाले यदुनाश्रवस्थानस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । एतदेव प्रमेय भागवत्यादौलपदिश्य पर ज्ञानमुद्धवायामुभयभ्रममित्यारभ्य मैरयमत्ता
 इत्यनेन भारततात्पर्यनिर्णयग्रंथेन विद्वत । विदुर चागत पुनरित्यत्रापि विदुरतीर्थयात्राकाल यदुकुलावस्थानोक्ते एष्यन्नेव यदु-
 कुलक्षयो न तु जात इति ज्ञायते । एवं भागवतक्षापमसुक्तेवेदानीं भारतज्ञापकं चाह ॥ भारते चेति । अत्र विदुरस्य युधि-
 स्थिरभावांतरमेकसिद्धिर्षेषु गतेषु पश्चाद्यदुकुलक्षय उत्कस्तेन विदुरभावेन तीर्थयात्राकाले यदुकुलावस्थानं ज्ञायते । अतर्थ्यव्यन्नेव
 यदुकुलक्षय इत्यवसीयते ॥ १२ ॥ अविभ्रदिति श्लोके अर्थनामको यमो यावद्वर्षभत शूद्रत्व बभार । तावद्वर्षभतमधिकारिषु
 पापाजुसारेण दृढमविभ्रदित्यन्वयमतीगिनिरासायापापक्षिताव्याहारेण त बोधयति ॥ योऽयमेति । यः स एव शूद्रत्व वभारत्युक्त्या यः समागिन विदुरो जात
 काले भवति तावत्कालं शतवर्षात्सक कालं शूद्रत्व वभारत्यर्थः । यो यमः स एव शूद्रत्व वभारत्युक्त्या यः समागिन विदुरो जात
 इति भ्राति प्रमाणैव परिहरति ॥ न देवानामिति । अत्रागिन स्वरूपभूताङ्गानेत्यर्थः । सर्वे त्विति । सुरवधारणे ।
 आजानजादय इत्यनेन संबध्यते । तेन तदतिरिक्तमनुष्यादीनां साम्प्रत्येन श्राव जानिरीति द्योतितं भवति ॥ १५ ॥ अत्यक्राम
 दिति श्लोकार्थे कालशब्दश्च जडकालार्थत्वत्रातिहृदाहृतममाणशेषैर्षेव परिहरति ॥ सहर्तेत्यनेन कालं सहरण इति

शतौर्निष्पन्नकालशब्दस्य संज्ञित्वं भट्टचिन्मिचामित्युक्तं भवति ॥ अथवा ॥ गुणसर्वस्वमित्यनेन कालज्ञाने कल कामधेनौ कल
वधेन इत्याद्यर्थककलशब्दो निर्णयकालशब्दस्य ज्ञानादिगुणपूर्त्वं विष्णो भट्टचिन्मिचामित्युक्तं भवति ॥ १८ ॥ अथोदीची-
मिति श्लोकार्थे स्वैरज्ञातमित्यस्य स्वैरज्ञातमित्यर्थत्वेनाभिज्ञातगतिरिति पूर्वश्लोकाशयदेन गतार्थत्वप्रातिनिरासाय तदनुद्य
यथावद्वाच्ये ॥ स्वैरज्ञातोति । अनेन स्वैर स्वेच्छानुसारेण ज्ञाता विवक्ता विवेकेन ज्ञाता गतिर्भावन्मागौ येनेति तत्प्रदार्थ्ये
सक्तो भवति ॥ २८ ॥ शुद्धा प्रविष्टु इति श्लोकार्थे पितरावित्यस्य विवक्षितार्थप्रतीतिरेतुचादपूर्वक विवक्षितमर्थमाह ॥ पितरा
विति । सौवल्याः पृथग्ग्रहणात्कुर्वीं गृहीतमि भवतः । न चाप्यदित्यस्य चाशुषाभावाज्ञानार्थत्वप्रातिनिरासायानुवादपूर्वक
विवक्षितमर्थमाह ॥ न चेति । विपद्भवो मरणभावनं । भा दीप्तौ औणादिको वभत्ययः । कुत एव तत् । चाशुषाज्ञाना
भावर्यः किं न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ ३१ ॥ एव राज्ञेति श्लोके धृतराष्ट्रस्य केवलविदुराणदेशेनेव युहत्यागो वन
वासस्य तथा धर्मराजपृष्ठगमन चोच्यत इति प्रातिनिरासाय सिंहावलोकन-यायन मगणौनैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन् अवसदित्युक्त
वासस्य कालानुक्तेः काल च तेनैव मगणेन दर्शयति ॥ स्कादे चेति । चञ्चद्-मगणान्तरसमुच्चयार्थः । राज्ञा युधिष्ठिरस्य । तु
शब्दशार्थे । विदुर इत्यनेन संबन्धते । विदुरश्च वने वासकरोदित्य वयः । विदुरस्यपि धृतराष्ट्रवद्दत्तस्मत्रय वनवासभाप्तौ तद
पवाद कुर्वन्नातशत्रुः कुतमैव इत्यारभ्याध्यायपरिस्माप्तेयोगवतास्य सक्तोचनेन तात्पर्यार्थं चाह ॥ तद्विद्वक्षार्थमित्यादिना ।
विदुर इत्यनुवर्तते । राजानं युधिष्ठिर । ततो धृतराष्ट्रदत्तं दृष्ट्वा स्मग्राभापत्यन्तर । धृतराष्ट्रादिक दावाशिनो दस्य श्रवत्यनेन
विदुरस्यैकान्तर धृतराष्ट्रदेः क्वचित्कालमवस्थानमुक्तं । तेन विदुरस्य धृतराष्ट्रवद्दत्तस्मत्रय वनवासो नास्तीति ज्ञायते । इदं
ममैव महाभारतात्तात्पर्यनिर्णये एकत्रिंशद्वाधये स्पष्टश्लोकं । अत्र ततो दावाशिनो दस्यं धृतराष्ट्रं च सौवर्षी । ध्रुत्वा कुतो चिति

तात्पर्यवाक्येन न चास्मात्प्रितरौ चेति सौबली चेति भागवतवाक्यं व्याख्यात श्रुत्वा स्वयमेव मनसि ज्ञात्वा ॥ २८-३१ ॥ चिन्ता
 ने प्राप्नुयित्यादि तात्पर्यवार्थश्लोकेन तत्र संज्ञयमासिनिमित्त्यारभ्य ब्रूहिः स्थिता पति साध्वी तमाभिभुवेत्यतीत्यतभागवतवाक्यस्य
 तात्पर्यार्थ उक्तो भवति । तत्रापि उक्त्योक्तमा गति तेषामिति तात्पर्यवाक्येन भा कृचनेत्यारभ्य काळरूपोऽवतीर्णोऽस्यासभावाय
 सुरद्विषामित्यतभागवतवाक्यस्य तात्पर्यार्थ उक्तः । तेषा पाहुसुतानां गति ज्ञानमुक्त्वा ज्ञमयामासेत्यन्वयः । तथा तथां धृत
 राशदादीना तात्कालिकी निष्ठा चोक्तत्वेनेन दृतराष्ट्रः सहेत्यारभ्य तमलुवेत्यतीत्यतभागवतवाक्यस्य तात्पर्यार्थ उक्तः ॥ ३१ ॥
 एवमजतशत्रुः कृतमैत्र इत्यारभ्याध्यायस्य समाप्तिपर्यन्त भागवतप्रथस्य तात्पर्यार्थमुक्त्वादेवानीं तत्र श्लोके आति परिहरन्नादौ
 अहं च व्यसित इति श्लोके न वेदेत्युक्त्या शुधिष्ठिर प्रति सजयेन दृतराष्ट्रादिगतिनिर्दिष्टेति जाता आति प्रमाणनेव परिहरति ॥
 ब्रह्माडे चेति । अत्रापि चशब्दः समाणातरसमुच्चयार्थः । अहं च व्यसित इति श्लोकाभिप्रायस्तु वक्ष्यते । अथा वेति
 श्लोकार्थे पितृव्यपदस्य विदुरार्थत्वञ्चातिनिरासाय सिहावलोकनन्यायेन विवक्षितमर्थमाह ॥ पितृव्योऽपीति । शुधिष्ठिरण
 स्वस्मिन् विदुरपवेक्ष्यश्च ज्ञातत्वेन तदश्रयायोभादिति भावः । तर्हि दृढो हीनश्च नेत्रयारिद्युक्तस्य दृतराष्ट्रस्य पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्यस्त
 ल्ययोजनमाह ॥ द्विरुक्कारिति । द्विरुक्तिः अभ्यासः । तात्पर्यार्थ अर्थो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्रथा तात्पर्यज्ञापनाय कृत
 त्यर्थः । उपक्रमोपसंहाराभ्यासादूर्वताफलमिति मभाषेनाभ्यासस्य तात्पर्यस्थित्वात्वे सिद्धेऽपि प्रमाणातरमाह ॥ यञ्चेति । अपि-
 पदप्रवधारणे । तदित्यनेन संबध्यते । महाभारता यत्र यस्मिं वस्तुनि स्वस्याधिक तत्परतात्पर्यमास्ति तदेव वस्तु लोकाजुसारतो
 ध्रुव निश्चयेन बहुवार वदतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननुक्तरीत्या द्रयोः पितृव्योरभावात् पितृव्याविति द्विवचनाक्तियुक्तेत्यस्ता वद
 यति ॥ पितृव्याविति । अनेन पुमान् स्त्रियेधिचि सञ्जादेकशेष सति पितृव्यं च पितृव्यश्च पितृव्याविति तस्य विशदः

सृष्टिः । अथापि धुनश्चिकित्सात्सर्वायति ज्ञेय ॥ ३४ ॥ सिंहावलकनन्यार्थेनाप्यध्रातिनिरासाय पेत्यपदायसुक्त्वे
दर्शी अहं च व्यसित इति भागवदश्लोकस्य धृतराष्ट्रभृते हृत इति ब्रह्मांडपुराणवचनविरोधध्रातिनिरासायाभिप्रायमाह ॥
मुषित इति । मुषिता सर्वाति शब्दः इ इति हेतुप्रकरणकदादिसमाप्तिश्चित्यभरिभयानात् । मुषितोऽस्मीति । इतिबद्ध
आद्यर्थकः । तेन आदिपदेन अहं व्यसितो न वेदेत्यस्य संग्रहः । अहं व्यसितः परलोकगति न वेदं शुषिताऽस्मीति
सजयवचन । मलापः मलापनिमित्तकमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ ब्रह्मांडपुराणवचनानुसारेणाह न च व्यसितो विद्योजितः । अत एव
कः पित्राः परलोकगति भेदेति अहं च व्यसित इति पूर्वार्थं व्याख्याय तर्हिं मुषिता वचितास्मीत्युक्तिः । कुत इत्यतः मलापादा
हेतुपरार्थस्य संगतिः कर्तव्या । मलापे व्यर्थवाक्त्वं तु परिहासमलापाद्विष्यतयावान् भवेत्कचिदित्यादिप्रमाणसिद्धं ज्ञेय । अनेन
द्वितीयव्याख्यानं यद्यप्यहं साध्व्या गांधार्या महात्माभिर्धृतराष्ट्रादिभिश्च मुषितो वचितोऽसि । तथाऽपि धृतराष्ट्रादिभिर्न व्यसितो
वियोजितः ॥ ३७ ॥ नाहं वेदेति श्लोकार्थं गतावित्यस्य गृहाह्वहिः क गताविति गृहाह्वहिर्गमनमश्रत्वात्प्रतिनिरासाय विवाक्षितमर्थमाह ॥
॥ केति । अदृष्टवैषम्या ज्ञानदृष्ट्या दृष्टपरलोकगमनापेक्षया प्रश्न इत्यर्थः ॥ ४० ॥ यन्मन्यस इति श्लोक यत् यदि लोकं द्रुवमश्रुवा
सख्यं वा मन्यसे तर्हि सर्वयोक्तृद्रुवत्वादिप्रकारेषु केनापि प्रकारेण ते न शोच्या इति द्रुवत्वादिप्रकारकश्लोचत्वानिषेधः क्रियत इत्यर्थं
ध्रातिनिरासायोपेक्षिताध्याहारोणं न शोच्या इति वाक्यं योजयति ॥ अपरिहायैत्वविति । अनेन सर्वथा द्रुवादिपक्षेषु केनापि पक्षेण
न शोच्या । तथा हि द्रुवत्वपक्षेनित्यत्वात् । तेषां भ्रणामावाज्ञं ते शोच्याः । अश्रुवादिपक्षद्वयं तु ज्ञातस्य हि द्रुवा द्रुवत्वं ज्ञत्वं मृत
स्य चेत्वादिप्रमाणान् धृतराष्ट्रदीनां भ्रणस्यापरिहायैत्वात्ते शोच्या न हि भवतीति भागवतवाक्यं व्याख्यात भवति ॥ ४४ ॥
धृतराष्ट्र इति श्लोके ध्रात्रादिसहितस्य धृतराष्ट्रस्य कृष्याश्रमगमनसुच्यते । तत्र धृतराष्ट्रस्य पठन् ध्रातृसाहित्यं तत् हस्तिनपुरा

क्षिपणकालमारभ्य वा तदनन्तर ये मार्गो बोधयथाऽपि संभवादिति संशयनिरासार्थमाह ॥ गमनेति । गमनकाले । द्वितीयार्थे
 द्वितीयार्थे पच्यर्थे च सम्प्रति मयाणात् द्वितीयार्थे सम्प्रती । हस्तिनपुरागमनकालमारभ्य भ्रात्रा सहित इत्यर्थः ॥५॥ अ०भ०स
 इत्याद्युच्यर्थकोक मयेयास्त इति वर्तमानार्थकलट्ययोगेण नारदवचनकाले विद्यमानमिति भ्राति निराकरोति ॥ आस्त इत्या
 दीति । आदिपदेन भविष्यति अनुवेक्ष्यतीति पदे ग्राह्ये । ननु वर्तमानस्यार्थात्तत्त्व कुत्र दृष्टमित्यतो दृष्टत्माह ॥ स एष
 इति । इदं तु शौनकादीनि प्रति अतीतपरीक्षिद्विषयकद्वतवचन । अनेन लुङादिकारे क्तव्य व्यत्ययेन लडादिकार उक्त इत्युक्त
 भवति । नन्वेव व्यत्ययकारणे किं मयाणमित्यतोऽत्र महाव्याकरणवाक्य मयाणमाह ॥ सुप्तिसिद्धिविति । सुप्तु औजसिति सूत्रोक्ताः
 सप्तविभक्तयः । तिष्ठ तिए तस् शीति सूत्रोक्ताः षट् विभक्तयः उच्यतेः अल्पनेपद । परस्मैपद च । लिंग शुल्लिग श्लीलिंग
 नपुंसकालिंगं च नरः मधमपुरुषो षट्यमपुरुष उक्तमपुरुषश्च । कालो भूतभाविव्यद्वर्तमानत्वात् । हल्हयवराडिति सूत्रमारभ्य हलिति
 सूत्रार्थः सूत्रैरुक्ता वर्णा अच् । अ इ उणिषिति सूत्रमारभ्य आजि सूत्रार्थः स्वरैरुक्ता वर्णाः स्वर उदात्तादिप्रसिद्धः ऋतुशब्दः
 कर्मादिकारकोपलक्षकस्तेनापि तत्पर्यकाः । कृचाङ्गितादिमत्पया लक्ष्यत । यङ्गिति धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमाभिहार यङिति
 सूत्रोक्तपञ्चमत्पयस्य यो यकारः संः लिङ्या शिष्याङ्गिति सूत्रोक्ताङ्गमत्पयस्य ढकारेण सहितः प्रत्याहारो ज्ञातव्यः । शास्त्रकृत
 महाव्याकरणशास्त्रकृत । विष्णुः । एषा सुप्तिसादीनां । प्रत्यय विशेषेणातिक्रम्य गमनमिच्छति । साऽपि व्यत्ययः । चाहुलकेन
 क्वचित्पृच्छेः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेत्यादिश्लोकोक्तवदर्थकद्रुलपदग्रहणेन सिद्धयतीत्यर्थः । नन्वेवमस्तु व्यत्ययस्य प्रामा
 णिकत्व । तथाऽपि वेदव्यासेनेय व्यत्ययोक्तिः किमर्थं कृतेत्यतसल्योजन प्रमाणमाह । व्यासादय इति । प्रायोऽव्यत्यासेनेव
 वदति क्वचिद्व्यत्ययस्यापीत्याश्रित्यर्थः । मोहनार्थमिति मयोजनोक्तिः । व्यत्ययोक्तेर्दुरात्ममोहनत्वात्प्रयोजनस्युक्त्वा प्रयोजनान्तर

भाह ॥ पौर्वापर्यमिति । यतो वस्तूनां सदा पौर्वापर्यमेव पूर्वत्वभूतकालीनत्वमेव । अपरत्वं उत्तरकालीनत्वमेव उपलक्षणमेतत् । वर्तमानकालीनत्वमेव नास्ति । अतश्च हेतोर्ज्ञानचक्षुष एवैतद्वस्तु व्यत्ययादहेतौत्यर्थः । सदा पार्वो पर्यमेव कुतो नेत्यत उक्तं ॥ परिवर्तनादिति । परितः समतात् । प्रायेणति यावत् । वर्तनात् वस्तुषु पूर्वंत्वादेर्विद्यमानत्वात् । इदमुक्तं भवति । यथा पदार्थेषु 'चेतनस्य सदा चेतनत्वमेव न कदाऽप्यव्यवतानत्वं भवति तथा जन्यवस्तुषु भूतस्य वस्तुनः सदा भूतत्वमेव वर्तमानत्वादिकं वर्तमानस्य वस्तुनः सदा वर्तमानत्वमेव न कदाऽपि भूतत्वादिकं । अनागतस्य सदाऽनागतत्वमेव न कदाऽपि वर्तमानत्वादिकमिति नास्ति । किंतु पुत्रत्वादिवदकस्यैव धटस्य प्रागभावकाले उत्तरकालीनत्वद्वयत्पत्तरकाले वर्तमानत्वसकाले भूतत्वपदुभवसिद्धि । एव सर्वे न न्यूनवस्तूनां प्रत्येकपूर्वत्वादित्रयपदुभवसिद्धमस्तीति ज्ञानाय चेति व्यत्ययोक्तव्यासादिभिः क्रियत इति ॥ ५३ ॥ विज्ञानात्मनीति श्लोके विज्ञानात्मनि परमात्मन्यात्मन स्वसंयोग्यं त विज्ञानात्मानं क्षेत्रज्ञे जीवे शक्तिराप्यं त जीवं ब्रह्माणं परब्रह्माणं विलध्पति परमात्मनो जीवलय उच्यत इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय मनापेनेवं श्लोकं व्याचष्टे ॥ विज्ञानात्मनेति । याऽयं विज्ञानात्मा विज्ञानात्मनामको विरिचस्त्वस्मिन्नित्यन्वयः । जगदिति श्रेयोक्तिः । सागरदृष्टातोकित्सु विरिचस्य लम्बीस्तीतिरिक्तसर्वलयाधिष्ठानत्वज्ञापनार्थो । क्षेत्रज्ञ इत्यस्यैवार्थः ॥ हृदिस्य इति । ब्रह्माणित्यस्यार्थः ॥ व्यासे स्वात्मनीति । हरः हरौ विलय शब्दार्थः ॥ एकांभवतीति । एतदयं स्पष्टयति ॥ प्रलय इति । ब्रह्मण्युत्थः ब्रह्माण्युत्थस्य कृष्णस्य ज्ञानान्दालकद्वैतस्थानार्दनस्य च यो पूर्वोक्तो ब्रह्मसर्वत एव इतः पूर्वोक्तो प्रलयो नौ भेदवतौ । तमेव दर्शयति ॥ अंतःस्थस्येति । तुरवधारणे । अभेदत इत्यनं संकथ्यते । ततः सावैविध्यकित्वात्तत्त्वं भेदत इति तस्मिः प्रथमार्थे । अतःस्थस्य तस्य हरौर्बहिष्ठे तस्मिन्हरी लथो नामाभेद एव । न तु देवनाम्नादिरुपः । चतुर्लस्य तु हरौ लथो नाम

देहेनाश एव न त्वभेद इति वाक्यशेषः । अतो भेदवताविति भावः । नन्वत्र श्लोके प्रविलाप्येत्यनेन धृतराष्ट्रस्य हरौ विरिचलयकर्तृत्वमु
 च्यते । तच्च प्रमाणमाधितमित्यतः प्रविलाप्येति शब्दस्य विलापनपर्ययमाह । काल इति । अनन धृतराष्ट्रस्य विरिचादिलयः यावत्
 त्वमेव । न तु तल्लयकर्तृत्व । अतो न प्रमाणबाध इत्युक्तं भवति । ननु यदि धृतराष्ट्रस्य विरिचादिलयः प्रमाणमात्रं न तु तत्कर्तृत्व तर्हि भागवते
 प्रविलाप्येति तत्कर्तृत्वोक्तिर्न स्यात् । अतिप्रसमात् । अदृष्टरूपनाशेत्याशङ्का विशेषप्रमाणेन परिहरति ॥ सुविद्यमानमपीति । यो
 विनिश्चितो विशेषेण निश्चितज्ञानी । सुविद्यमान अत्यत सदा विद्यमान । परब्रह्म । एव पूर्वोक्तजगज्जन्मादि कर्तृत्वभकारेण च्ययते ।
 स ज्ञानी तस्य ब्रह्मणः कर्तृति यो विज्ञानात्स पितुः पिता इत्यादिश्रुतौ यथोच्यते । अथ तथाऽभ्या निदुष्टाः । श्रुतयो मनन
 शीला धृतराष्ट्रादयः । तत्सृष्टेः विरिचादिजगल्लयसृष्टेः कारणत्वं । जगद्विलापयायास्तुरित्युच्यते । पुराणादौ । ननु तर्हि यथा
 हरिज्ञानिनो हरिकर्तृत्व यथा लयज्ञानिनाऽपि लयकर्तृत्वमेव स्यात् । ततश्च प्रमाणविरोध इत्यत आह ॥ न चेति । लयो लयक
 र्तृत्वं मुख्यं न । किंतु हरिज्ञानिनो हरिपितृत्व यथाऽभ्युत्थय तथाऽभ्युत्थयतो न प्रमाणविरोध इति भावः । अत्रैव श्लोके घटावरपि
 नावरे इति दृष्टात उक्तः । स त्वव्यवहितत्वेन हरिहरविभेदरूपलयविषय एव दृष्टात इति न प्रत्यय । किंतु विज्ञानात्मनि सयोज्य
 त्वुक्त्या दृष्टितजीपरयात्मभेदविषयेऽव्यस्तीति भावेन तद्वाक्यं प्रमाणनैव सम्यग्निवृणोति ॥ स्वरूपमिति । स्वरूपं च जायमान
 चेति दिशा । आकाश आकाशांशो जायमाने घटे वतते । तयोः घटे विद्यमानयोः स्वरूपजायमानाकाशांशयोर्भेदो यत्स्वरूप
 स्वरूपनाशकमाकाशांशप्रवृत्ताकाशं तत् तथा तत् निर्भेदमेव स्वाश्रितमहाऽनात्मतात्मताभिकमेव सत् भेदप्रतीतिविशेषवलाद्भिन्नवद्भाव
 हारस्य विषयो भवितुं समर्थं भवति । तथा तल्लय घटनामे सति तच्च तदेव स्वाश्रयकाशमेव भवति । तद्वत् तथा । अवतारोऽयु ।
 व्यत्ययोऽतिशयकुत्सनाभेदोऽपि महाव्याकरणमूलादतिशयाथैकव्यत्ययेन प्रथमार्थे समग्री अवतारा देहस्थाश्च रामकृष्णव्यवतारा

देहस्वरूपं च स्वयं साक्षादेव हरिः स्नाग्निहरिर्भक्ता अपि भिन्नलब्धवहाराय शक्ता भवति । तथा स एव केनोवा जगति छिन्नेऽपि जगद्युक्ताच्छेऽपि । पूर्ववत् सृष्ट्यादिकाले यच्छक्त्यादिगुणवातोत्पत्त्युक्त्यादिगुणवातेनैव श्रेयः । कुतः । निर्विक्रमेण निर्विक्रमेष्वत्वात् सृष्ट्यादिकाले पुनर्हीनिक्रमेणभावदित्यर्थः । एव स्वरूपाश्रयणत्वेन दाष्टातिक्रमुपायेदानीं जायमानाकाशमृष्टात्वेन दाष्टातिक्रमुपाय दयति ॥ जायमानमिति । जायमानकार्षं तद्धये घट्नाशे न तु नेवासि नश्यतीत्यर्थः । तस्मात् उत्पत्तिनाशवत्त्वात् । जाय मानभावात् यथा महाकाशत्वं अथाहुताकाशात् । भिन्न । एव जीवाऽपि हरोर्भिन्नः क्रीर्तित इत्यर्थः । एव तर्हि यथा घटरूपा पाणिनाशज्जायमानाकाशनाशवत्त्वात् श्रीराद्युपाधिनाशाज्जायस्वरूपनाशो भवेदित्यत आह ॥ उपायेद्येति । विनश्यति । स्वरूपेणोति श्रेयः । नित्यत्वं हेतुः ॥ स्वरूपत्वादिति । जीवस्वरूपत्वादित्यर्थः । एतच्छब्दपर्यभाह ॥ न चैति । वस्तुमादित्यर्थे । तस्मात् जीवस्य श्रीरोत्सृष्ट्यादियत्त्वात् । ईशेन । अभिक्तत्वं नास्ति । किंतु भिन्नत्वमवैत्यर्थः । तर्हि तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरायः स्यादित्यत आह ॥ चिन्मात्रान्तवमिति । चिन्मात्रत्वं च तदुपसारात्मकं युज्यते । तत्त्वमस्यादिश्रुतरर्थ इति श्रेयः ॥ ५५ ॥ ध्वस्तमाभयेति श्लोके ध्वस्तमापायुण इत्यस्य सर्वात्मना नष्टेच्छाल्यगुण इत्यर्थश्चातिनिरासाय विवक्षितार्थाभवीते । मरणत्वेन भायाश्रब्दार्यं दर्शयन्निवक्षितपर्यभाह ॥ त्रिगुणेति । शब्दमहोदरौ । मायापदेन सत्त्वादित्रिगुणात्मिकाया गृहीत्वादेव भागवते मायागुणा मायागुणशब्दवाच्याः सत्त्वादय इत्यर्थः । मायाशब्देन भण्यत इति साधारणोक्त्या विष्णुशक्त्यादीनां त्रया णामपि एकप्रकारमेव भायाश्रब्दार्यत्वं प्राति मरणत्वे परिहरति ॥ परावत् इति । पर उत्तम च अवर नीच च परावरे भयेने पुरस्कृत्य । उपयासाभिधायिनः उपयमनीचोभयार्थमतिपादका ये शब्दास्ते तथा । तेन प्रकारेण मुख्याल्पव्युत्पन्नदृष्टिचिन्मिच प्रकारेण । आरादेवं दूरसमीच्यां साक्षात्परादृष्टिचिन्मिच । मुख्याल्पव्युत्पन्नदृष्टिचिन्मिच ।

॥ ५६ ॥ विदुरस्त्विति श्लोके विदुरस्तीर्यनिषेधकः सन् गतेति नारदोपदेशकालादुत्तरकाले विदुरस्य तीर्थगमनमुच्यत इति भ्रांतिनिरासाय तच्चार्यार्थमाह ॥ एतत्सर्वमिति । पूर्वमेव नारदोपदेशकालात्पूर्वमेव । एतत्सर्वं भविष्यद्विनाशादिभिर्भयैः । तस्मादेव कारणत्वं सर्वविनाशज्ञानरूपहेतोः । विदुरस्तीर्थानि यथावित्यर्थः । अनेन नारदः पूर्वकालीनमेव विदुरतीर्थगमनमुवाचेत्युक्तं भवति ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवतात्पर्यटीपण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १-१२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ व्यतीता इति श्लोके व्यतीताः कृतिविन्मासा इत्यत्र मासशब्दः प्रसिद्धत्रिंशद्दिनात्मकमासार्थक इति भ्रांतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ मासशब्देनेति । अपिपदेन मासशब्दस्यानेकार्थवाचकत्वमाह । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ तथाहीति । मासशब्देनाहन्यथ्युच्यत इति स्वोक्तसामान्यतोऽहर्गणस्य मासशब्दार्थत्वमिति प्रमाणैवेव परिहरति ॥ अहस्त्विति । तुरवधारणे । तदित्यन्याहृतपदेन संबध्यते । यदत्र यदा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्तु सूत्रेण विषयश्रद्धसि विकल्पत इत्युक्तेन भवति । यस्मिन् चिंतायुत चिंतानां अयुत दशसहस्रं । बन्धीधिता इति यावत् । ब्रजेपुरुषस्तदेवाहर्गणसंशब्दात्कं नान्यत् । एव तादृशमेव । अहःसवत्सराद्यं च सवत्सरादिशब्दोक्तं च । आदिपदेन युगकल्यादिकं ग्राह्यं । विपरीते चिंताविपरीतसतोष युक्तं । विपर्ययः मासादिः । अहःशब्दोक्त इत्यर्थः । एव वत्सरमाद्यं चेति कचित्पाठः । तत्र वत्सरपदेन द्वादशवृद्धमासा लको वत्सरो ग्राह्यः । भक्षब्देन द्वादशमक्षत्रमासात्मकवत्सरो ग्राह्यः आद्यं पदेन युगकल्यादिकं पूर्वपदेव ग्राह्यं ॥ यदात्मन इति श्लोकार्थे आत्मनः स्वस्याग शरीरशुद्धिसंयुक्ततीति कुण्डलरित्याग उच्यते इति भ्रांतिनिरासायागपदगमनं व्याचष्टे ॥ अंगमिति । ननु यद्यात्मनोऽंगमित्यवगमशब्देन पृथिवी युज्यते । तर्ह्यंगमित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तम इत्यादावप्यगपदेन पृथिवी ग्राह्या स्यात् । अविशेषात् । इत्याशङ्का प्रमाणैवेव परिहरति ॥ यदेति । यदा यत्र वाक्ये । आदिपदेन हान्यादिग्राह्यं । तदा तस्मिन्

न्याये । पृथिव्याद्यगकल्पना पृथिवी आदिफेदनातिशोदिक तवामकस्यांगस्य कल्पना इवा । तद्वर्गफेदेन कल्प्यत इति हेतु
मित्यर्थः । तत्रोपनिषाह ॥ न हीति ॥ ८ ॥ मृत्युदूत इति श्लोके क्रपोतोऽभावित्यस्मान्वायूर्तेरपोक्षिताय्याहारेणान्यस्य पूर
यति । अग्राविति । अनेन भागवतेऽनावित्यतःपर पदं करोतीत्यध्याहार्यमित्युक्तं भवति । पदाच्याहारेण स्वोक्तान्वये ममान्
वदस्तेवैव ममाणोलूकः कपपन्मन इत्याद्युर्वीरतभागवतवाक्यतत्पर्यार्थिभाह ॥ यद्बुलुक इति । अस्वार्थः । उलूका यद्ददति
तद्वचन विकलं स्वश्रोत्रः पुरुषस्यानिष्टफलद्वचकमिति यावत् । क्रपोतो-मां पदं कुणोति करोति यत् एतत् क्रपोतस्यामौ पदकरण
मपि योष स द्रुहरनिष्टलद्वचकमिति । अनेन यदुलूको वदति योषमिति श्रुत्यनेन मनुलूकश्च हुंकारिरित्युक्तोऽलूककारश्चदस्यानि
ष्टद्वचकत्वमुक्तं भवति ॥ १४ ॥ अगवानपीनि श्लोके गोविदः कुणोऽपि सुतवास्ते कश्चिदिति युधिष्ठिरस्य कुणसुखविविषयक
प्रश्नेन कुणसुखस्य कादाचित्कत्वप्रातिनिरासायापेक्षिताय्याहारेण सुखभास्ते इति वाक्यं याजयति ॥ यथाऽन्येषामिति ।
भविष्यति । कुणादिति शेषः । तथाऽऽस्ते क्वचिदित्यर्थः । अनेन कुणसंबधिसुखस्मश्रोऽयं न भवति । किंतु कुणानिमिच
कान्यसंबधिसुखस्मश्रोऽयमित्युक्तं भवति । कुत एतदिति चेन्न । प्रश्नाविषयसुखं हि कादाचित्कं कुणसुखं तु न कादा
चित्कं । तस्य नित्यत्वादित्याशयेनाह ॥ नित्योति । उक्तार्थे ममाणभाह ॥ अत्युत्तमानामिति । अत्युत्तमाना कुण्या
दीना । यः कुणलभः सुखभक्षः । युधिष्ठिरादिभिः क्रियते स लोकसुखेच्छयः । अत्युत्तमानिमिचकलोऽसुखलभस्यैव ।
न तु कुणादिसुखस्मश्रोऽयत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ नित्ययेति । तुल्यधारेण । तेना अत्युत्तमाना । नित्यदासुखत्वादेव क्वचि
दपि सुखस्मश्रो न विद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अलन्वयमान इति श्लोकार्थे विरापित इत्यस्य विरोपित इत्यर्थो भवति । साऽ
युक्तः । इदानीं शश्रेणगगतत्वेन विरोषितत्वाभावादित्यतोऽपेक्षिता-याहारेण योजयति ॥ पूर्वमिति । अनेन पूर्वं विरोपित

इदानीं शशिपुत्रगतमतोऽज्ञानतोऽसि किमिति भागवतवाक्य योजितं भवति ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्णया त्रयादशोऽध्यायः ॥ १-१३ ॥

॥ इति: ॐ ॥ पत्न्यास्तवापीति श्लोके यत्सनिधौ वृषसिरोऽग्निमहन्मत्सार्थं इत्यादिः श्लोकवत् कृष्णज्ञापकपदाभावादेव कृष्णविषयको न भवतीति भ्रान्तिनिरासाय कृष्णज्ञापकपदमध्याहृत्यैतच्छ्लोकस्यपदानां स्पष्टमन्वयाप्ततिः स्पष्टमन्वय दर्शयन्प्रतिता श्रुमुख्य इत्यस्य पतिताश्च ता अश्रुत्यक्तमुख्यत्वेत्यर्थे भ्रान्तिनिरासाय तदर्थं चाह ॥ यत्पदयोरिति । अस्य कृष्णस्य । पदयोः तत्प्रादर्याः । पतितत्वादेवेत्यत्र तदिति पदानुवादः पतितत्वदेवेति तस्य व्याख्यानं ज्ञेयम् । अनन्तवापि पत्न्या द्रौपद्या भस्वे राजभूये श्लोकेन महारथिकेणातिज्ञेयेन श्लाघनीयं चारुकरवर्षितकण्ठसमूहः सभाया यैः कितवैर्दुःशासनादिभिः स्पृष्ट तत्स्त्रियस्तेषां दुःशासनादीनां स्त्रियः कर्कः विकीर्य यत्पदयोरेव कृष्णस्य पदयोः पतिता या द्रौपद्या अश्रुमुख्यं, प्रधानाश्रुपाता विधुक्केभ्यैः सहितात्यक्तुत नितरामकरोत् तेन भूम्ना पुरुषेण कृष्णेनाद्याह मृषितो वचितोऽस्मीत्युत्तरः कृष्णान्वयेनाय श्लोको व्याख्यातो भवति ॥ १० ॥ तद्वै धञ्जुरिति श्लोकार्थं भीष्मादिभिर्बुद्धकाले यद्दुरादिकमभूत्तदेवं धञ्जुरादिकमित्यर्थे भ्रान्तिनिरासाय तद्वाक्यमानस्य तत्र त इषव इत्येतदृष्टातीकृत्य यथावद्वाच्ये ॥ सरथ इत्यादिना । त इषव इत्यत्र इव यथाऽत इत्यस्य सदृशा इत्यर्थः । तथा सरथा इयास्त इति इत्यत्र त इत्यस्य सदृशा इत्यर्थः । अनन्त भागवतस्य तच्छब्दः सादृश्यार्थक इत्युक्तः । तत्र प्रमाणमाह ॥ सदृशेति । वाल्म्यः समुच्चये । तच्चतो भेदे विद्यमानेऽपीत्यन्वयः । ननु तच्छब्दस्य तादृश्याद्यर्थत्वेऽत्र सोऽर्थः कुत ऐक्यमेवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ तद्वयेति । अर्जुनरथहयानां दाहोक्तैः । भारतादाविति ज्ञेयः । धञ्जुपसु समुदत्सुक्त्वेन दाहाभावात् रथहयानामित्युक्तः ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्णया चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १-१४ ॥

विवक्षितपर्ययाह ॥ भगवंतमिति । भगवंतं विना स्वातंत्र्येणैव । अन्यत्र जगति । प्रवृत्त्यादिप्रकाशनं प्रवृत्तिसचाप्रतीतिविषय
 ज्ञानं । ज्ञानिनामपि ऋदाकिभारव्यक्रमणैव स्यात् । हे देव तात इतद्वद्वि स्वातंत्र्येणैव जगत्प्रवृत्त्यादिज्ञानं । ये मम । ज्ञानपरासिना
 छिधि मम भविष्यति तथा कुर्वित्यर्थः । तदेव ब्रह्मपुराणोक्तद्वैतदृष्टेच्छेदनमव । अस्मिन्नेव श्लोके लीनप्रकृतिर्नैर्गुण्यादित्यस्य लीना
 च सा प्रकृतिश्च तस्या नैर्गुण्यादित्यर्थः प्रातिनिरासाय तदर्थमाह ॥ लीनप्रकृतित्वमिति । अनेन लीनप्रकृतिरिति भावप्रधानो
 निर्देशः । इदं कवञ्जावशेत्युक्तं भवति । तस्मात् लीनप्रकृतिर्नैर्गुण्यात् । अत्रैव श्लोकेऽल्लिगत्वादित्यस्य ज्ञापकरहितत्वादित्यर्थः प्राति
 निरासाय तथाऽसंभव इत्यस्य न विद्यते संभवो यस्मादित्यर्थः प्रातिनिरासाय च पूर्वोक्तिहेत्वस्तुवात्पूर्वकं तत्पदद्वय व्याचष्टे
 ॥ तस्मादिति । अनेन लीनप्रकृतिर्नैर्गुण्यात् । अत्रैव श्लोकेऽल्लिगत्वादित्यस्य ज्ञापकरहितत्वादित्यर्थः प्राति
 प्रहणेनापारोक्षज्ञानिनः प्रारब्धकर्मनिमित्तकपुनस्त्यचिरस्तीति ज्ञापितं भवतीति । गीत भागवता ज्ञानमित्यादिश्लोकद्वयक्रमाद्यनु
 रोधेनादौ भगवतोपदिष्टतज्ज्ञानितं ज्ञानं कालादिनाऽव्यरूढं तदनंतरं पुनर्हरिभयगमत् । तदनंतरं तेन ब्रह्मज्ञानेनार्जुनविशोकत्वादिकं
 न तु पूर्वमभूदिति प्रातिनिरासाय श्लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति ॥ ज्ञानोदयेति । स्योक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ प्रकृतिमिति ।
 आविः आविर्भावं । तिरः तिरोभावं । अत्र प्रकृति स्वात्मसंश्लिष्टामित्यारभ्य कर्मणि दृक्षिदेशेदित्यततात्पर्यवाक्येन लीनप्रकृति
 नैर्गुण्यादिति भागवतपद व्याख्यातं भवति । सूक्ष्मदेह चेत्यनेन तात्पर्यवाक्येन लिगत्वादसंभव इति भागवतपद व्याख्यातं
 भवति । अथाऽपि समित्यारभ्य व्रजोदित्यततात्पर्यवाक्येन ज्ञानं कालकर्मतामोरूढमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ब्रह्म-
 संपत्तिशब्दार्थः ॥ जायमाना दृशिरिति ॥ ३ ॥ स्वराडिति श्लोकार्थे स्वराद् युधिष्ठिर आत्मनः स्वस्य गुणैरनन्वयं समस्तु
 त्पं वा पौत्र परीक्षितपन्थ्यर्षिचर्दिति परीक्षितः स्वरूपेण युधिष्ठिरस्य साम्यादिक्रमुच्यते । तनु प्रमाणवधितोऽतस्तत्तात्पर्यार्थमाह

॥ पौत्रत्व इति । पौत्रत्वे स्वपौत्रत्वनिमित्तेन योग्यत्वं प्रनोपास्त्यादियोग्यत्वमेवोपादानवमत्व अनवमशब्दप्रवृत्तिर्न तु स्वरूपेण युधिष्ठिरसमत्वादिक्वमित्यर्थः । सौक्मार्येऽभिधानरूपं ब्रह्मतत्त्वैक्यं प्रमाणमाह ॥ इंद्रादीति । वाचशब्दौ सङ्ख्ये । अन्येषां रूपादीनां । इंद्राद्युत्पत्ता स्वरूपेन्द्रादिभ्य उत्पत्ता । वा च । समता श्रेयादिभिः समता । स्वके कुले स्वकुलोत्पत्तत्वनिमित्तन । उपास्त्यादियोग्यतावत् प्रजादिसेव्यत्वादियोग्यता च । सा सर्वयुक्तत्व अनवमत्व निगद्यत इत्यर्थः । यदा कृष्णस्तदाह दृषति मतिं देहि कृत्यां सर्वेभ्य एव दृषवाभ्युदरा हि नासत्यदस्यसहिता इम एव चेंद्रपूर्वं च संप्रतिनयश्च होरहिं यश्चादिति भारतता त्वर्थाभिधानप्रमाणान्द्रादस्य युधिष्ठिरैरेषि वाच्यार्थः । उत्पत्ता पदेनानवमत्वं ब्रह्मं । तथा चान्येषां युधिष्ठिरादिव्यतिरिक्ताना म्ब्रह्मद्युत्पत्ता युधिष्ठिरादिभ्योऽनवमता उत्पत्तत्वं समता स्वके कुले प्रजादिसेव्यत्वयोग्यता चेति निगद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ वाचं जुहोवेति श्लोकद्वये केचचित्पदानामन्वयार्थप्रतीतिस्तौ दर्शयति ॥ प्राणमित्यादिना । तं अपान । तेषु प्राणापानव्यानेषु । तांश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान् । अत्र प्राणपान इत्यनेनैतरे परिमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तं व्यान इत्यनेनापानं तत्पत्त्वं इति भागवतवाक्यं व्याख्यात । त्रित्वे हुत्वत्यस्यार्थः ॥ समादानोदानौ तेभ्यविति । अयं पंचत्वं तर्कभूतं इत्यस्यार्थः ॥ तांश्च मूलभागे इति । सर्वभालनीत्यत्रालम्बद्वयार्थः ॥ आत्मा हृदिस्यो विष्णुरिति । ब्रह्मभ्यात्मानमित्यत्र ब्रह्मशब्दार्थः ॥ ब्रह्म सर्वगतमिति । अत्र बाह्यभनआदिशब्दानां केवलजडवागाद्यर्थत्वप्रतीतितया जुहावेत्युक्तोहेमस्तु प्रथमे एवेति श्रौतियं भवति । तस्मिन्सायं भ्राणनेव तदर्थमाह ॥ उमा वागात्मिकेत्यादिना । स रूढः । स प्राणः । आत्सरूपतः स्वरूपभूतात् अपानाज्जातः । सोऽपानः स्वरूपादेव व्यानाज्जातः । तथादानश्च व्यानतो जातः । तस्मात् उदानात् । सपानो जात इत्यर्थः । ग्रंथोत्तरस्थलयचित्तनवाक्यतात्पर्यकथनमिदं । पञ्जांतरमाह ॥ व्यानाद्धेति । अवधारणार्थकोऽपिशब्दइयं । एव

शब्दश्च जात इत्यस्यानुकर्षणार्थः । न केवलं व्यानादपानोत्पत्तिरित्येव । किंतु अपानात्पानस्योत्पत्तिश्चेति चार्थः । तिसृष्टाभिः
 त्रिभिः प्राणापानव्यानैः । त्रयाणां अथ पंचानां । अनात् सर्वेषु कदात् । प्राणतो मूलप्राणतः । भव उत्पत्तिरित्यर्थः । त्रयाणामि
 त्येतद्व्यापारतात्पर्यकथनम् । आत्मरूपतोऽपानात् स्वरूपादेव व्यानादित्युक्त्याऽपानव्यानयोरेव प्राणादत्यंताभिन्नत्वं न तु समानो
 दनयोस्तु प्राणादत्यंताभेद एवेति प्राप्तं परिहरति ॥ एकस्यैवेति । पचपचापीत्यर्थः । एतानि प्राणादीनि । स च स तु ।
 प्राणो मूलप्राणः । आत्मनामत आत्मनामकात् । ब्रह्मण इति भागवतस्य ब्रह्मपदादनुवादो विश्वरूपादिति तस्य व्याख्यानं । जुहा
 वेत्यादिक्रियापदार्थः ॥ विलयोत्पत्तिचित्तनमिति । ननु परिजुहावेत्यादेर्विलयोत्पत्तिचित्तनमर्थः स्यात्तर्हि जुहावेत्यादि
 लिङ्गादिप्रयोगेण युधिष्ठिरस्याभादनीनां रुद्रादौ लयचित्तनत्वमुक्तं स्यात् । तत्तु चित्तन मिय्याचित्तनमेव भवेत् । युधिष्ठिरचित्तन-
 काले उपादीनां रुद्रादौ लयस्यासत्त्वात् । मिय्याचित्तनं त्वनिष्कारित्यतः पूर्वप्रमाणोक्तमेव लयचित्तनं प्रमाणतरण विश्वदयति
 ॥ अस्यास्मिन्निति । यावी भविय्यन्नित्यर्थः । आहुत्तिजुहावेत्युक्तोपमशब्दार्थः । तत्कालविलयो नाशः । शून्य आच्छिन्नत्व
 रूपः । तत्र हेतुः ॥ तस्य दर्शनादिति ॥ १०-११ ॥ हृदि ब्रह्मेति श्लोकार्थे पर ब्रह्म हृदि ध्यायन् युधिष्ठिरो यतो यस्मात्
 स्यानाद्वर्तेत तदनुबराष्टविस्थानं गत इति युधिष्ठिरस्येदानीमेव मोक्षमाप्तिरुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ नावर्ते
 तेति । नावर्तेत यतः । तापयति शेषः । अनेन नावर्तेत यदनुबराष्टचित्तमुक्तं तदहङ्कालावस्थितत्वाद्युपचारेणेति सूचित ॥ १३ ॥
 ते साधुशुद्धोतेति श्लोकार्थे ज्ञात्व्यात्मिकमात्मन इत्यस्यात्यंतिकमात्मन यथा भवति तथाऽऽत्मनो जीवान् ज्ञात्वेत्यर्थभ्रान्तिनि
 रासायापेक्षिताद्वेदान्बयमदर्शनेन परिहरति ॥ आत्मन इति । आत्मनः स्वरूपमात्यंतिक अति अतिक्रात अंत नाश मर्यादात्यंत
 शब्दात्साध्यं तद्धित उक्तप्रत्यये यस्य इकादेशे सति आत्यंतिकशब्दसिद्धिरिति सूचितं भवति ॥ यद्वा ॥ अनेनातिशयितेन अनेन

नाशेन दीव्यतीति आत्यंतिकं सर्वविलयकारकभासनः स्वरूपं ज्ञात्वाति भागवतवाक्यं तथा तत दीव्यतीति सूत्रणायतशब्दात्
उक्तप्रत्यये आत्यंतिकशब्दस्यासिद्धिरिति च सूचितं भवति ॥ १५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या पंचदशोऽध्यायः ॥ १-१५ ॥
॥ हरिः ॐ ॥ द्रुदेवचिन्देति श्लोकार्थे काऽऽसावित्यत्र किञ्चिद्भेदः प्रश्नार्थक इति श्रुतिनिरासाय तदन्वय सम्यख्या
चष्टे ॥ कोऽसाविति ॥ इतीत्यत्र किञ्चिद्भेदाशेषो निंदा क्रियत इति शेषः । प्रश्नार्थक एव किं न स्यादित्यत आह ॥
कालिमिति । प्रश्नार्थे प्रश्नस्य सिद्धार्थत्वं दोषः स्यादिति यावः । अनेन यः कालिमां पदाऽऽहन्दसौ कः कुत्सित इति भागवत
वाक्यं व्याख्यानं ॥ ५ ॥ तत्कथ्यतामि श्लोकेऽस्य हरेः पादाभोजे यो मकरदंस्तं लिहां तत्त्वादवता सतां सज्जानां चरित्रं
यदि विष्णुकथाश्रयं स्यात्तर्हि तत्कथ्यतामित्यन्वयपूर्वैरयवेत्येवमर्थमेव । असंतत्त्वादित्यस्तदवयवेत्यस्यार्थमाह ॥ अयवेति ॥
एवं पृथक् पृथक् पदार्थकत्वेदानीं पदद्वयतात्पर्यार्थं वदन्नन्यथप्रदर्शनेन तस्य संगतत्वं दर्शयति ॥ अन्यथा चेदिति । अन्यथा चेत्
विष्णुकथाश्रयं न चेत् । तर्हि तच्छ्रवणेनाद्युद्योऽसम्बन्धः असन् दुष्टः । व्यर्थ इति यावत् । व्ययो नाशः । भक्तीत्यर्थः । अनेन
भागवतेश्वरत्वस्याद्युद्योऽसम्बन्ध इत्यनेनान्वयो ज्ञातव्यः । तथा किमन्यैरालौकिकैरेतत्त्वं अर्थवेत्यर्थैव व्याख्यानमिति च ज्ञेयमि-
त्युक्तं भवति । मसिद्धत्वाच्च प्रमाणं न वक्तव्यमिति भावेन वाच्यशब्दस्य यद्यर्थत्वेऽभिधानं पठति ॥ यद्यर्थे चेति ॥ ६-७ ॥ एत
दर्थमिति श्लोके अहा लोके पथितेति एतदर्थमित्युक्तहरिलीलासूतं वचःपानार्थमित्यर्थः । अनेन श्लोके अहा आश्रयकरं हरि
लीलासूतं वचः पथितं तस्यानं कुर्यादित्येतदर्थं हरिलीलासूतं वचःपानार्थमेव भावान् मृदुराहूत इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं
भवति ॥ ९ ॥ साारथ्या पाष्येदिति श्लोके साारथ्यादिभिः कारणैः कृष्णे सिंगेयु कोट्युकेषु पांडुषु खलोके गतेषु सत्सु श्रुतिः परी
क्षित्कृष्णस्य वरणासिद्धे भक्तिं करोतीति पाठवपरणानंतरं परीक्षितो विष्णुभक्तिर्जना न पूर्वप्रभृदित्यन्यथाप्रवृत्तिनिरासाया

पोषिताद्याहारेण तदाक्यं योजयति ॥ स्निग्धेष्विष्वति । स्निग्धेषु भक्तेषु । हेतुगर्भतत् । तदर्थ्यं सप्तमी ।
 पांडवार्थं पाहवानुद्विष्येति यावत् । विष्णोयं सारथ्यादयो धर्मास्तद्धर्मविशेषतो भक्तिं करोतीत्यन्वयः । स्निग्धेषु पाहुषु विष्णाः
 सारथ्यादिभिरित्यन्वयप्रदर्शनेन पांडुचित्यस्याऽद्याहतेनान्वयो निरस्तः । विशेषत इत्यनेन पूर्व भक्तस्यापि परीक्षितः पांडवसार-
 थ्यादिकर्णैः कृष्णोऽतिविशेषतो भक्तिर्जातिं ज्ञापितं भवति ॥ १७ ॥ सत्यं शौचमिति श्लोकार्थे त्यागपदस्य दान
 पदेनैकार्थत्वभ्रमानिरासार्थमाह ॥ त्याग इति । अत्राभिधानं पठति ॥ मिथ्याभिमानेति ॥ २७ ॥ स्वार्तन्यमिति
 श्लोकार्थे सोभामित्यस्य सुष्ठु ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वमर्थः प्रतीयते । असावयुक्तः । ज्ञानविरक्तिरर्थमित्यादिना पुनरुक्तिदापशस्त
 त्वादित्यस्तदर्थमाह ॥ एकांतत इति । एकांततः केवलमित्यर्थः । स्वोकार्थे प्रमाणमाह ॥ शुभैकानि । अनेन व्यत्ययोऽ
 तिश्चकुत्सनाभेदेऽपि महाव्याकरणद्वयात् व्यत्ययेन शकारस्य सकारा प्रकारलोपश्चत्युक्तं भवति ॥ शम्भो दम्भ इति श्लोकार्थे
 भ्रमक्षमातिशया शब्दानां भगवच्छिष्टत्वादिसिद्धार्थत्वत्रातिनिरासाय सिहावलोकनन्यायेन प्रमाणेन विवक्षितार्थमाह ॥ शम्भ
 इत्यादिना । प्रियादीत्यादिदेनाप्रियं ग्राहं । इदं मम प्रियमिदं ममाप्रियमिति बुद्धेरुज्जा एतद्द्विराहित्यं भ्रम इत्यर्थः । महा-
 विरोधश्च महाविरोधकर्तुरपि रुद्रोदः । सहनं तन्महाविराधस्य प्रतिराधकारणं । भ्रमः प्रियादिवु घाति विष्णावुक्तं भ्रमगुणं
 प्रमाणद्वयेनोपादयति ॥ स्वयं सर्वस्येति । स्वयं साक्षात्कर्तृत्वादित्यन्वयः । सर्वस्य प्रियाप्रियादुज्जातः । तस्य हरः यतः
 कारणत् । हरिः स्वयमेव कर्ता । अतोऽस्य सर्वप्रियतः सर्वं प्रियमेव । अतः कुत्रचित् देश काले क्रियम्यप्रियं नास्ति यतश्चा
 यप्रियं नास्ति । अतश्चेत्परः शक्तिः भ्रमगुणवानित्यर्थः । प्रथमे प्रमाणे प्रियाप्रियबुद्धिराहित्य हेतुरुक्तो द्वितीय प्रमाणोऽप्यरा-
 हित्य हेतुरुक्तोऽतो न वैयर्थ्यं ॥ २७ ॥ गांभीर्यमिति श्लोकार्थे मान इत्यस्याभिमानाऽङ्कार इत्यर्थः प्रतीयते । स त्वनह

कुतित्पन्न विरुद्ध इत्याश्रया शरणं परिहरति ॥ मान इति । परेषा स्वभक्तानां सकामानाम्ना बहुमानः । तत्तुल्यत्व
मिति यावत् ॥ २९ ॥ इमे चान्ये चेति श्लोकार्थे यत्र हरी इमे चान्ये च महायुगः संतीति हरेस्तद्युगाना चाम्भाराशेय
भावोक्त्या षट् तदतस्त्यजलबद्धत्वतथेदमतीति भवति । सा च न्ह नानेत्यादिप्रमाणवाचित्वतः प्रमाणनेव तत्तात्पर्यार्थमाह
॥ शुणैरिति । हुतधारणे । मुक्ताना चेति स्वधः । मुक्तपदेनैव श्रीरपि ग्राह्या ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्या
षोडशोऽध्यायः ॥ १-१६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ दृषं सृणालेर्नि श्लोकार्थे इवबद्धस्य यथास्थितान्वये भेदनाभावप्रातिनिरासायान्वयान्वयं दृश्यति ॥
विम्बतमिचेति । अनेन भावाभाव उक्तो भवति ॥ २ ॥ को दृश्यत्र पादाह्वीनित्यादिना परीक्षिता पृष्टेन दृषप्ररूपेण धर्मण
न वयं क्लेशबीजानि विजानीम इत्युक्ते सति तदनंतरं पुनः परीक्षिता यदर्थभ्रुकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेदित्युक्तं । तत्रायमं
कृतः पुरुषस्य यत्स्थानं तदर्थमसूचकस्यापि भवेदिति सामान्योक्त्या सज्जनासञ्जनकृतवर्षमूचकस्यापि भ्रुकृतस्थानप्राप्तिरुच्यत इति
प्रातिनिरासाय यदर्थभ्रुकृत इति श्लोकार्थस्याभिप्रायमाह ॥ असतामिति । असता सर्वधर्मस्येति शेषः । सता संवधि
पापमिति शेषः । दर्शयितुं न जानीम इत्युक्तमिति शेषः । नान्विदक्यतासंगतं । सदसतामयमिष्टत्वप्रतीतिरिति चेन्न । क्वचि
दित्यादिनाऽसतां क्लेशबीजित्वनाशमिष्टत्वप्रतीतिः । ननु तर्हि कलेरर्थमः कुतो न सूचित इत्यत आह ॥ ज्ञातुमिति । भ्रूल्यधर्म
स्येति शेषः । अत एवोच्यतेदानीं धर्मपादस्ते इत्यनेन कलेरर्थमिष्टत्वं राजा वक्ष्यति । अतो राजः परीक्षितो दृषप्ररूपेण बीज
स्वयमेव शतुं शक्यत्वाच्च न जानीम इत्युक्तमित्यर्थः । स्वोकार्थे प्रमाणमाह ॥ यद्यधर्म इति । तर्हीति शेषः ॥ २१ ॥ न
जानीम इत्युक्तः प्रयोजनानंतरं वजुमयथा देवेति श्लोकार्थं मूढत्वं । तत्र देवमायास्थितेः परीक्षितादिसवज्ञेयत्वमुच्यत इत्यन्यथा-

प्रतीतिनिरासाय तद्वाचष्टे ॥ तरदेति । तस्य परीक्षितः । वाक्यब्दः समुच्चये । इति च ज्ञापयितुं न जानीम इत्युक्तमिति शेषः ॥ १२ ॥ ब्रह्मावर्ते इति श्लोकार्थे ब्रह्मवितानयज्ञा इत्यस्य ब्रह्मणा वेदेन वितान विस्तारो येषां त तथा तस्त च यज्ञार्थेत्यर्थेऽत्रातिनिरासार्यमाह ॥ ब्रह्मयज्ञा इति । वितान अग्निविस्तारः । अनेन ब्रह्म वेदश्च वितानमग्निविस्तारश्च ब्रह्म विताने ताभ्या यज्ञो येषां त तथा । हरिर्भूत्यर्थं वेदाभ्यायनाग्निदोनादियज्ञवत् इति तत्पदार्थ उक्ता भवति ॥ ३२ ॥ यस्मिन्हृरिति श्लोके इष्टात्मभूतिरित्यस्य दृष्ट्याः।वात्मा च इष्टात्मा तस्य भूतिरित्यर्थेऽत्रातिनिरासाय तदनुद्य व्याचष्टे ॥ इष्टेने । अनेन इष्टेति भावे क्तः । इष्टात्मा इच्छास्वरूपा भूतिर्दिहा शस्यति तत्पदार्थ उक्तो भवति ॥ ३३ ॥ अर्थेऽतानीति श्लोकार्थे एतानि पूर्वोक्तानि द्रुतप.नख्यादिसंबंधो निश्चिन्त्यते । सोऽनुपपन्नः । सोमपानः स्वस्वस्यादिसंबंधस्य विहितत्वादित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ विहितैतेति । अनेन यचास्य यत्यानादिक निषिद्धं तेन तत्संबंधो न कार्यः कालिस्थानत्वादित्युच्यत इत्युक्त भवति ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या समुद्रशोऽध्यायः ॥ १—१७ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उत्सृज्येति श्लोकार्थे विज्ञानाजितसंस्थारत्यत्र विज्ञान पदस्यानेकार्थित्वाद्द्विवक्षितार्थप्रतीतिः प्रमाणेनैव विवक्षितपर्यमाह ॥ विज्ञानमिति । आत्मयोग्यं न्ययोग्यमोक्षसाधनस्वविविज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तुल्यमिति श्लोक सत्सगज सुखस्य मोक्षादिसुखादुपभक्तमुच्यते । तनु नास्ति मोक्षसमं सुखाभित्यादिना मोक्षस्य सर्वसुखोत्तमत्वप्रतिपादकप्रमाणेन वाधित मित्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ सम्यगिति । अन्ययत्नात् अपरोक्षज्ञानोत्तर सत्सगरहितश्रवणादियत्नात् । सम्यक् स्वरूपाभिव्यक्तिः अपरोक्षनिमित्तजननस्याभावश्च जायते न तु सम्यगाभिव्यक्तिः । सा यत् यतः कारणात् । स्वरूपाभिव्यक्तिदेताः सम्यक् स्वरूपाभिव्यक्तिरूपवृद्धेः कारणात् । अपरोक्षज्ञानोत्तरसत्सगात् जायते । अतः सत्सगतिः । ततोऽल्पयत्नाद्देत्यर्थः ।

अनेन भागवतस्यानुभवापदस्य सम्यक् स्वरूपाविभावसहितपुनर्न्याभावरूपभाषण एवार्थः । न तु सम्यक् स्वरूपाविभावरूपभाषणः । तथा तत्ससत्संगपदस्य ज्ञानोत्तरसत्संग एवार्थ इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥ याऽनंतशक्तिरिति श्लोकार्थेऽजत इति प्रथमात्मानंत-
शब्दस्य नाशराहित्यभाषणार्थत्वभ्रान्तिभयनिश्चिन्ताद्याहारण परिहरति ॥ अनंत इति ॥ १९ ॥ ब्रजंति यदिति श्लोकार्थे पारसंहस्य-
सत्यभित्यस्य परमहंससंबन्धिसत्यं यथापेवचनमित्यर्थभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ सत्यमिति ॥ २२ ॥ प्रति-
रुद्धेति श्लोके उदाहृतब्रह्मांडवाक्ये व्यत्ययोऽतिशय इत्यादिवचनादतिशयार्थकव्यत्ययेन विष्णोरिति षष्ठी सप्तम्यर्थे । विष्णो-
सतो मनःस्थितिरित्यन्वयः । विष्णाविति ऋचित्पाठः ॥ २६ ॥ अद्भुतपूर्व इति श्लोके मत्सरपदस्य मन्युपदन गतार्थत्व-
भ्रान्तिं प्रमाणैव परिहरति ॥ अप्रीतेरिति । नायं मदृश इति या श्रुतिः सा मत्सर इतिमित्यर्थः ॥ २९ ॥ कौशिकस्य
इति श्लोकार्थे कौशिकीत्यस्य कौशिकभगवत्प्रत्ययस्तीत्यर्थो न संभवति । तस्यागिरिसंगोत्रत्वात् । नापि नदार्थत्वं । जलाशय-
मवक्ष्णान इति पूर्वश्लोके नद्यभावस्योक्तत्वात् । अतः कोऽर्थ इत्यपेक्षाया तदनूद्य सम्यग्व्याचष्टे ॥ कौशिकीति । अनेन कुशयुक्तः
कौशिकः पाणिः सोऽप्यास्तीति तत्पदविग्रहः सूचितः ॥ ३६ ॥ तदा हि चोरेति श्लोकार्थे वरुच इत्यत्र वरुचपदस्य विव-
क्षितार्थ-प्रतीतिरभिधानेन विवक्षितपर्ययमाह ॥ सेनेति । गुप्तगोप्त्यर्थः । अनेनात्र वरुचशब्दः सेनागोप्त्यर्थक इत्युक्तं भवति
॥ ४३ ॥ तदद्य न इति श्लोकार्थे पञ्चोक्तित्यस्य प्रसिद्धवचनार्थत्वभ्रान्तिनिरासायाभिधानेनैव तदर्थमाह ॥ विद्धिति । अनेन
पशुपदं राष्ट्रायुक्तमित्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥ न व्यर्थतीति श्लोकार्थे आत्मा गुणाश्रय इत्यस्य आत्मा परमात्मा गुणाश्रय इत्यर्थ-
भ्रान्तिनिरासाय तचात्पर्यार्थमाह ॥ स्वकृत इति । अन्तान्ता स्वस्वरूपं गुणाश्रयः स्वकृतगुणाश्रय इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं
भवति ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ १-१८ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उदङ्मुख इति श्लोकार्थं समुद्रपत्न्या भार्गिस्थ्या दक्षिणकूल आस्त इति गंगाया दक्षिणतीरे उदकाद्बहिर्वास उच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्विवाक्षितमर्थमाह ॥ गगायामिति । अनेन भागवते समुद्रपत्न्या इति पदात्परब्रह्मदक इति श्लेषः पूरणीयः । कूलपदं तु तद्भ्रमस्योपलक्षकमित्युक्तं भवति । कुत एतदित्यतः स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ तथा हीति ॥ १७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १—१९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इयामं सदेति श्लोकार्थे आपीच्येति पदस्य विवाक्षितार्थमितितेरिषवानेनैव विवाक्षितार्थमाह ॥ कैशोरेति कैशोरयौवनाभ्यंतः कालो मधुवयःकाल आपीच्यमुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां विंशोऽध्यायः ॥ १—२० ॥

॥ इति श्रीभदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीभद्रागवततात्पर्यनिर्णयस्य टीकाया मबोधिन्यां छलरीनारायणाचार्यविरचितार्यां प्रथमः स्कंधः समाप्तः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्रप्रयोगोत्तरामकृष्णवेदव्यासतात्परकलसीहयग्रीवाय नमः ॥ ॥ ननु रुतीयपंचमस्कंधादाद्युक्तैव स्वायंभुवु
 वंशादिकथा पुनश्चतुर्थस्कन्धेऽपि कथमुच्यत इत्याशंकां प्रमाणेनैव प्रयोजन मदर्शय परिहरति ॥ पुनः पुनरिति । द्वितीयस्तु
 शब्दो विशेषे । तु विशेषेणोच्यं फलं भवतीति ज्ञापयितुकामा एव विद्वत्सः पुनः पुनस्तत्र कथां प्रोञ्जित्यन्वयः । अत्र कथा इति
 सामान्यनोक्त्या बहुवचनेन च सर्वत्र भागवतभारतादौ पुनः पुनः कथोक्तेरपि सार्थक्यमुक्तं भवति । अत एवात्र च तत्रभागवत-
 भारतादाविति सर्वनामतच्छब्दप्रयोगः कृतः ॥ १ ॥ ननु शरणं तामिति श्लोके यो जगदीश्वरः स एवात्मसमां स्वसमां
 प्रजा यच्छत्वित्यत्रिणा विष्णुसर्पैकापत्यार्यभेकं विष्णुरूपमेव प्राथितामिति भाति तथैको मयेहेति श्लोक एकस्यैव विष्णुरूपस्य
 ध्यानं कृतमित्युच्यते । तदद्युक्तं । तथात्वेऽथास्मदंशभूता इत्याद्युचरप्रयोगोऽस्तगतः स्यात् । तत्र वरादिदातृत्वमुच्यते । एका
 पत्यार्यभेकं ध्यायते । अत्रये त्रिकर्तृकत्रये कथं वरदानादिकं संगच्छते । तच्छ्रुत्वा तेषामङ्कुशलत्व च स्यादित्यतः प्रमाणेनैव
 तात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्मस्यश्चेति । त्रिपुरसप्तमां विष्णुब्रह्मरुद्रसमां । त्रिमूर्त्यश्चान् त्रिमूर्तीनां विष्णुविरिचरुद्राणामशो भवान् ।
 आगत्य तु आगत्येवेत्यर्थः । अनेन यो जगदीश्वरो ब्रह्मरुद्रस्यो विष्णुः स एवात्मसमात्मनामर्कब्रह्मरुद्रविष्णुभिः समां प्रजां
 मयच्छत्विति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तथैको मयेह भगवान् विबुधप्रधान इत्येकशब्दा ब्रह्मरुद्रस्यरूपविष्णुरूपयोरैक्या
 भिन्नार्थेणैव प्रयुक्तो न त्वेकविष्णुरूपाभिप्रायेणतो नासंगतिरित्युक्तं भवति । ननु यद्यत्र विरिचादिसमापत्याभिप्रायः स्यात्तर्हि
 विरिचविष्णुरुद्रा आत्मसमामित्येव कुतो नाक्तं । जगदीश्वर इत्येक इत्यादि च किमर्थमुक्तमिति चेन्न । विरिचविष्णुरुद्र इत्युक्ते
 त्रिपुरसमापत्यप्राप्तिरूपकार्यमेव भवति । न तु दैत्यमोहनं । जगदीश्वर इत्याद्युक्तौ तुभय भवति । अत एवमुक्तमित्याशयवानाह ॥
 भावित्वादिति । अन्तर्धैवशब्दत्रिमूर्त्यश्चानित्यनेन संवच्यते । चावन्योन्यसमुच्चये । कार्यस्य त्रिपुरसप्तमापत्यरूपस्य भावि-

त्वाच्च लोकानां देव्यजनानां मोहनाय वैशुकमिति भावः । अननैव यथा कुतस्ते संकल्प इति भागवतश्लोकस्यापि तात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ २८ ॥ ननु तत्संकल्पस्येति श्लोकाद्यै र्द्वायासि ते क्यामित्यत्र ते क्यामित्यनेन किं पूर्वमभूता विरिचादि त्रयोऽपि युद्धते इत विष्णुर्वे । आद्ये विरिचादित्रयाणामपि ध्येयत्वं स्यात् । ततश्चो म्पेद्द भवानिति श्लोकविरोधः स्यात् । द्वितीये विष्णोर्कत्वेन क्यामिति बहुवचनानुपपत्तिरित्यतो बहुवचनोपपत्तिं करोति ॥ तत्रत्येति । तयोविरिचरुद्रयोस्तिष्ठत इति तस्यै च विष्णश्च तस्यविष्णवः । तेषामपेक्षयेत्यर्थः । अनेन विष्णोर्कत्वेऽपि रूपबाहुल्येन बहुवचनोपपत्तिरुक्ता भवति । अनैको विष्णुर्वे मया ध्यातो न ब्रह्मरुद्रावतः कथं तावत्यागताविति त्वया न संकनीय । यत् यमेकविष्णुं व्यायसि सैव स एव विष्णुर्ब्रह्मरुद्रयोर्नियामकत्वेनांतिस्तिष्ठति । अस्तदादिच्छुद्धानं तदत्योमिध्यानं तत्प्रतिमालेन ब्रह्मरुद्रध्यानं च भवति । अस्तदा गमनं युक्तमिति भक्षपरिहार उक्तो भवति ॥ ३० ॥ सोमोऽभृद्ब्रह्मण इति श्लोके द्वादित्वसोमस्य विरिचावतारत्वमुच्यते । तच्च प्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणैर्नैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्मण हात । तुरवधारणे । नेत्यनेन संबध्यते । चत्सर्थे । सन्निधान-भृते ब्रह्मणोऽवतारो नैवास्ति । तुषब्देनोच्यते इति शेषः । आत्मनः पृथ्वादिजीवस्य तदंशोक्तिर्विष्ण्वंशोक्तिस्तु । विष्णोस्तत्र प्रवचनमेतत्पर्यः । ननु प्रसूतीं मानवीं दक्षामिति श्लोके यदस्य विरिचत्वमुक्तं तदयुक्तं । इत्यामंत्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरासी नृपः । सोमो राजा ययौ दत्ता ते म्रंणायोभिरे । तेभ्यस्तस्यां समभवदसः प्रजेसः किलेति वरुणपुत्रभाविनीबहिषुत्वमिति पादकण्ठसंभवाक्याविरुद्धत्वादित्याहंकां प्रमाणैर्नैव परिहरति ॥ सृष्टिभेदादिति । विस्वं विलक्षणरूपं । भावमथानो निर्देवः । दक्षस्य पुत्रत्वकथाया इति शेषः । दक्षस्य ब्रह्मपुत्रत्वकथंकां सृष्टिमवलंब्य मृष्ट्या । अन्यां सृष्टिमवलंब्य माचनिबहिषुत्वकथा मृष्ट्या । एवं सृष्टिभेदादस्यपुत्रत्वकथाया वैकल्यसंभवात्तत्र कोऽपि विरोध इति भावः । केवलं दक्षस्य ब्रह्मपुत्रत्वकथैव सृष्टिभेदादिरूपेति

॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्रप्रयोगोत्तरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॥ ननु रुतीयपंचमस्कंधादाद्युक्तैव स्वायंभुवु
 वंशादिकथा पुनश्चतुर्थस्कन्धेऽपि कथमुच्यत इत्याशंकां प्रमाणेनैव प्रयोजन मदर्शय परिहरति ॥ पुनः पुनरिति । द्वितीयस्तु
 शब्दो विशेषे । तु विशेषेणोच्यं फलं भवतीति ज्ञापयितुकामा एव विद्वत्सः पुनः पुनस्तत्र कथां प्रोञ्जित्यन्वयः । अत्र कथा इति
 सामान्येनोक्त्या बहुवचनेन च सर्वत्र भागवतभारतादौ पुनः पुनः कथोक्तेरपि सार्थक्यमुक्तं भवति । अत एवान् च तत्रभागवत-
 भारतादाविति सर्वनामतच्छब्दप्रयोगः कृतः ॥ १ ॥ ननु शरणं तामिति श्लोके यो जगदीश्वरः स एवात्मसमां स्वसमां
 प्रजा यच्छत्वित्यत्रिणा विष्णुसर्पैकापत्यार्यभेकं विष्णुरूपमेव प्राथितामिति भाति तथैको मयेहेति श्लोक एकस्यैव विष्णुरूपस्य
 ध्यानं कृतमित्युच्यते । तदद्युक्तं । तथात्वेऽथास्मदंशभूता इत्याद्युचरप्रयोऽसंगतः स्यात् । तत्र वरादिदातृत्वमुच्यते । एका
 पत्यार्यभेकं ध्यायते । अत्रये त्रिकर्तृकत्रये कथं वरदानादिकं संगच्छते । तच्छ्रुत्वा तेषामकुशलत्व च स्यादित्यतः प्रमाणेनैव
 तात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्मस्यश्चेति । त्रिपुरसर्पसमां विष्णुब्रह्मरुद्रसमां । त्रिमूर्त्यश्चान् त्रिमूर्तीनां विष्णुविरिचरुद्राणामशो भवान् ।
 आगत्य तु आगत्येवेत्यर्थः । अनेन यो जगदीश्वरो ब्रह्मरुद्रस्यो विष्णुः स एवात्मसमात्मनामर्कब्रह्मरुद्रविष्णुभिः समां प्रजां
 मयच्छत्विति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तथैको मयेह भगवान् विबुधप्रधान इत्येकशब्दा ब्रह्मरुद्रस्यरूपविष्णुरूपयोरैक्या
 भिन्नार्थेणैव प्रयुक्तो न त्वेकविष्णुरूपाभिप्रायेणातो नासंगतिरित्युक्तं भवति । ननु यद्यत्र विरिचादिसमापत्याभिप्रायः स्यात्तर्हि
 विरिचविष्णुरुद्रा आत्मसमामित्येव कुतो नाक्तं । जगदीश्वर इत्येक इत्यादि च किमर्थमुक्तमिति चेन्न । विरिचविष्णुरुद्र इत्युक्ते
 त्रिपुरसमापत्यप्राप्तिरूपकार्यमेव भवति । न तु दैत्यमोहनं । जगदीश्वर इत्याद्युक्तौ तुभय भवति । अत एवमुक्तमित्याशयवानाह ॥
 भावित्वादिति । अन्तर्धैवशब्दकिमूर्त्यश्चानित्यनेन संवच्यते । चावन्योन्यसमुच्चये । कार्यस्य त्रिपुरसमापत्यरूपस्य भावि-

विज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यो मायया विरचितमिति श्लोकार्थं त्वेरूपभेदमित्यनेन खे आकाशे रूपभेदे शुक्रपीताद्यनेकरूपमित्येवाकाश्रयानेकरूपाश्रयत्वमुच्यते । तत्राकाशे नीलियोदेतीत्याद्येकरूपमाणवाधितमित्यतः सिंहावलोकनन्यायान तात्पर्यार्थिमाह ॥ च्च इति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ यथेति । आदिपदेन बाधुः सर्वत्राो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारयेति तच्छब्दां श्रुतः । वाच्यदिक इति स्वोक्तादिपदस्य प्रमाणेनैवार्थं दर्शयन् भागवतदृष्टादृष्टातिक्रवात्पर्यायानां च दर्शयति ॥ यथेति ॥ विमानादीत्यादिपदेन पथ्यादिकं ग्राह्यं । अनेन यथा खे आकाशे तदाधारत्वेन रूपभेदे वाच्यद्विभेदस्तिष्ठति तथा विष्णुमायया खेच्छाऽऽत्मनि स्वाधारत्वेन विरचितं निबं स्वकीयमिदं विश्वमाविश्रकरोति भागवतवाक्यं योजितं ॥ ५६ ॥ ताविमौ वा इति श्लोके नारायणौ हरेशिविति ऋषिरूपयोर्हरिनारायणयोर्हरिस्वरूपत्वमुच्यते । तथा तयोरेव नरनारायणयोः कृष्णौ यदुक्तुंश्रावित्यनेन कृष्णार्जुनात्मकं वोच्यते । तदुभयं भेदप्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणेनैव त्वात्पर्यार्थिमाह ॥ नर इति । नारायणस्तु स्वयं साक्षाद्दरिः । कृष्णस्तु स्वयं नारायण इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ पितर्यप्रतिरूपे इति श्लोकेऽप्येवेत्यस्य ग्रीढा श्रेष्ठा न भवतीत्यश्रेष्ठार्यत्वमप्रातिनिरासाय तददृष्ट व्याचष्टे ॥ अप्रौढेति । खद्रेणेति शेषः । यथाऽन्वद्युपसर्गवत्सत्त्वात्सत्त्वार्यस्य भवेत्तद्विनाद्यर्थत्वं तथा प्रत्युपसर्गवत्सत्त्वात्तद्विनामनेकार्यत्वाद्वा प्रमाणार्थस्य ऊह घातोः स्वीकारार्थत्वं ज्ञातव्य ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ४—१ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ य एतन्मन्यमुद्दिश्येत्यारभ्य संसरतिविहेत्यनेषु श्लोकेषु तत्त्वतो विमुक्तो भवेत् । बुद्धया प्रापि ध्यायन्वा विस्मृतात्मवाविसिन्वादिना दक्षस्य ज्ञानविषयः श्रापमुच्यते । संसरतिविहेत्यनेन मुक्तिविषयः श्रापमुच्यते । तथा ये चक्षुःशुभवाभिनानं दक्षानुसृत्य वतीं तेऽपि संसृङ्खित्यनेन भृगुदीनां च ज्ञानविषयः श्राप उच्यते । तेन दक्षभृगुवादीनां

सर्वथा ज्ञानमोक्षाभावः प्रतीयते । सोऽनुपपन्नः । तथात्वे जीवस्वरूपज्ञानस्याप्यभावः स्यात् । स त्वनिभवं च दर्शयतीत्यादि
 ब्रह्मसूत्रादिप्रमाणबाधित इत्यतः प्रमाणनैव तच्चात्पर्यर्थाभाह ॥ ये ज्ञानेति । मुक्ति गच्छति विपर्ययिष्वर्तनीति मुक्तिविषया
 इत्यर्थः । अधिकारिणा सम्यग्ज्ञानं मुक्तियाग्याना कादाचिद्भवः कादाचित्कज्ञान मुक्त्यभावस्तत्सवधिः कादाचित्काः । सभवस्तु
 जन्यजनकभावो ज्ञेयः । एव सर्वकालिकपदमपि व्याख्येय । ज्ञानादीत्यादिपदेन पाप ब्राह्मं । अत्र सर्वथा ज्ञानाद्यभाव । अनेन
 यस्मिन्क्षणे ज्ञापो दत्तः स ज्ञापस्तास्मिन्नेव क्षणे जायमानज्ञानं मुक्तेरभाव करोति न तु सर्वथाऽजा ज्ञान मुक्तिविलम्बमानहृतवः
 ज्ञापा इत्युक्त भवति ॥ २३ ॥ गिरेः सुताया इति श्लोकार्थे चंपकादिदुष्पुग्वत्या गिरेः पर्वतस्य सुताया उमायाः सख्यत्व
 न्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणनैव तदर्थमाह ॥ गिरिरिति । मश्राचोन्मरिगतात्मन इत्यर्थेऽपिपदस्य यः पुष्पसदृशसर्गादिवि
 षयप्रतिपादिका गिरेर्दुष्पुग्वणस्य स्वर्गादिविषयेष्वेव षट् उच्छृष्टत्वेन मयित आवर्तित आत्मा मनो येषा ते तथा मतः समुल्ल
 ल्विति भागवतवाक्यं ध्याख्यात भवति ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीप्पण्यां द्वितीयोऽ गायः ॥ ४-२ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स त्वं च यस्मिन्निति श्लोकार्थे विधीयत इत्यस्य क्रियत इत्यर्थभ्रान्तिनिरासाय विवक्षितपर्यभाह
 ॥ विशेषेणेति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ रुद्रेणेति ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीप्पण्या तृतीयाऽध्यायः ॥ ४-३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यत्पादपद्माभिति श्लोकार्थे किवा किवाख्यामशिवं न विदुस्त्वेदं न विदुस्त्वेदं इत्युत्तरश्लोकस्यब्रह्मादिपदबलान्-
 हतां ब्रह्मादीना मनोलिभस्तथा ब्रह्मरसा सर्वार्थिभिः पुरुषश्च नियतमित्यन्वयार्थभ्रान्तिनिरासाय विवक्षिततदन्ययार्थभाह
 ॥ ब्रह्मरसेति । ननु महताभित्यस्य शिष्याणामिति व्याख्यानेऽपि न ब्रह्मादिव्याघ्रचिर्भवति । ब्रह्मादीनामेव रुद्रशिष्यत्वादिति
 चेन्न । ब्रह्मादीनां रुद्रशिष्यत्वे प्रमाणाभावात् । ननुत रुद्रस्यैव ब्रह्मादिशिष्यत्वे प्रमाणसद्भावदित्याक्षयवांस्तत्र प्रमाणं दर्शयस्ते

नैव भाषणेन यच्छब्दोऽकृद्भ्रियान्दर्शयति ॥ सनकादय इति । नर्षेवं चेत्तुर्चरन्त्याकाशविरोधः । तत्र ये ब्रह्मादयस्तत्त्वार्था-
वष्टयं तस्य रुद्रस्य यत्परस्तत्सालानोदकं सृष्ट्यर्थमिदं यतीति, ब्रह्मादे रुद्रभ्रियत्वप्रतीतेरित्यस्तदन्वयं यथावद्याचष्टे । ब्रह्म-
पुत्राः सनकादय इत्यर्थः । अनेन ब्रह्मा आदिः कारणं येषामिति विग्रहः सूचितः । ननु ब्रह्मादय इत्यस्य चतुर्भुजप्रभृतय
इत्येवार्थः किं न स्यादिति चेन्न । तस्यार्थस्य ब्रह्माश्रित्यस्तथा रुद्र इति पूर्वोदाहृतनिरवकाशप्रमाणवापितत्वात् । बाधकारं वाह
॥ सुप्रणैति । भाषेन्नो मूल्यवायुः । पुरुषार्थमक्ष क एव नो नमंतीत्यन्वयः ॥ १५-१६ ॥ कर्म प्रवृत्तं चेति श्लोके यत्र
वृत्तं च कर्म निवृत्तमपि कर्म ब्रह्माणि जीवे ऋच्छति तद्वत् सत्य नेति जीवे विद्यमानमष्टचादिकर्मणो मिथ्यात्वमुच्यत इत्यन्यथा
प्रतीतिनिरासाय । तथा ब्रह्मणीत्यत्र पदं छित्वा तस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ आब्रह्मणमिति । अस्य तात्पर्यवाक्यस्य वक्ष्यमाण-
यानादुत्सारेण मष्टचं निवृत्तं कर्म न ऋच्छतीति भागवतवाक्यनान्वयो ज्ञेयः । तेन याऽऽव्यंत्तरणान्यथाप्रतीतिः सा निरस्ता
भसति । अस्मिन्नर्थे ममाणमाह ॥ आब्रह्मणेति । यः स्थितधीः स्थितमग्नः स एवाब्रह्महोति जीवन्मुक्त इति चाभिधीयते । यथा-
ब्रह्मा तस्य निवृत्तं च मष्टचं च कर्म नेष्यतेऽर्गीक्रियत इत्यर्थः । ननु स्थितमज्ञानां देवानां निवृत्तादिकर्मणि सति कथमिदमुच्यत
इत्याक्षेपां पूर्वोदाहृतमाणश्लेषैरेव भागवतस्यऋत्पदतात्पर्यवक्षणेन परिहरति ॥ यत्तु देवा इति । तुर्वक्षेप । अधिकास्तत्स्वरूपवि-
शेषवन्तो देवा यत्कर्म कुर्वति स महानियमः स्यूत इत्यन्वयः । स इति महानियम इति विशेषालिगः । शैत्यं हि यत्सा मकुर्वतिजेल
स्यत्यादिबन् । भागवतऋत्पदतात्पर्यार्थः ॥ महानियम इति । इदानीं मष्टचादिकर्मत्रयस्य लक्षणं तत्प्रमाणश्लेषैर्वाह ॥ स्वर्गाऽ-
मिति । यत्तद्वृत्तशब्दस्य चावधारणे । स्वर्गं पदमैहिकाशोपलक्षकं । यत्स्वर्गाद्यर्थमेव यन्मुक्तस्य एवमेवधारणद्वयसंबन्धः ।
आधिकारिकाख्येदेवाधिक्रमाधिकारिकमहाकर्मणि नियमशब्दमष्टचिनिमित्तं तत्प्रमाणश्लेषैरेव दर्शयति ॥ महत् इति ।

महत् इत्यर्थेऽर्थः ॥ विष्णोरिति । नियमाभियमविषयत्वात् । आधिकारिकर्मण इति शेषः । यद्वा । महता नियया
 दिति सामानाधिकरण्यात् । तेनान्यकर्मणोऽपि भगवन्नियतत्वाद्दस्यैव महानियमसङ्गा संभवतीत्याशङ्का निरस्ता भवति ।
 अन्यकर्मणो नियतत्वमात्रादस्य तु महानियतत्वं । तदपि कुत इत्यत उक्तं ॥ प्रीत्या मुक्तौ सुखोन्नतिरिति । विष्णु
 प्रीतिद्वारा मुक्तौ सुखोन्नतिमदत्त्वादाधिकारिककर्मणो महानियमविषयत्वान्महानियमसङ्गा । प्रष्टुचाद्यन्यकर्मणस्तदभावान्न सा
 सङ्गोति भावः । ननु तद्धीधिकारिकाणां निष्टकर्मभावः प्राप्तः । स तु प्रमाणवार्थित इत्यत आह ॥ कोचिदिति । आधिकारिक
 कर्म केचिन्निष्टकर्मित्याहुस्तान्यो नियममित्यप्याहुरिति योजना । अनेककस्यैव सङ्गादयमित्यतो न प्रमाणवार्थ इत्युक्तं भवति
 ॥ २० ॥ एतेन देहेनेति श्लोके कुजन्मना कुत्सिता त्वचो जन्म यस्य देहस्य स तथा तेन देहेनाल । तथा कुजनमसमातः
 प्रकृतसंबधान्यम व्रीडाऽभूदिति दक्षस्य पातित्युक्तकुजनत्वम सद्गुणहीनत्वमिति भवति । ता प्रमाणेन परिहरति ॥ यदि देवाश्चरति ।
 गुणहीनत्वाभावे हेतुः ॥ स्थितप्रज्ञा हीति । तर्हि निर्दार्यकं भागवतवाक्य प्रमाणमेव स्मादित्यत आह ॥ यथा योग्यमिति ।
 निर्दाया निर्दावाक्यस्य निर्दायाः सकृन्नादन्यदेवान्यत्रैवासुरमोहरूपे तु विक्षेपेणसुरावैक्लरूपे चार्थे यथा योग्यमेव तात्पर्य
 ज्ञातव्य । न तु सद्गुणहीनत्व इत्यर्थः । अनेनैव तात्पर्यप्रमाणेनाय तु लोकपालाना यशोश्रो निरपत्रप इत्यारभ्य नष्टशौचाय दुर्हृद
 इत्यवानां भागवतद्वितीयाध्यायस्थनिर्दाश्लोकाना तथा स्थलान्तरस्थदेवादिनिर्दावाक्यानां च गतिरुक्ता भवति ॥ २२ ॥ इति
 श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४-४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ततः स्वभट्टोरिति श्लोके सती स्वभट्टे रुद्रस्य चरणभुजासव वितयत्यपरं किमपि न च ददशति
 पार्वत्या रुद्रागिरिकस्य सर्वस्य ज्ञानाभाव उच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरामाय वितयती न चापरमित्येतेदोषेक्षितायाहारेण यथाव-

धाचष्टे ॥ न चापरमिति । तस्माद्ब्रूवात् । परं ह्यचित इति शेषश्च पूर्णार्थः । चण्डयुचिवायें प्रमाणं दशयंस्तेनैव प्रमाणेन
नापरं ददर्शयं सती सद्यः प्रज्ज्वालति भागवतवाक्यस्य तात्पर्यं वाह ॥ रुद्रं चेति । अन्यम् रुद्रादवरं नास्मरहेहं च
तयाण्येत्यन्वयः ॥ ४ ॥ इति श्रीभागवतात्पर्यटिप्पण्या पंचमोऽध्यायः ॥ ४-५ ॥

॥ इति: ॐ तं किं करोमिति । श्लोके मन्वदानात्मश्रणीरित्यनेन रुद्रजटाजातस्य रुद्रभृत्यत्वमुक्त्वा तस्यैव दसं
जहि हनेति दसहननाज्ञापनेन दसहंतुलं प्रतीयते । तदयुक्तं । आक्रम्योरोसि दक्षस्येत्याद्युपरःश्लोकेषु रुद्रस्यैव दसहंतुत्वस्यो
क्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादित्यतः प्रमाणेनैव तदभिप्रायं दशयंस्तेनैव प्रमाणेन वीरभद्रः प्रजापतिमित्युक्तस्य वीरभद्रस्य मणिमदादिरुद्र
भृत्यभ्यपठितत्वेन रुद्रभृत्यत्वमिति च वारयन्पुराणातरोक्ताधिकप्रमेयं च दर्शयति ॥ वीरभद्राख्यरूपेणेति । पश्चाद्वीरभद्रागम
नानंतरं मूलरूपेणैव गत्वा । अथ गमनानंतरं दसमवधीदित्यर्थः । अत्र तात्पर्यं यथावित्यनेन दसं जहीति भागवतस्यहनयतो
र्नत्वर्थत्वमेव न तु रिसार्थत्वमित्युक्तं । अवशिष्टेन पूर्वोक्तेन रुद्रजटाजातस्य वीरभद्रस्य रुद्रात्मकत्वमुक्तं । अतएव तं किं करोमिति
श्लोकोक्ति हे रुद्र त्वं मे जटाशंको मम जटाजातः स्वरूपांश्चक्रे इति जटाजातस्य रुद्रस्वरूपांश्चात्ममुक्तं । तेन भागवते रुद्रजटाजा
तस्य कदाञ्चलित्वाद्युक्तिर्माहोनाथीयेति सूचितं । न मेवल्लुपुंद्रेण जितः किंतु धर्मात्त्वेन हरिणा चेति चार्थः । तत्रापुंद्रेण हरिणे
त्यनेन पुराणांतरोक्ताधिकप्रमेययनं कृतं ज्ञेयं ॥ ४ ॥ २२ ॥ इति श्रीभागवतात्पर्यटिप्पण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ४-६ ॥

॥ इति: ॐ उपलभ्य दुरैवेति श्लोक कस्य दसस्याचरं नारायणेऽजसंभवश्च नेत्युति नारायणस्य दस्यहं
प्रत्यागमनाभाव उच्यते । सोऽयुक्तः । वैष्णवदस्यहस्य वैष्णवत्वेन तत्र विष्णोरोगामनस्यावरमभवात् । अन्यथा दक्षस्यावर्ण
बलापचोरित्यतदभिप्रायमाह ॥ त्रिमूर्तीति । तिस्रो भूर्तीराकारान् गतं प्राप्तं त्रिमूर्तिगं तेनत्यर्थः । नारायणो ब्रह्मस्था ब्रह्मा

कारेण रुद्रस्यो रुद्राकारेण विष्वाकारेण च यथावित्यर्थः । अनन तदद्वये विष्णो रूपांतरेण स्थितत्वात्त्रावैष्णवत्वं तस्येत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥ नाहं न यज्ञ इति श्लोकस्थितस्य यज्ञशब्दस्य यज्ञो विष्णुर्देवतेति श्रुतिबलाद्विष्णवर्यत्वञ्चातिनिरासाय तदन्यत्र व्याचष्टे ॥ यज्ञ इति । तत्राभिधानं पठति ॥ यज्ञ इति । तस्मिन्नेव श्लोके आत्यंतवास्य स्वतंत्रस्य तस्य रुद्रस्येति रुद्रस्य स्वातंत्र्यमुच्यते । तत्प्रमाणवाधितमित्यस्तदन्यत्र यथावद्वाचष्टे ॥ तस्येति । एव पदार्थमुक्त्वेदानीं तस्यात्यंतस्य रुद्रस्य तच्च तथा बलवीर्ययोः प्रमाणं चाहं न वेद्वि । यज्ञो न वेद । यूयं च न विचान्य देहभानो मुनयश्च न विदुरिति रुद्रस्य चतुर्भुवाद्यज्ञ यस्यरूपत्वादिकमुच्यते इति श्रुतिनिरासाय प्रमाणैव सर्वश्लोकात्पर्यमाह ॥ नाहमित्यादिना । यत्त्वं यस्य विष्णोस्ताव । चक्षुब्दाद्वलवीर्ययोः प्रमाणं चाहं न वेद्विद्रा न वेदान्ये तु नैव विदुस्तस्य विष्णारिति यत्तच्छब्दयान्वयः । तृतीयनञो भागवत मनुष्यत्व यूयमित्याध्याहतेनान्वयो ज्ञेयः । मम वायारथापि वेत्यनेनान्ततंत्रस्येति भागवतात्मपदस्य ब्रह्मवायूरुपायंतरमुक्तं भवति । वो शुष्पाभिः कर्तृत्वाविवक्षया संवधमाने षष्ठीयं । इत्थं । अवज्ञामिति शेषः ॥ ७ ॥ उपविष्टं दर्भमय्याभिति श्लाक पृच्छने नारदाय शृण्वतां सर्तां च सनातन ब्रह्म परं ब्रह्म भवोचतमिति रुद्रस्य नारदादिगुरुत्वमुच्यते तत्र विष्णुपातुर्कुर्यामुस्य इति न्यायेन तदुरुत्वं मुख्यमिति श्रुति प्रमाणैव परिहरति ॥ सुसुक्ष्म इति । गुह्यं परं ज्ञानं । प्राप्यति शपः । अनन रुद्रस्य चतुर्भुवादनंतरगुरुत्वमुक्तं भवति ॥ ३७ ॥ स त्रपलभ्यागतमिति श्लाके यथा कश्चिदर्भस्याभिवदन करोति तथा स द्वद्र आत्य नश्वरुर्भुवाभिवदन चक्रे । कीदृशो रुद्रो विष्णोः सकाशान्महत्तम इति रुद्रस्य विष्णुत्तमत्वमुच्यते । तत्प्रमाणवाधितमित्यता महत्तमोऽर्कस्येति भागवतवाक्य यथावद्वाचष्टे ॥ महत्तम इति । ननु महत्तम इति स्यान्न तु महत्तम इति । सकारात्महः शब्दस्यैव तेजो वाचकत्वस्याभिधानसिद्धत्वादित्यतः प्रमाणैव महच्छब्दमहःशब्दयोरैकार्थत्व दर्शयति ॥ तेजोऽर्थ इति ॥ ४० ॥

जाने त्वामीशेति श्लोके हे ईं श्च त्वां शक्तेः श्रियः श्रिसस्य च सकामात्मसुखं ज्ञान इति श्चस्य समाख्याभ्युत्पत्तमल्लुच्यते । तत्र घटते । प्रमाणव्याहृतत्वात्सव्याहृतत्वाच्च । न हि स्वस्मात्त्वोच्यमानव्यभावं च संभवतीत्यनस्तदुक्तिं घटयति ॥ अंतर्गमिति । इति । भागवतवाक्यमिति शेषः । ननु श्चस्तुतौ विद्यमाननिर्दिष्टास्य । तदंतर्गम्येषया कुतो व्याख्यायत इत्याशङ्कता प्रमाणैव हेतुकथनन परिहरति । क्रियंत इति । यास्वन्यविषयस्तुतिष्काः पूर्णा गुणा जीवेषु तस्तुतिविषयजीवेषु न संभवति । अन्यत्रान्यविषयाः सुत्यस्तदंतर्गम्येषया क्रियते व्याक्रियंत इत्यर्थः । जीवेषु पूर्णगुणाभावे हेतुमाह ॥ यथायोग्य इति । ननु तर्हि त्वदंतर्गमिणमिति वक्तव्यं । तदिहाय त्वां त्वमेतैक्योक्तिः कुत इत्यतः प्रमाणैर्वैक्योक्तिं घटयति ॥ तद्व्यहृतत्वादिना दोषात्तस्मिन्नुपरोत्तमे न नेयाः । साक्षात्स्वरूपत्वांगीकारेणेति शेषः ॥ ४२ ॥ त्वमेव धर्मार्थेति श्लोके धर्मार्थो दोषार्थेति धर्मार्थेषुक्त तस्याभिपपत्ते मास्या इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाभिपपत्तिष्वनद्य व्याचष्टे ॥ अन्पित्तय इति । तस्मिन्नेव श्लोके दक्षणा सूत्रेणेति दक्षस्य तंतुल्लक्षणत्वात्कत्वञ्च्यत इत्यन्यथाप्रतीनिरासाय तदनुच्च यथावद्वाचष्टे ॥ सूत्रेणेति ॥ ४४ ॥ न वै सतामिति श्लोकसर्वेषु सूत्रेषु तत्र संबधि किंचित्प्रत्यवाभित्यर्थश्रुति निराकरोति ॥ तवेति । षष्ठ्या द्वितीयाथत्वे ज्ञापकं सूत्रं पठति ॥ चतुर्थीति चतुर्थे द्वितीयादिपक्षम्यंतविभक्तिषु । वर्तत इति शेषः । श्रुतानि चान्मनीत्यर्थे भूताव्यात्मनि हरावपथक् ऐक्यन दिदृक्षतां पश्यतां सतामिति सामानाधिकरणेन जीविश्वराभेदज्ञानिनः सज्जनत्वञ्च्यते । तथा दुराक्षया दुरात्मान इति जीविश्वराभेदज्ञानिनो दुरात्त्वञ्च्यते । तदुक्तं । ऐक्यात्मना यदिदं केचिद्दुरानेषुणा इत्यादिप्रमाणवाधित्वादित्यतः प्रमाणैर्वापृथग्दर्शनपदयोरर्थमाह ॥ विष्णवधनेत्यादिना । गतिः प्राप्तिः । ननु यदि जगत्सत्त्वादेर्विष्ण्वधीनत्वज्ञानातिरिक्तत्वेनापृथग्दर्शनत्वाभावेन पृथग्

क्लं स्यात् । ततश्च विध्याज्ञान स्यादित्यत आह ॥ यथेति । यथाऽर्थस्तथैव ज्ञानं तदप्यपुण्यदृष्टिदेनोच्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 येऽस्मिन्मयेवेति श्लोके यथा पुष्करनाभमायथा स्पष्टधियस्तदा पुण्यदृश इति भगवन्मायास्पृष्टधीत्यपुण्यकत्वस्य चैककालीनत्वमुच्यते ।
 तदयुक्तं । मायास्पृष्टधीत्वस्य माक्कालीनता पुण्यदृकत्वसेदानीतन्तादित्यतस्तदनुदृश तस्य विवक्षितपर्यमाह ॥यदेति ॥ अत्र प्रमाण ।
 यदा तदेति हेत्वर्थे ऋणार्थेऽपि च भण्यत इति द्वितीयस्कथादाबुद्धतात्पर्यवाक्यं ज्ञेयं । अनेन पुण्यक इकत्व प्रति भगवन्माया
 स्पृष्टधीत्वस्य हेतुत्वं सूचितं भवति । तच्छ्लोकस्यैवोपसाराधे साधवस्तत्र तेव्यनुकपया कृपां कथं न कुर्वतीति कृपां प्रत्यनुकपायाः कार-
 णत्वमुच्यते । तदयुक्तं कृपा दयानुक्तं पात्यादित्यमरकोशपर्यायशब्दाभ्यां कृपानुक्तं पर्यायस्योक्तत्वात् । न हि पर्यायशब्दवाच्यं
 प्रति पर्यायशब्दांतरवाच्यस्य कारणत्वं दृष्टमिष्टं वत्यतो भागवतस्यकृपानुक्तं पादयोरेपर्यायशब्दार्थत्वं प्रमाणैव दर्शयति ॥ हृदय-
 स्येति ॥ ४८ ॥ भवान्हि पुंस इति श्लोकार्थे माययाऽज्ञानेनेत्यर्थभ्रान्तिनिरासाय तदनृद्य स्वयं व्याख्याय तत्र प्रमाणं चाह ॥
 माययेति । वषट्किर्दुःखादिबंधहेतुशक्तिः । ज्ञानंतीति ज्ञा श्रुक्ताः । मुख्यार्थस्येति न्यायात् । तपु वंजिताः ।
 हरिणेति शेषः । श्रुक्तातिरिक्तेषु बंधशक्तेः कार्यं भवति । हरीच्छयायाः कार्यं तु सर्वत्र भवतीति भावः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवत-
 तात्पर्यटिप्पण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ४-७ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अप्यर्वांगुत्तय इति श्लोके कृतानुग्रहविग्रहं कृत उत्पन्नाऽनुग्रहाय विग्रहो देहो यस्य त हरिं शृणोति
 सुव्रतांति हर्देहोत्यतिरुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन्नेव प्रमाणन प्रसंगाल्जीवित्वात् च दर्शयति ॥
 उत्पत्तिरिति । देहोत्यतिरिचोति संबधः ॥ २४ ॥ ननु शुद्धं स्वधास्त्राति श्लोके हेरमायां प्रतिषिःयेति मायासबधभावमुक्त्वा
 तस्याप्यास्त इति मायासबध उच्यते तथा तथैव माययैव पुरुषत्वं पुरुषशरीरस्येति प्राकृतशरीरत्वमुक्त्वाऽपरिशुद्धमिवतीनशब्द-

शिरस्येन ध्येन यत्परिशुद्धत्वमुच्यते तदुभयस्युक्तं । परस्परविरुद्धत्वात्सित्तः मगानेनैव तत्तात्पर्यमाह ॥ जडमायेनेत्यादिना ।
अत्र तात्पर्ये प्रमाणे प्रयोजनेन निषिध्य मायाभयमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । चतुर्थपंचमाभ्यामपरिशुद्धिभवायनतीति भागवत
वाक्यं व्याख्यातं भवति । तत्रापरिशुद्धिभवेत्यस्यार्थः ॥ जीवैवदिति । स्वपदस्यैव व्याख्यानं । तद्वत्त्वादेव कारणणादिनि
॥ २४ ॥ २६ ॥ तत्त्वं न ते वयमिति श्लोके अधिदैवपदस्य दैवमधिकृत्य वर्तमानं शाल्लभाधिदैवमिति दैवभातिपाद-भ्राह्मण्यत्वं
भ्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ अधिदैवमिति । अनेनाधिकार्य ते देवाध्याधिदेवा अधिदेवानामिदं श्रीरामाधिदैवमिति
विग्रहः । तयोच्चारणदृष्ट्वावच्छेद एवपदस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति सूचितं । एवमाधिदैवपदं व्याख्यायदानीं यदर्थं यस्मै अञ्चराख्यं
त्वमास्याः । आस उपवेशन इति धातोः । उपविष्टोऽभयोऽञ्चराख्यं वस्तुधिदैवमित्यन्वयार्थभ्रातिनिरासाय तच्छ्लोकाभ्यस्य
विवक्षितान्वयार्थमाह ॥ यद्यज्ञेति । यथासौ यज्ञश्च यद्यज्ञः । यद्यज्ञस्य भागस्तस्मै यद्यज्ञस्य भागभोगार्थमित्यर्थः । अनेन हे
अनेन पराहितहरे त्वं यदस्मा अञ्चराय यस्मा अञ्चरस्य भागार्थं भागभोगार्थमधिदैवमुत्तमयज्ञमुद्धेतान्श्रीरामास्या देवता श्रीरे
उपविष्टोऽभयोऽद् इदमञ्चराख्यं धर्मोपलक्षणं भक्त्यादिधर्मोपलक्षणं ज्ञानं । त्वदुपवेशनाञ्चरस्तद्वक्त्यादिधर्मभाषनत्वेन ज्ञात इति
भागवतवाक्यं व्याख्यातं । उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ मुंक्त इति ॥ २७ ॥ तत्र वरद वरांघ्रावाशिषार्यकचशब्देन हरिपाद-
स्यास्यधिकभोक्षार्थे चानभिधेयत्वं प्रतीयते । तच्च प्रमाणबाधितमित्यतश्चशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ आशिष इति । यदि कामार्थ-
मनभिधेयोऽश्रितस्तर्हीहकामोपेक्षायां तन्नातिर्न स्यादिति न वक्तव्यं । तत्र एव कामाना विना केवलहरिचरणध्यानान्दोषाश्लेषो-
पैहिककाम्या अपीति यत्ताऽतः कारणैर्दक्षिकार्यं हरिचरणोऽनभिधेय इति हेतव्यं चशब्द इत्यर्थः ॥ २९ ॥ नैतत्स्वरूप भवत
इति श्लोके त्वं वतो मायास्याषष्मान्मायाभयतिरिक्त इति भास्येवन्मायाभयं विभक्तसौ पुरुषो यावद्वदा भवतः स्वरूपमीशेश्वर

द्वाविरिकं नास्तीति जानीयात्तदाऽसौ पदार्थभेदग्रहो जीवेश्वरादिपदार्थभेदज्ञान भवतीति हरेर्जगदभेदज्ञानेन जीवेश्वरादिपदार्थभेदस्य
 निष्ठित्त्वरूपत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाद्य प्रमाणनैव तं व्याचष्टे ॥ अव्यक्तकदाचित्ति । तुरगधारणे । नेत्येनेन सम्भयत । हि यस्मा-
 दव्यक्तादिपदार्थानां विशेषज्ञानिना वैष्णवो देहस्तथाऽऽनन्दोऽयानन्दश्च प्राकृत इति न ज्ञेयो ज्ञातुमशक्यस्तस्मान्नैव प्राकृत इत्यन्वयः ।
 अनेन यतः कारणानदसौ पदार्थभेदग्रहोऽव्यक्तादिपदार्थानां विशेषं गृह्णाति जानाति । अव्यक्तादितत्त्वज्ञानी पुरुषो यावद्भगवतः
 स्वरूपं देहादिक तावत्सर्वं नैतदेतदव्यक्तात्मकं न भवतीतीक्षेत्प्रत्ययति ततः कारणत्वं ज्ञानादराश्रयान्मायाभयात्प्रकृतितिविकाराद्भ्रति
 रिक्तोऽसि । प्राकृतदेहादिरहितोऽसीति भागवतश्लोको व्याख्यातो भवति । प्रमाणेन व्याख्याय तस्यापि भागवतस्यपदार्थभेद
 ग्रहपदस्य प्रतीकग्रहणेनाव्याख्यातत्वात्स्वयं प्रतीकग्रहणेन प्रमाणोक्तमेवार्थं दर्शयति ॥ पदार्थेति । भेदशब्दस्य प्रमाणसिद्धे विशे-
 षार्थकत्वेऽभिधानं च पठानि ॥ ३१ ॥ अन्व इति ॥ ३१ ॥ अनन्वितं त इति श्लोके ईश्वरात् नन्यत इत्यत्र यत ईश्वराद्विश्रुतय उपसे
 दुस्तीश्वरपदस्य पंचम्यंतत्वञ्चाति निवारयति ॥ ईश्वरानिति ॥ ईश्वरान् ब्रह्मादीन् ॥ ३४ ॥ दृष्टः किं नो दृग्भरिति श्लोके
 माययेत्यस्याविद्यार्थत्वञ्चातिनिरासाय माया हेया भवदीया हीत्यतवदनूद्य मायाशब्दार्थमाह ॥ माया हीति । अत्र द्विजान्ना
 न्वयेन भागवतस्थद्विसंभदो मायाशब्दस्य सामर्थ्यार्थत्वे प्रमाणप्रसिद्धिद्योतक इति सूचितं । तदेव प्रमाण सूचयति ॥ भगवदिति ।
 हि यस्माद्धेतोर्भगवान्भवं साम्नादृश्यो भवत्यसौ हेतुर्भगवन्महिमेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रयात्न तेऽन्योऽस्तीति श्लोक यः पुरुषा
 विभक्त्यानि जगदीश्वरे आत्मनः स्वस्मान्पृथक् पृथक्त्व भेदं नैक्षत्तोऽन्यस्तव प्रेयान्मिया नास्तीति जीवेश्वरभदाज्ञानिना भावद
 तिभिधयत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदनूद्य यथावद्भाष्य ॥ न पृथगिति । अत्र पृथगित्यस्यार्थः ॥ अन्यथेति । अन
 नान्यथाज्ञानं पृथग्दर्शनं तदन्यथाज्ञानमपृथग्दर्शनमित्युक्तं भवति । अत्र प्रमाणमाह ॥ पृथग्ज्ञानमिति । यत्किंचिद्विद्वन्त्यथा

वीर्यते तद्वीर्यं पृथक्ज्ञानमित्याहुः । वस्तुता वास्तवतः ज्ञानज्ञयाविरागैरेव दृष्टिरेवपुण्ड्रविरित्यथः । नयथाशब्दानुसङ्गयाप्य । अन्तेन
 विरोधोऽस्तत्सत्सङ्गाद्यस्यैव वस्तुत इत्युक्त्वा । अत्र ज्ञानस्य ज्ञेयाविरोधित्वत्वं तु इत्युक्त्वा । अविषयकत्वं ज्ञातव्ये । वस्तुत इति कनि-नाडः ।
 तथापि ज्ञानज्ञेयाविरागैरेव ज्ञानप्रकाराविरागैरेव वस्तुप्रकारिणो या दृष्टिः सेत्याद्या ज्ञातव्यः । ननु ज्ञानम-यथाज्ञानरूपपुण्ड्रवत्त्वं जीव
 श्रादिभेदज्ञानमेव किं न स्याद्विशेषात्तुक्तेरिति च । यदि जीवेश्वरादियेदंज्ञानम-यथाज्ञानं स्यात्तर्हि सदसत्त्वानि कारिणामुक्तान्त-
 तसत्यत्वज्ञानिना तच्चज्ञानित्वं न स्यात् । अस्ति च तत् । अतो न भेदज्ञानम-यथाज्ञानान्नित्यमित्यत्र तत्र प्रमाणं पठति ॥ अेषुचिदिति ।
 विनिर्दि-तस्यैव विवरणं परमार्थतां निराकुर्वतीति । हि यस्मान्निश्चिद्ज्ञानमवस्तुभेदं विनिर्दिश्यथा तस्मादासुरज्ञानदृश्यः । ये तु प्रज्ञानस्य
 वस्तुतो भेदं परमार्थं ज्ञात्वैति भिन्नत्वप्रकारेण नित्यं विष्णुप्राप्तते ते मुख्यमन्तत्त्वविद इत्यन्वयः । अथाऽपीत्यर्थे ७ तत्तल्ल अथानपि
 त्व भृत्येकतया भृत्यानां स्वाभित्वादनन्यदृश्यापथावतां नोऽप्युद्गृह्णेत्यन्याऽनवयार्थप्रतीतिनिरासायापक्षिता याहाशरण यथाश्रद्धात्पक् ॥
 हे श्रुत्येषोनि । नन्वुद्गृहवतां पुनरुद्गृहयार्थमव्यर्थमित्याशङ्कां तच्छ्लोकव्याख्यातारूपप्रमाणत्वं परिहरति ॥ दशार्थेति । यथाशब्दा
 निनः सकाशादित्यर्थः । तुर्विक्रमे ॥३८॥ जगदुद्भवःस्थितौति श्लोकं आत्माप्रायास्वाश्रिताज्ञानन रचितोऽत्मभदशतथ रचितोऽऽत्मसु
 जीवेषु भेदपरिचयेन स तथा तस्मै । अज्ञानेन जीवेश्वरभेदप्रमज्जकायेति जीवेश्वरभदस्य मिथ्यात्वमुच्यते । तथाऽतिवर्तितपुष्पात्म-
 तिज्ञयेन वर्तितो ध्रमो यस्मिन्स तथा गुणाः सत्त्वादय एवात्मा देहो यस्य स तथा तस्मा इति हेरेश्वरमन्त्रं प्राकृतदेहवचं चान्यत ।
 त्तु निरसकान्प्रमाणबाधितमित्यतः प्रमाणत्वं तं व्याचष्ट ॥ प्रकृत्येति । परमशितुरिति दृष्टान्तविक्रमण । तस्य हेरेश्वरा नाम्नि
 सत्त्वाद्याश्च न संतीत्यन्वयः । अन्ते प्रपञ्च सत्त्वादिगुणाश्च श्रमणुणा श्रमणुभानतर्जितानि क्रम्य विद्यमानाऽतिवर्तितभ-पुष्पात्मा
 दृश आत्मा यस्य स तस्मा इति विग्रहः सूचितः ॥ ३९ ॥ यत्तेजसोऽहमिति श्लोकेऽहं यत्तेजसा सुसमिद्धतयाः सम यत्वे

पंचभिर्यजुभिः सिष्टं हव्यं वहामि तं पंचविधं यज्ञं प्रणतोऽस्मीति यस्य पंचविधत्वमुक्तं । तत्र पचत्रिधाः कास्ताथा पंचयजुषि च
 कानीति जिज्ञासाया तत्सर्वं प्रमाणैव दर्शयन् यज्ञशब्दस्य असिद्धदर्शपूर्णमासादिरूपमासादियज्ञरूपार्थत्वं च तेन प्रमाणेन निग
 करोति ॥ यज्ञ इत्यादिना । भागवतस्ययस्यपदस्याथः ॥ हरिरिति । भागवतस्ययज्ञियपदस्याथः ॥ यज्ञेऽन्वयः १५
 ॥ ४१ ॥ त्वं ऋतुस्त्वं हविरिति श्लोके असिद्धव्योतिष्टोमादिकत्वादीना भगवतैक्यमुच्यते । तच्च प्रमाणवाधितावत्यनः
 प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ सर्वशब्देति ॥ ४५ ॥ अहं ब्रह्मा शर्वश्चानि श्लोके हरब्रह्मायैवैक्यमुच्यते इति त्र्योतिनिर्वाश
 प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अंतयार्थमीति । अंतयार्थस्वरूपेण ब्रह्मरुद्रादंतयार्थमित्स्वरूपेत्यर्थः । ननु हरेप्रह्लादाद्यि इत्यंश
 अंतयार्थमित्स्वरूपेण चेचाह हरेः सर्वजगदंतयार्थमित्स्वरूपेण सर्वजगदभिरुत्वस्यापि सत्त्वादहं ब्रह्मा च रुद्रयेति विशिष्याद्भदाक्तिस्युक्तः
 स्यादित्यत आह ॥ विश्लेषेति । ननु संनिधानविशेषस्यायन्यत्र सत्त्वानुनयुक्तेत्यत आह ॥ संनिधानमिति । तुप्रियप ।
 यद्यत्र विशेषेण सामर्थ्यस्य व्यजनमभिव्यक्तिसत्त्वे हरेर्विशेषेण संनिधान मोक्तमित्यर्थः । संनिधानं तु तत्सोक्तमितं क्वचित्पाः ।
 तत्र पाठे यन्नत्यध्याहार्यं । तदित्यस्य तन्नत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ५० ॥ त्रयाणामेकभावानामिति श्लोके य एकरुभावानामेकरुधर्मिणा
 त्रयाणां विष्णुर्विरचमेहेतानां भिदां भेदं न पश्यति स ज्ञाति मोक्षमधिगच्छतीति विष्णोविरचाद्यभेद उच्यते इति इतिनिर्वा
 साय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ हरेरिति । तुप्रियकरणे । ब्रह्मादीनां भूताना हरवैक्यत्वद्विरेवाप्युभयार्थं । अथवा ।
 विश्लेषेण हरेः प्रियत्वद्विरेवाप्युभयद्विनिमित्यर्थः । तस्मिन्नेव श्लोके सर्वभूतानामनेतिपदस्य सर्वभूतस्वरूपेत्ययमर्थान्नासाय न
 नूद्य यथावद्वाच्ये ॥ सर्वेति । अनेन सर्वभूतानामात्मास्तयार्थमीति विश्लेषः । भागवताना निर्देशश्च । तथा हरिविश्वत्स्वरूपाप्युभयदर्शन
 प्रति सर्वभूतस्त्वस्य हेतुत्व च सूचितं । तेन य एकरुभावानामेको मुख्यो भवोऽर्थो विश्वत्स्वो येषु तथा । तादृशानां त्रयाणां

विरिचिदीनां भिक्तं प्रत्येकप्रकृतत्वमभियत्वं च न फस्यति किंतु सर्वभूतात्मना विष्णोः सर्वभूतांतर्यामित्वेन विष्णुप्रकृतं विष्णु-
प्रियत्वं च फस्यति स शान्तिमिषिगच्छतीति भागवतवाक्ययोजना सूचिता ॥ ५४ ॥ एवं भगवतोति श्लोके प्रजापतिर्दशो देवा
दुभयत आदौ पृथावाक्यजदियुभयत इति पदस्यार्थप्रतिनिरासाय तदनुबन्ध यथावद्भाष्ये ॥ उभयत इति । सोमतः सोमलता-
सात् । हविषः पुरोडाशदेः ॥ ५५ ॥ तमेव दधितमिति श्लोके यथा सुप्ता विनष्टा शक्तिः सामर्थ्यं पुरुषं जीव पुनः
प्रामोति तर्थाऽविक्रा पावती तमेव रुद्रमेव पतिमवापेति जीवस्य विनष्टसामर्थ्यं दृष्टान्तलेनोच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणे
नैव तत्तात्पर्यमाह ॥ शक्तत्वादिति । चोऽवधारणे । अपिः स्फुञ्चये । विष्णुशक्तिः शक्तित्वादेव तु विज्ञापणं मुख्य-
त्वेन शक्तिशब्देनोच्यते । गच्छतिर्लक्ष्मीरपि शक्यत्वादेव शक्तिशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अनेन भागवतस्यशक्तिशब्दो विष्णुशक्त्यर्थको
लक्ष्म्यर्थकश्चेत्युक्तं भवति । ननु तर्हि तयोः स्वापराहितत्वाच्छ्रुतिं स्वापः कथं घटत इत्यत आह ॥ स्वाप इति । हरो हरि
रूपार्थां शक्तौ श्रुतिं श्रुतिं विना स्थितिः स्वापः कथितस्तस्या लक्ष्म्यास्तव्यव्यापारं विहाय हरावच या रतिः सैव स्वाप इत्युक्तं भवति ।
अन्यो जीववस्तुस्यादिरहितः ॥ ५९ ॥ उत्ससज्जबरे रेत इति श्लोके वनिहस्तु रुद्रेतः पीत्वाऽजरजरमर्जीणं तद्रतः शरकानने
चच्छेदति वन्देः साक्षाच्छरवण एव रेतसो वमन उच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायापक्षिता-याहारेण तद्वाक्यं योजयित्वा तत्र
भारतं प्रमाणमाह ॥ स्वाहेति ॥ ६४ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यामृष्टगोऽध्यायः ॥ ४-८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्वार्थसुखस्यापीति श्लोकार्थे हरंशान्तरूपेण जन्योत्पत्तिर्यस्येति स्वार्थसुखमनोर्विष्णाः स्वरूपांशान्तल
मुच्यते । तच्च निरवकाशभेदमप्राणवाधितमित्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयदोनेव प्रमाणन ब्रह्मादीना हरिस्वरूपत्वमित्यस्य
मतस्यादीना हरिस्वरूपांशत्वस्य मतिपादकत्वमतीयमानं यदप्रथात्वं तस्यापि तात्पर्यं दर्शयति ॥ आविष्टा इति । भयुः स्वायं

श्रुतो मनुः ॥ ७ ॥ प्रियव्रततोत्तानपादाविति श्लोके प्रियव्रतोत्तानपादायोर्वसुदेवस्य कलयति वासुदेवस्वरूपाश्रयत्वमुच्यत इत्य-
 न्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन्तेनैव प्रमाणेन ऋषभादीनां हर्यस्वरूपाश्रयत्वमतिपादकव्यक्ततीयमानश्रयोत्तरस्य तात्पर्यार्थं च
 दर्शयति ॥ प्रियव्रतेनेति ॥ ८ ॥ विकल्पे विद्यमानेऽपीति श्लोके पुंसो जीवस्य विकल्प परब्रह्मणा भेदे विद्यमानेऽपि ब्रह्मा-
 त्मकल्पेऽपीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय विकल्प इत्येतद्व्याकुर्बन्विद्यमानेऽप्यित्येतदन्वया-याहारणं याजयति ॥ विविधेति । परिणततया
 विकारित्वेन विद्यमान इत्यर्थः । अनेन विकल्पे विविधे कल्पे कल्प्यत उच्यते इति कल्पः शब्दादिः । जातावभूवचन । तेषु
 परिणततया । एकस्यैव कदाचिच्छ्रुत्व कदाचिन्मित्रत्वमित्यादिरूपविकारित्वेन विद्यमानेष्वपि । एते शब्वादया व्याकाः पुंसां
 संतोषहेतवो न हि । कुतः यद्यस्माच्चिजकर्मभिः ससात्विकादिस्वाभाविककर्मभिर्भिन्ना । समर्थ । हररिति शेषः । श्रमार्थो इति
 यावत् । तर्हि को संतोषहेतुरित्यत उक्तं ॥ मोहयति । मुह्यतेऽनेनेति मोहा हरिस्त ऋतेऽन्यः सतोषहेतुर्न । अतो मातारि
 कोपो न कार्य इति भागवतवाक्यं व्याख्यात भवति ॥ ३१ ॥ नियमेनैकेति श्लोकार्थे मनसा वरदपमं हरियं कथ्यते नैकभूतत्व-
 नैक्येन नियमेन ध्यायेदित्येकभूतपदस्य जीवैश्वर्यकार्यत्वञ्चातिनिरासाय यथावद्याचष्टे ॥ एकस्मिन्निति । एकस्मिन्हरिभ्य भूते
 नेति स्थितेनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ परिचर्या भगवत इति श्लोके मन्वहृदयेत्यस्य हृदयेत्यर्थञ्चातिनिरासायापक्षिता-याहारण
 तदन्वय व्याचष्टे ॥ मन्त्रेति । मनःशब्देन चेतिशब्देन मन्वहृदयेनेत्यत्र समाहारशब्दः सूचितः ॥ ६१ ॥ सुदुष्करं कर्मेति श्लोके
 एषो ध्रुवो लोकपालैर्विद्रादिभिरपि सुदुष्करं सुदुःखेन कर्तुं शक्यं कर्म कृत्यति ध्रुवस्यैन्द्रादिवशब्दस्य कर्मकर्तृत्वकृत्यैन्द्राद्युत्प
 त्तमुक्तं । तत्र प्रमाणवाचितमित्यतोऽपक्षिता-याहारणं तद्वाक्यं योजयति ॥ तस्यैवेति । तस्यैव ध्रुवस्यैव । अनेन सुदुष्कर
 पदस्य सुदुःखेन कर्तव्यं कर्तुं प्रयोग्यमिति तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । ननु कर्तुमशक्यमित्येवार्थः किं न स्यादित्याशङ्कयायां प्रमाणा

नैव परिहरस्वोकार्यं च दृढवति ॥ नाशकयामिति । यस्मान्नैः शक्तिं तु शक्तिः कृतुं तन्मध्ये क्रियेवैवतानामक्षयं न तु
 वैतल्यर्थः । तर्हि कुतो न कुर्वतीत्यत आह ॥ शक्ता इति । अपि यद्यपि बुधा देवाः शक्तास्तथाऽपि यत्कमान्यविदित्तन्मस्यैव
 विहितं तत्र कुर्वति स्वायाम्नादित्यर्थः ॥ ७२ ॥ समाहितः पर्यचरदिति श्लोकार्थे दृष्टवादशेनत्यस्य यतस्ता हरिणा दृष्टाः
 श्रुता एवास्विलेखनेरित्यादिप्रमाणानुष्ठेः श्रुतादेकेनाज्ञयेत्यत्रातिनिरासायानुवादपूर्वकं विवाहितमर्थमाह ॥ दृष्टथेति । निरू
 पणयाऽऽदिष्टेन कुपेनेत्यर्थः । अनेन दृष्ट्या नारदेन पुरुषांतरव्यवधानमंतरेण साक्षाद्विरूपणया कृतेनदिक्षेनोपदेशेन पु०पं हरि
 पर्यचरदिति ॥ ७४ ॥ ननु देवा बहुस्तप इति श्लोके देवाः सर्पमसिदृष्ट्याद्वैद्यतो विद्वं ब्रह्मः परं हरि गतो भ्रुवस्तान्सर्पादी
 नापश्यदिति देवैर्भुवस्य विद्वे कृते विद्वो न जात इत्युच्यते । तेन देवानां भ्रुवत्पराजयः प्रतीयते । सोऽनुपपन्नः । देवानां
 भ्रुवोत्पत्तादित्याहका प्रमाणेनैव परिहरति ॥ यत्रेति । यत्र यस्मिन्विषये । ते देवाः । तेषां देवानां । अशक्तित्वात्किञ्चित् ।
 चण्डश्चित्ताद्याभिमानिन इत्यनेन संबध्यत ॥ ८० ॥ सर्वतो भन इति श्लोकार्थे सर्वभूतैदियाश्रयं मन इत्यन्यभ्रातिनिरासाय
 विवाशित्तन्मस्यमाह ॥ श्रूतेति ॥ ८१ ॥ तस्मिन्नाभिध्यायतीति श्लोके आत्मनो जीवस्य द्वारं मांसमार्गभूतं विश्वं वायुयामि
 ध्यायतीत्यर्थत्रातिनिरासाय पदद्वयमनुष्ठे द्याचष्टे । विश्वमभिनि । द्वारं कारणमित्यर्थः । एतच्छूलोक्तस्ववाच्यार्थे ताकपाला
 लोका भृश निरूच्छ्वासनिपीडिता इंद्रादिलोकपालानामपि श्वासनिरोधं बध्यत इति भ्रातिनिरासाय तदभिधायमाह ॥ लोकाणां
 भवेति । अनेन लोका भृशं निरूच्छ्वासनिपीडिता अभवन् तन्पीडापरिहराय सलाकपाललोका हरि शरणं यद्युरिति भागवत
 वाक्यस्यान्वयः प्रदर्शितः । ननु प्रतीयमानार्थं विहायान्यार्थकल्पना कुतः प्रमाणद्वित्यतः स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ ध्यातुरिति ।
 ध्यातुर्ध्रुवेणेति शेषः । हरिं यतुः । शरणमिति शेषः । तेभ्यो देवेभ्यः । अन्यमष्टचयोऽपेक्षां मष्टचयो भवंतीत्यर्थः । तेषां

देवानामन्यतः । मृद्वतिगिति शेषः । तेषां देवानां स्वप्रमृत्तयः स्वस्वयोग्यप्रमृत्तय इत्यर्थः । तेषां स्वश्च प्रमृत्तय इति क्वचित्पाठः ॥ ८४ ॥ नैवं विदाम इति श्लोकार्थेऽखिलसत्त्वधात्र इत्यस्य संपूर्णबलाश्रयत्यर्थप्रतीतिरिन्नासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ आखिलेति । अनेन चराचरस्य चरं चाचरं च चराचरे तयोः समाहारश्चराचरम् तस्य चराचरस्य मध्ये विद्यमान यदखिलसत्त्वधामाखिलेति प्राणि समूहस्तस्यैवमेतादृशं प्राणनिरोधं कदाऽपि पूर्वं न विदामेति भागवतवाक्यं व्याख्यात । धामशब्दस्य समूहार्थत्वेऽभिधानं पठति ॥ तेज इति ॥ ८५ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्या नवमोऽध्यायः ॥ ४-९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ या निवृत्तिस्तनुभृतमिति श्लोके तदुभूतां देहिनां तव पादपद्म-यानद्भगवज्जनस्य कथायाः श्रवणेन वा या निवृत्तिः सुखं स्यात्समाहृन्नि स्थिते ब्रह्मणि परब्रह्मणि सा निवृत्तिर्भोशुक्रस्ताति परब्रह्मसुखाद्भगवद्वयानादिजन्यदुःखापिक्य प्रतीयते । तच्च यतो वा इत्यादिप्रमाणवाधितमित्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण तद्यथाख्याचष्टु ॥ परेति । भ्यानादिकं विना परब्रह्मणि परब्रह्मण्येव स्थितस्यापीत्यर्थः । अनेन परब्रह्मध्यानादिकं विना परब्रह्मणि स्थितस्यापि तत्स्थितिमात्रेण ध्यानादिनिमित्तकसुख समानं न भवतीति भागवतवाक्यार्थ उक्तो भवति । ननु ध्यानादिकं विनाऽपि ब्रह्मण्येव स्थितो नास्ति । काप्यदृष्टत्वादित्यत आह ॥ सुष्वाधिति । ध्यानादिकं विना परब्रह्मणि स्थितस्येत्यनुवर्तते । सुप्तस्य ब्रह्मण्येव स्थितत्व तु यत्रतत्सुप्तः समस्तः सप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति एष आत्मेति ह्येवाचतददृष्टभेददशयभेदद्वन्द्वेऽध्यादिप्रमाणप्रसिद्धं । सुप्तस्यापि ब्रह्मण्येव स्थितत्वेन ध्यानस्यानु गच्छेत् शक्यत्वात्कतदुक्तमिति चेन्न । न कामयेकैव परमेष्ठीवः स्वात्मतमो विना । कालं चेत्यादिमाहूकभाष्योक्तप्रमाणवाधितत्वा दिति ॥ १० ॥ ते न स्मरंत्यतितराभिति श्लोके हे अज्जनाभ ये बुरुषाः भवदीयपादारविदसामभ्यलब्धद्वेषु त्वद्भक्तुषु कृतमपसगाः कृतमकृष्टज्ञेहस्ते आर्यमनीशं हरिं तथा स्वान् सुतसुहृदादीन् संपदश्च न स्मरंत्यित्यन्वयभ्रान्तिरिन्नासाय विवक्षितमन्वय

याह ॥ ये स्वा इति । अत्र संपत्स्य भागवतोक्तसुहृदपुलसकं ॥ १२ ॥ तिर्यङ्मगद्विजेति श्लोके अत्र ते तत्र रूपमहं न न वेत्ति । यत्र स्वे वाचो न मवर्तत इति भावदृश्यं ध्रुवाक्षेपालं इत्यां प्रपश्यति विदिमस्यतं तदताःभ्यं ददशेति पूर्वोक्तविरुद्धं कथमुच्यत इति शंका निरासाय ममाणेनैव तत्रात्यर्थ्यामाह ॥ प्रयमानोऽपििति । अयशब्दो मंगले । आशस्तुविधिषे । द्वितीयं स्तुरवधारणे । इति प्रयमानोऽपि कथञ्चन केनापि प्रकारेण तु विशेषण । साकल्येनेति यावत् । न तु नैवेति । किंतु किंचिदेव चेति यदप्यथ मंगलरूपस्य हेतुतया गुरोः प्रसादनैव । अनैन तिर्यगादिभिर्विचिंतनराचितमजन्यं । अगो जगतः पर विलक्षणं सुत्तमं च महदाशक्षेपं स्थाविष्ठं सर्वं प्रहृदादिगतं व्याप्तं च ते रूपं साकल्येन न वेत्ति । हरिगुरुमसादेन किंचिद्विधीति भागवतयोजनोक्ता ॥ १३ ॥ यद्बुद्धयवस्थितामिति श्लोकार्थेऽत्रा ब्रह्मणो व्यतिरिक्तो जीवा यद्बुद्धयवस्थितं बुद्धावस्थितं बुद्धयवस्थितत्वादेव स्थितावधिं स्थितोऽपिपर्यादा यस्य तादृशं ब्रह्म दृष्टुऽश्रु इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय पदच्छेदं दर्शयस्तथावद्वाच्ये ॥ बाधोक्तिनि । वष्टियगुरिच्छोपमिति वचनादछोपः यपदो नित्यसंस्वाचादित्यध्याहार्य । आत्मे भावानिति शेषः ॥ १५ ॥ यस्मिन्विरुद्धगतय इति श्लोकार्थे आनुपूर्वीत्यस्य क्रमणेत्यर्थः प्रतीयते । स प्रकृतास्मात् इत्यतः प्रकृतसगतमर्थमियानेनैव दर्शयति ॥ आनुपूर्वीति । अनेन हेतुर्विरुद्धगतिविधादपचं केन ममाणेन सिद्धमित्याकाशायामानुपूर्व्यां भूत्वं सिद्धमित्यानुपूर्वीत्यस्य मकृतसंगतिरुक्ता भवति ॥ १६ ॥ सत्याशेषो हीति श्लोके सत्याशिसत्त्वयादमूलं भवतः पुरुषस्याशेषो म्परोऽथाः फलेतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायपेक्षिताःयाहारेण विवक्षितान्वयार्थमाह ॥ तवेत्यादिना ॥ १७ ॥ न्तु ततो गन्तासीति श्लोके यतो नावर्तते यतिरिति ध्रुवलोकस्य यदधुनाद्विपर्ययान्वल्लुक् तदुक्तं । तथात्वे अहो बत ममा नात्म्यमित्युत्तरश्लोके तद्वत्स्थानतवबाहवदिति नाश्लोकिरुक्ता स्यात् । तथाऽधुनाद्विपर्ययान्वल्लुक् तदुक्तं । तथाऽधुनाद्विपर्ययान्वल्लुक् तदुक्तं । तथाऽधुनाद्विपर्ययान्वल्लुक् तदुक्तं । तथाऽधुनाद्विपर्ययान्वल्लुक् तदुक्तं ।

स्यादित्याशंकां प्रमाणेनैव परिहरति ॥ आधिपत्यमिति । तुरवधारणे । आधिपत्यमित्यनेन संबध्यते । अवधारणव्यावर्त्ये
 माह ॥ न द्विविति । स्थितिः । अनित्येति श्लेषः । अनेनातवक्राशयुक्तं तदाधिपत्यमहं याच इति भागवतवाक्य व्याख्यात । तेन
 तत्कामनिंदा समर्थता । ननु यदि ध्रुवलोकाधिपत्यमनित्यं स्यात्तर्हि तदाधिपत्यस्यानित्यत्वं स्यात् । वैकुण्ठाधिपत्यवन्नित्यं न स्यात् ।
 सत्यलोकादेश्च पशुतुल्यत्वाच्च शुद्धोपद्रव इत्यत आह ॥ तस्यापीति । अपि यद्यपि तत्पद तस्य ध्रुवस्य पदं स्यात् । तदाधिपत्यमिति
 यावत् । अनियतं चानित्यमेव । अपि तथाऽपि । तस्य लोकस्य श्रुक्तिः । भावप्रधानो निर्देशः । श्रुक्तिताऽणुनराष्ट्रचित्स्थानकता नियता ।
 हरिणेति श्लेषः । तथाऽपीत्यत्र तथाशब्दो हेतौ । तथा तस्मादाधिपत्यस्थानित्यत्वाद्भ्रुवेषेण कृतकामनादीनामप्याधिपत्यरूपमना
 निंदाऽपि सुकृता युक्तेत्यर्थः । अनेन हरिणा स्वर्गस्याणुनराष्ट्रचित्स्थानत्वेनानियतत्वाच्च कश्चिद्द्विरोध इत्युक्त भवति ॥ ३१ ॥ ननु
 तव्ये द्वितीय इति श्लोकार्थे द्वितीये वस्तुन्यसत्यमप्यहं तय्ये तापं प्राप्तोऽस्मीति द्वितीयवस्त्वयाव उच्यते । सोऽयुक्तः । तथात्वे
 ईश्वरात्क्षीणपुण्येनेत्युत्तर श्लोकोक्तमीश्वरस्येश्वरत्वमयुक्तं स्यात् । पुत्राभावे षिटुत्ववदीशितव्यत्वाभावे ईश्वरत्वस्यैवासांभवा-
 दित्याशंकां प्रमाणेनैव परिहरति ॥ द्वितीयस्येति । अनेन द्वितीये स्वर्गेश्वरविद्यमानेऽपि भ्रातृभ्रातृव्यहृदुजा भ्रातृरूपो भ्रातृव्यः
 शत्रुस्तात्र हृन्मनः । स्वातंत्र्यज्ञानमिति यावत् । तद्रूपरूपा रोगेण तव्येऽयं भ्रात्रादिः स्वतंत्रोऽस्मान्मम भय भविष्यतीति भ्रात्या
 तापं प्राप्तोऽस्मीति भागवतवाक्यं व्यख्यातं भवति ॥ ३१ ॥ तादात्म्यं यच्छताविति श्लोकार्थे तादात्म्यं स ईश्वर एव आत्मा स्वरूपं
 यस्य स तदात्मा । तदात्मनो भावस्तादात्म्यं । स्वस्वरूपत्वं यच्छतो ददत ईश्वराचादिहाय मे मनो भिक्षितं भिक्षायुक्तं जातमिती
 श्वरस्य जीवाय स्वैक्यदातृत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणद्वयहृत्य तादात्म्यशब्दार्थमाह ॥ इराविति । तत्प्रवेशना-
 चसिन्धुरौ प्रवेशनादित्ययं । तत्रः कारणचतुष्टयं । यवित्योचरपुराण इत्यस्योक्तत्वादित्युचरवाक्यस्यपदेनान्वयः । तादात्म्य-

पदस्य हरित्यविचितार्थत्वात्कालाच्चित्तैव हरित्यविचतैव । चन्द्रबद्धशुद्धहरिप्रभेनमेव च तादात्म्य तादात्म्यबुद्धौ इतत्स्य इत्यर्थः । तत्त्ववेक्षणरूपमोक्षस्य तादात्म्यबुद्धार्थत्वे एक प्रमाणदुक्तं । भागवत्वात्म्यप्रमाणमाह ॥ नैकात्म्येति । केचिद्वक्तवन्ता एकात्मता शुद्धबद्धरिवेकनरूपमोक्षमपि मे सकाशात् सृष्ट्येति भागवतवाक्ये उक्तत्वाच्चादात्म्यपर्ययैकात्म्यपदस्य हरिप्रवेक्षण रूपमासाधैत्युक्तत्वान्मात्रं एव तादात्म्यपदार्थ इत्यर्थः । तादात्म्यपदस्य तुतीयमर्थं प्रमाणेनेवाह ॥ हरीच्छतेति । तुरवधारणे । तद्वैकात्म्य हरिच्छतैव । हरेरिच्छितमिच्छावियस्यच्छा तस्य भावस्तथा । हरिकामाजुसारि कामित्त्वेनेत्यर्थ । मे कामः कामेन हरिकामाजुसारेणगात्याप्त इत्यर्थः । इदंशुषसकवाक्यं ॥ ३५ ॥ ननूत्तनपादेन स्फु स्य प्रवस्य पुरुषगजारोपण विहा याराय करिणी इष्ट इति क्षीगजारोपणं किमर्थं कारितमिति चेत् । यतः शुभारय क्षीगजारोपणमेव भागवत्प्रदप्रदस्तकारितमिच्छाश्रय वान्तत्र प्रमाणं दर्शयन्तेनैव प्रमाणेन कन्याना पुरुषगजारोहो भंगलहेतुरिति च दर्शयति ॥ कलभ इति । चोज्वधारणे । करि णीत्यनेन संबध्यते । कन्यानां भंगलमिति शेषः । बालभंगला बालानां कुमारणां भंगलं यस्याः करिव्याः सा तथा । बाल भंगल इति कचित्पाठः । तत्र तादर्थ्ये सप्तमी ज्ञेया भवतीति शेषश्च पूर्णायः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्य। दशमोऽध्यायः ॥ ४-१० ॥ छ ॥

॥ हरि ॐ ॥ व्यक्ताव्यक्तमिनि श्लोत्रार्थे लाहवद्यथा लोहोऽयस्कातमिचिने भ्रष्टति तथा हर्षो हरिनिश्चिन व्यक्तमिदं विष्वं भ्रष्टोत्त्ययद्विरेरयस्कातसास्यं प्रतीयते । तत्र साम्ये किं निमित्तमित्यतो भ्रामकत्वमेवं प्रसिद्धं शिष्येः स्वयमेव ज्ञातुं शक्यमिति भला-न्वदपूर्वं निमित्तं प्रमाणेनैव दर्शयन्तेनैव प्रमाणेन वैचिन्कभं वदन्त्येनमिति श्लोक्तस्य कभद्वीश्वरवयार्थं त्वभ्रातिनिरासाय तात्पर्यार्थमाह ॥ हरिरित्यादिना ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यमेकदशोऽध्यायः ॥ ४-११ ॥ छ ॥

॥ हरिः ३० ॥ अहं त्वमित्यपार्थेति श्लोकार्थेऽहं त्वमिति धीरपार्थाऽपगतोऽर्थो विषयो यस्याः सेत्यहमिति त्वमिति
 ज्ञानत्याविद्यमानविषयत्वमुच्यते । तदसत् । एतज्ज्ञानविषयाथ स्वरूपरूपस्य विद्यमानत्वादित्यतोऽपेक्षिताध्याहारोण तद्वाचष्टे ॥ पर-
 मेश्वरमिति । इति । मतीतिरिति शेषः । स्वोक्तार्थे प्रणम्य ॥ न हूमिति । स्वाभाव भागत्यर्थे यथाऽह त्वमित्यपार्थया
 धिया वयविषयर्थः ससारस्य नाज्ञो भवतीति ब्रह्मज्ञानस्य भाससाधनत्वमुच्यत इति भ्रातिनिरासायापेक्षिताऽयाहारोण विषय्यप
 दपनूद्य व्याचष्टे ॥ विषय्य इति । अनेन बंधधासा विषय्येति भागवतपददिग्रहः सूचिनो भवति ॥ ४ ॥ युक्तं विरहित
 मिति श्लोकार्थे शक्त्या शक्यत्वाच्छक्तिशब्दाच्चया गुणमय्या सत्त्वादिगुणत्पिक्रयाऽऽत्ममाकया युक्तं विरहितं चेत्येकस्यैव हरः
 परस्परविरुद्धयुक्तत्वमुच्यत यथा न विरोधस्तथा तद्भाक्यं योजयति ॥ आत्मेति । अत्रात्मसापथ्यर्येत्यनेनात्मसाय-
 यति भागवतपदं ध्यास्यतात । अभेद ईश्वरेणापि सृष्टयादावतरगतोऽचेत यस्मात्सा भाया हरिच्छा अथवा बलमिति ब्रह्मतर्कप्र
 भाणेन भायाशब्दस्य हरिसामर्थ्यत्वस्योक्तत्वात् । अनात्मभायया शक्त्या युक्त गुणमय्या शक्त्या विरहितमिति भागवतवाक्य
 भेदं कृत्वा विरोधः परिहृतः ॥ ६ ॥ बराहूण इति श्लोकार्थे त्वं बुजनाभपदयविराहोणो बरोत्तमाऽर्हणा पूजा यस्य स तथा ।
 तादृशोऽसीति त्वा निरंतर नित्यं वयं कुश्रम इति निरंतरपदस्य नित्यार्थत्वमतीतिनासाय तदनूद्य तस्यापूर्वपर्यमाह ॥ निरंतर
 मिति । अननंतरं तु पराधान भेदे रभावक्राशयोः । आत्मातार्थि विनात्मोपबन्धिः यावधिष्यपीति विश्वक्राशोपिधानादनतरशब्द
 स्यात्प्राचिन्त्वाद्बुजनाभपदयानिरंतरं नितरामतर आत्मा मनो यस्य स तथा मिति निरंतरपदस्यान्वयार्थयुक्ती भवतः ॥ ७ ॥
 द्रव्यक्रियेति श्लोकार्थे द्रव्यक्रियाणा देवतास्तराः । कर्माकर्तृपदपदद कर्मकर्तृपदपद कर्मकर्तृपद यज्ञेश हरिः शुक्रो-भजतेति हरदेवाना
 कर्मणः कृतावकृतौ च फलमदत्वमुच्यत ईश्वरश्रमोतिनिरासाय तद्व्याचष्टे ॥ द्रव्येत्यादिना । विषयशुद्धयं । अनेन कर्म

पदं विपर्ययकमित्युक्तं भवति । तथा नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतिवचनात्कर्मणां फलं न भवतीत्यक्रमफलं गोसस्तं प्रददातीति तस्य दक्षिणदश्यं सूचितो भवति ॥ १० ॥ सर्वात्मन्यच्युत इति श्लोकाद्यैः सर्व इत्यस्य जगदैक्यार्थत्वञ्चातिमाभिधानेन परिहरति । विषय इति । अनेनैव सर्वशब्दः पूर्णत्वार्थक इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ मन्यमान इदमिति श्लोके जगताऽविद्यारचितवर्णवर्णनगो-
प्यत्वास्ता मिथ्यात्वमुच्यते इति आतिशयाय प्रमाणैव तत्तत्पर्ययमाह ॥ अन्यथात्वादेति ॥ सदेत्येवकारोऽन्यथात्वा-
दित्यनेन संबध्यते । नियत्यैवेत्येवकारः शिभनाशादित्यनेन च । जगत्शिभनाशादेव स्वप्नेन तुल्यं । अन्यथात्वादेवादिपदेकग-
र्वनगरेण तुल्यं । न तु मिथ्यात्वात् । यथा मिथ्याभूतगर्वनगरं वाधात्पूर्वं सत्त्वेन प्रतीयमानमपि बाधोचरकालेऽन्यथा प्रकारात्तरेणा
त्मत्वेन प्रकरणेण प्रतीयते तथा देहादिजगदपि बाल्यादिपूर्वावस्थामाले यत्र नृस्यपरिभाषादिप्रकारेण प्रतीयमाने ततोऽन्यथाकारा
त्तरेण दीर्घपरिभाषणप्रकारेण शंभवनाद्युत्तरकाले प्रतीयते इत्यन्यथात्ववर्णनेषु जगतो गंधर्वनगरासाम्यं भागवत उक्तं न तु मिथ्यात्वं
नेति यावत् । अत्र शिभनाशादिति पृथक् स्वप्नसाध्यनिमित्तकथनेन सत्यस्वप्नसाध्यमेव भागवतकारस्याभिप्रेतं न तु जाग्रदैकरूप
मिथ्यास्वप्नसाध्यमिति सूचितं । मिथ्याभूतस्य नाशासंभवात्तरेण ये सर्वस्यापि स्वप्नस्य मिथ्यात्वमंगीकुर्वति ते निरस्ता भवति । ननु
मिथ्यात्वादेव जगतो गंधर्वनगरासाम्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽभासनीति भागवतपदाभाषयः प्रपन्नैव परिहरति ॥ वर्तमान
मिति । ह्युपभिक्षेष्णं । न हि मिथ्याभूतं सदा वर्तते । अत्र परमात्मनीयेनान्तात्मनीति भागवतपदं व्याख्याति । उर्वरितवा-
त्पर्येण तदपेक्षितेषूपरं कृतं ज्ञेयं । अत्र सदा वर्तमानमित्यनेनबाध्यत्वं विवक्षितं । अन्यथा सर्वदावर्तमानत्वेतोर्भागवतात्कं
मायाऽविद्यारचितत्वमुक्तं स्यादित्यतः प्रमाणैव मायाऽविद्याशब्दार्थमाह ॥ महामायेति ॥ १५ ॥ स्थूले दधारेति श्लोकाद्यै
स्थूले प्राप्ते भावत्यतिरूपे भवतो द्वितीये रूप एतन्ननो दधारेत्ययामतीतिरासाय तस्य विवक्षितपर्ययाह ॥ स्थूल इति ।

अनेन भगवत्यतिकेपालश्रामादिशिलावद्भगवतः प्रतिभाभूते स्थूलपरिमाणं पातालादिके एतन्ननो दधार । पातालादिकं भाव-
 ल्यतिमात्सनाचितयदिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ शिलावदिति ॥ १७ ॥ सुदुर्जयं विष्णु
 पदमिति श्लोकार्थे यत्स्थानं सूरयो देवादयोऽप्याप्य परं दूरादेव विचसते पर्यति तत्स्थानं त्वया जितमिति त्रयमाप्तस्थानस्य
 देवैरमाप्यल्लुच्यत इति प्रतिनिरासाय प्रमाणेन तच्चात्पर्योर्थाह ॥ शिन्धुमार इति । तत्परं सुरान्विनाऽन्यं पर्यंतव न तु
 याति लोकां तु यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ नेच्छंस्तत्रात्मनेति श्लोकार्थे आत्मना परमात्मना संतुष्ट आत्मानं दह नच्छन दहादि
 च्छाशून्यः सन् श्रावयेदित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायात्मनेत्यादिपदभेदिसिद्ध्याहृत्य व्याचष्टे ॥ मनसेति । अननात्र सतापस्य यत्स-
 रमात्मज्ञाननिमित्तलक्षणेभूतत्वं तस्य द्योतकत्वेन लक्षणेन्यभूताख्येनेति पाणिनीयसूत्रात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञकस्य प्रतिशब्दस्य याग
 नैवात्मानमिति द्वितीया न तु कर्मणीत्युक्तं भवति ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या द्वादशोऽध्यायः ॥ ४-१२ ॥ छ ॥

हरिः ॐ ॥ स्वरूपमवरुंधान इति श्लोकार्थे ध्रुवपुत्र उत्कलनाभा स्वरूपमवरुंधानः स्वरूपानुसंगं कुर्वन्समात्सम्य-
 रूपादन्यदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यावर्षेत्युक्तलक्ष्यं स्वस्वरूपातिरिक्तजगदसत्त्वज्ञानमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्वरूपपद-
 मन्वय यथावद्भाचष्टे ॥ स्वरूपमिति । अनेन स्वरूपं रूप रूप प्रतिक्रिया बभूवेति श्रुतो रूपशब्दस्य विनायकत्वात्कत्र रूपशब्दा
 विववाची । स्वशब्दो जीववाचीत्युक्तं भवति । एवं स्वरूपपदं योगिष्ठ्या व्याख्यायदानीं प्रमाणनवाल्लोकरूपशब्दं नान्यस्य
 द्वैवियमाह ॥ भिन्नोति । हरिः स्वरूपं तु स्वस्वरूपवैवाच्यं तु द्विवैत्यनयः । अनेन स्वरूपं मत्स्याद्याभिन्नस्वरूपं ब्रह्मादिभि
 क्त्वरूपं वाऽवरुंधानः । मनसीति शेषः । इति प्रकारात्तरेण भागवतवाक्यं व्याख्यातं ॥ ९ ॥ ननु मन्त्रा तं जट्टमिति श्लोक
 कुलशुद्धा भ्रमेणैवीयासं कनिष्ठं सुतं वत्सरं भूषति चक्रुरिति कनिष्ठस्य राष्ट्र्याधिपत्यमुच्यत । तदयुक्तं । कल्याणय ज्येष्ठपुत्र मति

कनिष्ठस्य राज्याधिपत्यानर्हत्वादित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ कल्प इति । कल्पश्चन्द्रवृत्तिनिमित्तकथत कल्प्याभिमानान्ति ।
 किशुमारानुगः सच्च स्थित इत्यन्वयः । किशुमारानुग इत्यनुगशब्दस्यानेकार्थवाक्यद्विवक्षितार्थं प्रमाणैव दर्शयति ॥ चक्रद्वयानि ।
 किन्तुशुः किशुमारः कल्पे कल्पनामकं श्रुवणम् ॥ ११ ॥ अंगोऽश्वमेधं राजर्षिरित्यारभ्यात्वेकं प्राक्तनमथमित्यनं श्लोक-
 अंगराजशब्दं प्रति देवानामगमने तत्र क्रतौ हविषाश्रणे च प्राक्तनपापेषु कारणमुच्यत । तेन प्राक्तनपापेनवाथादनपत्यव-
 मपत्यत्वादेनराजस्य लोकाभावः प्रतीयते । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतिवचनात् । अतस्तन्निरासाय प्रमाणैव तद्दृष्ट्युक्ताभि-
 भेदार्थं दर्शयन् भागवतोक्तभाक्तनपाप चास्तुत्वात्तन्माजशेषैर्वा चकुर्यति ॥ अनपत्योऽपिन्यादिना । लोकं जयति प्राप्ता-
 तीति लोकाजित् । उरवधारणे । शृणुजन्यार्थं इत्यनेन सक्त्यत । तेनापत्यत्वादेनैवानामगमनादिकं प्रति कारणत्वं नराक्रत-
 भवति । बालहत्या कृतं बालहत्याख्यं कृतं कर्म बालहत्याकृते तस्मिन् । द्वितीयाथैं तृतीयाथैं पचस्यर्थं च सप्तमीति महाभ्याक-
 रणवचनार्थं सप्तमीं तृतीयाथैं असावां बालहत्याख्यपापमर्मणाऽनपत्यत्वकर्म न विधत्तेऽनपत्यत्वं अपत्यवत्त्वं कर्म यस्य स तथा ।
 बालहत्याख्यपाकनपापेनापत्यहेतुसंभारिता जातः । तथा तेनैव पापेनातोऽराजाहुष्टो वनाख्यः पुत्रश्राभनदित्यर्थः । अनन-
 श्रवणद्वारदर्शां भोजनाख्यपापकर्मणा बुभुयनाश्रवणद्वालहत्याख्यकर्मणाऽनपत्यत्वात्तन्निमित्तपुण्यनाशो जात इति नरदेहेवह भवत इति
 श्लोकार्थतात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ ३३ ॥ नन्विति व्यवसिता विमा इत्याहुत्तरभाषावत्प्रथं वेनस्य विष्णुदेवताकृत्यद्गुण्य-
 जातत्वस्योक्तत्वात्पापजातत्वं कथमित्यतस्तद्दर्श्याभिप्रायमाह ॥ इष्ट इति । इष्टो यतो नराधिपो विष्णुः । अतो वन्द्यत इति ।
 पृथुः पृथुनामकः पृथ्वीगतः सन् आविरभूदित्यर्थः । अनेन विष्णुदेवताकृत्यद्गुण्येन ह्याविष्टो हरिभक्तः पृथुर्जातः । नत-
 वेन इति तद्दर्शयस्य तात्पर्यार्थं इत्युक्तं भवति । अनेनैव जातो नारायणक्षेत्रेण पृथुः पृथुराक्रम इति श्लोकार्थस्यापि तात्पर्याथ

उक्तो भवति ॥ ३५ ॥ स बाल एवेति श्लोके स पुरुषो वेनो यतो मृत्यं मृत्युनामकं मातामहमुद्रताऽसुख्य कर्मवान् तत्र
कारणेन बाल एवाधर्मिकोऽभवदिति मृत्युनाममातामहावृत्तनेन वेनस्याधार्मिकत्वमुच्यते । तदसत् । मृत्यादेवल्लन तदनुवर्तनस्य
धर्मसाधनत्वेनाधर्मसाधनत्वाभावादित्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थिमाह ॥ मृत्युरिति । अनेन यो यमभ्राता मृत्युः स एव देवः ।
न तु वेनस्य मातामहो मृत्युः स त्वसुर एवेत्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥ हंल्यसाधुसृगानिति श्लोकार्थेऽसाधुरय यता दीनान्भृगा
नृति । अतोऽसौ वेन इति जनोऽसौ शब्दमकरोदिति मुग्धवृत्त्वं वनशब्दप्रश्लिषितिमिचमुच्यते । तत्कथं पदलभ्यमित्यतः प्रमाण
शेषेण तस्य वेनपदार्थत्वं दर्शयति ॥ षोडशमिति । अनेन हतृत्वार्थेन हतीतिपदेन इतनजन्यपीडाहृतत्वमुपलक्ष्य पीडाहृत-
भाभवते उक्तमित्युक्तं भवति ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीण्ण्यं त्रयोदशाऽध्यायः ॥ ४-३३ ॥ छ ॥

॥ हरि ॐ ॥ तं सर्वलोकामरेति श्लोके सर्वलोकामरयज्ञस्वरूपं सम्यगादित्यादिनम्रहस्वरूप त्रयीश्वरूप द्रव्यस्वरूप
तपःस्वरूपं हरि यज्ञैर्जतस्ते तव स हरिर्भवार्यैश्चर्यायं भवतीति हरः सर्वलोकामरत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणान्न
तत्तात्पर्यार्थं दर्शयिष्यन्नादौ सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहणं स्वयं व्याचष्टे ॥ सर्वलोकाकानिति । तत्संग्रहः सर्वलोकादिसंग्रहः ।
इत्युच्यते इति शेषः । इदानीं स्वोक्तार्थे प्रमाणं वदंस्तेनैव प्रमाणेन त्रयीमयादिपदानां तात्पर्यार्थं दर्शयति ॥ सर्वस्यैत्युक्त्याऽऽना ।
तद्दृक्त्वोद्देवकृत्वाद्देवस्य समाश्लाथान्यमस्ति तत्समाद्देवप्राधान्याद्वरिस्त्रयीमय इत्युच्यते । सर्गं हविरादिद्रव्यं तप आदिकं
तद्विषयत्वेन हरिविषयत्वेन संपादितं चेन्मुख्यं भवति । न चेदमुख्यं भवति । ततस्मात्समाद्देव्यादस्यैवत्वहतृत्वाद्धरिः सर्वमय इत्य
च्यत इत्यर्थः । अनेन द्रव्यं मयं मुख्यं येन तपोमयं येन हरिणा स तथा तमिति भागवतपदद्वयस्य विशदः सूचितः ॥ ४२ ॥
यज्ञेन युष्मद्विषय इति श्लोके हरः कलाः स्वरूपाः सुरा देवा यज्ञेन सुतोष्टास्तव वाळितं मदिशतीति त्वाना हरिस्वरूपाश्च

लक्ष्म्यत इति श्रान्तिनिरासय प्रमाणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ विष्णोरिति । तुवधाणे ॥ २३ ॥ नन्ववजानति य सूहा
इत्यारय मत्तोऽयः कोऽग्रसुक् पुमान् इत्यंतभागवतश्लोकेषु केनस्य यत्परब्रह्मत्वमुक्तं तत्रायथयेति भाति । नत्र मिथ्या
त्वसाधुक्तमिति चेन्न । इत्थं विपर्ययमतिरित्युत्तरश्लोके नगात्परब्रह्मत्वत्वस्त्वज्ञानस्य अप्रलोच्यसा तद्विपर्ययस्य वन
ब्रह्मत्वस्य मिथ्यात्वस्यैवोक्तैरित्याशयवान्विपर्ययमतिपदेन सूचित वेनज्ञानफल प्रमाणैव दृश्येस्तनेव प्रमाण वेनज्ञानविरुद्धि
च दर्शयति ॥ अहं ब्रह्मेत्यादिना । तद्राद्रातो वेनस्य ब्रह्मैक्यज्ञानरूपसिद्धांतः । मही व्याप्तमित्युक्तमव विद्वेषाति ॥ असुरा
इति । तदुरःसरस्तेषु क्रोधवसागणेषु ह्युक्तः । भेर्या ख्यापयतांनिशामिति तात्पर्यवचयन न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं
द्विजाः क्वचिदित्येतदव्यापयस्वषष्ठश्लोका व्याख्यातो भवति ॥ ३५ ॥ विनिश्चिन्यैवसृषय इत्यादिश्लोकेषु विपन्नस्य भृतस्या
त्यंतजीवराहितस्य महीपतेर्गोपतिनामकस्य देहस्योरू मंथुः । तत्र बाढको नाम नर आसीदित्यादिनाऽत्यंतजीवराहितवन दृष्टादव
निषादादयो जाता इति श्रान्तिनिरासय प्रमाणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ श्र्यशा इति । वेनो वनजीवस्यैवः सुव्यक्ता त्रिभिः
सात्त्विकराजसतामसजीवैर्युक्तः सध्वद्विष्टः पुराणादाहुक्त इत्यर्थः । अनेन विपन्नसत्यव विपचिन्नद्वस्य राजसजीविन सात्त्विक
तामसजीवाभ्यां राहित्यमेवार्थः । न त्वत्यंतजीवराहित्यमित्यर्थः । सात्त्विकतामसजीवयास्तादानीं तत्रासत्त्वादिन्युक्तं भवति ।
योऽप्यहरज्जायमान इत्यर्थे यो जायमानो निषाद उल्लेखं वेनकल्पवपुषाहरदिति निषादुत्पन्न तमोयाम्बलन जीवस्य पापक्षय
स्यत इति श्रान्तिनिरासय प्रमाणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ पापरूपिति । यस्मात्कारणादिनदेहतः पापरूपां निषादः पृथग्जात
स्तस्मात्कारणात्सुयोः पुत्रादौतो वेनदेहस्थो रजो राजसजीवांशो दिवं ययावित्यर्थः । अनेन वेनकल्पवपुषाहरंस्तस्मैवदेहेतवा
न्वक्षीयपकरादौ । पापदेहः सन् वेनदेहात्पृथग्जात इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ४४ ॥ ४७ ॥ ऊचुः परमसंतुष्टा

इति श्लोकं ऋषयः पृथु भगवत्कलां भगवतः स्वरूपां विदित्वेव पृथुर्भगवतः कला स्वरूपा इत्यचुरिति पृथाः साक्षाद्दरिस्वरूप-व
मुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणनैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन्तव प्रमाणन दृष्टपादादीना हरिस्वरूपाद्भद्रप्रतिपादरूपप्रतीयमान
प्रंशानरतात्पर्यार्थं च दर्शयति ॥ पृथिव्यति । यथा हरिः स्वयं तपु पृ-वादिष्वविष्टस्तस्मादिष्वानिशापानना निशपा श्लाढन नपु
पृथ्वादियु साक्षाद्दर्शयतावचा युक्तं भवतीत्यर्थः । किन्तु जनः विशुमारः ॥ ४९ ॥ इयं च लक्ष्मीरिति श्लाघां लक्ष्म्याः साक्षा
त्ययुक्तनील्लुच्यत इति प्रति प्रमाणनैव निराकराति ॥ तत्रेति । यत्र यस्मिन्पुरुष हरिः सन्निहितस्तत्र तल्युरुपत्त्या श्रीश्च
सन्निहिता भवति । तन्निहया सन्निधिमात्रेण रमा पुरुषसन्निहितस्य हरः साक्षात्पत्नीत्वं नात्रजेत । किंतु स्वचित्सर्वाः गोण्या
दिरूपा गोण्यादो सन्निहिता रमा साक्षाद्दरश्च पुरुषसन्निहितहरेरेव साक्षात्पत्नी भवति । विपरीतं स्वचित्पि न तु नवत्यर्थः ॥५०॥
इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्या चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ४-१४ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ अयं तु साक्षादिति । श्लाघापनाय पृथुः साक्षाद्भगवानवति पृथाः साक्षाद्दरिस्लुच्यत । तत्तु
तस्मात्परोक्षेऽस्फुटुपाश्रितान् फलमित्यादिपूर्वभागवतग्रंथेन । तथा वरान्विभो त्वद्दरेऽश्वरादृषु इत्याद्युच्चरभागवतविशतितमा-थायग्रयन
विकृद्मित्यतः स्वयं तात्पर्यार्थमाह ॥ तत्रेति । अनेन साक्षाद्भगवानयं तस्मिन्पृथा तु विशेषण कलयाऽतीणः सन्निहित इति
भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति । तथा सप्तसु प्रथमेति सूत्रादयमिति प्रथमा सप्तम्यर्थ इति सूचित भवति । उक्ताय प्रमाण दर्श
यन्प्रमाणसत्त्या तैवैव प्रमाणेन ब्रह्मादीनां भगवत्कलात्वप्रतिपादकप्रथाततात्पर्यं च दर्शयति ॥ ब्रह्मणीत्यदिना । मना स्वयं
शुवे । कृतवीर्येण कार्तवीर्यजने । एवमाद्येषु मियत्रतादिषु । एव त्वैवमूलरूपेषु हरविंशसन्निधानसुक्तदेदीनां देवावतारेष्वपि
देवद्वारा हरविंशसन्निधान ज्ञापयितुं देवावतारानाह ॥ नरेत्यादिना । अयं तु साक्षाद्भगवत्स्वधीन इत्यत्र च्यश्रीश्लाघकृत्य

मपाणेनाह ॥ वैव्य इति । अनेन त्रयाणां लोकानामर्थज्ञो रालेति भागवतपदं व्याख्यातं भवति ॥ १-३ ॥ इति श्रीभागवतना
स्त्यष्टिपण्यां पंचदशोऽध्यायः ॥ ४-१५ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ यस्मिन्निविद्यारचितमिति श्लोकार्थे यस्मिन्निविद्यारणोऽविद्यारचितमज्ञानकल्पितं जगत्प्रतीति
नानाल्पमिव जिविभरादिभेद इव निरर्थकं पश्यतीति जिविभरादिभेदज्ञानदृष्टेन जगता निरर्थकत्वमुच्यते इति प्रीतिनिरासाया
पेक्षितान्याहारेण स्वयं तात्पर्यार्थमाह ॥ यल्लोक इति । प्रतीतं यद्भानात्वं भेदरूपादृष्टतेत्यर्थः । अनेन यल्लोके निरर्थकमर्थ
क्रियाकारि न भवति तद्यस्मिन्हरीं प्रतीतं नानाल्पमिवविद्यारचितमज्ञानकल्पितं संतो यथा मत्स्यादिरूपे हरो भेदा विध्यति
पश्यति न तु सर्वं जगदिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । स्वांकार्थे श्रुतिस्मृतिप्रमाणमाह ॥ मत्स्येत्यादिना । एवं यस्मानित्यस्य
यथा लोके यदर्थक्रियाकारि न भवति तदव विध्यति पश्यति । तानेवातुषावतीत्युत्तरवाक्येनान्वयः ॥ २० ॥ इति श्रीभागवत
तात्पर्यटिपण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ४-१६ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पौरान् जानपदानिति श्लोके श्रणीणदस्य विवाक्षितार्थोपनीतः पंक्तिरूपपरिपत्तार्थप्रतीतिश्चाभिधानव
विवाक्षितमर्थमाह ॥ राज्ञेति । ये राज्ञः सभानवयसः संतो राजस्तु विज्ञेपेणगरस्रजास्ते श्रेणय इत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ यच्चया
न्यदपीति श्लोके भावतः क्रुण्वस्य यत्पूर्वदेहकथाश्रयं पूर्ववतारकथाश्रयमन्यत् श्रवः श्रयत इति श्रवो वचन तदपि भक्ताय य
वक्तुर्भवेत्सीति कृणुपूर्वो या रामस्तस्य कथाश्रयण विदुरेण प्राथ्यते इति प्रीतिनिरासाय पूर्वदेहकथाश्रयमिति पूर्वदेह इति च पदं
यथावद्भाष्ये ॥ पूर्ववतानामिति । अनेन पूर्वदेहो यथा ते पूर्वदेहाः पूर्वतना हरिभक्तस्तथा कथाया आश्रयभूते तसंख्दं क्रुण्वस्य
श्रवो यशो वक्तुर्भवेत्सीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ६ ॥ नमः परस्मा इति श्लोकार्थे मायया स्थाश्रयव्यायाहक्रान्तान

क्रियमाणं शूद्रानं वैवस्वतमन्वतर एवेति कुत इति वाच्यं । शूद्राहानानंतरं पृथ्वाख्यान्पथस्य पथवनापक्क्रेण प्रतिघातस्योक्तत्वात् ।
पथवनापक्क्रेदस्तु वैवस्वतमन्वतरयागेवे नान्यत्रेति प्रमाणसिद्धं । अतः ब्रह्मदादेवैतस्योक्तिःपुन्योक्त्यापक्कां प्रमाणेनैव परिहरति ॥
प्रतिमन्वतरमिति । बभूवरे । भू सत्तायामिति घातोः । संतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ घोषान्जान्ध्रिति श्लोकांशं घोषशब्दस्य
अन्यर्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य समूहाद्यर्थत्वादिवाक्षितमर्थमाह ॥ गोष्ठमिति । गोष्ठं घोष इति शक्तं ब्रह्मस्तान्यालसंस्थितिसेषा गवां
ये शालाः पालकादेषां संस्थितिर्यस्मिन् भूभागे स तथा । गोपालकग्रामः शोक इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्ये
टिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ४-१८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पापान्निवृत्तं वै भूय इत्यारभ्य साऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्यावताहृतः स्वरादित्यंत श्लोकेषु
वैन्यसुतान्वाचानं वैन्ययगीयाम्भस्य स्वजटिलादिरूपस्य च त्याग इंद्रेण कृत इत्युच्यते । तेन पृथुसुतादिद्रस्य दुर्बलत्वं दुर्बलत्वेना
बलत्वं च प्रतीयते । तच्च प्रमाणबाधितमित्याशंकां प्रमाणेनैव तदभिप्रायकथनेन परिहरति ॥ देवा इति । एवमशब्दो नेत्यनेन
संबध्यते । चो देवता इत्यनेन च । शक्राश्च शक्रा अपि देवा ऋषीणां राज्ञा च सकलादशक्तमन्योहाय कापि दत्तययुः । ऋचि
द्धरेराज्ञया वा । ऋचित्कार्यतः । तसेः सार्वविधाक्तित्वाच्चतुर्थ्यर्थे तसिः । ऋष्यादीना कीर्तिरूपकार्याय वाऽशक्तवदर्थेयुर
त्यर्थः । कुत एतदित्यतः कैशुल्यन्यायासिद्धमधिकत्वहेतुमाह ॥ न हीति । हि यस्मात्ते ऋष्यादयो देवताश्च नव ममास्तस्मात्ता
म्याभावाद् ऋष्यादिभ्यो देवानामधिकत्वाद्देवाः शक्रा एवेत्यर्थः । देवता समा इत्युक्तपक्षेन ऋचित्वातः । तत्र चशब्दान्वान्यस्यसु
च्ये ॥ १७ ॥ मास्मिन्महाराजेति श्लोकांशं आहताभत्यत्र सनिहिततान्येति लभ्यत । तेन मया पूजितस्वरूप इति पृथो
श्रुतुस्तुल्यत्वं प्रतीयते । तथा भवान्यग्नित्रातुमिति श्लोक पृथक्श्रुतुस्तुल्यत्वं चोच्यत । तदुभयं कवलपृथुजीवित्येवेति

श्रौतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तत्पर्यर्थं दर्शयंस्तत्संगोचैव प्रमाणेन ऋष्यादीनां देववदत्वादिप्रतिपादकप्रथांतरतात्पर्यार्थं च दर्शयति ॥ प्रणिपातादिकमिति । ऋष्यादिष्वित्यादिप्रदेन पृथ्वादिदृषा ग्राह्याः । नन्वेतद्भागवतव्याख्यानरूपप्रमाणे राजा दिष्यति साक्षात्तद्देन राज आदिप्रदेन ग्रथांतरोक्ता ऋषयो वाच्याः । तद्विहाय विपरितोक्तिः कुत इति चेत् । उच्यते । राजा पेश्या ऋषीणास्तु चमत्वेन माधान्यात्याघान्यक्रमेण्यमुक्तिरित्यदोषः । अत एव देवाः शक्ताश्च मोहायेति पूर्ववाक्ये ऋषीणां चैव राज्ञां चेति ऋषिग्रहणं पूर्वं कृतं । ऋष्यादिसंस्थित इति शेषः । हि यस्माद्देवैः ऋष्यादिषु क्रियमाणवत्यतियमान्यणपातादिक ऋष्यादिसंस्थेर्बनार्दन एव क्रियतेऽतो न तेषां देवानां तेजोभागाः । तर्हि देवतरेषां भुज्यमानां स्वावरनमस्कारादिना तेजोभंगः स्यादित्यत आह ॥ अत्युत्तमानामिति । स्वावरांतर्योभिजनार्दन एव प्रणिपातादिकरणदेवात्युत्तमानां देवतरेषामप्यवरं प्रणि पातादिना तेजोभंगो न विद्यत इत्यर्थः । अनेनाहत् आत्मा परमात्मा यस्मिन्पृथौ स तथेति तत्पदविग्रहः सूचितः । अनेनैव तात्पर्यवाक्येनोचराध्यायस्य एष ते ह्यकार्षीद्भृंगमिति श्लोकस्य तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति । यथा तिर्यङ्मु तिर्यङ्मुपावरप्रतिभास्तु गवाभ्यश्चतुलस्यादिषु विद्यमानहरिप्रणामादिना नराणां तेजोभंगो नास्ति तथाऽत्रेत्यर्थः । तर्हि कुत्र तेजोभंग इत्यत आह ॥ प्राय इति । प्रायः साम्ये साकल्पेन साम्ये स तेजोभंगः ॥३४॥ ऋद्धी च प्रायामिति श्लोकार्थे उपपद्यतेति पदस्योप जीवस्मीपे विद्यमानवर्म इत्यर्थश्रौतिनिरासाय प्रमाणैव विवक्षितमर्थमाह ॥ यस्मौपम इति ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ४-१९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सर्वगोऽनाद्युत इति श्लोकार्थेऽनाद्युत इत्यनेन हरव्यक्तत्वमुच्यते । तच्चेताहङ्गं प्रतीतिविशेषानुक्तः । सर्वं जीवान्तर्गति भाति तदनुक्तं । तदव्यक्तमाह हि । अव्यक्तमचल श्रौतमित्यादिब्रह्मश्रुतिविरोधादित्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थं

दर्शयन्तेनैव प्रमाणेन तस्मिन्नेव भागवतश्लोके समासातविधेरनित्यत्वेन अवश्येति सूत्रेण विहितदृश्यत्परहितस्य निरास्त्येवस्य निर्भासिकमिददत्तान्नोऽभावो निरास्त्येति हरेर्जाविभावस्वरूपत्वस्यार्थभ्रान्तिनिरासाय विवक्षितपर्यायः ॥ अन्येषामिति । आभा सर्वस्य जगत इति तात्पर्योत्तरार्थेन निरनित्यत्वेनात्मा जगत आदानादिकर्ता निरास्त्या । निरः नास्त्यात्साऽऽदानादिकर्ता यस्य हरेः स तदेति द्वेषा भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । अत्र निरुपसर्गस्य निरनित्य्य निर्दिशेषनिषेधयोरिति विद्यामिधानेन निश्चयार्थत्वं निषेधार्थत्वं च ज्ञातव्यं ॥ ७ ॥ कैवल्यं तस्य वा इति श्लोकार्थे केवलं ज्ञानभेदे स्यात्केवलं चैकश्रुत्येवैतन्निरिति विद्यामिधाना त्केवल्यं नविकैवल्यैक्यं तस्य हरेर्षर्म इत्यर्थभ्रान्तिः । तथा सुश्रुतं तद्विद्वन्नेमित्यनेन सुपत्यवस्थावत्त्वधर्मेण हरेर्जाविषयत्वमुच्यत इति भ्रान्तिश्च भवति । तन्निरासाय पूर्वोदाहृतप्रमाणत्वेषैणैव तच्चात्यर्थं दर्शयन्तेनैव हरेर्जाश्रित्ताभ्यवोधकस्थलतरस्यवाक्यस्य च तात्पर्यार्थं दर्शयति ॥ सुश्रुतचदिति । चशब्दद्वयमवधारणे । निर्दुःख इत्यादि सुप्तसाम्यादिनिमित्तकथनं । एवं हरेः सुप्तिसाम्यं कैवल्ये चैक निमित्तं प्रमाणैव प्रदर्श्य निमित्तान्तरं प्रमाणतरेण दर्शयति ॥ आत्मनैव स्वरूपद्वयेणैव । मुच्यत इति श्रुक्तिः । मुक्तः केवलत्वेन केवलशब्दात्फलने विज्ञेयः । मुच्छु भोक्षण इति धातोः कर्मण्यौणादिके क्तिन्प्रत्यये मुक्तिरिति शब्द रूपं । मुक्त इति क्वचित्पाठः । अदुःखता न विद्यत दुःखं यस्य स तथा । तस्य भावस्तत्ता । सप्तसु भयमेति सूत्रात्प्रथमा एव म्यर्थे । अदुःखत्वाभिधाद्वरित्तद्वैकेवलशब्दात्थैक्यवदित्यर्थः । अनेन केवलस्येदं साम्यं तस्य हरेर्षर्मत्वमिति कैवल्यपदस्यार्था तत्पुक्तं भवति ॥ ८ ॥ उदासीनामिवावेति श्लोकार्थे उदासीनामिवादासीनः पुरुषो यथा न किमपि करोति तथा हरिः किमपि न करोतीति सर्वथाकर्तृत्वाभावे हरेरुदासीनपुरुषसाम्यमुच्यते । तच्च स हि सर्वकर्तृत्यादिप्रमाणवाचिप्रतिमित्यतः प्रमाणैव तदर्थं कथयति ॥ हरिरिति । अनेनोदासीन्युभवे सर्वथाकर्तृत्वाभावात्क्षेमेन कर्तृत्वं नास्ति । हास्तु कर्तृत्वे सत्यापि हेक्षणं कर्तृत्वाभा

वाङ्मोक्षदासीनपुरुषसामर्थ्यं न तु सर्वथाकर्तृत्वाभावेनत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥ भिन्नस्य छिन्नस्येति श्लोकस्य दुर्गमार्थत्वात्प्रमाणेनैव
तं व्याचष्टे ॥ जीवादिति । मनसः । आधीना इति शेषः । भनोविकारभिमानेनैव सुखदुःखादिभेदाः । तदभिमानेन सुखादि-
प्रदत्व ज्ञान्ता तथाऽविच्छिन्नस्वस्वरूपं मनश्च ज्ञान्ता न भुवीवति बाह्यमनोविकारसामिमानं न भादुयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्पृशानं पाप-
योरिति श्लोके स्नेन कर्मणा कृतापराधेन त्रीहितं शतद्रतुं परिष्वज्य पृथुर्विदेष विससर्जतीद्रस्य रूकृतपृथ्वपराधेन लज्जितत्व
मुच्यते । तेनैद्रस्य पृथुजीवाकीचत्वं भाति । तन्प्रमाणत्वात्तमित्यतो दुष्टभोहारद्रेण त्रीहितत्वमदर्शनमात्रं कृतं न त्वपराधः कृतो
नापि वस्तुतो त्रीहितश्रेयाश्रयव्याभ्यामणैर्नैव तदर्थयति ॥ आयासेति । आदिपदेनाशक्तत्वग्रहण । तुशब्दस्यानुक्तस्यानायासादेः
सङ्ख्यार्यायैः । नियमादनायासशक्त्या त्रीहितं सुखिनोऽपि दुरा इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ स उत्तमश्लोकेति श्लोके महता मुखा
च्युतो भवत्यदाभोजसुखाकणानिलस्तव चरणारविदस्य माहात्म्यलक्षणसुधायाः कणस्य लेकस्यानिल उपदेशरूपो वायुः कुयोगिना
कृत्स्नयोगवतां तत एव विस्मृतत्ववर्त्तनेन विस्मृतहरिमागोणा नाऽस्माकं स्मृति वितरति विस्तारयतीति पृथोः इत्स्तियोगवत्त्व
मुच्यते । तथा सदुपदेशस्य कुयोगिनां हरिज्ञानसाधनत्वमुच्यते । तदुभयमसत् । पृथोः सुयोगित्वेन कुयोगित्वाभावात् । अयो
ग्यत्ना कुयोगिनां सदुपदेशेन हरिज्ञानासंभवादित्यतः प्रमाणेन कुयोगिपदार्थं दर्शयन् श्लोकतत्पर्यभाह ॥ अपववेति । कुयोगि-
पदस्यार्थः ॥ अपववेति । अनेन कुयोगिनामपक्वभक्तियुक्तानां तत एव विस्मृतहरिमागोणा महन्दुःखदुपदेशः स्मृति प्रायः
संपूर्णं विष्णुदर्शनेन नो वितरति न विस्तारयति ऐहिकनरासक्तानां महदुपदेशेन किंचिदेव विष्णुदर्शनेन भवति न तु प्रायः । अतो
वैरलमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २० ॥ जंतोर्जगत्याभिति श्लोके जगदीश्वरस्य जगत्सामित्वार्थं सिद्धिपूर्णे श्लोकरूपा-
र्थतरमभिमैत्य जगच्छब्दस्य पूर्णार्थत्वेऽभिधानं पठति ॥ जगदिति । तत्रवोचरार्थे स एव धिष्ये स्वमादिर ष्वभिहितस्येति

धिष्यद्दस्य भिदार्यान्त्रातिमाभिधानेन परिहरति ॥ धिष्यमिति । अत्र स्वे इति षट्साहित्याद्धिष्यपदेन महिमा ग्राह्या । कस्मिन् भयवः स आस्ते स्वे महिम्नीत्यादिश्रुतिसमाख्यादेवं धिष्यपदं व्याख्यायेदानीं करोषि फलव्यपीति श्लोकार्थस्य पूर्वार्धेन संगतिं दर्शयन्नन्यं दर्शयति । अल्पपुण्यत्वादेति । अनेन हे जगदीश जगत्यां भूयानोऽस्माकं यत्कर्मणि समीहितं चेष्टितं कर्मविव यत्तुष्टानं तज्जतोः प्राणिनो वैश्वसमेव हिंसास्त्वान्दल्पुण्यसाधनमेव भवति । न च तद्वैश्वपुण्यवत्कर्मवान्भद्रक्रियोग इति वार्थं । हे दीनमत्सल यत्तत्त्वं दीनवात्सल्यादेव फलव्यल्पपुण्यमपि क्रमोत्कृष्टमेव वृक्षाख्यफलसाधनं करोषि । वात्सल्यादेव फलव्यरुह करोमीति त्वया कस्माल्भ्रातमिति चेत् । शृणु । ख एव धिष्यो स्वे महिम्नेवाभिरतस्य ते वा सत्यं विना तथा श्रियाऽपि किं श्रयोजनमस्ति । अतस्त्व नित्यमुकलम्भीस्वीकारोऽपि वात्सल्यादेव न तु स्वभयोजनापेक्षयाऽनो नः फलव्यपि कर्मवात्स ल्यादेवोरु करोपीति ज्ञायस इति यागवत्श्लोको व्याख्यातो भवति ॥ २९ ॥ भजंतयथ त्वाभिरे श्लोकार्थे अयानतरयत एव फल्युक्रमणेरुक्तत्वादेव सावस्तत्त्वां भजंतीत्यथातःशब्दयोऽतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ अर्थानि । अनेन न केवलं वात्स ल्यात्फल्युक्रमोरे करोपीत्येव किं त्वयान्ब्र साष्टकृतं सेवास्वर्गं कर्म चात एव वात्सल्यादेव स्वीकरोषि । न तु स्वभयाननाय । भूतः स्वीकरोयतस्त्वां भजंतीति वास्त्यं व्याख्यातं भवति ॥ ३० ॥ देवार्थैरेतदुपघर्षव्यातोऽदे श्लोकरूपे देवर्षिपितृगणवर्षादेयो राज्ञा शृणुना यज्ञेश्वरार्थिते सर्वे यज्ञेश्वरात्स्वा एवेति धिया समाजिताः पूजिताः सतो ययुरिति शृणुना देवार्थानां विष्वक्वयानु संधानेन पूजनं कृतमिति याति । तच्च निरवकाशभेदयमाणवाधितमित्यतः प्रमाणवत् तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ भूतोऽपि । भूतेषु देवादि सर्वभूतेषु हरिर्निर्णयमकलेन विष्ठतीति हरौ भूतानामर्पणार्थिभ्या हर्षयार्णेण भूतानि विष्ठतीति धिया हरः सर्वभूतेषु पूजा कार्येत्स्ववयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीण्यर्थां विद्वांस्यथः ॥ ४-२० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ कोन्वस्य शृणु कीर्तिमिनि श्लोके अस्य पृथोः कीर्तिं कोऽनभिज्ञा न शृणोति । क्रीदकस्य सपाला
 इंद्रादिलोकपालैः सहिता लोका यदिक्रमोच्छ्रं यस्य पृथोः विक्रमस्य सामर्थ्यस्योच्छ्रमेकदेशमुपजावतितीन्द्रादिदेवानां पृथु
 सामर्थ्यैकदेशसामर्थ्यैकत्वोक्त्या पृथोर्देवैभ्योऽधिकशक्तिमत्त्वं भवति । तत्र प्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणेनैव तत्रात्यर्थमाह ॥
 देवेभ्य इति । क्वचित्तु विशेषण मोहार्थं शक्तिमत्त्वोच्यते । क्वचित्तु हततो वरादिकारणाज्जातात् । रुदाचिचात्कालिकादधिक
 सामर्थ्यानिभित्ताच्छक्तिमत्त्वोच्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥ इहामुत्र चेति श्लोकार्थे इह मनुष्यलोकऽमुत्र देवलोकः च क्वचित्तदश-
 विशेष एव ज्योत्स्नावत्यः प्रकाशमाना भुवः प्रदेशा लक्ष्यन्त इति देवलोकं मनुष्यलोकंऽमुत्र देवलोकं च क्वचित्तदशमनुष्यलोकक्याः
 समानमेव प्रकाशमानस्थलवत्त्वमुच्यते इति श्रुतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्रात्यर्थमाह ॥ प्रकाशावदिति । प्रकाशवत्या भुवः
 स्थलानि येषां देवानां मनुष्याणां च तथैत्यर्थः । चापिशब्दावन्यान्यसमसुच्चये । अत्र केचनन्ति मनुष्यविशेषणतः क्वचिद्भुवा ज्योत्स्ना
 वत्यो लक्ष्यन्ते । अमुत्र सर्वा अपि भुवो ज्योत्स्नावत्य इति भागवतवाक्ययोजना सूचिता ॥ २६ ॥ राज्यस्वर्गापवर्गाणामिति
 श्लोकार्थे राज्यस्वर्गापवर्गाणां प्रायेण बाहुल्येनैकाल्यहेतुकः प्रधान आत्मकात्मा तस्य भाव एकात्म्यं प्रधानान्यत्र नश्यति हतुना
 राज्योदयः प्राचुर्येण जीवस्य प्राधान्यं प्रति हेतुत्वा भवन्तीत्यन्याप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैकाल्यपदं व्याचष्ट ॥ ऐकात्म्येति ।
 समस्ततः । जगत इति शेषः । नन्वनन राज्ये स्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकाल्यहेतुकः प्रधान आत्मा हरिः । स्वार्थं तद्धिन-
 प्रत्ययः । एकात्मैकाल्यं तस्य हतुता कारणत्वं । हरिः प्रायेण राज्योदयः कारण कादाचित्कस्य कस्यचिन्न भवतीति भागवत
 वाक्यार्थ उक्तो भवति । सोऽमुपपन्नः । स हि सर्वस्य कर्ता सदाहुरित्यादिप्रमाणवाधित्वादित्यतः प्रायेणन्यस्यापूर्ववर्धमाह ॥
 प्राय इति । प्राय इति शब्दोऽवधारणासोपाऽवधारणव्यासोपायः । स्वोक्तार्थेऽभिगमन पठस्तनेवाभिधाननायारणशास्त्रकण्डाश-

रणाभिवंदनाद्यस्य ब्रह्मकुलस्य चरणाभिवंदनादनपायिनीं लक्ष्मीं यथाश्वावाप तद्ब्रह्मकुलं ब्राह्मणकुलं निषव्यतामिति इन्द्राब्रह्मणचर
 णाभिवंदनं लक्ष्म्यादिपारिरेच्यत इत्यन्वयार्थं प्रतिनिरासाय स्वतो यथावदन्वयार्थो दर्शयति ॥ हरिरिन्द्र इत्यादिना । अनन
 स्तराट् स्वर्गाधिपतिर्हरिरिन्द्रो यच्चरणाभिवंदनाद्यस्य विष्णोश्चरणाभिवंदनाकित्यं यत्सेवया यस्य विष्णाः सेवयाऽनपायिनीं लक्ष्मीं सप्त
 यज्ञादिकं चाप सोऽपि ब्रह्मण्यदेवो ब्राह्मणेषु साधुः क्रीडादिगुणविशिष्टो विष्णुर्यतेः कारणाद्विभ्रमिया ब्राह्मणप्रियस्तत्तस्मान्कारणा
 त्सवत्सिना ब्रह्मकुलमेव ब्राह्मणकुलमेव निषेव्यता । न कवलं विष्णुभियत्सेवैव ब्रह्मकुलं सेव्यं किंतु यत्सेवया यस्य संपन्ननाशपगुणाश्रय
 ईश्वरः कामं तु ब्राह्मणस्य सेवनेनाशपगुणाश्रय ईश्वरः कामं तुष्यत्यतोऽपि ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति भागवतश्लोकान्वायार्थं दक्षिणा
 भवतः । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ यत्प्रसादेनेति ॥ ३७ ॥ एमांल्लभेतेति श्लोक अत्र लोके पुयाकित्यं सवधानिषेवया नित्य
 हरौ संबंधो मनःसंबंधो येषां ब्राह्मणानां ते तथा तेषां सेवया जातादात्स्यनः प्रसादता यदत्यंतं ज्ञम माससुखं लभत तत्र
 पुल्लब्धमोक्षमुत्पात्तरन्यदुचमं सुखं हविर्भुजा देवानां किमास्ति नास्त्येवेति देवसुखस्य ब्राह्मणसवाहतुरुभन्तुव्यमोक्षसुखवतुल्यत्वमुच्यते ।
 तच्च तारतम्यश्रुत्यादिवाधितमित्यतस्तच्छ्लोकास्यकतिपयपदानि योजयति ॥ तस्मादिति । अनन पुमानन ससारं स्वतः रत्नभाव
 नैव नित्यसंबंधानिषेवया हरिनिष्ठब्राह्मणसेवयाऽतिवेकं क्षिप्तं जातादात्स्यनः परमात्मनः प्रसादाद्यत्स्वयं स्वकं स्वरूपभूतमन्यंनक्षमं । ज्ञम्
 ज्ञाताविति धातोः ज्ञमशब्दः ज्ञात्यर्थकः । ज्ञातिशब्दस्तु ज्ञातिर्भोक्षोऽथ निर्वाणमिति गीताभाष्यद्वितीया यथादाहाताभि राना
 न्नोक्षार्थकः । तथा चात्यंतज्ञाति मोक्षं लभत । ततो माससुखात्परमन्यस्तुलं हविर्भुजा यज्ञभोक्तृणामपि दानानां सकाशात्वादज्ञान
 कृताद्यज्ञादस्ति किं नास्त्येवातो महायासविचसाध्ययज्ञाज्जायमानसुखस्यत्यायासवित्तसाध्यब्राह्मणसदयव आयमानः ॥ ३९ ॥
 अश्नात्यनंत इति श्लोके पारमहंस्यवर्गगुरिति पदस्य दुर्गमार्थवाद्द्विवक्षितमर्थमाह ॥ पारमहंस्येति । अनन पारमहंस्यवर्गतीर्थवर्ष्याः

सुत्या गावो वाक्यानि यस्यति तत्सद्विग्रहः सूचितः ॥ ४० ॥ ब्रह्मदंडद्वन्द्व इति श्लोकार्थे पापा वनं यद्यस्मात्पुत्राः पुत्रात्मोऽ
 धर्मोऽन्तर्दत्तदत्तिकात्म्यादादिति तपोयोगस्य वेदजीविस्य पुंसाम्भवेन सर्वथा नित्यनरप्रभारिष्यत । सायुक्ता । यो यद्योग्य
 सस्य सर्वथा तदभाप्तेः । प्रमाणवाधितत्वादित्यतः सिंहाबलोकन्यायेन प्रमाणेव त्चात्पर्यार्थमाह ॥ वेदस्य इति ॥ ४५ ॥
 अहो वयं ह्येति श्लोकार्थे वय त्वयैव नाथेन मुकुन्दनाया मुकुन्दो नाथो येषां ते तथा । त्वमव मुकुंदाब्योऽस्मान् नाथ इति
 पुत्रजीवस्यैव मुकुन्दरूपनाथत्स्युच्यत इति श्रौतिनिरासाय तदनृद्य त्चात्पर्यार्थमाह ॥ अहो इति । कुत न्यत षट्दशरहस्यैकं
 ज्ञापकत्वेन पठति ॥ यो ब्रह्मेति ॥ इति श्रीभागवतात्पर्यटिप्पण्योपमेकविंशोऽध्यायः ॥ ४-२१ ॥ छ ॥

॥ हरिः ३० ॥ नैव लक्षयत इति श्लोके येऽस्य जगतो देववः कारणभूता ब्रह्मादयस्ते सर्वे यथा सर्वदशाभासानं पर
 मात्मानं न विदुस्तथाऽयं लोको यान्युष्मानैव लसयते नैव जानातीति दार्ष्टान्तिकबलद्वारादीना सर्वात्मना हरिज्ञानाभाव उच्यत
 इति श्रौतिनिरासाय प्रमाणैव त्चात्पर्यार्थमाह ॥ सर्वज्ञा इति । सर्वज्ञाश्च सर्वज्ञा अप्यस्य जगता हेत्वाऽपीत्यन्वयः । यथा
 केनचो वेद तथा न जानीयुरिति व्यतिरेकदृष्टातः ॥ १ ॥ व्यक्तं ह्यात्मवतामिति श्लोकं भगवान्हरिः सिद्धरूपी सिद्धा
 पुरुषा एव रूपाणि स्वरूपाण्यस्य संतीति सिद्धरूपी सन् स्वानामनुग्रहायेमा भूमिं चरतीति हरिः सनकादिसिद्धपुरुषकथयन्त्यत इति
 श्रौतिनिरासाय प्रमाणैव त्चात्पर्यार्थमाह ॥ हरेरिति । तु विशेषेण भक्तिमाः । स्वातंत्र्यात्सं हरेरिति प्राप्यतीति स्वयं
 हरिं प्रतिसाधनं ज्ञानाप्तित्वन्वयः । स्वयं साक्षान्मुच्यतः प्रभूरित्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्त्येव राज्ञिति श्लोके अतारत्नना मनसा
 मर्षं यत्कर्षं कषाय क्वापरूपं कामं विद्युनोतीति कामस्यैव विक्रमपद्वयुच्यत इति श्रौतिनिरासाय रुपायपदस्य निर्वचनपूर्वकमर्थ
 दर्शयन्तलक्षद्वयं चाह ॥ कषणेनेति । अनेन कषणेन मायशिवचादियषणेन याति गच्छतीति कषायः । अयपयगता

विविध धातोरिति तत्त्वव्युत्पत्तिकका भवति । तदुभयं कामः पाप चेत्युभयमेवातरात्मना मनसा मलयमित्यर्थः ॥ २० ॥ अथा
 रतिब्रह्मणमिति श्लोके यदा ब्रह्मणि रतिस्तादा पुमान्स्तथा रत्या जीवकोशं जीववृक्षस्थानीय शरीरं नृतीति विष्णुरतिमात्रस्य जीव-
 कोशनाशसाधनत्वमुच्यते इति ध्रातिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ रतिरिति । अनन यदा रतिरित्यत्राकारप्रभृष
 विच्छेषार्थ्यां ष्दहयमन्वत्रेति शेषपूर्णं च कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अस्मिन्नैव श्लोकेऽवीजं न विद्यत बीज कारण यस्य जीवकोशस्य
 स तथा तं । तथा हृदयं हृद् अयते जीवो यस्य स तथेति जीवकोशस्यैव विशेषणद्वयमुच्यते इति ध्रातिनिरासाय स्वय तद्दृढ
 व्याचष्टे ॥ अर्बीजमिति । जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे बीजं निमित्तं हृदयं हृदयोपलक्षितदेह इत्यर्थः । अनन सङ्गापूर्वका विधिरनित्य
 इति परिभाषया सुपो धातुमातिपादिकयोरिति सूत्रेणात्र द्वितीया द्वितीयारूपसुपाऽलुक् नास्तीति सूचितं । तथा नञाऽन्यार्थत्व-
 मभिप्रेत्य विनोति तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । स्वोक्तार्थं प्रमाणैर्नैव स्पष्टयति ॥ जीवेति । अपिशब्दा द्विवचनन सवच्यते ।
 अनेन बीजहृदयदं स्वरूपोपाधिवाक्क जीवकोशपदं बाह्योपाधिवाचकमित्युक्तं भवति । ननु सर्वोपाधिविनाश एव किं न स्यादि-
 त्यत आह ॥ सर्वेति । कचित्कचिदपीत्यर्थः । न केवलं सच्छब्दश्रवणादिना ज्ञानज्ञेयाद्यभावः किंतु भक्तरूपमर्थता चेति चायः ।
 अपुमर्थत्वे हेतुमाह ॥ अन्वावाविति । तुशब्दास्योत्तराण्योगो ज्ञेयः । ज्ञानान्मोक्ष ज्ञानान्मोक्ष ज्ञानान्मोक्ष ज्ञानान्मोक्ष
 ज्ञानज्ञेयाद्यभावः । ज्ञानज्ञेयाद्यभावो ज्ञयमुक्तेरुत्पुमर्थता चेत्यन्वयः । आदिपठन ररुणं ग्राहं । मस्यस्य विपर्यय पर्यवसामाहा ॥
 सर्वयति । तुशब्देऽपुमर्थताऽनुवृत्त्यर्थः । ननु तर्हि केचिन्मुक्तां ज्ञानाद्यभावं कथमंगकुर्वतीत्यत आह ॥ तस्मादिनि । तस्मा
 न्मुक्तेरुत्पुमर्थत्वात् ॥ २६ ॥ दग्धाशयो मुक्तेति श्लोके पुरुषा यद्यदा दग्धाशयो दग्धदेहो मुक्ता भवति तदा मुक्तसमस्त
 द्गुणास्ते प्रसिद्धाश्च ते ज्ञानादयो गुणाश्च तद्गुणाः समस्ताश्च तद्गुणाश्च समस्ततद्गुणा मुक्तः समस्ततद्गुणैरिति मुक्तसमस्तत

दुग्धो ज्ञानादिसम्पद्गुणशून्यो भवति । तत्तद्भावतो बहिःतत्र किमपि न विद्ये । तथा परमात्मना यद्भवथानं भद्रस्त्पुरुस्ता
 देव संसारावस्थायोर्वास्ति । तद्विनाशे संसारविनाशे मुक्तो यथा स्वप्नो म्रियया तथा म्रियति मुक्तो ज्ञानायभावा जीवेश्वर
 भेदाभावश्च वेदव्यासेन स्वसिद्धात्तेनोच्यत इति ध्यातिनिरासाय नीनं हृदयमित्युक्तानेनीकारेऽनिष्टप्रसाधित्वेन तं स्वयं व्याचष्टे ॥
 दग्धशाय इत्यादिना । अनन पुरुषो यदि दग्धशयो दग्धवीजहृदयः स्यात्तर्हि जीवाश्रयनात् मुक्तसमस्ततद्गुणः स्याद्विनादि
 गुणभाववात्स्यात् । तत्रश्च ज्ञानादिगुणाभावादात्मनो बहिरंतश्च किंचिदपि नैव विद्ये विचक्षीत पश्येत् । तथा यद्यदा यदि परमात्मना
 रीश्वरजीवयोर्व्यवधानमंतरं । भेद इति यावत् । पुरस्तात्संसारत्वस्यायोमेव स्यात्तदा तर्हि स्वप्ने यथा स्वप्न ज्येत्यावत् । यथा स्वाप्नाः
 पदार्थाः स्वप्न एव प्रतीयन्ते न जाग्रदादौ तथा जीवेश्वरभेदः संसार एव प्रतीयते न तु मुक्तावित्येतदाकीकृत स्यात् । किंच तद्विनाश
 जीवहृदयनाशे त्वपुरुष एव पुरुषाभाव आत्मनाश्च एव स्यात् । अतो भेदादिसर्वज्ञानाभावरूपादात्मनाशब्दान्माशात्संसारवस्थेवोत्तमा
 स्यात् । तत्रश्च भोक्तार्यं कोऽपि ज्ञात्तश्रवणादियत्नं न कुर्यात् । तथा च शास्त्रैरेवमिदं भवेदिति भागवतश्लोकतात्पर्यार्थो उक्ता
 भवति । उक्तार्थो म्पाणमाह ॥ भिदेति । शृत्विषयेमेव शृत्विषयनिमित्तकसंसारमेवाहुमुच्ये नन्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥ नन्वात्मना
 मिद्विचार्यं केषादि श्लोकद्वयस्य श्रुततर्कस्य विपर्ययवसानमदर्शकत्वेन समतिर्दश्यते ॥ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैरिति श्लोकस्य
 तु श्रुतसंगतिर्न दृश्यत इत्यतस्तस्य श्रुतसंगतिं दर्शयति ॥ एवं विधेति ॥ ननु यदि भोक्तृज्ञानं म्पाणसिद्धं ज्ञानादरूपकाप
 निमित्तस्याज्ञानस्य कारणमाहोत्तर्यः । इत्यादि इत्यादिनेत्यर्थः । आदिपदेन श्रयत्यनुसृतिश्चित्तमित्यारभ्य न कुर्यात्किंचित्समा
 मित्यतंश्लोका शुद्धते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैरिति श्लोके बुद्धेर्जीवस्य चतनो चैतन्य हरत इत्यर्थध्यातिनरा
 साय श्रान्तेनैव चेतनाचेतनशब्दार्थमाह ॥ स्वपक्षेति । भोगार्थं व्यापृतस्य व्यापारवतः पुरुषस्य भोगेऽभ्यासात्त्वभ्यासादिव तु

विशेषेण स्वपक्षपात आग्रहो भवेत् । ततो भोगाग्रहादेनकशास्त्रयाथार्थस्मरणेक्षिताऽनेकशास्त्राणा यथावस्थितार्थस्य यत्स्मरणं नश्य
 शिता स्वाभित्त्वं । स्मरणे शक्तिरिति यावत् । नश्यतीत्यर्थः । अनेनैद्वैविध्याकृष्टैरित्यारभ्य भ्रश्यत्यनुस्मृतिरित्यतभागवततात्पर्य
 र्थं उक्तो भवति । तत्र ध्यायत इत्यस्यार्थः ॥ भोगार्थं व्यापृत्येति । आक्षिप्त मनश्चेतना हरतेत्यस्यार्थः ॥ स्वपक्षपाती
 भवेदिति । अनुस्मृतिभ्रश्यतीत्यस्यार्थः ॥ अनेकशास्त्राख्यायाथ्यस्मरणेक्षिता नश्यतीति । स्मृतिष्य चित्तं भ्रश्यती
 त्यस्यार्थः ॥ तेनैवास्य ज्ञानविपर्ययो भवेदिति । तद्रोधं कवयः प्राहुरिति श्लोकस्य तात्पर्यार्थः ॥ न च ज्ञानविपर्ययासा
 दन्यन्नाशकारं क्वचिदिति । सर्वस्यैतस्य मूलं हीत्यादि तात्पर्यश्लोकद्वयेन न कुर्वन्तकार्हिचित्संगमिति ३।।वतश्लोकस्य
 तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । ६ विशेषेण मूलं हीत्यन्वयः । अङ्गुदेष्टुसंगाच्च दुष्टसगादेव विष्णोः स्वात्मत्व सैक्यं मन्यते हीत्यन्वयः ।
 आत्मनोऽन्यस्याथार्थं च मुक्तेर्निरात्मतामपीति चापिब्रह्मन्वयः ॥ ३१-३५ ॥ मनोमात्रमिदमिति श्लोके इदं विश्व मनोमात्र
 केवलमनःस्वरूपं तथा वासनामात्र वासनास्वरूपं चेति जगतो यस्यकस्माचित्पुरुषस्य मनोवासनाभ्यभैक्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीति
 निरासाय प्रमाणैव मनोमात्रपदं व्याकुर्वन्तेनैव प्रमाणेन वासनामात्रपदार्थब्रह्मयथानार्थस्थलतरस्थवासनामात्रपदतात्पर्यार्थमाह ॥
 मनोमात्रमित्यादिना । भीयते निर्भीयते उत्याद्यते स्थितत्वाद्वासनामयं । वस आच्छादन इत्यस्माद्वासनामय चेत्यनेन वासन
 वासं हरिं मनसि स्थित्वाच्छादनं वा आस्माति शमोतीति वासनामय वासनामात्रं चेति तत्पदतापतिः सूचिता । अत्र कर्मण्युप
 पदे आहूयूर्वात्मन इति धातोः कर्तव्यौणादिके द्रव्यस्येव प्रत्यये च सति एतत्पदरूपासिद्धिर्ज्ञेया अता वासनामयत्वात् । विष्णा
 र्नीहायां छष्ट्यादिव्यापाराभावे व्यापाररहिते प्रलयऽखिलं जगद्विद्यत इत्यर्थः । अनेन यथा स्वप्ने क्रियते उत्याद्यते इति क्रिया
 स्वप्नप्रचक्षुरागार्दिकं । मनःक्रिया मनोविकारवासनाया क्रियते तथैव मनोमात्रं वासनामयमात्रं च । अतस्तद्विषयमनिर्हाया

श्लोकात् इति भागवतवाक्यं भवति ॥ ३७ ॥ एवं मनोमात्रानिति श्लोके हरेः शुभ्रपादिश्रयकर्तृत्वार्थत्वेन प्रमाणत्वं व्याख्या-
दानीं तत्प्रमाणत्वेनैवात्मा लनीहयाति श्लोकप्रमतीतिनिरासाय हरिश्चिकिप्राप्यत्वार्थत्वेन व्याचष्टे ॥ अनाहेति । न विद्यते ईहा
हरिर्जगत्पृथादिविषयव्यापारो यस्मिन्काले सोऽजीहोऽन्निहे मलयकालेऽप्रस्थितिर्यस्य हरेः स तथा । मलयकालस्य इत्यर्थः ।
अत्रानीहास्य इत्यनेनानिहेति भागवते युक्त इति षटाध्याहारः सूचितः । शुभ्रुभिरव्याप्यत इत्यनेन प्रसिद्धयतीति भागवततदं
व्याख्यातं । एवं विद्वान्ब्रह्मचिकिमिति वात्पर्यश्लोकार्थत्वं व्युदस्यात्मामायायामिति भागवतश्लोकार्थं व्याख्यातं भवति । आत्म
भावाभित्यत्र यायाशब्दो बंधकञ्चिकिमिति प्रमाणेन बंधव शक्यर्थत्वेन व्याख्याय तत्राभिधानं पठति ॥ प्रकृतिरिति । यतो यथा
बंधकज्ञकत्याऽयं लोकोऽभ्युत्थानं बंधप्रतीत्यंतं पुनः पुनर्वा भ्रमति । अतो वा भ्रमश्रेयाभिधीयत इत्यव्ययः । अनन भ्रामयतीति
भ्रम इति हरिवंशकनकौ भ्रमशब्दो निरुक्तः । तेन निर्वचनेन हरिशक्येऽभ्रमज्ञानरूपत्वप्रातिविद्यं निरस्ता ॥ ३८ ॥ न यत्र मूर्च्छति
श्लोके यत्र ब्रह्मण्युद्युचिःकुडुल्ल इतिर्वचनं नास्तीत्यर्थं प्रातिनिरासाय प्रमाणत्वं तत्रात्यर्थमाह ॥ अनुद्युत्तिरिति । अनेन
यत्र परब्रह्मणि स्थितस्युद्युचिः पुनराद्युचिर्या जीवन्मुक्तिनास्ति किं त्वपुनराद्युचिर्या परस्मुक्तिरेवास्तीति भागवतवाक्य
व्याख्यातं ॥ ३९ ॥ तत्त्वं नरेदिति श्लोके हे नरेद्र पृथो यो भावान्देहेन्द्रियाद्युधिषणालाभिराहतानां जगतामथ तत्पृथां च
तत्त्वभनारोपितं रूपं परार्थतो भिन्नो विव्यायिश्च विष्वक् सर्वत्रासतादृशितं सर्वव्याप्तः सन् अनयोः स्यात्परजगत्पृथेति प्रत्यक
चक्रमिति प्रकाशते स भावान् अहमस्मीति भाववैक्येन तं हरिं त्वं क्षेत्रविदेवैषुपास्विति सनक्तुभारोणं पृथु जीवेश्वरैक्यापासना
विधीयत इति भाति । तदु प्रमाणत्वाधितमित्यतः प्रमाणत्वं तात्पर्यार्थमाह ॥ सर्वसत्तेति । अनेन हे नरेद्र यो भावान् दहै
द्रियादिभिराहतानां जगतामथ तत्पृथा तत्त्वं तत्सत्तामदत्त्वात्प्रापकत्वाच्च तत्त्ववाच्यत्वं भागवतमनयोः स्यात्परजगत्पृथाः स्थित

मवैहि । यश्च भगवान्क्षेत्रे विद्यत इति क्षेत्रविज्जीवरूपक्षेत्रे विद्यमानः सन् प्रत्यक् प्रत्यक्त्वेन विंक्तत्वेन चक्राशते यश्च विष्व
 गाधिर्विष्वक् नानाऽधिदुःखं यस्माद्धरेः स तथा । यश्च सर्वातयाम्कोऽह्यत्वदाहं नामा पराश्रत्वात्स नामा प्रतियोगित्वात्त्वं नामाऽ
 सनान्निवेशास्मिनामा तं भगवंतं हृदि स्बहृदि स्थितमवैहीति पदसमन्वयेन भागवतश्लोको व्याख्यातः। एव भागवतश्लोकं सर्वं पदसमन्वयेन
 हृदिपरत्वेन प्रमाणेन व्याख्यायेदानीं जीवेष्वपरत्वेनापि स्वयं व्याचष्टे । स्वमनयोरित्यादिना । जीवोऽसीति श्लेषः । स्थितं । त्वामिति
 श्लेषः । क्वचिद्वृत्तिमिति पाठः । प्रत्यक् प्रत्यक्त्वेनाभिमुख्येन । विंक्तत्वेनेति यावत् । इति च । भागवतश्लोकार्थस्यार्थ इति श्लेषः । नन्वत्र श्लोकेऽ
 व्यवहितान्वयेन जीवेष्वैक्यपरत्वेनैकवाक्यत्वमेव प्रतीयते न तु व्यवहितान्वयेन भिन्नवाक्यत्वमतः कथमेव व्याख्यायत इति चोद्य प्रमाणे
 नैव परिहरति ॥ व्यवधानेनेति । अनेनात्राशमानाभव्यवहितान्वयैक्यपरत्वेनैकवाक्यत्वे प्रतीतेऽद्युत्तमानां व्यवहितान्वयेन भेदपर
 त्वेन भिन्नवाक्यत्वमपि प्रतीयते । अतो न कश्चिदोष इत्युक्तं भवति । अस्मिन्नेव श्लोके देहैर्द्रियसुधिषणात्मभिरित्यस्य देहैर्द्रियादि
 स्वरूपैरित्यर्थेऽतिनिरासायाभिधानेनैवात्मशब्दार्थमाह ॥ अभिमान इति । अनेनात्रात्मपदमहंकारवाचीति सूचितं ॥४०॥ यस्मिन्-
 क्विदमिनि श्लोके स्रज्याहिदुद्धिर्वा यथा स्रज्यहोऽत्रैतिकाले सत्त्वेन बुद्धिर्वाधकाऽऽसत्त्वेन बुद्धिर्भवति । तथा यस्मिन्हराविद विष्व
 भ्रतिकाले सदसदात्मतया वाधकाऽऽसदात्मतया भाति । यस्मिन् मायाविकेकविधुत्तिर्मायाकल्पितविवेकस्य जीवभेदस्य विधुनि
 रभावोऽस्ति तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वं इहं प्रपद्य इति जगतो पित्र्यात्वं हरौ जीवभेदश्चोच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय
 प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यमाह ॥ यन्स्वरूपतयेति । रज्जौ सर्पवत्सर्पज्ञानविषयसर्पभावदज्ञानां यत्स्वरूपतया यस्य विष्णोः स्वरूप-
 तथा भातं गानादिकं विवेकज्ञानिनो विधुयते निरस्यते तं विष्णु भजेदित्यन्वयः । नित्यमुक्तभावेन नित्यमुक्तस्य भावो धर्मो नित्य
 मुक्तभावो तेन नित्यमुक्तत्वेनेत्यर्थः । भावतांकापरिशुद्धत्वादेरुपलक्षकमिदं । निरस्तप्रकृतिसित्यनेन प्रत्यृकर्मकलिप्रकृतिसिति

भागवतपदं व्याख्यातं । अनेन नित्यशुक्लेत्यादिपदेनोक्तार्थस्य मयूहेत्यादिवचोऽर्थं प्रति हेतुत्वं सूचितं भवति । ननु जगतो इति-
स्वरूपज्ञानस्यैव अमलं कुतो भाष्यज्ञानस्यैव अमलत्वं किं न स्यादित्याशङ्कं अमलत्वं परिहरति ॥ न ज्ञानिनिरिति । भाषाविबे-
कविधुतिरिति भागवतपदं विवेकज्ञानिनां विधुयत इति पूर्वभाषण व्याख्यातमप्यष्टतन्त्राभाषाणतरेण स्पष्टं व्याचष्टे ॥ भाष्येया
दिना । विवेकिन इति षष्ठी दृष्टीचार्थे । नन्वत्र श्लोके रज्जुसर्पवद्विद्वदिति जगतो ब्रह्माधारोपितत्वं तज्ज्ञानस्यैव अमलत्वं च प्रती-
यते न तु जगतो ब्रह्मतया ज्ञानस्य । अतः कथं तत्स्वरूपतया भाषणज्ञानमित्यनेन जगतो ब्रह्मरूपत्वे ज्ञानस्य ब्रह्मार्थत्वेन श्लोको
व्याख्यायत इत्याशङ्कं श्लोकयोजनया परिहरति ॥ ज्ञानप्रकृतमिति । विधुयत वाच्यत्वेऽनेन सत्पुण्यव्यादिकमभयदमनादिकमिदं
विभवं यस्मिन् । षष्ठ्यर्थे सत्समी । सुपां सुपो भवतीति वचनात् । यस्य हेररात्मतया स्वरूपतया विभाति । सा प्रतीतिश्च क्लृप्त्यादि
बुद्धिरिव भाषाविवेकविधुतिः । भाषा च भाषा च भाषे ज्ञानमकुर्वती तयोर्विवेकाद्धरिज्ञानदेह एव न मकृतिदेह इति विवेकज्ञाना
द्विधुतिर्विधो गम्याः सा तथा । जगतो यस्य विष्णोः स्वरूपत्वेन ज्ञानं विवेकज्ञानेनावार्यते तं विष्णुं प्रपद्य इति भागवतवाक्य
योजना मदर्थिता भवति । ननु रामकृष्णादिरूपस्य विष्णोर्देहोऽस्यदादिदेहस्याचर्मातिकदेह एव दृश्यतेऽतः कथं प्रकृतिर्न हेरस्तनु
रुच्यत इत्याशङ्कं मयाणैव परिहरति ॥ पंचभूतेति । अनेन हरिदेहस्य पंचभूतिकत्वज्ञानं च ध्रम इत्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥
यत्पादपञ्चपरोगेति श्लोके संत उच्यतास्तद्विमतयोऽपि नस्मिन्हेरौ द्वित्वा मिश्रा मतियेषां ते तथा मिश्रज्ञानिनो गम्यमाश्र विरूढ
भागो येषां ते विरूढगर्भाः । सृ गताविति घातोः । सरति गच्छतीति स्रोतसता ज्ञानादिगुणा येषां ते तथा । विरूढगर्भाश्च ते
स्रोतो गुणाश्चाश्माश्च यत्पादपञ्चपरामक्त्या कर्माश्चप्रथितं तच्च जगतत्वं नोदृश्यं त्युच्छत्वेन प्रतिपादयंतित्नुत्समा-यमाश्रानां
हरिभक्त्या जगदुच्छत्त्वज्ञानाभाव उच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय यथावदाचष्टे ॥ द्विभजन इत्यादिना । उद्दृश्यतत्युच्छत्वेन प्रथयति

संबन्धयति प्रतिपादयतीत्यर्थः । अननैव भागवतश्लोको व्याख्यातो भवति । संतः सज्जना द्विमतयोऽपि द्योहरिणमतो मतियेषां
 सतां ते तथा । तादृशा अपि यस्यादपंकजपरामविलासभक्त्या यस्य हरेः पादपंकजे परम इव पद्मप्रामिव तस्य विलासाः विलासा
 भावलीलयारित्यभिधानात् । भावाः क्रीडादियुगास्तेषु भक्त्या सर्वोच्छ्रुत्वज्ञानपूर्वकस्नेहेन कर्मोद्देश्यग्रथित आश्रयो मनस्तेन प्रथि-
 तसंबन्धं तत्प्रसिद्धं तत्त्वं जगत्तत्त्वं नोद्दृश्ययति ग्रंथे संबन्धयति प्रतिपादयति किंतु वासुदेवमेवोद्दृश्यत्यस्तत्सं वासुदेवमरणं व्रज गच्छ
 कुतो नोद्दृश्ययतीत्यत आह ॥ विरुद्धा इति । यतस्ते विरुद्धमार्गस्त्रोतोगुणाः सरति जीवाऽस्मिन्निति स्रोतः संसाररूपं जगत् ।
 तत्रोच्छ्रुत्वदियुगाःस्रोतोगुणा मार्गः । मुगपदे मांसप्रभेदेऽन्वेषणाऽवनोरिति विषमज्ञानानामार्गोऽन्वेषणं प्रतीतिविरुद्धमरणबाधिते
 मार्गे प्रतीतियेषां स्रोतोगुणानां तथा विरुद्धमार्गाः स्रोतोगुणा यथा सता ते तयोक्ताः । हरिजगद्धिदोऽपि संतो यस्य वासुदेवस्य
 भक्त्या संसाररूपे जगत्सुखोद्दियुगान्प्रमाणबाधितान् ज्ञान्वा कर्मज्ञग्रथितं जगत्तत्त्वं नोद्दृश्ययति तं वासुदेवं शरणं गच्छति
 सर्वश्लोकाभिमतार्थः । ननु ब्रह्मशब्दादिजगति विष्वधीनस्वावरोक्तर्षादियुगा हरिण्यगर्भः समद्वर्तताग्र इत्यादियुगकथाः कश्चिन्न
 विवक्षिताः किं त्वपराधीनाः संकुन्तितसर्वोत्कर्षदिय एव विवक्षितास्ते विष्णावेव संति नान्यत्रेत्येतदर्थं व्याप्तिप्रतिपादकप्रमाण
 नैव सूचयति ॥ नैज इति । यस्मिन्वस्तुनि नैजः स्वाभाविक एव न तु पराक्षिभित्तकः सर्वगुणोत्कर्षः पूर्णानंदगुणरुक्त्वयोऽस्ति
 तदस्तु सर्वेभ्योऽसङ्कुचितसर्वेभ्यो महदुच्छ्रुच्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ मनोबाह्यसूतिभिः सोम्यैगुणैः सरंजयन्मजा इत्यारभ्य
 बृहस्पतिब्रह्मवादे इत्यंतं श्लोकेषु सोमोदिदृष्टतेन ये रजकत्वाद्यो गुणा उक्तास्ते पृथुजीवताविष्टहरिविवक्षयंवेति ज्ञेयं । सोमा-
 दिवदुभयो रंजकत्वादियुगानां संभवात् । आत्मतत्त्वं स्वयं हरिरित्यत्र था हरिदृष्टतेन परमात्मज्ञानाख्यगुण उक्तः स तु नोभय
 विवक्षया किंतु पृथुजीवहरिवत्परमात्मज्ञानाभावात् । ननु पृथुजीवे हरिवत्परमात्मज्ञानाभावः कुतः

सिद्ध इति चेन्न । पृथुजीवाद्दुत्तमनीवानां हरित्स्वरमात्मज्ञानाभावात्सिद्धिपादकप्रमाणदेव तदयमपृथुजीवस्यापि हरित्स्वरमात्मवियङ्गानाभावात् सिद्धः । अत आत्मतत्त्वे स्वयं हरिरित्येवोक्तज्ञानास्वयुगात् । पृथ्वाविष्टहरिविषयवोक्तो न तूपविषयस्येत्याश्रयवादेनैवादीनां हरित्स्वरमात्मवियङ्गानाभावे प्रमाणमाह ॥ अनाद्यन्तमिति । अनाद्यन्तमिति विशेषणं देवादीनां स्वस्वयोग्यतासुराण हरिज्ञाने विद्यमानेऽपि हरेरिव साकल्येन परमात्मज्ञानं नास्तीति द्योतितं । न विदुः । हरिवदिति शेषः । तस्मै ब्रह्म विराट् विश्वि इत्येनं राजत इत्यर्थः । स्वरादिति क्वचित्पाठः ॥ ४९ ॥ अकृत्या गोगुरुविशेष्वित्यादि श्लोत्रेणैव पृथुविषयकमेतन्नुवर्तितु गोगुरुविशेषु भक्त्या चिन्वा मयबीलाभ्यां च परोक्षम चात्मतुल्यः । स्वैवैव तुल्यो न तन्त्येन तुल्यः । कीदृशः रामो मययति यत्रा इति रामः मुसमद इत्यर्थं रूच्यगीतया कीर्त्या सतामिव योगिनामिव ह्रीर्णां कर्णरथेषु मविष्टः । पुनः कीदृशः रामो मययति यत्रा इति रामः मुसमद इत्यर्थं श्रौतिनिरासाय प्रमाणैवैव त्वात्पर्यार्थमाह ॥ गुरुविशेष्विति । अनेनैव शब्दस्य रामशब्देनान्वयः द्योतितः । तथा पृथुर्हि शीलने चात्मतुल्यो गुरुभक्त्यादिगुरैरात्मतुल्यः कीर्त्या सतां योगिनां कर्णरथेषु मविष्टः । राम इव ह्रीर्णां कर्णरथेषु मविष्ट इति भागवत श्लोकयोग्या द्योचिता । नतु भक्त्या गोगुरुविशेष्वित्यनेन पृथोगुरुभक्त्या रामतुल्यत्वं श्रुतं तदयुक्तं । साक्षात्परायणावतारस्य गुरोरेवाभावेन सुतरां तद्वत्त्वभावात् । इत्यतः प्रमाणैवैव तदभिप्रायमाह ॥ न गुरुरिति । न गुरुर्न च धर्मोऽस्तीति क्वचित्पाठः । अनेन धर्मरक्षणार्थं रामेण या गुरुभक्तिः प्रदर्शिता तयैव रामसात्म्यमुक्तं । न तु जीवित्साधनरूपमभ्येत्युक्तं भवति ॥ ६४-६५ ॥ इति श्रीभागवतवात्सल्यार्थटिप्पण्यां द्वैविशोऽध्यायः ॥ ४-२२ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ज्ञानं विरक्तिमदिति श्लोकार्थे भावतोऽजया भक्त्या तथा पृथोर्ज्ञानमश्रुदित्युक्त्या पृथाः पूर्वमश्रुत्त्व सिद्धान्तमेव ज्ञानित्वमिति प्रतीयते । तच्चेतःपूर्वमपि पृथोर्ज्ञानित्वमिति पादकभागवतादिप्रमाणसाधितमित्यतः प्रमाणैवैव त्वात्पर्यार्थमाह ॥

आविर्भाविति । अह इत्युच्यते । तथा तु विशेषेण ज्ञानमूल्यत्वमिति चोच्यत इत्यन्यः ॥ ११ ॥ छिन्नान्यधीरिति श्लोके यत् वयुन
 ज्ञानेन दे संसारवचनमच्छिन्नतत्त्वज्ञानं तत्त्वे तत्याजेति संसारनाशकज्ञानत्याग उच्यते । सोऽनुपपन्नः । न हि घटादित्यागवच्छान्नान्यागः
 संगमति । संसारनिवर्तकत्वेनेष्टज्ञानत्यागस्यासंगतत्वाच्चेत्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अपरोक्षतयेति । स्वरूपज्ञानस
 स्थित्याऽऽच्छिन्नसंकीर्णस्वरूपज्ञानस्य संस्थितेरोक्षतया साक्षात्कारेण हेतुना दृष्टिज्ञानभेदनिरीक्षणं सर्वदृष्टिज्ञानाना भदा विदा
 रण नाशस्य निरीक्षणं प्रत्यक्षज्ञानं ज्ञानस्य त्याग उदीर्यते । असंकीर्णस्वरूपज्ञानं प्रत्यक्षहेतुकं भविष्यत्सर्वदृष्टिज्ञानाभावस्य निरी
 क्षणं ज्ञानत्याग इत्यर्थः । तथा च स्वरूपज्ञानत एव विष्णुकथासु सम्यग्रतिश्च ज्ञानत्याग उदीर्यते इत्यन्यः । स्वरूपज्ञानतः
 सम्यमिति तात्पर्यार्थेन यावद्योगगतिभिः प्राणायामादियोगमार्गैः स्वरूपज्ञानद्वारा गदाग्रजकथासु रति न कुर्यादिति मात्र भवत्तान्योग
 गतिभिर्यतिरपि प्रयत्नवानप्यमयत्नस्तस्य योगगतिप्रयत्नो व्यर्थः स्यात् । अतो यथा हरिकथारतिहेतुर्भवत्तथा यागगतिभिर्यत्नः
 कर्तव्य इति तावद्योगगतिभिरिति भागवतश्लोकार्थं व्याख्यात भवति ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतो ब्रह्ममिति श्लोकार्थे ब्रह्मभूत इति
 पृथोर्ब्रह्मैक्यमुच्यत इति श्रुतिनिरासाय ब्रह्मभूतपदं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मगीति ॥ १३ ॥ एव स वीरप्रवर इत्यादि श्लोकसु स
 वीरप्रवरः पृथुरात्स्वनि परयात्मन्यत्मान मनः संयाज्य दृढ ब्रह्मभूतः सन् काले समाधिकाल एव स्वकलबर नत्याजति कलमर
 त्यागमुक्त्वा तमेव त्याग संपीड्य पाशुं पाणिभ्यामित्याद्युत्तरश्लोक विव्रीयते । तेषु श्लोकेषु कलवरस्यपृथिव्यादीनां स्वस्वकारणेषु
 व्यवाधित्यादिना स्थापनरूपविलापनमुच्यते । तजु नाश एवेति श्रुतिं समुक्तिकप्रमाणनैव परिहृयति ॥ अस्यदमिति । ज्ञानमव
 विलापन स्थापनं नाम न तु नाशः । नाशे देहादेः पुनर्देहेन न स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ नं सर्वगुणविन्यासमिति श्लोक
 असावबुद्धधीं पुमान् पृथुः महान्तं महत्तत्त्वाभिमानिनं चतुर्मुखं मायामयेऽविद्याकालिनं जीव व्यधात् । त मायामय जीवमुत्पन्नस्य

व्यथात् । तामुद्गम्यमात्सर्षं स्वस्वरूपस्यं व्यधादित्यर्थः। तत्रानिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन्ननुद्गम्यशब्दस्य स्वरूपस्य अन्यत्र स्वरूपशब्दस्य चार्थं तत्रैव प्रमाणेन दर्शयति ॥ मायेनीत्यादिना । अनुद्गम्योऽपि वेत्यत्र क्लृप्त्वाः श्रितित्यनेन संबध्यते । अपि शब्दोऽनुद्गम्यपीत्यनेन संबध्यते । माया जटमकृतिर्मायति मकृतिरिति क कथ्यते । जीवश्च जीवस्तु यस्मात्कलत्रमनुसृत्य ज्ञात तस्मादनुद्गम्य इति कथ्यते । न कवल मायामकृत्यनुद्गम्यशब्दो मायाजीवावेत्येते किंच श्रीश्च तु विशेषैर्नैर्मायादिनामभिवाचिन्या । श्रियामनुद्गम्यशब्दमवृत्तिनिमित्तमाह ॥ विष्णोरेति । अनपायिनोति क्वचित्पाठः । तत्र विष्णुपरमाहित्यमर्थः । तथैवैवमुत्तत्र संबध्यते । यतो जीवः सदा तयाऽनुद्गम्यन्या बद्धोऽज्ञाऽनुद्गम्येत्यपि कथ्यते । तथैव पूर्णं शरीरेषु श्रयनात्पुरुष इति कथ्यते । तथाऽश्वानादहं स्मृतः । अमाकृततनुत्वादिति तात्पर्यप्रमाणेन स्वस्वरूपसूत्रं रूपं देहो यय हरेः स तथा तस्मिन्निष्ठतीति स्वरूपस्य इति भागवतपदाविहाः सूचितः । नित्याविर्दशनादित्यादिभागवतत्रयाक्यं । एवं पूर्वमस्तुतमित्यविच्छेदब्रह्मशब्दयोरर्थभेदसूत्रं ज्ञातव्यं । अनेन स्वरूपस्योऽजाकृतदेहविष्णुस्योऽनुद्गम्यी श्रिया बद्धः पुमान्पुरुषः शरीरस्योऽसौ पुरुस्तं महातं चतुर्मुखवतिं चतन रूपं मायाप्रयोऽभिमानित्वेन जटमकृतिप्रधानश्रीतत्त्वे व्यधात्तदधीनत्वेनास्वितयत् । मायाप्रयं चतुर्भयं केनैवमनुज्ञेत् इत्यनुद्गम्य क्रश वार्त्तिगितलक्ष्मीरूपाभिर्भवं व्यधादचितयत् । तमनुद्गम्यं चालस्य व्यधादचितयदिति भागवतवाक्यं व्याख्यात भवति ॥ १८ ॥ अहो इयं वधुरिति श्लोके धन्येतिपदस्य धनसंबोधित्वरूपार्थः। तत्रानिरासाय प्रमाणेनैवार्थमाह ॥ अनयेक्ष इति ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ४-२३ ॥ ॐ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यां वीक्ष्य चार्त्तवति श्लोके शुक्रोपिबेत्यत्र शुक्रोऽशब्दस्य शुक्रपापित्यर्थः। तत्रानिरासाय प्रमाणेनैवार्थमाह ॥ राजानुत्तमीमिति ॥ ११ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शनोति श्लोके यः स्वधर्मनिष्ठः पुमान् ज्ञातजन्मभिस्ततः। पर विरचिता चतुर्मुखत्वमतीति

रुद्रेण यस्य कस्यापि स्वधर्मनिष्ठस्य जीवस्य श्रतजन्मानंतर स्वप्राप्तिस्तदनंतरं चतुर्दशरूपान्मुच्यत इत्यर्थश्चातिनिरासाय प्रमाणनव
 तत्तात्पर्यार्थं दर्शयिष्यन्नादौ तत्प्रमाणानुसारेण स्वयं भावितव्यार्थमाह ॥ मामिति । द्दानीं श्लोकतात्पर्यार्थदर्शकं प्रमाणमुदा
 हरति ॥ ऋजव इत्यादिना । अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिकल्याव्यवहितपूर्वकल्पमारभ्य श्रतेषु ब्रह्मकल्पेषु जन्मसु द्दरविशेषोपासकाः ।
 संत इति शेषः । अस्मिन्नर्थे लिंगाच्छ्रुतव्यतः पूर्वभूजो ब्रह्मत्वतः श्रतादित्यनुव्याख्यात तत्रत्यास्येतद्ब्रह्मकल्यादादरभ्य ब्रह्मकल्पाना
 श्रते गते ब्रह्मत्वं भविष्यतीति शुभा च प्रमाणं विज्ञपोपासका इत्यत्र विशेषपदग्रहणेन ततः पूर्वं सामान्यनोपासका इति श्रुचित ।
 तदेव स्पष्टयति ॥ अनादीति । अनेनाव्याकृतं भागवतोऽर्थेति भागवतस्य भागवतपदसुकृतात्पर्यार्थं भवति । यदि सर्वदा ज्ञान
 भक्त्यादौ सर्वजीवनिकायतो विशिष्टास्तर्हि शतजन्मनीतिं श्राद्दगुण्ये श्रतजन्माभिरिति भागवते च कालनियमः किमर्थं इत्याशङ्क्य
 परिहरति ॥ विशिष्टा इति । अपि यथापि सर्वजीवनिकायतो ज्ञानभक्त्यादौ सर्वदा विशिष्टास्तथाऽपि विशेषेण सर्वजन्मभयन्ततः
 श्रतेषु ब्रह्मकल्पेषु जातेषु जन्मसु हर्षुणासनारूपयत्नादेव स्वपदप्राप्तिः स्वयोग्यब्रह्मपदप्राप्तिः स्वयोग्यब्रह्मपदप्राप्तिरुचिश्च । न तु
 श्रतजन्मपयत्नात् । अतः कालनियमो युक्त इत्यर्थः । एवं विरिचपदयोग्यजीवस्य तत्पदप्राप्तिं कालनियममाह ॥ तथैवति ।
 अत्र पदं शैव चेति चक्षुब्धस्तुशब्दार्थः । तेन ब्रह्मपदयोग्यस्य जीवस्य श्रतब्रह्मकल्पजातजन्मसु कृतया हरोविशेषोपासनया ब्रह्म-
 पदप्राप्तिरिद्रपदयोग्यस्य जीवस्य द्यूयोदिपदयोग्यस्य जीवस्यापि विद्ब्रह्मकल्पदशब्रह्मकल्पजातजन्मसु कृतया हरोविशेषोपासन
 यैर्ब्रह्मयोदिपदप्राप्तिर्भवति । रुद्रपदयोग्यजीवस्य त्वपरोक्षज्ञानोत्पत्तिकल्पस्यारभ्य पंचाशद्ब्रह्मकल्पेषु भाग्येऽष्टब्रह्मकल्पानिहाया
 नंतरब्रह्मकल्पमारभ्य चत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पजातजन्मसु कृतया हरोविशेषोपासनया रुद्रपदप्राप्तिर्भवतीति रुद्रपदप्राप्तिसाधनहरिविशेषो
 पासनार्थाः सकाशाद्ब्रह्मादिपदप्राप्तिसाधनहरिविशेषोपासनया विशेषो ध्यातितो भवति । यद्वा । चक्षुब्धो दशभिरीति वक्ष्यमाण

ष्टस्यानुकूपणार्थः । तथा चारोसङ्गानोत्यक्तव्याव्यवहितपूर्वकद्वयमारभ्य दशभिः सहितैश्चत्वारिंशद्भिः पचांशकल्पेषु जातै
 र्जनभिः श्वैर्षुं षट् प्राप्यत इत्यर्थः । एवमेव विंशद्भिरीत्यादिवक्तव्यमपि व्याख्येयं । नन्वपरोसङ्गानोत्यक्तव्यमारभ्यैव शतादि
 कल्पो श्रावः । न तु ततः पूर्वकल्पमारभ्येति चेन्न । तत्रात्वे एकाधिकशतादिकल्पेषु ब्रह्मार्दिनां शारव्यक्षयाञ्जीकृतः स्यात् । तसु
 ब्रह्मर्णां शतकालित्वित्याद्युक्त्यान्मूलप्रमाणविकृद्धं । न च शतादिशब्द एकोनशताद्यर्थकः । अतो नानुव्याख्यानाविरोध
 इति वार्यं । उक्तरीत्या मुख्यार्थग्रहणैव विरोधपरिहारे समकल्पमुक्त्याथग्रहणयोगात् । भागवताहुकविचिरादिपदप्रतिसाधनस्य
 संकोचापत्तेश्च । अनपरोसङ्गलकत्ये स्वयस्यपदप्रतिसाधनानुष्ठाने प्रमाणाभावादुक्तमेतदिति न वार्यं । यद्गन यद्गमयन्तं देवा
 इत्यादिश्रुत्यादरेवात्र प्रमाणत्वात् । सा च श्रुतियोग्यमनुया एव विद्यार्कमेभ्यां देवाद्या भवंतीति भाष्यटीकाकारैरेव
 व्याख्यातेति । अत्र स्वयमीष्ट इत्यस्यार्थः ॥ विशेषोपासका हरेरिति । पुमानित्यस्यार्थः ॥ ऋजवो नामेति । देवा
 देवत्वयोग्याः ॥ २९ ॥ अथ भागवता इति श्लोकार्थेऽश्वत्थान्नवार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय विवक्षितमर्थं दर्शयन्नापोक्षितमया
 हृत्यान्वयं दर्शयति । अपेयति । अयेत्यन्वयात् इति व्याख्यातं । यत् एवमनादिभक्तोऽहमित्यतावानध्याहारः । अत एवान
 नाथ मेऽनादिरक्तचाद्रागवता भगवद्भक्ता यूयं मे प्रिया इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं ॥ ३० ॥ भवतां राघवसे इति श्लोकार्थे
 सर्वसमं सर्वस्वापैत्यर्थभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्रात्पर्यभाह ॥ सर्वानरिति ॥ ३३ ॥ स्वाराज्यस्यापीति श्लोकार्थे
 स्वाराज्यस्येति पदस्य स्वस्यासम्भूताद्वाक्यं स्वाराज्यमित्यर्थभ्रान्तिनिरासायानुवादपूर्वकं मङ्गलानुक्तमर्थमाह ॥ स्वाराज्यस्येति ।
 अनेन स्वराज्यं स्वर्गं नाक इत्यादिधानात्त्वः स्वर्गः स एव राज्यं निवासस्थानं यथेन्द्रादः स स्वाराज्यस्येति पदविग्रहः सूचितः ।
 तथा रोरीति सूत्रेण रेकञ्चोपे द्रुलोप इति सूत्रेण खेल्वाकाकारस्य द्वैत्यं स्वाराज्यस्येति द्वन्द्वस्वासादिगिति च सूचितं । तेन चान्य

विदा परमात्मज्ञानिनां भगवत्प्राप्तिर्यथा सा आत्माविदित्तिरिक्तेन भगवद्भक्तिः स्वाराज्यस्यापीन्द्रोऽप्यभिमतोति भागवतपट्ट व्याख्यात
 ॥ ५५ ॥ क्षणाधेनापि तुल्य इति श्लोके क्षणार्थेन जातस्यापि भगवत्संगितगम्य स्वर्गं न तुल्यत तुल्यं न जान । अपुनर्भव
 रूढोऽप्याप्त्यानिष्ठनिष्ठचिरूपोऽसमपि न तुल्य इति सपूर्णभोक्षत्सगम्योत्तमत्वञ्च्यत इति भ्राति सयुक्तिरूपमाणेनैव परिहरति ॥
 संग इति । भूयान् श्रेष्ठः । अनेनात्र पुनस्त्यतिष्ठतिरूपानिष्ठनिष्ठचिरूपोऽस्यदेव सत्संगम्य वरत्वमुक्तं । न तु पूर्णभोक्षादित्युक्त
 भवति ॥ ५८ ॥ अथानर्थाश्रयोरिति श्लोके अनघ तर्वाश्रयोः कीर्तितीर्थयोरिति षष्ठ्या कीर्तितीर्थयोर्भगवदंशिसंबन्धः प्रतीयत ।
 तस्यानेकविषयत्वान्कृत कः संबंध इति न ज्ञायतेऽतस्तमाह ॥ अंशयोरिति । अनेन जन्यजनरूपभावसंबध उक्तो भवति ॥ ५९ ॥
 यज्ञेदं व्यज्यत इति श्लोकार्थे यद्गुण विध्वस्मिन्नवभातीति जगति परब्रह्मणः सर्वथा प्रकाशाभाव उच्यत इति भ्रातिनिरासाया
 पेक्षिताध्याहारण तद्वाक्य व्याचष्टे ॥ विध्वस्मिन्निति ॥ ६१ ॥ यो माययेदमिति श्लोके सदिव स्तुतः सन्न भवति । सन्न
 यत्र भेदबुद्धिर्जातिभेदः प्रतीयत इति जीवेश्वरभेदस्यासत्त्वञ्च्यत इति भ्रातिनिरासाय तद्वाक्य यथावद्भाचष्टे ॥ यस्येति । यस्य
 हरेः दिवा सहितः सदिवा । दिवाशब्दस्य सम्यग्ज्ञानमिति वाच्यार्थकथनं । सम्यग्ज्ञानविषयेत्यादि तु तात्पर्यार्थकथनं । सम्य-
 गयथावत्स्यत्वेन ज्ञायत इति सम्यग्ज्ञानं सम्यग्ज्ञान विषयो यस्याः सन्त्यर्थः । सम्यग्ज्ञानेत्सत्र ल्युग बहुलमिति बहुलश्रहणाल्कर्षण
 ल्युट् हेयः । सत्यैव यथार्थैवत्यर्थः । दिवाशब्दस्य सम्यग्ज्ञानवाचित्वेऽभिधान पठति ॥ रात्रिरिति । उक्तार्थ प्रमाणमाह ॥ जीवेश्व
 इति । अनेन यज्ञेदबुद्धिर्यस्य हरेर्जातिविद्ययां भेदबुद्धिः स दिवा । सम्यग्ज्ञानसहितो सम्यग्ज्ञायत इति सम्यग्ज्ञान यथाऽव
 स्थितोऽश्वत्सेन सहिता तद्विषया । यथार्थोति यावत् । तं हरिमात्मतंत्रं स्वतंत्रं प्रतीभाति चित्ताप इति भागवतवाक्य व्याख्यात भवति
 ॥ ६२ ॥ क्रियाकल्पैरिदमेवेति श्लोके भूतदियांतःतरणोपलक्षणमित्यस्य भूतदियादीनाम्पलक्षणमित्यर्थभ्रातिनिरासाय विध

क्षितमर्थमाह ॥ भूनेति । उपलस्यते तत्प्रेरकत्वेन ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुष इति श्लोकः सुप्ता नीना शक्तिर्यस्यति हेः शक्तिनाम्न उच्यते । स तु परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इत्यादिश्रुत्यादिवाचित इत्यतस्तदन्वद्य यथावदाचष्टे ॥ सुप्तेति । अनेन सुप्ता स्थिता शक्तिः शक्यत्वाच्छक्तिःशब्दवाच्या श्रीव्योसिञ्चिती विग्रहः सूचितो भवति । सुप्ताशक्तिरित्यस्य स्ववर्णकमर्थशब्दत्वा प्रमाणनार्थतरं दर्शयन् शक्तिशब्दस्य सामर्थ्यात्प्रतिनिरासाय विवाक्षितमर्थं च दर्शयति ॥ प्रकृतेरिति । अदर्शने तु दर्शनेव हीं विशेषेण रतिरपि स्थाप्य लक्षि इत्यन्वयः । चक्रशब्दस्योत्तरान्वयः । नन्वेवं कुतो व्याख्यायत । सुप्त्य वर्येव किं न स्यादित्यत आह ॥ ज्ञानेनेति । यतः प्रकृतिर्ज्ञानालिका च सदा इरिजाद्विपयज्ञानरूपैवावा ज्ञानरूपा मुक्तिशय्या न संभवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अयो विदुस्त्वां पुरुषमिति श्लोके सापयमित्यस्य शब्द एव धोरे बलत्वार्थेप्रतिनिरासायाभिप्रा नैवेव विवाक्षितमर्थमाह ॥ अवधारण इति ॥ ६५ ॥ कस्त्वत्पदाञ्जमिति श्लोकेऽञ्जकेतनो ब्रह्मा उपपात्ति विना धनाद्युपपात्तिं विना यत्पदाञ्जमवर्चयतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायोपपात्तिं विनेत्यस्य विवाक्षितमर्थमाह ॥ अस्मादिति । अपिपदमव धारणे । अस्मादर्धचनेनोत्तकलं भवतीत्युपपत्त्यपेक्षां स्वसमीपे फलप्राप्त्यपेक्षां विवेकत्वर्थः ॥ ६६ ॥ यत्सृष्टोऽहरदृष्टौक्तोति श्लोके जनो यत्सृष्टो येन तवाश्रिणा सृष्टो विना पुरुषो हुक्तलेखः सन् असृतांबुधावहरहः शेते तत्तवाश्रि तावदादौ वद । अथा नंतरं तदनुस्मरते चैत्यन्वयार्थेप्रतिनिरासायाहरदृष्टौक्तलेख इत्यस्यापेक्षिताद्याहृत्तलेख दर्शयन्स्तावद्वैतस्यार्थमाह ॥ अहरह इति । दौर्लभ्यज्ञानार्थः । हर्षव्यपरोक्षज्ञानस्येति शेषः । अनेनाहरहः प्रतिदिनं पुक्तलेखः क्लेशराहितः सुप्त्यवस्थापन्ना जनः सुप्तौ यत्सृष्टो येन तवाश्रिणा सृष्टोऽप्रतांबुधौ सुक्तसमृद्धे शेते तत्तवाश्रि जीवः सृष्ट्यापि तावदा सुप्तौ न वेद न पश्यति । अथ च श्लोक्त्यानानंतरमपि तपो चरणारविदभ्युत्पन्नत एव न तु पश्यति । अतस्ते चरणारविदापरोक्षज्ञानं दुर्लभमिति भागवतवाक्यं

व्याख्यातं भवति ॥ ६९ ॥ इति श्रीभागवततान्त्रयटिप्पण्या चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ४—२४ ॥ छ ॥

हरिः ॐ ॥ ननु कर्मणा ज्ञानमातनाति कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिना ज्ञानसाधनत्व
 नोक्तस्यावश्यकर्तव्यस्य कर्मणः श्रेयस्त्वं कतमद्रज्ज्ज्ञेय्यादिभागवतश्लोकैर्निर्दिष्टा कथं क्रियत इत्यतः प्रमाणैर्न कर्मभेद
 दर्शयन्निर्दिष्टावचनविषयं दर्शयति ॥ यथावादित्यादिना । ज्ञानसहाय्यकारकं ज्ञानस्योच्चरभावि यथावत्कर्मसहाय्य पूर्वभावि यथा
 वत्कर्मकारक कारणमित्यर्थः । तुल्यदो यथावत्कर्तुरन्यथाकर्तुं कुर्वतः सकाशाद्विशेषार्थकः । इति यद्यपि तथाऽपि निन्दति । कुतः ।
 यतो निरयसाधनमिति शेषः । यतश्चानसा कर्म कर्तुं न शक्य ज्ञानफलस्य कर्मफलापेक्षया बहुत्वादपि कर्मणो निन्दितत्वात्सर्वथा
 कर्म न कर्तव्यमिति दुष्टानां मोहनाय चेत्यर्थः । अनेन निरयसाधनकर्मणोऽजसा कर्तुमशक्यकर्मणस्तज्ज्ञानापेक्षया फलकर्मणश्चो
 क्तकर्मणो दुष्टमोहनायात्र निंदा कृता न तु ज्ञानसाधनोच्चरभाविकर्मणः । अतो न कश्चिदपि इत्युक्तं भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥
 ननु ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन हृत्प्रेय कर्माभिरिति विमलज्ञानं प्रार्थितवतं प्राचीनबर्हिषं प्रति नारदेन शृष्टेः क्लृप्तवर्षेऽभित्यादिना
 कर्म निन्दितं । तदनंतरं ज्ञानोपदेशः कर्तव्यः । तं विहायात्र ते कथयिष्येऽभित्यादिना प्रकृतानुपयुक्ता पुरंजनकथा संसारकथा
 कियर्थमुच्यत इति चेत् । उच्यते । संसाराद्विरक्तस्य ज्ञानयोग्यता । संसाराद्विरक्तिस्तु संसारज्ञानं विना न सम्भवति । अतः
 प्राचीनबर्हिषं प्रति जीवसंसारं ज्ञापयित्वा ज्ञानोपदेशं नारदेन जीवसंसारसम्पुरंजनसंसारकथाऽज्योक्तैत्यर्थं प्रमाणैर्नैव दर्शयन्तु
 रंजनस्य नित्यसंसारिणीवाभिमानित्वं दर्शयंस्तत्संगत्तैर्नैव प्रमाणेन देवास्तुरजीवाभिमानिनोऽपि दर्शयति ॥ देवजीवित्यादिना ।
 अत्र देवास्तुरशब्दाभ्यां मनुष्योपेक्षाभावमपि ग्राह्यौ । ब्रह्मैव तु विशेषेण सन्मार्गवर्तकत्वेन देवजीवाभिमानौ तु देवजीवानामेवा-
 भिमानौ । न त्वन्जीवानां विशेषाभिमानौ । मनुष्याणां तु मध्यममनुष्याणामेव । स राजा तु राजैव । असुराणा त्वसुराणामेव

तु विशेषेणसन्नायभवर्तकत्वेनाभिमानीति व्याख्येयं । एवं व्याख्यानेन ब्रह्मकृत्योः सामान्यनालिलज्जीवानामाभिमानित्वमुक्तं भवति । तेन जीवाभिमानिनश्चैवं त्रिविधाः संभकार्तिता इत्येकादशरूपभेदात्प्रादहृतब्रह्मवर्तवत्स्यविशेषः परिहृतः । तस्मान्मातृपुत्रीवाभिमानित्वात्पुरुजनकया पुरुजनस्य संसारकया जीवसंष्टिविवसु जीवसंसारवदेव भवति । यस्मात् जीवसंष्टिविभवेति तस्मात्जीवसंष्टिविभवे पुरुजनस्य संसारकया पुरुजनकया जीवसंष्टिविवसु जीवसंसारवदेव भवति । यस्मात् तत्कया जीवस्थिता तु जीवस्थितैव ॥ ९ ॥ १० ॥ इति तौ दंपतीति श्लोके तौ दंपती पुरुजनास्त्रियौ तां पुरीं प्रवेक्ष्य श्रतं समा वषापि पुण्ड्रात् इति पुरुजनस्य स्त्रिय्या श्रतं वषेषु सुसवत्समुच्यते । तत्र संसारिणीवे न संभवति । अतः कथं तत्कया प्रत्येकज्ञो जीवस्थितोच्यते इत्यात् उक्तं ॥ प्राय इति । नन्याऽप्येतद्युक्तं । खण्डक्यावसैः श्रुतैः सकलां सर्वतो दृष्टिरित्या द्युक्तस्य जीवसंसारसंभवादित्यत आह ॥ प्रत्येकमिति । यत्तदं प्रत्येकं जीवे यथा यदर्थत्वेन युज्यते तत्तदं तत्र व्याख्यातं कृत्याह ॥ उक्तमिति । जीवानामिति षष्ठी सामान्ये । यावत्प्रदजातं जीवानां जीवेषूपुण्यार्षत्वेनोपाक्रियते । तावत्प्रदजातमे वदेतसिन्धेव पुरुषं पुरुजनं विधातु । यद्भवनव्यात्मनां पुरं एकत्रिद्विचतुष्पादं बहुपादकमित्यादीं भागवते उक्तमपि जीवेभ्य व्याख्यातं च । तदन्यज्जीवे उक्तादर्शजातादन्यत्सिद्धं ब्रह्मवर्तजातं केवलं तस्य पुरुजनराजस्यैवेत्यर्थः । एवं पुरुजनसंसारस्य जीवसंसारसाम्यं पुरुजनस्य मातृपुत्रस्य मातृपुत्रीवाभिमानित्वेनोक्तदानीं न केवलं तावदेव किंतु पुरुजनयोषिदभ्युत्पादीनां मातृपु जीवार्तःकरणद्विबुद्धथाद्यभिमानित्वेनापि पुरुजनसंसारजीवसंसारयोः साम्यमित्याश्रयवाचनुरजनस्यत्पादीनां मातृपुत्रीवबुद्धथाद्यभि मानित्वेन भ्रमाणं बंदस्तत्संगोचतेनैव भ्राणेनोत्पत्त्यासमजीवबुद्धथाद्यभिमानिनाऽप्याह ॥ ये पुरुजनेत्यादिना । न केवलं मातृपु बुद्धथादेर्मातृपुत्रीवा एताभिमानिनः किंतु ये पुरुजनभृत्याद्यास्त एव सर्वेऽपि तु विशेषेणाभिमानिन इत्यपि तुबुद्धथास्यो ज्ञेयः ।

तेऽपि केत्यत्रापिदमध्याहनेन संबध्यते । चोऽवधारणे । गायत्र्या इत्यनेन संबध्यते । गायत्र्याद्या एव देवानां चतुर्भुवादति-
रिक्तदेवानां बुद्ध्यादेस्तु विशेषेणोत्तमाभिमानिनः । न केवलं गायत्र्याद्या देवबुद्ध्यादिविशेषाभिमानिन इत्येव किंतु ते गायत्र्याद्या
एतेषु देवव्यतिरिक्तमानुषीबुद्ध्यादिषु सामान्येनोत्तमाभिमानित्वेनापि सस्थिताः । अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तु विशेषेण स्थिताः
कलिव्यतिरिक्तानु जीवबुद्ध्याभिमानिनः । न केवलमलक्ष्मीद्वापराताद्या असुरजीवबुद्ध्यादिविषयापयमाभिमानिनोऽदित्यर्थः ।
अनेन देहेन्द्रियप्राणविषयां त्रिवैव त्वभिमानिन इत्याद्येकादशतात्पर्योदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यविरोधः परिहृतः । तत्र गायत्र्याद्याः सुरंजन-
मृत्याद्या अलक्ष्मीद्वापराद्या इति पदैस्त्वस्मिन्नेव ब्रह्मतर्के विद्यमानदवासुरमानुषजीवबुद्धानामर्थश्च विवृतो भवति ॥ २१ ॥
पितृभूर्त्पुत्र्याद्यारित्यादि श्लोकद्वये दक्षिणमार्गेण दक्षिणोत्तराचालं याति । उत्तरमार्गेणोत्तरपांचालं राष्ट्रं पातित्युच्यत । तत्र
सुरंजनराजपक्षं सुगममेव । जीवपक्षे तु दक्षिणोत्तरमार्गौ दक्षिणोत्तराष्ट्रे च न ज्ञायते । अतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥
दक्षिणेति । पितृणां । लोकमिति श्लेषः । अत्रोत्तरेणेत्यस्यार्थः ॥ दक्षिणपंचालराष्ट्रमित्यर्थः । पितृणां लोकमिति पाठक्रमादर्कभ्रमो
त्रेणेति । उत्तरपांचालराष्ट्रमित्यस्यार्थः ॥ देवलोकमिति । दक्षिणपांचालराष्ट्रमित्यर्थः । पितृणां लोकमिति पाठक्रमादर्कभ्रमो
बलीयानिति न्यायमाश्रित्य देवानां पित्रपक्षेया प्राधान्यात्कमण्ड्वेन । अनेनैव देवसूः फिच्युरिति पदद्वयमपि व्याख्यातं भवति ॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां पंचविंशोऽध्यायः ॥ ४-२५ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तीर्थेषु श्रुतिच्छेच्चिति श्लोके लुब्धो राजा यावदर्थं मेच्यशून्हेन्याधावदर्थत्परमलं न हन्यादनेन आसुरी
वृषिभेदिति लुब्धस्य यावदर्थयापिकानननिषेधोक्त्याऽर्थदुलुब्धस्य यावदर्थयादिकहनेन दोषाभाव उक्तः । सोऽशुकः । व्यर्थहिंसाया
निषेधत्वेन तत्करणे दोषत्वनिष्पत्त्यादित्याशंकाभयोपेक्षिताध्याहारेण परिहरणार्थादुक्तमर्थं स्पष्टयति ॥ अलुब्ध इति । अलुब्धो

यदि लोकोपकारार्थं सज्जनोपकारार्थमात्स्यार्थोपिकं इत्याह्लाधिकं उक्त्वापि सः । नैव दृश्यतीति शेषः । उक्त्वापि प्रमाणं वदन्तुसेन
प्रमाणेन कर्षणं तेन रागेदिति श्लोकस्यापि तात्पर्यार्थमाह ॥ उपकार इत्यादिना । दृष्ट्वापि कर्म इति नो न लिप्यत इत्यन्वयः
॥ ६ ॥ ७ ॥ इति श्रीभारतवृत्ततात्पर्यटिप्पण्यां षड्विंशोऽध्यायः ॥ ४-२६ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ द्वाविमावबुशोक्तंतीति श्लोके यल्लोकशास्त्रोपनतं तयो न राति न ददाति यत्र नेच्छतीमौ द्वानुशोचति
विदसः शास्त्रमात्रसिद्धस्वार्थस्यादातुरनिच्छस्य शोचत्यमुच्यत इति आतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अलौकिकमिति
यदलौकिकं लोकसिद्धं शास्त्रीयं शास्त्रसिद्धं । शास्त्रमात्रसिद्धमिति यावत् । यच्च शास्त्रीयं लौकिकं लोकसिद्धं तदुभयमेव कर्तव्यं ।
लौकिकं तु लोकमात्रसिद्धं तु कुतो न कुतोऽपि कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ लोकार्थमिति । लोकमात्रसिद्धपर्यगमी
कुतय शास्त्रहा शास्त्रं हंति त्यजति स निरयं याति । इतर उक्तोभयविधकर्तो सुरान्यातीत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीभारतवृत्तान्त्यर्थः
टिप्पण्यां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ४-२७ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स व्यापकतयाऽऽस्थानमिति श्लोके स मलयजजः साक्षिणं हरिं व्यापकतया चात्सनि स्वासिन्वे
शोक्षितयन् आत्सानं स्वं स्वमो इव स्वमो यथा म्थिया तथाऽविद्याकल्पितत्वेनमृश्य निश्चित्य विराम-यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्वम
शब्दस्यावस्थाद्येनेकान्तात्माणोदाहरणपूर्वकं विवक्षितपर्यमाह ॥ स्वमेनेति । शरीरं जीवं स्वमेन स्वभावस्वयाऽभिग्रहृत्य संबध्य
स्वयम्युक्तः स्वभावस्थारहितः सन् युक्तान् जीवान् अभित्वाकशीति प्रकाशयतीति श्रुतिमसिद्धश्रुतौ प्रसिद्धः स्वामो जीवः स्वम
इत्यत्र दृष्टान्तोच्यत इत्यर्थः । ननु समानयमेष हि दृष्टान्तो भवति । अत्र कः समानयम इत्यपेक्षया तं दर्शयति ॥ स्वामो इति ।
अतोऽस्वतन्तत्वात् । अनेन स्वाम्निवित्स्यान्वातंत्र्येण परमेश्वरीयान्तं च समानयमेषेण दृष्टान्तमित्युक्तं भवति । ततश्च किमित्यत

आह ॥ अतो जीवति । स्वोकार्थं भ्राणमाह ॥ स्वप्न इति । यथा स्वप्ने जीवो न स्वतंत्रोऽस्तत्र स्वप्ने तद्वर्णकस्तस्य जीवस्य स्वात्मजादिदर्शकः पर उच्यते जीवादन्यो विज्ञेयः । स तु विष्णुरित्यवधार्यतामित्यर्थः । स्वप्नो यतो न स्वतंत्रस्ततस्तद्वर्णकः पर इति क्वचित्पाठः । तत्र स्वप्नः स्वप्नयुक्तो जीव इत्यर्थः । अनेन स पुरुषः स्वप्न इव स्वप्ने यथा जीवोऽस्वतंत्रः परमेश्वराधीनश्च तथाऽऽत्मानं स्वस्वतंत्रं परमेश्वराधीनं चावृश्य सम्यग्ज्ञात्वाऽऽत्मनि स्वस्मिन् स्थितयात्मानं परयात्मानं साक्षिणं साक्षाद्गृष्टारं व्यप कृतया नियामकत्वेन सर्वत्र स्थिततया सर्वस्माद्यतिरिक्ततया स्वात्मानि मनसि विशन् प्रवेक्षयन् । भ्यायन्निति यावत् । विरामेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ४० ॥ विचरन्त्यदशदासीरिदुक्तपदस्य पंचारामं नवद्वारामिति श्लोकेन पंचारामत्वादिवि श्लेषणान्युक्तानि । तद्विवरणार्थं पंचद्वियार्था आरामा इति श्लोकः प्रवृत्तः । तत्र गोलकैर्द्रियसंग्रह इत्यस्य दुर्गभाष्यत्वादर्थमाह ॥ इंद्रियाणीति । अनेनोद्रियाणि संगृह्णते यस्मिन्स तथा गोलकलक्षण इंद्रियसंग्रहः । गोलकैर्द्रियसंग्रह इति वा । गोलकौष्विन्द्रियाणि संगृह्णते यस्मिन्त्यसंग्रहे देहे स गोलकैर्द्रियसंग्रह इति विश्रहः सूचितः ॥ ५७ ॥ अहं भवान्न केति श्लोके बोधकहरिणा बोध्य- जीवस्य स्वस्वैक्यमुच्यत इति प्रतिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्कारण्यर्थमाह ॥ जीवस्सत्तेति । तदभेदेन जीवाभेदेन ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यासष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ४ २८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पंचद्वियार्थप्रक्षेप इति श्लोके भृगतृष्णाभित्यस्य भृगतृष्णा मरीचिकेत्यभ्राणमिधानान्यनार्यविकार्यः प्रतीयते । मरीचिका तु सूक्ष्ममरीचिभ्राणोपितं जलं । तच्च प्रकृतासंगतमित्यतः प्रमाणैरेव तस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ सुखवदिति । अनेन यथा मरीच्यारोपितं जलं दूरेण सुखप्रदत्वेन दृश्यमानमपि समीपेऽलाभेन दुःखप्रदमेव भवति तथा वैयर्थिकभोगोऽध्यनुपपदं सुख हेतुरिति भाति । उपपदं दुःखहेतुरेव भवति । अतो भृगतृष्णापदेन भागवते उक्त इत्युक्त भवति ॥ २० ॥ दुःखेभ्येकतरंशणा

पीति श्लोके जीकस्य चैवादिदेवभूतात्पद्मेषु दुःखेषु भये एकतरेणापि व्यक्तेः स्यात्तर्हि तत्तत्प्रतिक्रिया तस्य परिहारो यत्नन कर्तव्य इत्यर्थेऽत्रातिनिरासाय तत्प्रतिक्रियतिष्ठस्य विवक्षितान्वयार्थावाहः ॥ तत्प्रत्यतीति ॥ तदित्येतदन्वयः दुःखमिति व्याख्यातं । तत्प्रतिक्रियाऽपीत्यनेन भागवते एकतरेणापीत्यभिप्रेक्ष्य तत्प्रतिक्रियेत्यनेनापि संबद्ध इति सूचितं । अनेन जीविस्य देवादिषु दुःखेषु भये एकतरेणापि दुःखेन व्यक्तेः तत्प्रतिक्रिया तत्परिहारो यत्नाऽपि तद्दुःखं दुःखेतरं भवति भागवत-वचनं व्याख्यात भवति ॥ ३३ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपीति । श्लोके यथाऽविद्यमाने स्वप्ने विषये विचरतो विजानतः पुरुषः स्वप्नो न निवर्तते तथाऽविद्यमानेऽर्थे सुखदुःखादिरूपेऽर्थे विषये विचरतः संसृतिः सुखदुःखादिसंसारो न निवर्तते इति दुःखादिसंसारानादिसंसारोऽस्त्यनेन धर्मेण साम्यमुच्यते इति आतिनिरासाय ममाणैरेव साम्यनिमित्तं धर्मं दर्शयति ॥ संसृतेरिति । नुरवधारणे । यथार्थज्ञानवर्जित्त्वेन संबध्यते । यथार्थज्ञानस्य वर्जनमभावात् । अथार्थज्ञानमिति यावत् । तन्निमित्तकं साम्यमित्यर्थः । अनेनाथार्थज्ञानविषयत्वमेव स्वप्नसंसारयोः साम्ये निमित्तं न त्वत्प्रत्यक्षमित्युक्तं भवति । नन्यथार्थज्ञानविषयत्वेनापि स्वप्नसंसारयोः साम्यं नार्थिकुर्तुं शक्यं । तथात्वेऽपिसिद्धांतः स्यात् । अथार्थज्ञानविषयस्यास्त्यनियमादिति चेत् । न । न ह्यस्माभिः सर्वस्य संसारस्य स्वप्नस्य वा यथार्थज्ञानविषयत्वमर्थिक्रियते । वेनापसिद्धांतः स्यात् । किं नाम संसारस्वप्नकदशस्यैवातो न कश्चिदेष इत्याशयवान्ममाणैरेव यथार्थज्ञानविषयं संसारस्वप्नकदशं दर्शयति ॥ जाग्रतीति । जाग्रद्वये ससारे । आदिपदेन जीवित्वांत-व्यादिकं श्राद्धं । जाग्रत्त्वं जाग्रदर्थं । ज्ञायत इति ज्ञानं जाग्रत्त्वं च तज्ज्ञानं तज्जाग्रत्त्वज्ञानमित्यर्थः । अनेन यथा स्वप्नविद्यमानमेव जाग्रदर्थक्यं ज्ञायते तथा जाग्रद्वयसंसारे विद्यमानो योऽर्थः । अर्थेते ज्ञायत इत्यर्थः । देहात्मत्वादिस्वात्मत्वादिश्च । तस्मिन्निचये लिङ्गरूपेणाह्मिरूपेण देहात्मतत्त्वेन ज्ञापकरूपेण वा मनसा विचरतः । चर गतिभक्षणयोः मत्पर्यायान् ज्ञानार्थत्वात् ।

विमानतः संसृतिर्न निवर्तते । अविद्यमानदेहात्मत्वज्ञानवतः संसारनिवृत्तिर्नास्तीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ३६ ॥
 प्रजापतिपतिः साक्षादिति श्लोके साक्षान्मुख्येन भगवानैश्वर्यादिगुणवान् प्रजापतिपतिः प्रजापतेश्चतुर्मुखस्य पतिश्रेति हरिरुच्यते
 तदुक्तं । तथात्वे गिरिश्चादिसहपाठे तद्धरेः पश्यतोऽपि न पश्यतीत्युक्तविष्णुज्ञानाभावः स्यात् । स तु प्रमाणवाचित इत्यतः
 प्रमाणैव प्रजापतिपतिशब्दार्थमाह ॥ प्रजापतीति । अनेन साक्षाद्द्रोणस्यया मुख्यतो भगवानिति भागवतवाक्यं व्याख्यात
 भवति ॥ ४३ ॥ मंत्रलिंगैरिति श्लोकार्थे मंत्रवैदलिंगानुमानैश्च व्यवच्छिन्न भद्रंतमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय गदन्त्य तस्य
 विवक्षितमर्थमाह ॥ मंत्रलिंगैरिति । वेदयति ज्ञापयत्यर्थमिति वेदो वेदश्चासौ ऋष्यश्च वेदशब्दा गदन्तदोक्तमात्रक कवच
 मुक्तमेव न तु साकल्येन प्रतिपादितमित्यर्थः । अत्र वेद इत्यनेन भागवतस्यलिंगापदार्थ उक्तः । शब्द इत्यनेन भद्रशब्दार्थ
 उक्तः । त्यक्तमात्रमित्यनेन व्यवच्छिन्नपदस्य तात्पर्यार्थ उक्तः । तेन च मंत्रलिंगैः । लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं लिङ्गं ज्ञापक-
 मुच्यते इत्यभिधानात् । मंत्रवैदादिसाक्षदरूपैर्लिंगैर्ज्ञापकव्यवच्छिन्नं विशेषेणवाच्यं सवदमात्रक न तु साकल्येन संबद्धं । सवधश्च
 प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षण इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । स्वोक्तार्थं प्रमाणमाह ॥ वेद इत्यादि । कुत्रचित् कस्मिन्नपि
 देशे काले नाराहयति । हरिमिति शेषः । हरिं साक्षाद्द्रुभवारूढं न करोतीत्यर्थः । तत्र हतुमाह ॥ अप्रसिद्धिति । अव्यक्त
 स्वरूपत्वादित्यर्थः । नतु कदाऽव्यनुभवाभावेन मोक्षाभावः स्यादित्यत आह ॥ अथाऽपीति । अनुभव आराह. स्थितिरस्य
 हरेः स तथा । अथाऽव्यव्यक्तत्वेऽपि केऽप्येव प्रसन्ने सति केशवो जीवस्य किंचिदनुभवारूढो भवदित्यर्थः । सद्य तु वेदप्रतिपाद्यो
 हरिस्त्वहं हरिं सम्यक् तु सम्यांवा । साकल्येनेति यावत् । अनुभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ यदा यस्यानुगुणहारीति श्लोके
 भगवान्यदा यस्यानुगुणहारीति तदा स वेदे परिनिष्ठितां श्रावत्वेन विद्यमानां मति जहातीति वेदविषयग्राहत्वबुद्धित्यगोक्त्या

वेदत्याग एवोक्तो भवति । सोऽप्युक्तः । तथात्वे वैदिकसाम्यं स्यादित्यतः प्रमाणत्वे त्वात्पर्यायिमाह ॥ यदा त्वित्यादिना । अदुर्भाषी तु साक्षादनुग्रह्येव भूयाद्भवेत् । ऋग्वेदात्रासुरायेनपरिषेयपरिषेयश्रद्धात्रासुराण्यं त्यक्तव्यत्वव्ययः । अथ तदा तदनुभाषिनं । अथ तदाऽसाक्षरादित्यत्रान्वयः । त्यक्तवेदत्वं न सर्वेषां सर्वदा चेत्याशयवानाह ॥ प्राय इति । तुशब्दो विशेषार्थकः । ब्रह्मत्यनेन संकेयते । वै निश्चयेन रुद्राद्याः सर्वेऽपि बहुजनस्यु भक्त्या केशवसंपूजनात्पुरा वैदिका एव न तु त्यक्तवेदाः । केशवपूजनात्यत्रापि वैदिकाः । तेष्वपि रुद्रादिव्यतिरिक्तानुष्ठोत्रोत्पादयः पश्चात्प्रायो वैदिकाः कदाचित्पुत्रवेदा रुद्रादयस्तु पश्चात्प्रायस्त्यक्तवेदाः कदाचिद्वैदिका इत्यर्थः । चतुष्टयं विहाय रुद्राद्या इति रुद्रस्यैव कंतो ग्रहणेन तथा तुशब्देन सूचितं चतुष्टये रुद्रादिभ्यो विशेषं दर्शयन् प्रायःश्रद्धाचितं रुद्रादीनां पश्चात्पुत्रवेदत्वं स्पष्टयति ॥ वैदिक इति । पुरेत्यनुवर्तते । एको ब्रह्मैव पुरा बहुजनस्यु केशवाराधनात्पुरा वैदिकस्त्यक्तवेदश्च । ततस्तदनन्तरं स तु विशेषेण भक्त्या हरिं संपूज्य परमेष्ठिनः परमे परमात्मनि तिष्ठतीति परमेष्ठिनो ब्रह्माद्याः । हृदयं तात्सम्याः संज्ञायामिति सूत्रेण परमशब्दस्य सप्तम्या अलुक् ज्ञेयः । तेऽस्य दासत्वेन सतीति परमेष्ठी हरिस्तस्य प्रसादात्केवलं त्यक्तवेदत्वं त्यक्तवेदत्वमेवापन्नो भवति । तथा आफ्न इति समुदायैवचनं । रुद्रादिजीविममुदायः केवलं भक्त्याऽत्यंतभक्त्या बहुजनस्यु हरिं संपूज्य परमेष्ठिनो होषिचित्यस्य प्रसादात्पुत्रवेदत्वमापन्न इत्यर्थः । ततस्तु केनैवं भक्त्यति त्यक्तवेदत्वमापका इति क्वचित्पाठः । तत्राप्ययं श्लोकश्चतुष्टयैरुद्रादिपत्तनेन व्याख्येयः । तत्र चतुष्टयत्वं केवल-शब्दायाहारो वचनव्यत्यासश्च कर्तव्यः । वैदिका एव रुद्राद्या इत्यादौ श्लोकवैदिकशब्दस्य वेदपाठकमात्रायैव श्रान्तिनिरासाय प्रमाणाभ्यां तदर्थं दर्शयंसाभ्यामेव प्रमाणाभ्यां प्रसंगाद्यदा त्सुभवी भूयादित्यनेन प्रमाणेन व्याख्यातमपि त्यक्तवेदप्रसंगश्लोकात्स्पष्टं व्याचष्टे ॥ केवलमित्यादिना । वेदत्यक्तः शब्दो वेदशब्दः । जानन् । प्रापत्त्वमिति श्लेषः । अदुर्भावात्साक्षिरूपा

द्वेो यस्य पुरुषस्योर्हां प्रमितिमनुसरेदुष्टस्यार्थं वाधयेत् स त्यक्तवैदिको वेदस्यानुसरणवैदिकं त्यक्तवैदिकं येनासौ त्यक्तवैदिक
 इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ सत्तवं विचक्ष्वेति श्लोके चित्तं चित्तिमिति पदद्वयसंकार्थवभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैर्वाशेषेदमाह ॥ चित्ति-
 रिति ॥ ५७ ॥ एकं पंचविधमिति श्लोके एकस्यैव लिंगस्य पंचविधत्वादिकमुच्यते । तत्तु मतभेदेनेति श्रान्तिं प्रमाणेनैव
 निवारयन्तेनैव प्रमाणेन त्रिष्टुपंचविधशब्दार्थं दर्शयति ॥ प्राणैर्द्विष्येत्यादिना । ते सर्वे इत्युक्तमेव स्पष्टयति ॥ प्राणा इति ।
 तस्मात्सत्येकं पंचविधत्वात् । पंचविधं पंचदशविधं सूतं । तदेव पंचदशविधं लिंगं पुनस्तृतीयविधत्वात्करणत्परूपमनसा सह
 षोडशकं माहुरित्यर्थः । अत्र प्राणैर्द्विष्येत्यादितात्पर्यप्रथमार्थेन त्रिष्टुदिति भागवतपदं व्याख्यातं पच पचेति तात्पर्यश्लोकेन पच
 विधमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । तत्रापि पंचपदेत्यनेन भागवते पंचविधमित्यस्य पचदशविधमित्यर्थं उक्तो भवति ॥ ७६ ॥
 भक्तिः कृष्ण इति श्लोकेऽङ्कुटज्ञानमित्यास्याङ्कुटस्य हरेर्ज्ञानमिति हरिर्विषयज्ञानमात्रार्थवपतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यो
 र्यमाह ॥ देहद्वीत्यादिना । यस्य पुरुषस्य सदाविष्णो भक्तिदर्शनस्पर्शनदर्शनानु अनुसृत्याह देहादिव्यतिरेकेण देहादिभेदेन
 चिद्रूपोऽस्मीति स्फुटं सदाऽनुभवश्च स्यादसौ शिषं संसारान्मुच्यत एवात्र संज्ञयो नास्तीत्यर्थः । अनेनाङ्कुटज्ञानपदं अङ्कुटस्य काला
 दिनाङ्कुठरहितस्य हरेर्ज्ञानमङ्कुटस्य कालङ्कुठनारहितस्य जीवस्वरूपस्य ज्ञानमिति द्वेषान्व्याख्यातं भवति ॥ ८२ ॥ अहृष्टं हृष्टवन्न
 क्ष्येदिति श्लोके हृष्टवद्धृतं विद्यमानमहृष्टं च जगत्स्वप्नवदन्यथा भिद्यमानभूतं नश्येद्वाच्यत इति जगतो मिथ्यात्वेन स्वप्नसाम्यम्युच्यत
 इति श्रान्तिनिरासाय प्रमाणेनैव स्वप्नसाम्यनिमित्तं दर्शयति ॥ संसारस्त्यमिति । सूतमित्यस्यार्थः ॥ संसारस्त्यमिति । संसारा
 वस्थार्यां विद्यमानमिदं सर्वं काम्यकर्म यतो वृथा मोक्षफलं न भवत्यतो शुभेति माहुरित्यर्थेदं जगद्वैदिकफलकं च काम्यकर्मोदितोऽ-
 न्यथा वृथा मोक्षफलरहितमतः स्वप्नवत्स्वप्नेन तुल्यं तथा सूतं भविष्यच्च जगच्च यतो नश्येन्नश्यत्यतः सुप्तं सुप्तवदिति प्रसंगः

स्यादित्याशंकां क्षुभित्पदयोः मत्स्यकृष्णयार्थत्वेऽपिधानं पठित्वा भूतं भवदित्युत्तरार्थमबूह स्वयं परिहरति ॥ सुपुरीति ।
अतःशब्दो निर्णयाख्यार्थे सुप्रसिद्धस्य स्वभार्यत्सयोक्तवाद्भूतं भवद्भविष्येत्पुत्राद्यैः क्षुभित्पदस्योक्तिः श्रुतः । स्वभोऽथ इत्यर्थः ।
तस्मिन्नेव श्लोके सचरहो रह इत्यत्र रहशब्दस्य भज सर्वात्मना हरिमित्यारभ्य सचरहो रह इत्यतश्च हरिमरुणत्वेनैव सिद्धे
यद्दर्शयत्स तत्रैवापिधानं च पठति ॥ रह इति । अनन्तकालभजनैयत्वेन रहःशब्दवाच्यं ब्रह्म रहः सर्वमच्छास्त्रमतिपाशदरभ्य
रूपयति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ८३ ॥ इति श्रीभागवततत्त्वार्थटिप्पण्यारम्भोक्तोऽध्यायः ॥ ४-२९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ प्रचेतसोऽतरिति श्लोके पुरंजनपदस्य धातुपञ्जीयमानिपुंजनार्थत्वप्रातिनिरासाय विवक्षितार्थमाह ॥
पुरेऽविति । पुरुषु अरिषु तु विशेषेणानदाभिव्यक्तेः । नावस्येति श्लेषः । न केवहं विष्णोः शरीरजनकत्वमेव किंतु एषो
जीवशरीरयोर्व्यक्तत्वमापि प्रकाशकत्वमपीत्यर्थः । अनेन पुरुषव्यते व्यख्यत इति पुरंजन इति जीवे पुरंजनशब्दविग्रहः सूचितः ।
यथा यथात्मशरीरमित्यादिश्रुतेः । धुराणि भावच्छरीरस्थानानिवा न जीवानजयति अराराणि च जनयतीति विष्णा पुरंजनशब्द
विग्रहः सूचितः । तथा सम्प्रत्यंतपुरुषब्दोपपदादेज व्यक्ति व्यजयति क्षणकालिगतिविति धातोः कृत्यत्युने बहुलमिति कर्तु
ग्रहणात्कर्तृणि ल्युट्प्रत्यये तथा द्वितीयातिपुरुषब्दोपपदादर्थात् व्यर्थत्समादेव धातोर्बहुद्व्यग्रहणादेव कर्तारि ल्युट्प्रत्यय उपपदाकार
लोपे च सति पुरंजनशब्दनिष्पत्तिश्च सूचिता । तथा द्वितीयातिपुरुषब्दोपपदादर्थात् व्यर्थत्जनजनन इति धाताः कर्तारि अचप्रत्यय
संज्ञापूर्वको विधिरित्य इति परिभाषया सुपा धातुमाप्तिर्दाक्योरिति कृत्प्रमाप्तिर्दायाविभक्तिलोपाभावे मति पुरंजनजननव्याप्तिश्च
सूचिता भवति ॥ ३ ॥ दिव्यवर्षसहस्रांते इति श्लोके सहस्रशब्दस्य दशशतार्थत्वप्रातिनिरासाय तथा दिव्यवर्षसहस्राणां
सहस्रव्ययिते श्लोके दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमित्यस्य दशलशदिव्यवर्षार्थत्वप्रातिनिरासाय च भतीश्वरहणपूर्वकं विवक्षितमर्थमाह ॥

दिव्यवर्षेति । ननु श्लोकद्वयस्यसहस्राब्दो बहुत्वार्थकत्वेन कुतो व्याख्यात । प्रीति एवार्थः किं न स्यादिति चेन्न । प्रती
 तार्थस्यैतद्भागवतव्याख्यानरूपप्रमाणेन बाधितत्वादित्याशयवास्तव्यमाण पठति ॥ मानुषाणामिति । पुरेत्वेन पुरा आ इति
 पदद्वयं । तथाभिव्यर्थयत्यारो लक्षद्वादशकमित्यनेनान्वये कृते सत्यां लक्षद्वादशकमिति भवति । न च तदिह पंचम्याद्धारिभिरिति
 सूत्रेणालक्षद्वादशकादिति पंचम्यतेन भाव्यमिति वाच्यं । षट्सु द्वितीयेति सूत्रात् सुप्तो भवतीति वचनाच्च द्वितीयायाः प्रथ
 माया वा विभक्तेः पंचम्यर्थत्वात् । तत्रैवं तात्पर्ययोजना । प्रचेतसोभिः पृथिवीपालनात्पुरा मानुषाणा तत्संरणापाललक्षद्वादशका
 दादशलक्षामिभ्योपाय जपयज्ञेन हरिः संतोषितः तदनंतरं तावंतं कालमभिख्याप्यवहितं द्वियै रतैः पृथ्वी पालिताति । अनन प्रचेतसा
 दिव्यवर्षसहस्राणां । द्वितीयायै षष्ठी । सहस्राणि । मानुषद्वादशलक्षवर्षाभ्यभिव्याय जपयज्ञेन पुंजं देहजनकं विष्णुमत्पापय
 चिति इदंश्लोका व्याख्यातः । तथा दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रं मानुषद्वादशलक्षवर्षाभिव्याय भोगात् भास्वयथेयुत्तरश्लोकत्र
 व्याख्यातो भवति । ननु भागवतोत्तरश्लोकस्याहन्यतौजस इति पदव्याख्यानरूपाव्याहर्तद्वियैरिति पदवलात्स्य प्रमाणवाक्याभ्यो
 उत्तरश्लोकव्याख्यानरूपत्वमेव प्रतीयते न तु भागवतपूर्वश्लोकव्याख्यानरूपत्वं । तच्चापकाभावात् । अथाहारश्च दाप इति
 चेत् । सत्यं । प्रमाणवाक्ये ज्ञापकाभावेऽप्याचार्यवाक्ये ज्ञापकस्य सत्त्वम् । आचार्यस्य प्रमाणवाक्यस्य श्लोकद्वयव्याख्या
 नरूपात्ज्ञापनार्थं दिव्यवर्षसहस्राणामिति श्लोकद्वयस्यसाधारणपदस्यैव मतीकत्वेन गृहीतत्वात् । अन्यथा विज्ञापकमत्र प्रती
 कत्वेन गृह्येत । अतो ज्ञापकसद्भावात् श्लोकद्वयव्याख्यानरूपत्वेन व्याख्यानं युक्तमेवाथाहाराऽप्यावश्यक इति ॥ १७ ॥
 न व्यवन्दिह्यते यन्न इति श्लोके ब्रह्मवादिभिः परब्रह्मवादिभिर्यज्ञा ज्योतिष्मादियज्ञा व्यवहित्यते परब्रह्मैव व्यवहित्यन
 इति प्रतिनिरासाय तददृश स्वयं व्याचष्टे ॥ यज्ञो ब्रह्म इति । अत्र विष्णुपदत्राणेन यज्ञो विष्णुर्देवति

श्रुतिप्रमाणं सूचयति । यथा यादृशोऽनुभवो यस्य ब्रह्मणस्तथायानुभव ब्रह्म यथाऽनुभूयत तथा व्यवह्रियत इत्यर्थः । इदं तु व्याहृतिनिरहार्यमप्याहृतं ज्ञातव्यं । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ सूक्ष्मेणेति ॥ २० ॥ श्रुद्रुदाय शान्तायेति श्रुद्रुदाय स्वनिष्ठमनासि स्वातन्त्र्यात्सर्वे हरौ निष्ठा येषति स्वनिष्ठाल्लेषां मनसि विलसन्तीत्यमानं इयं भद्रो यस्मिन्-हरी स तथेति सज्जनाना हरितस्वावयवादिप्रतियोगिकभेदज्ञानमुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय स्वनिष्ठमनास्त्वस्मिन्निति श्रुदविग्रहः । अनेन गृह्ये न विद्यते निष्ठा यस्य तत्स्वनिष्ठं । स्वनिष्ठं मनो यस्य स्वनिष्ठमनास्त्वस्मिन्निति श्रुदविग्रहः सूचितः । एव पदार्थमुक्तवेदानां प्रमाणे नैव वाक्यार्थमाह ॥ अनवस्थितेति । इहोः सकाशादद्वितीयं । स्वतंत्रमिति श्लेषः । तस्यैव श्लोकस्यात्मनोऽर्थे गृहीतमायागुण विग्रहाय गृहीतो मायागुणात्मको विग्रहो येन हरिणा स तथेति इहोः प्राकृतदेहवच्छुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय तच्चातयार्थं प्रमाणे नैवाह ॥ नित्यमिति । तुरवधारणे । विग्रहा ज्ञानानंदघातात्का एव तथा निर्गुणाः सत्त्वादिप्राकृतगुणकार्थशून्या एव । तत्र चिदु विग्रहेषु मन्ये द्वौ विग्रहौ । अनेन गृहीता मायागुणाः सत्त्वाद्याश्च विग्रहाश्च मायागुणविग्रहा येन हरिणा स तथा तस्मा इति तत्पदविग्रहः सूचितः ॥ २३ ॥ नमो विद्युद्धसत्त्वोयेति श्लोके विद्युद्धसत्त्वाय रक्तमायापिभिश्रितकेवलप्राकृतसत्त्वगुणात्मकस्यै स्तन्यथाप्रतीतिनिरासाय तथा हरियेषस इत्यस्य मेधां हरति नास्यतीति हरिमेधा इति बुद्धिनाशप्रत्यक्षरूपार्थभ्रान्तिनिरासाय कर्मण्या विवक्षितत्वाद्बुद्धकर्मणे पृथक् प्रमाणेनैव पदद्वयं व्याचष्ट ॥ हरणादिति । अनेन हरिश्रितौ मेधा च हरियेषास्तस्यै हरियेषस इति कर्मधारयः सूचितः । ननु कर्मधारयसमास हरियेषस इति अच्प्रत्ययान्तत्वं न स्यात् । तस्य नित्यभासिच् प्रजापेधयो रिति सूत्रेण बुद्धिब्रह्मविबोक्तत्वादिति चेन्न । नित्यपदग्रहणात् यथा न्व् दुस्तु न्यतिरिक्तोपदेष्टुक्त अल्पेषस इत्यादौ असिच प्रत्ययो भवति तथा अबुद्धीरिहसमासऽपि भवति प्रयोगानुसारित्वाद्वाक्रगणस्येति ॥ २४ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीकण्या

त्रिनोऽध्यायः ॥ ४-३० ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ वीक्षिता ब्रह्मसन्नेषेण श्लोकार्थं ब्रह्मसन्नेषेण परब्रह्मसंबधिसत्रयागेन दीक्षिता तथा सर्वभूतात्मधरमा सर्वभूतानामात्मत्वेन परमात्मत्वेन मेधया बुद्ध्या युक्ताथेत्यर्थं प्रतिनिरासायादीं ब्रह्मसत्रादार्यं प्रमाणेनैवाह ॥ परित्राज्यमिति अनेन ब्रह्मसन्नेषेण संन्यासेन दीक्षिताः सन्यासदीक्षायुक्ता इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । इदानीं सर्वभूतात्मधेयस इति पदं स्वयं व्याचष्टे ॥ सर्वभूतात्मनीति । अनेन सर्वभूतानामात्मनि नियामके हरौ मेधा यस्मिन्ब्रह्मसत्रं तत्तथा तेनति विग्रहः सूचितो भवति । स्वोक्तार्थं प्रमाणमाह ॥ हरिमेधा इति । हरौ हरिविषये यदस्मात्कारणात् । अत्र सन्यासे ॥ २ ॥ अथसा मपीति श्लोके हेः श्रेयोऽवधित्वमुक्तं । तत्कथमित्यतस्तद्वदयति ॥ तावदिति । तावत्पर्यंतं युक्तस्यानस्थहरिपर्यंतमेव फलमपेक्षणीयं । ततः परं नास्तीति कारणाद्धरिवधिरित्युक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ यथाऽसव इति श्लोकार्थं द्रव्यक्रियाकारकविभ्रम इत्यस्य द्रव्याणां पृथिव्यादीनां क्रियाणां सन्यासवदनादीनां कारकाणां वृत्तिहादीनां यो भ्रमस्तस्यात्यया नाम्न इत्यर्थं प्रतिस्थाऽऽ न्यश्च न दृश्यते तथाऽसवः प्राणा जाग्रति जाग्रदवस्थायुक्ता भवतीत्यर्थं प्रतिश्रु भवत्यतस्तन्निरासाय प्रमाणनेव तात्पर्यार्थिमाह ॥ आत्ममभाव इत्यादिना । आत्मनो भावो धर्मो आत्मभाव आत्मनं तज्ज्ञानोपलक्षकं । एवमुत्तरापि ज्ञेयं । तुल्यद्वयमवधारण। तेन द्रव्यभ्रमादिशब्दानां पृथिव्यादिभ्रमावर्थत्वं निरसत भवति । यदा प्राणभक्त्या भासादिदृष्टिलोपेन भासोऽन्नासादिदृश्यवृत्तीनां लोपेन निरोधेन प्राणायामेन सह योगिनां जपाद्युपायवतां । अत एव नित्यास्वापवतां नित्यं स्वप्नरहितानामधिहारिणा प्राणा इन्द्रियाणि सुदृढं मुक्तिसिद्धये उद्योगिन इच्छन्ते हरिणा योगिना संबंधवतस्तज्ज्ञानजनका भवति तदैतं विभ्रमा विलीयंत इत्यर्थः । उद्योगिन इत्यस्याऽऽहृतपदत्वप्रतिनिरासायाह ॥ उद्योग एवेति । अनेनोद्योगजाग्रत्पदयोरेकार्थत्वमुक्तं भवति । ततश्चैवं भाग

वतवात्सयोजना । सुप्रसक्त्यः सुप्ता अवापिता शक्तिः चासादिवृत्तिर्व्येते तथा । प्रथमा पृथगर्थे । प्राणायामादियोगवतामधिकारिणासव इन्द्रियाणि यदा जाग्रत्सुषुप्तिनो भवत्युकुष्ठद्विज्ञानजननकानि भवति । तदैव द्रव्यक्रियाकारकविभ्रमात्ययो देहास्तत्वादिभ्रमनिवृत्तिर्भवति । न तु सर्वदेति यथा तथा जगदात्मनो हरः धर्मं स्वरूपं सङ्गदेव विभक्तं न तु सर्वदेति ॥ १६ ॥ स्वतेजस्तादृक्तेनेति श्लोकार्थे आत्मैकभावोनात्मना जीवानां परमात्मनश्चैकभावेत्येव भक्त्यधिपिति विवेचक्यमुच्यते इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणैर्नैव त्वात्सर्पार्यभाह ॥ पूर्ण इति । अनेनात्मा गुणपूर्ण एक एवेति भावो भक्तिरार्थैकभावस्तेनेति पदविग्रहः सूचिता भवति ॥ १८ ॥ निरस्तसंकल्पेति श्लोकार्थे हरः संकल्पविकल्परहित्युच्यते । तथा जीवभेदाभावश्चोच्यते । तदुभयं सत्यसंकल्पत्वजीवभेदमतिपादकप्रमाणवाधितामित्यतः प्रमाणैर्नैव त्वात्सर्पार्यभाह ॥ संकल्पश्चेति । सः विष्णुः । अनेन निरस्तो संकल्पविकल्पौ येन प्रसजेन हरिणा स निरस्तसंकल्पविकल्प इति तत्पदविग्रहस्तथा न विद्यते इय समं यस्येति पदविग्रहः सूचितः ॥ १९ ॥ न भजति कुम्भनीषिणेति श्लोकेऽवनात्मनमिय इत्यस्यावनात्मनां धनातःकरणरहितानां यदनेन तदेव मियं यत्सैव्यर्थात्प्रातिनिरासाय च स्वयं विवासितमर्थभाह ॥ अधनाश्चेति । अनेन न विद्यते सुवर्णादिवनं येषां तेऽधना आत्मा परमात्मैव धनं येषां ते आत्मधना अधनाश्च ते आत्मधनाश्च तेषां मियं त एव मिया यस्येति वा विग्रहः सूचितो भवति ॥ २२ ॥ अियमनुचरतीति श्लोके हरियतो निजधृत्यवर्गसंज्ञोऽतोऽयं कंचन निजभृत्यं विना श्रियं विद्युथादीश्व न भजति न बहुमदुत इति म्बुथादिहरियक्त्य लक्ष्याद्यप्येतेषयाऽधिकरहितकृतबहुधानविषयत्वमुच्यते इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणैर्नैव त्वात्सर्पार्यभाह ॥ अियमिति । केशवः श्रियं देवोऽनात्मनार्यायात्मयोजनेनाय न बहुमन्यते । किंतु भृत्यत्वादेव बहुमन्यते । कुतो यतस्ते लक्ष्यादया भक्त्या तु भक्त्यैव सर्वोत्तमा इत्यर्थः । अनेन यो हरिः स्वपूर्णः स्वरूढसुलपूर्णः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । आत्मसुखाय श्रियं विद्यु

धांश्च न भजति किंतु नित्यभूयवर्गर्तत्रः सच् भजति । लक्ष्म्यादीनां भक्तोत्तमत्वेनैव बहुभुजते । अथु हरिं कृतज्ञः कथमुदिरुजे
दिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति २३ ॥ तत्पदं सेवेति श्लोकार्थे मायाधिष्ठितमित्यस्य मायामधिकृत्य स्थितमविधारां
पितमित्यर्थेऽत्रातिनिरासाय प्रमाणेनैव मायाशब्दार्थमाह ॥ सर्वोत्तमत्ववदिति । अनेन भय एव माया मायनाधिष्ठितमविवासि
तमिति तत्पदं व्याख्यातं भवति । मुनयाऽऽद्यापीत्यर्थे यत्पदं धाताऽऽरुहत्पदं मुनयोऽद्याप्युदीक्षितं भयत्येव न चापुुरिति ध्रुवस्या
नस्य सर्वमुत्प्राप्यत्वमुच्यते इति आतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ देवानिति । ध्रुवा यद्दरुहं प्रविष्टस्तद्धरोः शंशुमा
रकं रुहं देवान् ध्रुवादप्युत्तममुनींश्च विना के मविष्टा न केऽपि किंतु देवास्तु देवा एव । चक्रब्दद्रुवोचोचमनुक्त्येव तद्गता शंशुमा
रकं रुहं गता भवतीत्यर्थः । अनेन भागवतस्थष्टनिशब्दो ध्रुवाचममुनिदेवव्यतिरिक्तमुच्यर्थकं इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥ इति श्रीभाग
वततात्पर्यटिप्पण्यापेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ४-३१ ॥

चतुर्थस्कचतात्पर्यं प्रबोधिन्यच्युतमिया ॥ छलारिनारायणजा भूयान्मध्वेशतुष्टये ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थेभारवत्यादाचार्यविरचितश्रीमद्भागवततात्पर्यस्य टीकायाम्प्रबोधिन्या छलारिनारायणचार्यविरचितायां
चतुर्थः स्कंधः समाप्तः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥

॥ इति: ॐ ॥ श्रीमद्भुवनेश्वर-वार्ताशरामकृष्णवदव्यासामकलक्ष्मीहरयज्ञीवाय नमः ॥ वरीयानिति श्लोकं श्रोतव्यादिषु
 यच्छ्रुतव्यं अथो जात्यमिति प्रथमरूपप्रतिमाध्यायस्य श्लोकस्यु श्रोतव्यजव्यादिविषयमश्रेषु मये यः परो यदा विषयय इत्य-
 तिमस्ते तव मन्त्रः स एष वरीयानित्यथाप्रतीतिमपेक्षिताऽथाहलनान्वयस्य प्रदर्शनेन परिहरति ॥ यः पर इतीति । अनेन
 हे नृप ते त्वया लोकाहितकृद्दिश्य पुसां श्रोतव्यादिषु श्रातव्यजाप्यादिविषयमश्रेषु यः परः । इति हतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्ति
 ब्यभारभियानात् । अत्रेतिशब्दः प्रकारवाची । पर आत्मविस्मयनतना वरीयानिति भागवतवाक्ययाजना मृचिता ॥ १ ॥
 निद्रयेत्यत्र निद्राशब्दस्य नक्तं ह्यित इत्यनेनान्वयप्राप्ति परिहरति ॥ २ ॥ देहापत्येति श्लोराऽज्मस्त्वित्यनेन देहापत्येतिनामत्यतासच्च
 निद्रापदस्य प्रसिद्धनिद्राऽविद्या चेत्यर्थद्वयमुक्तं भवति ॥ २ ॥ असस्त्विति । अनन सता भद्रा समाख्या न भवन्तीत्यनेनः त्रिगति
 मुच्यत इति प्रातिनिरासाय तदनृद्य व्याचष्ट ॥ असस्त्विति । अनन सता भद्रा समाख्या न भवन्तीत्यनेनः त्रिगति
 तत्पदविग्रहः सूचितः । सच्छब्दस्य साधुत्वार्थत्वं कुत इत्यतस्तन्ममाणमाह ॥ सद्भाव इति ॥ ४ ॥ प्रायेणांनि श्वाक प्रायेण
 विधिनविषयतां निवृत्ता इत्यन्वयन नृगुणस्थानं कदाचिद्विधिनपथबद्धमुच्यत इति प्रातिनिरासाय तदभिप्रतारणमाह ॥ ध्यानेति ।
 अनेन प्रायेण मुनयो मननशीला ध्यानिन इत्यन्वयार्थवुक्ता भवतः । अत्रैव श्लोकं नृगुणस्था इति पदस्य नृगुण्यन ज्ञानानन्तादि-
 गुणराहित्येन निर्दितीति नृगुणस्था इत्यर्थप्रातिनिरासाय तदनृता यथावद्वाचष्ट ॥ नैर्गुण्येति । ननु नृगुण्यस्थपस्य मुक्तार्थत्वमुक्तं ।
 तथात्वं गुणानुक्रमेण रसत इत्यदयुक्तं स्यात् । न हि मुक्तानां गुणानुक्रमेणमस्तीत्यतः प्रमाणनव तन्नेत्यति ॥ गतदिति ॥ गतन ।
 साध्वानादिसर्वगुणैर्मन्त्यादिसर्वरूपेषु समत्वात्सामाशब्दवाच्यं ब्रह्म ॥ गायत्र । मध्यम । आन इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अर्थी-
 तवानिति श्लोकार्थे द्वापरादाविन्यस्य द्वापर आदिर्यस्यस्यार्थप्रातिनिरासाय विवभिनमर्थमाह ॥ द्वापर र्थेति । अनन द्वापरश्च

आदिशेति तत्पदविग्रहः सूचितः । ननु तां द्विपथारिति स्यादिति च । इदं कन्दवनापपत्तः । न १ तां द्विपथारिणीति भाव्यमिति वाच्यं । अनित्यमागमशासनमिति परिभाषायाम्नाश्वन्त्यादिभ्रुमागमाभावादात्तादित्युपपत्तः । ऋणान्नितादादादिति कुत इत्यस्तत्र शापकं प्रमाणमाह ॥ व्यास इति । नन्दन ऋणावतारादादा शुक्राऽऽतित्वात्तित्यर्थः इयं ल १ इति यत् । उच्यते । वेदव्यासो भारतभागवतादिकं कृत्वा शुक्रस्याद्य नस्य भागवतादिऽमुपदिश्यानन्तरं अतः प्रसूत्यादित्वात् । शृणुः । तस्यनन्तरं ऋणावतारो जातोतः शुक्रस्य ऋणावतारादादा भागवता यायनमित्यर्थाऽन्न लभ्यत इति । अयमर्थस्तु भारतात्स्यं निर्णय एव ततो दृष्टां कालवल्गात् । भागवतं पुराणमित्यागम्यं शुक्रं तमाशु प्रविशन्न त्रयुव्यासस्य गानार्थमवनीणयय ज्ञानदान विजातीयधृतराष्ट्रात्यादनादिव्यापारनिवारणार्थच्छुक्रादीना ज्ञानदानानन्तरं धृतराष्ट्रात्प्रतिभर्ततः ऋणान्वारस्य अंतराष्ट्रात्स्यन्तरं भावित्वस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चिधीयत ॥ ८ ॥ परिनिष्ठित इति श्लोकार्थं निर्णयम नर्णुष्य तास्मिन्परिनिष्ठितः परिनिष्ठित्वात्तित्य न्यथापतीतिनिरासाय तत्पदमन्वयं यथावच्चाष्ट ॥ परिनिष्ठित इति ॥ अस्य । हरः सकाशात् । अस्य ममत्यर्थः । परि निष्ठितपदस्य निश्चितार्थत्वेऽभिधानं पठति ॥ उदरमिति । ननु यद्यत्र शुक्रपरिनिष्ठितस्य भागवता ययनं व्यर्थं स्यात् । भाग वताध्ययनस्य योक्षार्थत्वान्नोक्षस्य चाययनाभावऽपि निश्चितत्वादित्याज्ज्ञां म्माणत्वं परिहरति ॥ ऋषिन्यादिना ॥ ऋष्यु त्तमाः । उत्तमर्षयः । निर्णयपदस्यार्थो विमुक्तीति । विमुक्तो परिनिश्चिता इति क्वचिपाठः । शुभकर्मव्यति नियसम्पत्ति ॥ ९ ॥ मन इति श्लोकार्थं बुभार्य इत्यस्य शुभकर्मार्थं इत्यर्थेऽतिनिरासाय तदन्वयं यथावच्चाष्ट ॥ शुभाय इति । भावतान्युक्त्या शुभा अर्थो निवारार्थकैश्चर्यादिवद्गुणरूपा यास्मिन्स तथा तास्मिन्निति विग्रहः सूचितः ॥ १० ॥ मना निर्विषयमिति श्लोकार्थं निर्विषयं विषयशून्य मनः युक्त्या संयुज्यत ततः किञ्चिदपि न संस्मरदिति मततः सर्वथा विषयाभासः सर्वथा स्मरणाभाव उच्यत

इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्सम्बन्धव्याचष्ट ॥ विशेषेभ्य इति । निर्गत्य स्थितिमिति शेषः । तत्रैव । भगवन्त्येव ॥ युक्त्वा ।
 संयुज्य । अन्यत् । हरेरिति शेषः ॥ १९ ॥ आच्छ्विति श्लाकार्थे भद्रपदस्य निःश्रयस शिबं भद्रमित्यभिधानानिःश्रयसाय
 त्वत्रान्निरासाय तदनुद्य व्याचष्ट ॥ भद्रमिति ॥ २१ ॥ यथेति श्लोके धारणा यथा संघर्षेन तथा वद । यत्र यस्मि
 न्संघर्षते तं वद । यादृशी मनोमलं हरेचादृशी वदेन्यथाप्रतीतिनिरासाय यथा यत्र यादृशीति पदत्रयस्थप्रतिपदिकरूपयच्छब्दाद्य
 माह ॥ यच्छब्द इति । स्वोक्तार्थ श्रौतभयोगाभिधानाभ्या दृश्यति ॥ यतश्चोति । यच्छब्द इति च । अतन यथा कथ
 केन साधनेन । यत्रकुत्ररूपा यादृशीकीदृशी किं प्रकारा धारणति पदत्रयस्यार्थ उक्तो भवति ॥ २२ ॥ एतन्प्रश्नत्रयपरिहाराय
 शुको जितासन इत्यादिकमुवाच । तत्र केन कः प्रश्नः परिहृत इति न ज्ञायतञ्जस्तस्य प्रश्नत्रयपरिहारकत्वं विविच्य स्वयं
 दर्शयति ॥ यथेत्येत्यन्यादिना ॥ इत्यादि । पूर्वार्थ । परिहारकमिति शेषः । यत्रयस्य स्थूल इत्याद्युत्तरार्थ । परिहारकमिति
 शेषः ॥ २३ ॥ विशेष इत्यादिपदेन पातालमेतस्य हि पादमूलमित्याद्युत्तरार्थं गृह्यत । तन पाताल्यादिजनकतदाश्रयपाद
 मूलत्वादिप्रकारा धारणेत्युक्त भवति । विशेषपदस्य वैशेषिकार्थाभिमतत्वाविशयार्थव्यभिचारात्परिहारात्तदाश्रयपाद
 विवक्षितमर्थमाह ॥ विशेष इति ॥ २४ ॥ आढकांशे इति श्लोकः।स्मिन्नाडकाश शरीर भावान्स्ति त इति ब्रह्मात्म्य साक्षाद्भव
 च्छरीत्वमुच्यते । तनु ममाणवाधितमित्यतः ममाणनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ शिलावदिति । शिलावत् शिलावदव । दृढः प्रतिभा ।
 न तु साक्षादेहः ॥ सावृत्तिः । आद्यनिभिः पृथिव्याद्यावरणैः सहितः ॥ तत्तत्रत्वात् । ह्यर्थात्तत्त्वात् । चञ्चला निरतिष्ठा
 निरवध इत्यादिममाणसिद्ध दुःखादिसर्वदोषाविदूरत्वसमुच्चयार्थः । अस्मिन् श्लोक वराजान्द्रस्य चतुष्टुवार्थत्वत्रातिनिरासाय
 ममाणनैव विवक्षितमर्थमाह ॥ आढकांश इति । अनेन विराट्संबन्धी विराट्पानः वैराजः । विशिष्टः सर्वात्मिः राजा ।

विरा विराट् विराट्वं वीरान इति वीरानपदस्यार्थद्वयमुक्तं ॥ २५ ॥ पातालाभित्याशुत्तरत्रये पातालादिजडानां साक्षाद्विष्णु
पादश्यांत्वच्छ्रयते । तत्र भ्राणवाधितमित्यतः स्वयं विवशाभेदन तदभिमतार्थमाह ॥ प्रतिभेति ॥ प्रतिभापेक्षया । ब्रह्मा
दख्यहरिप्रतिभापेक्ष्य ॥ अंगानि । पातालादीनि साक्षात्पादभूलादितर्दगानि । स्वरूपापेक्षया । तदतगतभागवत्स्वरूप
भोक्ष्य ॥ तज्जानि । पातालादीनि हरिपादभूलानि ज्ञातानि । तदाश्रितानि च । न तु साक्षादगानीत्यर्थः । ननु गौरिक्षिणी
चक्षुरभूततां इत्यत्र चक्षुर्जातत्वोक्तस्य सूर्यस्य पुनर्दंष्ट्राज्जातत्वाक्तिरयुक्ता । न ह्यकस्याभयजन-यत्वञ्चभयाश्रितत्वं च समवतीत्यत्र
आह ॥ बहुरूपत्व्यादिति । आदिपदेन कस्तस्य भेददृष्टव्यौ च मित्रो भक्तस्तु चंद्रमा इत्यादिकं ग्राहं । प्रतिभापक्षयत्यादिस्वाक्तायै
भ्राणमाह ॥ प्रतिभेति ॥ स्वरूपतः । भावस्वरूपापेक्षेत्यर्थः ॥ तदाश्रितानि । भगवदंगाश्रितानि त ज्ञानानि च ॥
बहुत्वतः । बहुरूपत्वतः ॥ बवंगसत्त्वं । बवंगजातत्वं तदाश्रितत्वं चेत्यर्थः ॥ २६-२१ ॥ इति श्रीभागवतात्पर्य
टिप्पण्यो प्रथमोऽध्यायः २-१ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शब्दस्य हीति श्लोकेऽप्यर्थैर्निर्णयार्थेनाभिप्रेक्ष्यायति एषः शब्दस्य ब्रह्मणो वेदस्य पंथा मार्गो । तत्र
मार्गेऽर्थाच्च विदत इत्यन्वयार्थेनातिनिरासाय सम्मान्यं दर्शयन्नादौ एष इत्येकदश व्याचष्टे ॥ एष इति । अत्र एष इत्यस्य
हर्षकत्वकथनेन शब्दस्य ब्रह्मणो वदराशेः एषः हरिः पंथा इत्यन्वयः प्रदर्शितः । तदा यदपार्थेभ्ययति तत्रार्थाच्च विदत
इत्यन्वयप्रदर्शनेन । यत् इन्द्रादिकं । अपार्थेनाभिः इन्द्रादिनाभिः । ध्यायति । तत्र इन्द्रादौ । अर्थान् तत्रामार्थानि । न विदत ।
इन्द्रादौ इन्द्रादिनामार्थभूतपार्थैर्भयदिक नास्त्यतो नैन्द्रादिरेन्द्रादिशब्दवाच्य इत्यर्थः सूचितः । तत्र पंथा इत्यस्य धुरन्ववाच्य इत्यर्थे
उक्तो भवति ॥ २॥ नन्वेवं चेद्विद्रादिशब्दैरेन्द्रादिव्यवहारो न स्यादित्याह्नकापरिहाराय अतः क्वचिरिति भागवतश्लोकः प्रवृत्तः । तत्र

प्रतिपञ्चिद्विप्रतिपत्तिनिःसाय प्रमाणैवेव व्याहृत्यस्तैवेव प्रमाणेन शब्दस्य इति पूर्वश्लोकस्य स्वाकार्थं दृश्यति ॥ सर्वनामेति ॥ सर्व
 नामा ॥ परम्बुल्यहृष्येति शेषः । न तु नैव परम्बुल्यतयोति शेषः । किन्तु ॥ यावदर्थस्तु ॥ यावदर्थ एव । यावानर्थो व्यवहाराख्यप्रथा
 जन यस्य स ह्यथा । व्यवहाराख्यप्रयोजनेच्छैवे स्मरन्त्यात् ॥ इन्द्रादिशब्दानां मुख्यहृष्येन्द्राद्यर्थत्वं स्मरत् ॥ अन्यथी । मकारातर
 णेन्द्रादिव्यवहार सिद्धं सतीन्द्रादिशब्दानां परम्बुल्येन्द्राद्यर्थत्वं यदि स्मरेच्छहिं ॥ स्वात्स्महा भवेत् ॥ स्वस्य नगरातिप्राप्तिरूप
 नागकर्ता भवन् । स आत्महति क्वचित्पाठः । तत्रात्स्माहा परमात्महृष्यर्थः । अत्र स्मरस्तु यावदर्थः स्यात्स्मरन्त नतः यावदर्थः
 यावानर्थः व्यवहारप्रयागेन यस्य स तथा । व्यवहारच्छुब्रच्छहिं नामस्तु कविः इन्द्रादिनाम्नाम्बुल्येन्द्राद्यर्थस्मरणान्स्यादिति भाग
 वत्वाख्य व्याख्यातं भवति । अन्यथा स्वात्स्माहा भवेदित्यनेन अन्यथा इन्द्रादिशब्दानां मुख्यहृष्येन्द्राद्यर्थ-वागीकाररूपमकारातर
 णार्थे व्यवहाररूपप्रयोजने सिद्धे सति तत् तत्रेन्द्रादिशब्दपरम्बुल्यार्थत्वे न यत्वेत् स्मरणरूपं यत्न न कुर्यात् । यत्स्मरेन्द्रादीनां द्रष्टादि
 शब्दपरम्बुल्यार्थत्स्मरणे परिश्रमं परितः श्रमं समीक्ष्यमाणः पश्यति स्वात्मनाम्बुल्यपरिश्रमवान्भवत्यता न यतनति भागवतवाक्य
 व्याख्यात ॥ ३ ॥ नं निर्धृत इति श्लोकार्थे नियतार्थ इत्यस्य नियतः परिसिताडर्था द्रव्य यस्म्यन्वर्थभ्रातिनिःसाय विव
 क्षितार्थभाह ॥ गताभिति । अहाभितः प्रत्य एतं परमात्मानं ॥ अभिसंभूतिनास्मि । अभितः सम्यक् प्राप्तवानस्मीति ॥
 नियतः । निश्चितः । अर्थः प्रयोजनं यस्य स तत्त्वर्थः ॥ ६ ॥ स सवीवदिति श्लोक यथा सुप्तजनश्रिता तथागमिति
 दाष्टात्किञ्चुकारस्य दृष्टान्तवाक्यस्यासंगतत्वाभितिः । तथा आत्मपरस्य जीवार्थत्वभ्रान्तिश्च । ता प्रमाणनव परिहृति ॥ यश्चिन्ति ।
 अमृतशब्दार्थः ममुरिति । मकर्षेण भवतीति प्रबुध्योक्तः । तु विषयेण । एकः मुख्यः । ऋः इति । स्वयम्बुक्तः सन् ऋन्मुक्ता
 यथा पश्यति एव स्वयं नित्यदृक् सत् बहूनाम्बान्जीवान् । उपलक्षणमेतत् । सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः । अनन स प.क.ः सुरगः

सर्वोक्तमः अत्वा व्याप्तः प्रशुभिः यथा सुप्रजनसिता एवं । सर्वैकित् सर्वं वृत्ति । यागतवत्स्यं यापयानं तन हरस्य सुत्या
 दिःसर्वबीवावस्थापरत्नं च मृचितं । इतः सुप्रसिद्धत्वं श्रुति चाह । स्वप्नेनेति । अमुष्मः । परमात्मा शारंग । जातवत्कवचन ।
 शारंगीरान् जीवान् । स्वप्न स्वप्नावस्थया । अभिप्रहृत्य । संबद्धश्च । सुप्तास्तान् । अभिचारशीति अमिता जानातीत्यर्थः । अस्मिन्नेव
 श्लोकः सुभूतसर्वसत्यशब्दानां क्रमाज्ज्ञातवजगदात्मकत्वयथार्थत्वाथमतीतिनिरासाय प्रमाणत्वे तदर्थोद्देश्येस्तन्नव प्रमाणन उद्यत्त
 स्वादेध्यादिशब्दार्थं च दर्शयति ॥ यथेष्टेति ॥ यथेष्टमवनात् । आविर्भावित् ॥ केवलसारत्वात् । अत्यतश्रुत्वात् । अनन
 सच्छब्द उच्यते इत्यादिति प्रमाणादतिशयन सञ्चलमः सत्य इति सत्यशब्दार्थं उक्ता भवति ॥ ७ ॥ ईक्षत चितामयाभिनि
 श्लोकार्थे चितामयमित्यस्य चितास्वरूपमित्यर्थेऽतीतिनिरासाय तदर्थं यथावद्वाच्यत् ॥ विनेति । अनन चिताया प्रनस्य तज्जन्य
 फलस्य च पर्यं प्रथमं निवामप्रभिति तत्पदं व्याख्यात । स्वाकार्थं प्रमाणत्वं स्पष्टयति ॥ यस्मादिति । सचिक्ता यातः ।
 चिक्वितं चितान्जन्यफलं ॥ १३ ॥ तावत्स्थवर्षाय इति श्लोकार्थं पुरुषस्य हरः स्थवीया व्याप्तं रूपं स्मरतेति स्थवीयपदस्य व्याप्तरूपा
 र्थेत्वात्प्रतिनिरासाय विवक्षितार्थभाह ॥ स्थवीय इति । इत्यादि इत्यादिनेकं ॥ १५ ॥ क्तारे चेति श्लोकार्थं जितासुमित्यत्राहु
 पदं न मुल्याहृत्ययोषाहृत्य संप्रत्यय इति न्यायन सुरयवायुबान्यस्तस्य सर्वदेवत्वमस्यापासासकजितत्वमुपपन्नमित्यतः प्रमाणनव
 त्वात्तत्पार्थभाह ॥ अक्त्वेति ॥ १६ ॥ मनश्चेति श्लोक एता बुद्धि श्रवणं जीव तं जीवमात्मानि परमात्मानि भान्मान परमा
 त्मानं आत्मानं मस्यवरुण्येत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणत्वं ज्ञादिपदत्रयस्यार्थभाह ॥ जीवस्य इत्यादिना । जीवस्यः
 जीवबुद्धरक्तस्यः हृद्गतः देवहृदि गतः । तु विवक्षण । आत्मति भण्यत । न इवलं जीवबुद्धेः एवात्मति भण्यत किंतु व्याप्ताऽपि
 हरितित्यपिशब्दार्थः । अस्मिन्नेव श्लोकं श्रवणं एतां निनयदित्यादिना बुद्धयादः श्रवणद्वारां नयनमुच्यत । तदयुक्तं । न ह्युपसक्तो

बुद्धिं स्रेयज्ञे हरी तं हरिमात्मनि हरा ननु शक्नातीत्यतः प्रमाणेनैव नयनशुद्धार्थं विविच्य दर्शयति ॥ हराविति ॥ अन्यत्र बुद्ध्यादा ।
 तन्निवमयेति भ्रुवप्रधानो निर्देशः । आदिपदेन तल्लयां ग्राह्यः ॥ १७ ॥ न यत्र काल इति श्लोकार्थे न यत्र काल इत्यनेन
 वैष्णवे पदे क्षणलवादिकालाभाव उच्यते । सांख्यपक्षः । क्षणादिकालस्य दक्षतो व्याप्तत्वेन प्रवाहतो नित्यत्वेन च वैष्णवपदोऽपि
 सत्त्वादित्यतस्तत्पदमनर्थ यथावद्भाष्ये ॥ काल इति स्वोक्ताये प्रमाणं वदंतेनैव प्रमाणेनान्येषामपि कालशब्दवाच्यत्वमाह ॥
 हरिश्चेत्यादिना । अननं शुक्तां वायुनास्तीति द्योतितं ॥ १८ ॥ नाभ्यां स्थितमिति श्लोकार्थे उदानागत्यस्य उदानास्य
 वायुगमनेनेत्यर्थं भ्रूतिनिरासायानुवादपूर्वकं विवाक्षितमर्थमाह ॥ उदानेति । अनेनोदानस्य गतिर्गमनं यस्या ब्रह्मनाडां सा तथा
 तयेति पदविग्रहः सूचितो भवति । स्वांकार्थं श्रुतिमाह ॥ अर्थति । उदानं एकया ब्रह्मनाड्योर्ध्वमायातीत्यर्थः । अमिमेकैवार्थं
 स्पष्टं प्रमाणमाह ॥ प्राणापानावित्यादि । वर्ततः वर्ततः सत्त्वापूर्वका विधिरित्य इति परिभाषया वर्तत इति साधु । सर्वत्र सर्वेषु ।
 संधिषु नाहीसंधिषु । सर्वत्रैव नाहीषु संधिषु चत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्थित्वा सुदृतेति श्लोकार्थे परगत इत्यर्थ पर परमात्मान गतः
 प्राप्त इत्यर्थं भ्रूतिनिरासाय विवाक्षितमर्थमाह ॥ परमिति । पर परमात्मान । गत्यर्थोना ज्ञानार्थत्वमभिप्रेत्य चित्तयाक्रियुक्तं ॥ २२ ॥
 अष्टाधिपत्यमिति श्लोकार्थे उक्तान्तां योगी ॥ गुणसंनिवाय ॥ गुणाना ज्ञानभक्त्यादिगुणाना सम्यङ्निवायः । वा गति
 गंधनयोरिति धातोः । स्थितियेस्मिन्शुक्तस्थाने तच्चथा तस्मिन् । मनसा इंद्रियैश्च सहैव गच्छेदियुक्तातस्य जडैर्द्रियैः सहव श्रुक्तिप्राप्ति
 रूच्यत इति भ्रूतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ चिन्मात्राण्यिति । चिन्मात्राण्येवमशब्दसंबन्धः । अन्यदा तु
 संसारत्वस्यार्था तु । स्वरूपतो विभक्त्यानि विगतभद्वति । अभिबान्ति कचित्पाठः । ताव्यव चिन्मात्रेद्रियाण्यव । जडयुक्तानि
 जडैर्द्रिययुक्तानि मन्वीत्यर्थः ॥ २३ ॥ योगेश्वराणामित्यादि श्लोके त्रिलोक्या बहिर्या योगेश्वराणा गतिमाप्नन्ति नां गति

कर्मभिर्नामुंतीत्यन्वयपूर्त्वां पवनांतरात्प्राति श्रवणैकवचनात्तदस्वान्वित्प्रातिनिरासायशोषिताऽथाहारोणन्यं दर्शयंतस्य विन-
श्रिताथैश्वरमाह ॥ पवनस्येति । द्यौर्वाव विद्युत्प्राति वायुमुपगम्य तैवैव श्रम गच्छतीति श्रुतिमनुष्ठृत्य पवनश्रांतरात्मा चेति
दंडसमाप्त उक्तः । तत्र पूर्वव्याख्यानेऽत्रात्मपदेन हरिप्रोक्तः । द्वितीयव्याख्याने तत्पदेन चतुस्रोऽसौ ब्राह्मः । इदं व्याख्यानद्वयं
ममतीकालंबननाभिमायेण ज्ञातव्य । एवं पवनांतरात्प्राति स्वयं व्याख्याय तत्र ममाणं वदंस्तेनैव ममाणेनोचिरति
श्लोके सम्प्रव्यवहारे ॥ ईयुरित्यादिना । मुल्या अपतीकालंबनाः । तदन्ये प्रतीकालंबनाः । अनेन यः पवनांतरात्मा
पवनश्रांतरात्माऽर्जिन्यामको हरितं हरि शोभश्रणाप्रतीकालंबनानां गति । गम्यत इति गति । गम्यमाणन्ति । यः
पवो वायुश्रांतरात्मा चतुस्रुक्तश्च तं पवनं विरिचं च शोभेश्रणां प्रतीकालंबनानां गति गम्यमाणन्ति । ता गति गम्यं हरि वायु
वा । येऽक्कास्ते कर्मभिर्नामुंति . गतीति भागवतवास्यं व्याख्यातं । पवनांतरात्प्राति पदस्य द्वितीयव्याख्यानपक्षे दंडकचन्द्रवा
ङ्मसुस्रकल्लोने भाव्यं तदभावेन यत्सुल्लं तद्वत्येनेति ज्ञातव्यं ॥ २४ ॥ वैश्वानरमिति श्लोके योगी हरस्व
स्तादपरिष्टात् हरिमात्प्यन्तरं शैशुमारचक्रं मयातीति हरिमात्प्यन्तरं शिशुमारमात्प्युच्यत इति प्रातिनिरासाय तेषा पदाना विव-
क्षितमन्वयं दर्शयति ॥ हरेरिति । तदुस्तादिति पदमसंगतं स्यादित्यतोऽव्याहृतपदेन तस्य संगतिमाह ॥ वैश्वानरेति ।
वैश्वानरात् । उदस्तात् उपरिष्टात् । विद्यमानं शिशुमारं चक्रमिति पूर्वोक्तान्यः । अनन भागवते वैश्वानरादिति शः
पूर्णाय इति द्रुचितं । अस्मिन्नेव श्लोके विहायसा हृदयाकाशेन गतो योगी सुषुप्तया ब्रह्मपथेन वैश्वानरं याति । अथ तस्मा
त्प्यन्तरं विद्युत्कल्कः शैशुमारचक्रं मयातीति वैश्वानरलोक एव पापत्यागो भवतीति प्राति ममाणेनव परिदुःखं त्वं ममाणेन
स्वोक्तान्वयं दृश्यति ॥ वैश्वानर इति । वाशब्दोऽधिकारिभेदेन व्यवस्थितिकल्पे । किंसुप्तः शिशुमारः ॥ २५ ॥ वैश्वानर

पितृको वैश्वानरः क इत्यपेक्षाया तं दर्शयितुं योऽन्यः पचतीति श्लोकः प्रवृत्तः । तत्र स वैश्वानरा देवानां पितृणां हुनेन
 मार्ग इति वैश्वानस्य देवादिमार्गलक्ष्यते । तदयुक्तं । न हि देवादया वैश्वानरमार्गेण गच्छतीत्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थ-
 माह ॥ पितृयानमिति । पितृयानं पितृयुगांयनेन मार्गेणैति पितृयानं । एवं देवयानादिसंब्द्धार्था ज्ञेयः । इति त्रिविधमार्गेण
 गच्छन् । देवादिकं प्रतीति श्रेयः । वैश्वानरं याति । तस्मात्स वैश्वानरो मार्ग इतीरितः । अनेन सोऽभिर्देवाना पितृणां हुनेः
 ज्ञानपूर्णस्य ब्रह्मणश्च मार्गः मार्गे स्थित इति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ २६ ॥ देवयानमिति श्लोकं पिण्डाभिरिडाभिः
 सुषुम्नयेति विशेषणत्रयस्य विशेष्यादुक्तेरन्वितञ्चाति यथा पिण्डाभिः पिण्डलवर्णाभिरिडाभिरिति विशेषणविशेष्यभारञ्चाति च
 प्रमाणेनैव विशेष्यप्रदर्शनेन परिहरति ॥ वक्षिणा इति । नाड्य इति पदस्य दक्षिणा वामा इति पदद्वयेनान्वयः । पिण्डाः
 पिण्डलशब्दवाच्याः । इडा इडापदवाच्याः । मध्यमा । नाडीति श्रेयः । अत्र नाड्या इति बहुवचनपदेन दक्षिणवामनाडीनां
 बहुत्वोक्त्या श्लोकेत्येकवचनपदेन मध्यमाया एकत्वोक्त्या च । अतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेकेति
 श्रुत्यर्थः संसृहीतो भवति । तेन दक्षिणनाडीनां पचाश्रत्वं वामनाडीनां पंचाश्रत्वं च सूचितं । तेन बहुवचनोपपत्तिरिति भावति ।
 अस्मिन्नेव श्लोकेऽज्ञानि रात्रीरित्यहोरात्रिपदयोः प्रसिद्धाहोरात्रित्वञ्चाति तथा देवयानं पितृयानमित्यनयोर्वच्यर्थञ्चाति च प्रमाणे
 नैव तदर्थकथनेन परिहरति ॥ देवयानस्येति । देवान्नाति यानस्य गमनस्य मार्गे स्थिताः । देवा इति श्रेयः । एवं ह्युत्तरत्रापि
 ज्ञेयं । अत्र मार्गस्य पृथगुक्तत्वात् यानशब्देन गमनमेव न तु मार्गः । यानं गर्तो वाहनं चति विश्वकोशोक्तैः । अनेन भागवते
 देवयानमिति प्रथमा षष्ठ्यर्थः । तस्यान्तरं मार्गस्या इति श्रेयः पूरणीयः । पितृणां कियस्यान्तरं यानस्य मार्गस्या इति शेषश्च
 पूरणीय इत्युक्तं भवति । अत्रैव श्लोके शतायुषेत्यस्य अतवर्षायुष्यत्वञ्चातिनिरासायाभिधानेनैव तदर्थमाह ॥ शतायुरिति । एव

चक्रवर्दी परस्परसमुच्चये । कालिकं मरणं च परमाञ्छ्वित्त्रिंशुल्यत्वेन वर्तनाभावात् श्रुतायुः पदेनोच्यत इत्यर्थः । एवं प्रमाणेन पदार्थमुक्त्वेदानीं स्वयं वाक्यार्थमाह ॥ पिंजालाभिरिति । श्रुतायुषा कालिकमरणेन । देवयानं देवयानमार्गस्थितं दर्वं । पितृयानं पितृयानमार्गस्थितं देवं । सुपुत्रया देवपथेन । शोचिषेत्यत्र देवयानमार्गत्वेनोक्तायाः सुपुत्रया विबुधता सुपुत्रपत्यनेन विबुधतापार्श्वान्मुच्यते । तैर्नक्षत्रा एवोभयमार्गत्वेन्निति प्रमाणत्वेन तदर्थक्यथेन निवारयत्येतेनैव प्रमाणेन देवयानपितृयानमार्गं याचक्रापिलोडाकाण्डयोर्देवयानपितृयानयोरपि योगेन वृत्तिं च दर्शयति ॥ विबुधत्वेति । यतो ब्रह्मयानात् । अनेन विशेषणं सुखं यस्य सकाशादस्ति तद्विबुधत्वं तस्य भावस्तथापि पदविग्रहः । नामग्राहणे तदेकदशग्रहणमिति न्यायश्च रूपः परस्य तस्य पत्नं च मूर्त्तिनं भवति । पिंजाव्यसुखदमित्यनेन पिंजं सुखं लाति । ला दान इति धातोः । ददातीति पिपालति पदविग्रहः सूचितः । एवं मार्गाः । देवयानादेरिति शेषः ॥ २७ ॥ ताद्विश्वनाभिमिति श्लोके विश्वनाभिं विश्वस्य नाभिरूपं विष्णास्तादयमिति हरिरुपस्य जगन्नाभ्याख्यामथवरुषरूपत्वमुच्यते इति श्रौतिनिरासाय प्रमाणेनैव तं श्लोके व्याचष्ट ॥ अशोभेति । विश्वनाभिमित्यस्यार्थञ्चोपनगदाधार इति । त्वां नत्वा परसं पदं यतीत्यन्वयः । अस्मिन्नेव श्लोके मल्यायुषो विबुधा यन्मतिपत्ररूपे तद्विश्वनाभिर्मुपैतीत्यन्वयश्रौतिनिरासाय स्वयं सम्यगन्वयं दर्शयति ॥ ताद्विष्णोरिति । अनेन योगी तद्विश्वनाभिं विधाधारं विष्णो रूपं प्रतिपद्य यत् यत्र लाके करुणायुषो विबुधा रमते तं महलोकमुक्तेति श्लोकावन्वयः भवति । न मल्यायुषा यत्र लाके रमते स महलोकः । इतोऽन्यलोका एव न स्यादित्याहंका प्रमाणेनैव परिहरति ॥ मन्दन्तरेति । स्वर्गाः मूर्गलात्मस्थाः । कालिका कालायुषुषः । आब्रह्मणः चतुर्मुखदेहलयाभं मयादिद्विष्टैरुर्ध्वः । जनायाः जनालोकादिस्थिताः । आदिपदेन तपःसत्यलोकयोर्ब्रह्मणं । महलोके ये वरा उत्तमाधिकारिणस्तेऽपि आब्रह्मण इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अशोभन्तरेत्येति श्लोकं पार

मधुर्धं विष्णुर्धं निर्वीति नितरां यातीति प्रलयकाले विशिष्य सत्यलोकप्राप्त्युक्त्या विज्ञापविधिः शेषनिषध गमयतीति यायन
 चिष्णुलोन्मास्तिदा नास्तीति भ्रातिर्भवाति । तां प्रमाणैर्नैव सिंहबालोक्तन्यायेन परिहरस्तनव प्रमाणानान्यप्रमेयविज्ञाप च दर्शयति ॥
 विष्णुलोकमिति । एके अधिकारिणः । हरराज्ञया । तदेव प्रलयकाल एव । विष्णुलोकं याति । अपरेऽपि कारिणः । हरराज्ञय
 कालानरे विष्णुलोकं याति । केचिदधिकारिणः अपूर्तेः साधनस्सेषदपूर्तेर्हेतोस्तत्पूर्थमन्यलाकषु जनादिलोकेषु । महान्यव कालत-
 विष्णुलोकं याति । एते सर्वेऽप्यधिकारिणो ब्रह्मणा सहैव । मुख्यत लिगभोक्तो भवतीत्यर्थः ॥२०॥ न यत्र शोक इति श्याक ऋत
 इत्यस्य दुरतदुःस्वभावदर्शनाहते विनेति विनार्थत्वभ्रातिनिरासायाय विवाशितमथमाह ॥ ऋते इति । अननयव ऋते इत्यन्वयः मृचितः ।
 अत्रैव श्लोक कृपयाऽनिदं विदामित्यत्र नितरा ददातीति निदं ब्रह्मविदां ज्ञानिनां इति पदपदार्थभ्राति निराकर्तुं पूर्वकृतानेकार्थं
 परामर्शरस्येदंशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तप्रकृतार्थपरामर्शकत्वं दर्शयति ॥ अनिदमिति । अत्रैव श्याक दुरतदुःस्वभभवति पदस्य
 दुरतदुःस्वस्य प्रभव इति विश्रहभ्रातिनिरासाय विवाशितविग्रहं दर्शयति ॥ दुरंतेति । अनानिद विदा दुरतदुःस्वभभावानुन्शीतान
 कृपया दयया यश्चित्तोदां मनोव्यथा साऽपि सत्यलोके नास्तीति भागवतवाक्य व्याख्यान भवति । क्रिययति भागवते क्वचि
 त्याठः । तत्र क्रियया जातदुरतदुःस्वभभवानुदर्शनात् । यश्चित्तोदः सोऽपि यत्र नास्तीत्यन्वयः । नन्वव चत्तहि सत्यलाक
 स्थाना मुक्तसाम्यं स्यादित्याशङ्कां प्रमाणैर्नैव परिहरति ॥ सर्वदुःखेति । चोऽवधारण । सर्वदुःखविहीना इत्यनेन सव-यते ।
 ये मुक्तस्ते सर्वदुःखविहीना एव । जनाद्येषु जनस्तपःसत्यलोकेषु स्थिताः । अमुक्तस्तु प्रायशास्ताम्नाः सर्वदुःखविहीनाः ।
 तत्रापि सत्याया विशेषेण तु विशेषेणैव तादृशा इत्यर्थः । अत्र जनाद्येष्विमुख्या भागवत ऋतपटं जनतपालाकापलक्षकमिति
 मृचितं ॥ ३० ॥ ततो विशेषमिति श्लोके ततस्तदनंतरं विशेषं विशिष्यतेऽन्नति विशेषाभ्याधारणमन्तं प्रतिपद्यत्यर्थभ्राति

निरासाय पदद्वयं यथावद्वाच्यम् ॥ ब्रह्मणोति । अनन ततस्तन ब्रह्मणा सह विज्ञापं पृथिवी प्रतिपद्यति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तथा तस्मिद्धृतीयायं दृतीया च सहायं इति सूचितं । अस्मिन्नेव श्लोकं तत्तात्पर्यस्य तेन स्वतन्त्र्यवधानं । तथा व्योतिर्भयं इत्यस्य व्योतिर्विकार इत्यर्थभ्रान्तश्च निरासाय पदद्वयमनूय व्याचष्ट ॥ तेनेति । पृथिव्या आत्मना अंतर्निधायकत्वं । अनेनेति दृतीया पृष्ठवयं । तन तस्य । तस्य विज्ञायाख्यापृथिवीपदार्थस्य । आत्मनाऽऽंतर्निधायकत्वं । तथा व्योतिर्भयः प्रधानं यस्य स तथा चेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । अस्मिन्नेव श्लोके आत्मालिंगमित्यस्य आत्मनो हरेर्लिंग । लिंगं इरीऽसुहृष्टमित्यभिधानात् । शरीरमित्यर्थभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणद्वयद्वयत्वं विन्दं यस्मिन्भूताकाशे तत्तथेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । भूताकाशे सहस्रापित्यन्वयः । अनेनात्मनो लिंगं सर्वगतत्वादिरूपं विन्दं यस्मिन्भूताकाशे तत्तथेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । भूताकाशे हरिवत्सर्वगतत्वान्भावमाभिधेयं निचित्तददृशमिदुक्तं ॥ ३१ ॥ ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भय इत्यारभ्य स वै पुनर्नेह विषयत्वेऽन्त्यंतं श्लाकेषु योगिनः केवलं जडपृथिव्यादित्दभिमानिभिरैव सह जडाबादिदभिमानिष्वेव भवश्च उच्यते इति भ्रान्तिनिरासाय देहलीपदीपन्यायेन मध्ये संभ्रतसूक्ष्मैर्द्रियसंनिकर्षादिति श्लोकः पृष्ठचः । तस्य प्रमाणैरेव तात्पर्यार्थं दक्षयस्तेनैव प्रमाणेन सर्वश्लोकातर्यमाह ॥ ज्ञानिन इत्यादिना । पार्थिवं पृथिवीत्दभिमानिश्च । परमात्मानमिति पदं वारिस्थमित्याद्युत्तरपदेऽपि संबधनीयं । तेन अग्निस्तेन हरिणा सह । तेन हरिणैव । वायुर्गं हरि । नीताः प्रायिताः । एवं पूर्वोत्तरं च व्याख्येयं । अनेन या भावते प्रतिपाद्येत्यादिना ज्ञानिन पृथिव्यादिप्रवक्षे स्मात्तन्भ्रान्तिनिरस्ता । ज्ञानिभोक्षोऽथ निवर्णमिति गीताभाष्यद्वितीयाध्यायोदाहृताभिधानात् । अज्ञाता अमुक्ताः ज्ञाता मुक्ताः संकथमानास्तथाभूताः ज्ञानिभूताः । भागवतस्य प्रायेणेत्यस्य कृत्यमाह ॥ येषामिति । यथा महात्मनां च वाग्वह्निनां पदात्तापेक्षाऽस्ति ते पुनराहृत्तिं यति । तदन्तरं ज्ञानि

नोऽधिकज्ञानिनो भूत्वाऽनाद्यविमपि यांतीत्यर्थः । निरामयाः सर्वोत्तमाराहताः । असंमृदाः सर्वात्मना मोहरहिताः । ज्ञानिनः
 प्रलये सर्वे इत्यादिब्रह्मतर्कं सर्वज्ञानिन इति सर्वशब्दग्रहणज्ज्ञानिमात्रस्य साक्षादेव पृथिव्यादिस्थितभगवत्प्राप्तिरुच्यते इति प्रतीति
 प्रमाणैव परिहरंस्तैरेव प्रमाणेन पृथिव्यादिस्थितहरिविज्ञानमा दर्शयंस्ततो विज्ञाननामानमित्यादिब्रह्मतर्कौक्तमतं दृढयति ॥
 शून्यशुभित्यादिना । अन्यादीत्यादिपदेन वाक्याकाशे ग्राह्ये । तेषु सस्थितं हरिं प्राण प्राणनामानं मानस मनःस्थितं मन
 आदिष्टं मन इत्यादिष्टं । एतादृशं हरिं क्रमशो देवता याति । अत्र देवतास्वपि मध्ये । केचिद्ब्रह्माद्या एव साक्षादेवं हरिं याति ।
 तदन्ये ब्रह्मादिभ्योऽन्ये । क्रमशो परान् स्वसोत्तमानन्यान् । माय तद्वारा । एन हरि । यातीत्यर्थः । क्रमशोऽवरानिति
 क्वचित्पाठः ॥ ३१ ॥ घ्राणेनेति श्लोकस्य ज्ञानिनः प्रलये सर्वे इत्यादिब्रह्मतर्कवाक्येनाव्याख्यातत्वात्प्रतीतिविमतीनिरासाय
 प्रमाणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ पंचेंद्रियैरित्यादिना । पंचेंद्रियैरुच्यते येषु विषयास्तानास्त्रिंशन् भानसांश्र्च धनसा एष्टुच्यथाश्च ।
 प्राप्त्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ स भूतसूक्ष्मेन्द्रियेति श्लोकस्यब्रह्मतर्कवाक्येन व्याख्यातस्याप्यन्वयपूर्वकपठ्याख्यातत्वात्स्वयमन्वय
 पूर्वकमाचष्टे ॥ भूतसूक्ष्मेति । समुद्भूये तथाऽऽधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यते इति गीतातात्पर्येदाहृतशब्दनिर्णयारथाभिवानानात्र
 चशब्द आधिक्ये । भावानित्यनेन सवच्यते । निरवधिक्यपयादिषड्गुणवानित्यर्थः । भूतसूक्ष्मैन्द्रियैः सहत्यन
 भूतसूक्ष्मैन्द्रियसचिक्षुर्षादित्यस्यार्थ उक्तो भवति । अत्र श्लोके सनातन इत्यस्य नित्य इत्यर्थप्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थ-
 शुक्त्वा तत्र प्रमाणं पठति ॥ नादवत्त्वादिति । महताऽऽऽरभ्येत्वादिना शृणुन । नादेन शब्दरूपेण वदादिना सहिता
 यतोऽत इति शेषः । नादेन सहित इति क्वचित्पाठः । अनेन नाद एव नातने तेन सहितः सनातन इति तत्पदविग्रहः सूचितः ।
 तथा तृतीयोऽतिशय इति सूत्रादतिशयार्थे दकारस्य तकार इति सूचितं भवति । अस्मिन्नेव श्लोके विकार्यमित्यस्य विशेषेण

कार्यमित्यर्थं प्रतिस्त्वा देवमथमित्यस्य देवात्मकारमित्यर्थं प्रतिश्च निरासाय विवक्षितपर्यभाह ॥ विवक्षित्येवादिना । स्वाकांश
प्रमाणेन विवृणोति ॥ मनःस्थित इति । देवप्रधानकानिति तात्पर्यादेन विविधकार्ययुक्तमिति स्वाकार्यं उक्तो भवति । अत्रैव
श्लोके श्रुतसूत्रेणैव श्रुतानां सूत्राणि शब्दादितन्त्राणि इत्यर्थं प्रति निरासायानुवादपूर्वकं विवक्षितपर्यभाह ॥ श्रुतसूत्रमाणीति ।
अत्र तात्पर्यं ब्रह्मणामप्रमाणानुसारेण एव श्रुतानित्यतः परं शब्दाद्या इति शेषः पूर्णोपि । अनेन बालप्रप्रातभगस्य श्रुतथा
भेदितस्य च । स जीव इति विक्षेप इति प्रमाणत्वरूपमर्देन जीवा प्राणाः । तथा श्रुतसूत्र-भरूपकं दादिमात्राश्च प्राणा इति सूचित
तथा श्रुतानां सूत्राणि श्रुतानि च सूत्राणि चेति विग्रहश्च सूचितो भवति । स्वाकार्ये प्रमाणभाह ॥ पर्यं भूतैश्चेति । असा ।
भगवाननादिरिति भागवतस्य विविधेषु पदानामभ्याहृताकारणविक्षेप्यभेदान्वयं भद्रस्येदानीं भागवत एव विद्यमानेन मनोभयविक्षेप्य
भेदान्वयं दर्शयति ॥ योऽसाविति । ननु ततो विज्ञेयं प्रतिषेधेत्यादिना हेरोगतिकर्मत्वस्युक्त्वा भगवाननादिर्भनोभयं यातीति
तद्विरीतं गतिकर्तृत्वं क्षिमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ विपर्ययेश्चेति । विपर्ययश्च विपर्ययेण कर्तृत्वोक्तिस्तु तस्यैव गम्यस्यैव हेरः
स्वातंत्र्येण गन्तव्यमस्तीति ज्ञापयितुमित्यर्थः । अस्मिन्नेव श्लोके मत्या सह तेनेत्यत्र तच्छब्दः पूर्वभक्तुतापरामर्शकः । पूर्वं त्वनेकं मनु
तमस्ति । तस्य कस्य परामर्शक इति न ज्ञायते । तस्य तत्परामर्शनीयार्थं दर्शयन्त्या यातीत्यतद्वाच्ये ॥ मतिस्थेनेति । मतिस्थेन
मनस्येन च हरिणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ विज्ञानतत्त्वमिति श्लोके गुणसंनिरोधमित्यस्य गुणानां ज्ञानानंदादीनां सम्यक् निरोधः प्रति-
षेधो यस्मिन्मित्यर्थं प्रति निरासाय तदन्वयं व्यादुर्धनविक्षेपान्वयं च दर्शयति ॥ गुणेति । न्युणं प्राकृतसत्त्वादियुगलकार्यसिंहितम् ।
अनन गुणानां मनुक्तसत्त्वादियुगलानां सम्यक् नितरां रोधोऽथासौ यस्मिन्मिति तत्त्वदक्षिणः सूचितः ॥ ३४ ॥ एतां गतिमिति
श्लोके यो भागवतः स एतां गतिं गत इत्यन्वयं प्रति निरासाय विवक्षितम-बधमाह ॥ एतामिति । एतां गतिं । एवं बासुदेवाख्यं

गम्यं । गतो नेह विषज्जते पुनः संसारं नामोतीति वासुदेवस्य मुक्तप्राप्त्यव्यक्तं । तत्र प्रमाणमाह ॥ वासुदेवोति । भेददृष्ट्या जीव
 श्रदादिभेदज्ञानेनाभिमानेन च हरो बुभुमानेन ग्राहात्यज्ञानपूर्वकानहभक्त्या च मुक्तवंधनाः संतो वासुदेवाश्रिता इत्यन्वयः । तत्स्वरूप
 गतस्य हरेः स्वरूपत्वेन मत्तं विद्यमानमित्यर्थः । तेषां ब्रह्मादिशुक्तानां पृथक् हरोभिर्नरेव स्वरूप । आविष्टग्रहद्वन्द्वेव यथा शुद्धरस-
 त्यादिग्रहाः परस्परिभिन्ना एव सन् तच्छरीरे शक्तिश्च स्वयोग्यभोगान्मुञ्जते । तथा ब्रह्मादिशुक्तः परब्रह्मदेहे शक्तिश्च स्वयाप्यसुर-
 मनुभवतीत्यर्थः ॥३५॥ न ह्यतोऽप्य इति श्लोके अत इत्येतच्छब्दः पूर्वश्रुतपरामर्शकः । तत्र पूर्वभनेकार्थीः प्रकृतारूपे वश्य
 परामर्शक इति न ज्ञायते । अव्यवहितवर्तते श्रुती ते द्रुपेति पूर्वश्रुतश्रुतीपरामर्शक एतच्छब्द इति च प्रतीयतेऽस्तन्निरासाय
 विवक्षितपरामर्शनीयार्थं दर्शयन्नन्वयं चाह ॥ यदिति । यद्भागवतं पुराणम् । अत एतस्मादित्यर्थः । ग्रंथात् । अन्य इति शेषः ॥३६॥
 भगवान्ब्रह्मेति श्लोके तच्छब्दस्य भगवान्ब्रह्मेति महत्तद्ब्रह्मार्थवद्भ्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थं दर्शयति ॥ तदिति । अत्रैव श्लाक भग
 वात् ब्रह्म वेदं किन्चीक्ष्येति हरेस्त्रिवारं वेदालोचनान्त्या तस्य क्रमाधिकत्वज्ञानं प्रतीयते । तां प्रमाणैव परिहरति ॥ नित्येति ।
 हरिः सिद्धं प्रमाणसिद्धमेव वस्तु नित्यज्ञानेन च नित्यज्ञानैव लीलया द्रुष्टानां मोहनाय च पुनः पुनरवक्षते पश्यति । न तु पूर्व
 ज्ञानोपेक्षयाऽधिकज्ञानवान्भवतीत्यर्थः । अत्रासिद्धमित्यनेन हरिरयामाणिक न पश्यतीति सूचितं भवति ॥ ३७ ॥ भगवानिति
 श्लोके भगवान् सर्वभूतेषु लक्षित इत्यन्वयार्थेभ्रातिनिरासायापेक्षिताध्याहारण सम्भगन्वयार्थं दर्शयति ॥ लक्षितश्चेति । न
 केवलं भगवान् भागवतपुराणमपश्यदित्येव । किंतु द्रुष्ट्यादीनां जीवद्रुष्ट्यादीनां पारश्वयदर्शनाल्पीवादीर्नियंताऽप्यो नास्तीति
 सर्वनियामकत्वेन हरिरस्मिन् भागवते पुराणे लक्षितश्च मतिपादितश्चेत्यर्थः । स्वाकार्थे प्रमाणमाह ॥ समाधाविति । समाधा
 वित्यादि सप्तमी विषयेऽर्थे । निःस्वतंत्रस्येति भावमथानो निर्देशः । निष्कान्तः स्वतंत्रत्वात् । स्वातंत्र्यरहित इत्यर्थः । अनेन

भावात् हरिः इयैः पार्थनिस्तेनाहुविषयैः अदुभवासिद्धसुपातरत्नयुगवान्यो हरिर्नियताऽस्तीत्युपापकञ्च बुद्ध्यादिसिद्धिः
सर्वशेषेषु आत्मना आत्मत्वेन नियतत्वेनास्तीति लक्षितश्चेति यागववाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ३८ ॥ तस्मादिति श्लोके
तस्मादित्यस्य सर्वभूतानियतत्वादित्यर्थे भ्रातिनिरासाय विवाशितपूर्वमनुभयमाह ॥ यस्मादिति । यागवते एष एव हरिरेवोक्तः ।
अनेन तस्मादित्यस्य भागवते हरिरेवोक्त्वादित्यर्थे उक्तो भवति ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवतविष्णुणा द्वितीयोऽध्यायः ॥ २-२ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ धर्मार्थमिति श्लोकार्थे धर्मायुक्तं श्लोकं स्मृदादिकीर्त्यं चतुर्हसं यजेत् । अकामः पुरुषः पुरुष ऋषिं
यजेदित्यर्थे भ्रातिनिरासायाकामः सर्वकामो वेति यागवत्श्लोकः मनुचः । तत्र कामपदं धर्मकामस्योपलक्षणमित्याश्रित्य प्रमा
णैर्नैव तत्तात्पर्यमाह ॥ अकाम इति ॥ ८ ॥ आयुर्हरतीति श्लोके योऽसौ सूर्य उच्यते च यनच्छ्रेयं पुंसामायुर्हरतीति
तस्य सूर्यस्योच्यमश्लोकवार्तया कृते शणे नीतः सूर्यस्य क्षणमात्रं हरिवार्ता नास्तीत्यन्याप्रतीतिनिरासायापेक्षिताध्याहारणात्
सूर्यं सम्मग्न्याचष्टे ॥ तस्येति । उत्तमश्लोकवार्तया कृते विना यः क्षण इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीकण्या
तृतीयोऽध्यायः ॥ २-३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ आत्मजायेति श्लोके आत्मजायादौ नित्यनिर्द्धां मतां जहाविति परीक्षितो रात्र आत्मजायादौ मम
ताया नित्यनिर्द्धत्वं त्यागश्चेत्येते । तदुभयमयुक्तं । इति व्यवस्थाय स पादंबयः प्रायेपेक्षं प्रति विष्णुधामिति प्रथमसंघ
श्लोके इहापरं प्रायेपेक्षकाल एव मुनिव्रतो हुक्तमस्तसंग इत्यनेन ममतात्यागस्योक्तत्वेनास्तीति नित्यनिर्द्धत्त्वस्य त्यागस्य
चासंभवादित्यतः श्रेष्ठपुरणेन तत्तात्पर्यमाह ॥ अन्येषामिति । अन्येषामिति श्रेष्ठी द्वितीयैः । अन्यैर्नित्यनिर्द्धां नितरां
ऊढां । बह प्राण इति धत्तोः । मातां । त्वक्तुमशक्यामपीति यावत् । मतां विशेषतो जहावित्यर्थः । अत्र विशेषत इत्यनेन

पूर्वं त्यागो न विशेषतोऽतो नासंभवं इत्युक्तं भवति । अनेन नित्यं निरुद्धमिति भागवतपदस्यान्यैस्त्यक्तुमशक्यमपीति तात्पर्यार्थे
 उक्तो भवति ॥ २ ॥ वास्तुदेव इति श्लोकार्थे वास्तुदेवे आत्मभावं आत्मनो जीवस्य भाव धर्म जीवत्व गतो ज्ञातवानित्यर्थं
 भ्रातिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ आत्मेरिति । आत्मेरिणा सर्वदा प्राप्तत्वात् । योऽधिकारी ॥ ४ ॥ गृहीतश्च
 स्त्रीति श्लोकार्थे सदुद्धरस्थाननिरोगलीलया गृहीतद्व्यपत्तं शक्तीना श्रीश्रुदुर्गाख्याना त्रितय येन स तयोति शक्तिपदेन श्यादिकं
 प्रतीयते । उत्पत्त्यादिकाले शक्तिग्रहणस्या शक्तिग्रहणस्य कादाचित्कत्व च शक्तित्रयस्य हरिभिवत्त्व च प्रतीयते । अतस्माच्चि
 रासाय तत्प्रतीक गृहीत्वा प्रमाणैर्नैव तद्भाङ्गवन् अथल्लिभाणोक्त गृहीतत्वस्य नित्यत्वं स्वयमाह ॥ गृहीतेति । स्वरूपभूता अपि
 शक्तयस्तु भेदप्रतिनिधिविशेषेण भिन्नवद्भाववद्भेद इत्यर्थः ॥ १२ ॥ श्रूयो नम इति
 श्लोकार्थेऽखिलसत्त्वमूर्तय इत्यस्माखिलजीवस्वरूपोत्पत्त्यर्थभ्रातिनिरासाय तदन्वयं यथावद्याचष्ट ॥ अल्लिलेति । पूर्णाः राशवा
 निर्दोषा ज्ञानानंदादयो गुणस्तेषां भावा ज्ञानत्वादिधर्मः स एव स्वरूप यस्य स तथा तस्मा इत्यर्थः । अनेनाखिलाः पूर्णाः त
 सायवशाखिलासतो भावा ज्ञानानदादयो मूर्तिः स्वरूप यस्य सोऽखिलसत्त्वमूर्तिः । धर्मधर्मिणारभदात्पूर्णज्ञानादिस्वरूपतस्मा इति
 भागवतपदं व्याख्यातं भवति । एवमाखिलसत्त्वमूर्तय इत्यस्यैकमर्थयुक्तत्वेदानीमर्थान्तरसंश्लेषन्य प्रमाणैर्नव सत्त्वपदस्यार्थान्तरमाह ॥
 निःशोभेति । अनेनाखिलदेशकालपूर्णा सत्त्वा निःशेषगुणपूर्णा मूर्तिः स्वरूपं यस्य हेरिति तत्पदं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति
 ॥ १३ ॥ स एव इति । श्लोकार्थे त्रयीमय इत्यत्र मयनो विकाराद्यर्थत्वस्य प्रमाणत्वाधित्वान्मयपदस्य प्राधान्याद्यर्थत्वमेव
 ग्राह्यः । तथा च त्रयीमय इत्यस्य त्रय्या मयः प्रधान इत्यर्थस्य प्रसिद्धत्वेन शिष्यैः स्वयमेव ज्ञातुं शक्यत्वात् विहायान्यमपूर्वमर्थ
 प्रमाणैर्नैव दर्शयति ॥ वेदानुसारीति । तुल्यधारणे । यतो हरिः स्वच्छन्दैव वेदानुसारिणां भक्तानां बह्मगतोऽतः महाः स्वतं

आपि इति वेदयोति माहुरित्यर्थः । अनेन त्रयीयज्यसुसारी भवः प्रथानो यत्येति तत्त्वद्विग्रहः सूचिता भवति ॥ १९ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्ये टिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ २-४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ देवदेविति श्लोके यज्जानं तद्विजानीहि । ननु भागवतकारणं व्यत्ययेन प्रयागः त्रिमूर्धं कृत इत्यनो महा व्याकरणवचनद्वयात् प्रयाजं सूचयति ॥ व्यत्यय इति । अनेन नारदाब्जदुलस्य भेदस्तदुपदेश ईश्वरदत्तं स्वातंत्र्य कारणत्वं चास्तीति ज्ञापनाय व्यत्ययेन प्रयोगः कृत इत्युक्तं भवति ॥ १ ॥ यद्रूपमिति श्लोके इदं जगद्यद्रूपं यस्य हरेः स्वरूपमिति हरेर्लोकदेवमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणं च तत्रास्वार्थमाह ॥ तद्वशात्त्वादिति । येन ख्यते निलयते आज्ञायते तत् यद्रूपमिति तत्त्वद्विग्रहः सूचितः । अस्मिन्नेव श्लोके यदधिष्ठानमित्यनेन यदधिष्ठान यस्य जगत इति हरेर्जगदधिभरणत्वमुक्तं । तदेव यत्सत्यं यस्मिन्हरौ संस्थितमित्यनेन षुच्यते । अतः पुनश्चाकित्यतः प्रमाणैर्नवार्यभेदं दर्शयति ॥ अधिष्ठानमित्यादिना । यत् मूलाधारं मूलाधारभूतं तदधिष्ठानमिति प्राक्तमित्यर्थः । उपर्यं मूलाधारभूतः पृथक् पृथक् तद्वत्स्वप्नारभूतश्चैत्यर्थः । अत्र श्लोके इदं जगद्यद्रूपं यस्माद्धरेः पशुत्तममित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणं च तत्रास्वार्थमाह ॥ हरिः पर इति । अनेन यो हरिः पर उत्तमो यस्माद्धव्यकादिजगत्स्तद्वत्परमिति तत्त्वद्विग्रहः सूचितः । अस्मिन्नेव श्लोके इदं जगद्यद्रूपं यच्च यच्च ब्रह्मवेति जगतो ब्रह्मस्वरूपमुच्यत इति श्रोतानिरासाय ः प्रमाणं च तत्रास्वार्थमाह ॥ यदधीनेति । अनेनेदं जगत् यच्च यस्य हरेर्गर्भमेवेत्यर्थं उक्तो भवति ॥ २ ॥ नारदनं तच्च चदं तच्चत इति तत्त्वोपदेशार्थं प्रथमं कृत्वा तत्त्वोपदेशो चतुर्थस्य साप धर्मप्रतीति ज्ञापनाय सर्वं हेतुद्वयान्वेदस्यानुत्तराश्रेयानासक्तुचित्तिसर्वज्ञत्वसर्वप्रभुत्वसर्वसिद्धत्वादिवदुत्समाहास्यमुच्यते । तच्च नारदेन स्तुतिद्वान्तर्वचोच्यते इति स्यात् तन्निरासाय तं प्रथमवार्तायं देहलीदीपनायेन तन्मध्यस्थश्लोकप्रतीकं गृह्यति ॥

तदधिकमिति । तस्माच्चतुर्मुखादधिकं । वस्तिवति शेषः । एकः सृजसीत्यादिना एकः सृजसीत्यस्य आदिः आदिभूत सर्वं हेतव
भवान्वेदेत्यादिवान्यतेत्यर्थः । एकः सृजसीति वाक्यमार्दान् यस्य भूतानि भूतैरेवात्ममायेत्यादिवान्यजातस्य तत्तथा तेनेति चार्थः ।
एतच्चतुर्मुखमाहरस्यपरश्लोकमष्टस्ये यद्विनो यद्द्वार इति श्लोके यदात्मको यज्जगत् आत्मा स्वरूप यस्य चतुर्मुखस्य जग
दैक्यमुच्यत इति श्रौतिनिरासाय भ्रमाणैव तत्चात्पर्यर्थाह ॥ त्वदधीनोने । केभद्वोऽन्यतस्थामिति पाणिनीयसूत्रान्तरा
जटाः सत्यास्मिन्विरचे स केशवः । तस्य संबोधन हे केशव । अपिपदेन प्रवृत्तिप्रतीतिः सङ्कीर्णते । अतस्सङ्गप्रद्वयानित्युच्यत
इति शेषः । ननु सर्वं हेतदित्यादिना दोषस्य पूर्वपक्षत्वोक्तं । तदशुक्तं । तथात्वे चतुर्मुखताकिराकुर्गति । न च । प्रत्युत
नाष्टतं वत तत्त्वापीत्यादिना विरिचस्य नारदोक्तामीकार एव प्रतीयते । अताऽशुक्तमेतदित्यस्तत्प्रोक्तात्यर्थमाह ॥ नाष्टतामि
तीति । इतीत्यत्र श्लोके आक्षेपः । निरासः पूर्वपक्षस्य । विरिचैनं कृत इति शेषः । अनेन भा नारद त्व मा प्रति सर्वं भातदि
त्यादि यत्यत्रवीपि तद्यथा यथार्थं न कित्वद्वृतं च अयथार्थमेव । वत स्तदे । कुतोऽद्वृतमिति चेत् । यतो भवः परशुक्लदं वस्त्व
विज्ञाय ब्रवीच्यतोऽद्वृतं । त्वचोऽन्यः उच्छ्रष्टोऽस्ति । यत एवमतो मनुक्लृष्टमविज्ञाय यत्सर्वं हेतदित्यादि त्वदुक्तं तदद्वृतमेवति भ्रगवत
वातो नार्हं परः किंतु भचोऽन्य उच्छ्रष्टोऽस्ति । यत एवमतो मनुक्लृष्टमविज्ञाय यत्सर्वं हेतदित्यादि त्वदुक्तं तदद्वृतमेवति भ्रगवत
वाक्यं व्याख्यात भवति ॥ ४-८-१० ॥ यन्माययेति सार्धश्लोके उच्यमाना का । अविद्यारूपा मायाच्यत इति श्रौतिनिरासाय
प्रमाणैव मायाशब्दार्थमाह ॥ सुख्येति । प्रवृत्तिः रक्षीः । दीना दुःखिता । विविपरयच्छादिना प्रकृतिश्रुत्येतयव माया
प्रकीर्तित्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ द्वयं कर्मेति श्लोके वासुदेवादयः परः शत्रुरूपाऽथो नास्तीति परशब्दस्य शब्धर्थत्वभ्रानि
रासाय तदनुह व्याचष्टे ॥ पर इति । अस्मिन्नेव श्लोके तत्त्वेव तात्त्वं । तस्मात्तात्त्वतः । तत्त्वतः परोऽधिको नास्तीति तात्त्वत

इत्यर्थश्रान्तिनिरासाय मरणार्थमाह ॥ तद्वयेवेति । अनेन बासुदेवादन्यस्तावतः परस्वद्विरवित्प्यस्ततावतः । अतिक्रमेन तावत् एव तावत्तः । द्वितीयोऽतिक्रम इति सूत्रादतिक्रमार्थे द्वाकास्य तृतीयस्तकारः । अतिक्रमेन निरवाधकत्वेन हरिवाङ्मनान् परांशुधिका नास्ति, किंतु सावाधिवन्नेवविषिकाऽस्तौति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ १४ ॥ नारायणपरा इति श्लोकद्वये नारायणत्वात् एवमा वेदा इत्याद्यर्थश्रान्तिनिरासाय तचात्यर्थमाह वेदेति । इत्यादीत्यादिभेदेन नारायणपरा लोका इत्यादेरर्थः संशुद्धते । स्वेन संकोचेन व्याख्यातं श्लोकद्वयं विस्तरेण मरणे नैव व्याचष्टे ॥ गम्येऽयेति । वाच्येषु मध्ये योज्येषु योम्यविषयेषु मध्ये । पूज्यमानानां मध्ये परः । हरिरित्युवर्तते । एव कारो हरिरित्यनेन संबध्यते । अनेन नारायण एव पर उच्यमानो येषां वेदानां तथा । नारायण एव पर उक्तुष्टो येषां लोकैभ्यस्ते तथा नारायण एव परमेष्ठ्यो येषु मत्सेषु ते तथा । नारायण एव पर उच्यमानो यस्यां गतौ गम्यसमुदाये सा तर्पति भागवतश्लोकद्वय व्याख्यातं भवति ॥ १५-१६ ॥ नन्वेवं चतुर्श्लेने नारदकृत्पूर्वपक्षो निराकृतः तदनन्तरं तत्तत्त्वं वद तत्त्वत इति नारदपृष्ठं तत्त्वं वक्तव्यं । तद्विहाय यद्वरः स्थित्यादौ सत्त्वादिगुणत्रयप्रकृत्यते । तदयुक्तं । प्रकृतासंगतत्वाद् पृष्ठपरिभाषणत्वाच्चेति चेन्न । यद्वपुं यदधिष्ठानमित्यादि पृष्ठवता नारदेन हरेः स्थित्यादौ सत्त्वादिगुणत्रयप्रकृत्यापि पृष्ठत्वात् । नन्वेतन्नारदेन पृष्ठमिति कुतो ज्ञायत इति चेन्न । यथा गुणास्तु मङ्गते युगपत्कर्मोऽपि वेति चतुर्थोऽप्यय परिश्लित्यश्रैकत्वदध्यायति एतदेवात्म्यं राजन् नारदायति पृच्छ्यत इति श्लोकेन नारदकृतत्वस्योक्तत्वात्स्य नारदपृष्ठत्वं ज्ञायते । अतो न मङ्गतासंगतत्वादि कर्मित्याश्रयवान् तद्भाष्यसंगतिमाह ॥ युगपदिति । एवं सगच्छित्त्वेदीनीं तस्मिन् श्लोके सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः स्थितिगतिनिराशेषो स्थित्याद्यर्थ विभोर्हरिमायया गृहीत इति सत्त्वादिगुणाना हरिमायया गृहीतत्वमेवाच्यते । न तु हरिगृहीतत्वेन-

मित्यन्यथासतीतिरासाय प्रमाणेनैव तच्चात्यर्थमाह ॥ नित्यमिति । भगवान् स्वयं च स्वयमेव नित्यं स्थित्यादिषु देन
 दिनस्थित्यादिषु । तादर्थ्यं सप्तमी । युगपद्गृहीताः । मयया द्वितीयाथै । गृहीतान् । सत्त्वाद्याः सत्त्वाद्यान्युणान् । विज्ञेयतः
 स्थित्यादिषु आदिकालीनिस्थित्याद्यर्थं क्रमश एव गृह्णातत्यर्थः । अनेन मायाभिधेश्वरेच्छाया ईश्वरान्यताभेदान्मायागृह्णीतत्व-
 भेवैश्वरगृहीतत्वमित्युक्तं भवति । तथा युगपत्क्रमतो वेति गारदप्रश्नस्य देनदिनश्रुत्यादा युगपत्वकृतिगुणान् विभति आदिश्रुत्यादा
 क्रमको विभतीति परिहारोऽनेनोक्त इति चोक्तं भवति ॥ १८ ॥ कार्यकारणेति श्लोके नित्यदा युक्त नित्यमुक्तं मायिन
 मायाश्रयं पुरुषभीश्वरं गुणाः सत्त्वाद्याः कार्यकारणकर्तृत्वे बध्नतीति हरः सत्त्वादिगुणैः सम्यक्कृत्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय
 प्रमाणेनैव तच्चात्यर्थमाह ॥ ज्ञानेन्द्रियैरिति । ज्ञानेन्द्रियैः बाह्यज्ञानेन्द्रियैर्निसा चेति शब्दान्वयः । ज्ञानेन्द्रियैरित्यादिनोक्त
 मेवार्थं विवृणोति ॥ आंतरमिति । आंतरं सुख ज्ञानादिसंधि । तुल्यद्वयमवधारणे । इत्येव रजसा तमसेत्यनेन संब-
 ध्यते । कर्मकारणैः क्रियाहेतुभिः । कारणैः इन्द्रियैः । युक्तं स्वमिति शेषः । ननु कर्तृत्वमभिपन्यत इत्यादिला जीवस्य कर्तृत्वा
 द्यभिमानमात्रं न तु कर्तृत्वादिकमिति सर्वथा कर्तृत्वाभावः प्रतीयत । स तु कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति प्रमाणवाचित इत्यतः
 स्वोक्ताभिमायं स्वयमेवाह ॥ अकर्तृत्वेति । अकर्ता प्राकृतकर्तृत्वस्वरूपो न । कारणैः प्राकृतैर्द्रियैः इतिस्वरूपवान् । प्ररीरेण
 प्राकृतकारणैः । विवर्णितः तत्त्वरूपो न । किंतु नित्यज्ञानस्वरूपः नित्यज्ञानात्मककर्तृत्वैर्द्रियकारीरस्वरूपः । असौ त्रिविधजीवः ।
 गुणैरेव प्राकृतसत्त्वादिगुणैरेव तत्संबन्धैर्वाभिपन्यते । अस्वरूपमपि प्राकृतकर्तृत्वादिकं स्वस्थायिमन्यत इत्यर्थः । अत्र नित्य
 ज्ञानेति सामान्योक्त्या तथा त्रिविधजीवग्रहणे बाधकाभावाच्च त्रिविधजीवो विवर्णित इति ज्ञायते । अनेनात्र श्लोके प्राकृतकर्तृ-
 त्वादिस्वरूपमेव निषिध्यते न तु सर्वथा कर्तृत्वादिकं निषिध्यत इत्युक्तं भवति । नन्वयं श्लोको जीवपरत्वेन कुतो व्याख्यायते ।

ईश्वर एव किं स्वादित्यत ईश्वरपत्ने वाचकं दर्शयन्नुपसंहरति ॥ एवमिति । अनेनश्वरस्य संसारमतिपादक-श्लोकप्रतिपाद्यत्वे तस्यैव संसार उक्तो भवति । तस्य संसारित्वे स्वातंत्र्याद्यभावात् स्यादिति वाचकश्लोकं भवति । अत्र वायिनमित्यस्यन्द्रजालादि-भाषाप्रवाभित्यर्थप्रातिनिरासाय तदनुष्टु नित्यज्ञानस्वरूपःसाविति ममाणानुसारेण व्याचष्टे ॥ मायिनमिति । स्वतः स्वरूपतः । ज्ञानिनं नित्यज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । अनेन नित्यदा मायिनमिति भागवतपदान्वयः सूचितः १९ ॥ स एव भगवानिति श्लोके एतैरिति षट् पूर्वप्रकृतार्थसामर्थिकं । पूर्वप्रकृतार्थात्स्वनेके । तत्र कस्य परामर्शक इति जिज्ञासाया तदर्थं दर्शयन् त्रिभिर्लिङ्गैरित्यस्य केवलान्वयिकवचन्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेक्यदुःखैरित्यर्थोपपत्तिरिति निराकरोति ॥ लिङ्गैरिति । अस्मिन्नेव श्लोके स्वलक्षितगतिरित्यस्य स्वस्य लक्षिता गतिर्येनेत्यर्थप्रातिनिरासाय पूर्वपदान्वयं दर्शयन्निवसितमर्थमाह ॥ एतैरिति । एतैः सत्त्वादिगुणकार्यैः । लिङ्गैः ज्ञानसामर्थैरिन्द्रियादिभिः । स्वातंत्र्यात् रूपाब्दवाच्यहरैः प्रसादात् । लक्षिता जीविन ज्ञाता । गतिः गम्यत इति गतिः स्वरूपं यस्य हरैः स तथत्यर्थः । सोक्तार्ये ममाणं वदन् तन्नेव ममाणेन स्वलक्षितपदस्यार्थं चाह ॥ स्वप्रसादादिति । येन कारणेन । स्वप्रसादात् हरिप्रसादात् । जीव इमं शरीर परम्येनेन कारणेन हरिःस्वरक्षित इत्युच्यत इत्यर्थः । अनेन स्वात् स्वतं ज्ञात् प्रसन्नाद्दोलोक्षिता जीविन ज्ञाता गतिः गम्यत इति गतिः स्वरूपं यस्य हररिति तत्पदार्थं उक्तो भवति ॥ २० ॥ कालं कर्मेति श्लोके स्वया माययेत्यस्य दुर्गमार्थत्वात्प्रमाणनैव विवक्षितमर्थमाह ॥ यत्रोति । (स्वाविद्ययेत्यर्थप्रातिनिरासाय तात्पर्यो यथाह ॥) स्विति । अत्रैव श्लोके षट्छब्दोऽयमिन्द्रियस्य षट्छब्दात्प्रमाणनैव विवक्षितमर्थमाह ॥ यत्र कार्ये । ईश्वरेच्छादिना विनाऽन्यदेवभावात् स्यात् । ईश्वरेच्छादिप्रमेव हेतुः स्यात् । तत्रेश्वरेच्छादिमात्रजन्ये षट्छब्दात्प्रमाणनैव विवक्षितमर्थमाह ॥ इत एतदित्यत आह ॥ तादि च्छन्ति । हि यस्मात् । तादिच्छा तादृशमीश्वरेच्छादिकं । षट्छब्दा स्यात् षट्छब्दाशब्दवाच्यं भवति । अत ईश्वरेच्छादिमात्रजन्यं कार्यं

वहच्छाप्रप्तिसुच्यते इत्यर्थः । एवं गृहच्छेदोपदेश्या प्रपञ्चकालादिकं उपादद इत्यनेन कालादेः कादाचित्कत्व
 भ्रांतिर्भवति । तास्मिन्प्रमाणेनैव तत्तत्पर्ययाह ॥ कालेति । आदिपदेन द्रव्य ग्राहः । छष्ट्यादौ छष्ट्याद्यर्थः । विशेषेण उच्यते
 उन्मुक्तत्वेन गृह्यतेत्यर्थः । अत्रैव श्लोके विबुधुर्बुद्धिरित्यस्य निमित्तः बुभुधुर्बुद्धिरित्यस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ विबुधुः
 बुरिति । अनेन विविध भवितुमिच्छतीति बुभुधुरित्यर्थ उक्तो भवति । स्वाकार्यं प्रमाणेन विद्वेणोति ॥ ईशा इति ॥ २१ ॥
 कालाद्गुणेति श्लोके परिणामस्वभावत इत्यस्य कालक्रमणोर्विशेषणत्वभ्रांतिमपेक्षितान्याहतेनाभ्यपदर्शनं परिहरति
 ॥ प्रकृतेरिति । अनेन परिणामः स्वभावः यस्याः सा । परिणामस्वभावं परिणामस्वभावाया इति परिणामस्वभावत इति प्रकृति
 विशेषणमेतदित्युक्तं भवति । इदानीं सर्वश्लोके मरणन्याचष्टे ॥ गुणेति । अत्र गुणपदेन गुणव्यतिकरो ग्राहः । स्वभाव
 पदेन परिणामस्वभावमकृतिग्राहः । अधिष्ठितत्वतः गुणादिव्यधिष्ठितत्वहाताः । जगदादि जगत आदिकारणभूतं ॥ २२ ॥ तन्मः
 ज्ञान इति श्लोके तन्माधान्यस्याहकारस्य द्रव्यज्ञानक्रियात्मकत्वमुच्यते तत्र द्रव्यज्ञानक्रियाशब्दानां वैशेषिकाद्याभिमत
 पृथिव्यादिद्रव्यार्थत्वमनोदृष्टिसिद्धिज्ञानार्थत्वयज्ञादिक्रियार्थवभ्रांतिनिरासाय प्रमाणनैव तत्पदत्रयार्थमाह ॥ भूतानिति । तन्मू
 लत्वात् भूतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियकारणत्वात् । अह अहकारः ॥ २३ ॥ द्रष्टृज्ञानक्रियात्मकत्वाहकारस्य वैकारिक इति
 श्लोकाद्यैर्वैकारिकादिभेदेन त्रिविध्यमुच्यते । तत्र वैकारिक्युद्दिपदानां विकारिणः परिणामिन संवधी वकारिभूतत्वविकारस्ते
 जन्मस्तमोविकारस्तामस इत्यर्थभ्रांतिनिरासाय प्रमाणनैव तत्तात्पर्यार्थमाह । विक्रिष्टेति । अनेन विशिष्ट कार्यं करणीति
 विकारी । विकार्येव वैकारिकः । अतिशयेन तेजः प्रकाशमानस्तेजसः । यतो भूतषु तावत्तादृशभूतस्य विशिष्टकार्यकारित्वमिति
 ज्ञानत्वमयानत्वं चेतुभयं नास्त्यस्तामसः तास्मानामानि भूतानिति पदत्रयार्थ उक्तो भवति ॥ २४ ॥ द्रव्यशक्तिरिति

श्लोकार्थे द्रव्यादीनां शक्तिरुच्यते । सा तु द्रव्यादिशब्दवाच्यजहभूतादीनिभेवाच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासाय : भाषणेनैव तत्ताय
 र्थमेवाह ॥ ज्ञानेन्द्रियाणामिति । ज्ञानेन्द्रियाणां । अभिमानिनामिति श्रवणः । देवानामित्येतत् क्रमेन्द्रियाणां भूतानामित्यत्राप्यनु-
 वर्तते । क्रिया क्रियाशक्तिः । भूतानि द्रव्यनामानिति आकाशादिपंचभूतानां द्रव्यनामोक्तं । तनु रुद्रमात्रं न भवति । किंतु
 यागिकप्रतीत्याभिमत्य तस्य द्रव्येति नाम्नो यागिकत्वं प्रमाणनैव दर्शयति ॥ द्रव्यं त्विति । यतः कारणोद्विद्वेदयानयोः पुरुष
 र्थमेवैकस्य पुरुषस्य । वेगाभिर्संबंधात् वेगवत्त्वेन । एवं तु द्वितीयपुरुषापेक्षया प्रथमत एव । द्रवणप्राप्त्यं गमनेन प्राप्त्यं । अतः
 कारणोद्व्यभित्युच्यते । ननु पृथिव्यादिचतुष्टयस्य मूर्तत्वेन द्रवणप्राप्त्यत्वेऽपि व्याप्यत्वेन रुदा प्राहृतस्याकाशास्य क्रयं द्रवणप्रा
 प्यत्वमित्यत आह ॥ आकाशा इति । आकाशाभिकतभेदस्य द्रवणप्राप्त्यत्वादाकाशा द्रवणप्राप्त्यो भवतीति भावः । अनेन
 द्रवणद्रवणेन गमनेन याप्यत प्राप्यत इति द्रव्यमिति पदविग्रहः द्युचितः ॥२५॥ तस्य मात्रेति श्लोकार्थे शब्दगुणे मात्र शब्दः
 प्रयुज्यते । तस्य दित्यादिशब्दवत्साकितिकत्वध्रातिरिनासाय प्रमाणेनवार्थमेवाह ॥ पंचेति । पंचति स्पश्याद्यपक्षया । अनन
 धीयते शक्यत इति मात्रा इति पदान्ग्रहः सूचितः । अस्मिन्नेवार्थे लिगं यद्द्रष्टव्ययोरित्यस्य द्रष्टव्ययालिगंभुमानामित्यर्थध्राति-
 निवारणाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमेवाह ॥ शब्देनैवेति । शब्देनैव आकाशगुणध्वन्यात्सकशब्दव्यंग्यवेदादिशब्देन ज्ञायते नान्येन ।
 जगतः ज्ञायत एवेत्यन्वयः । अनेन हरेः शब्दकाम्बलत्वं जगतः शब्दादिप्रमाणत्रयगम्यत्वमित्यक्तं भवति । तथा तस्याभासस्य
 गुणो गुणरूपध्वन्यात्सकशब्दव्यंग्यः शब्दो वेदादिद्रष्टव्ययोरलिगं ज्ञापकमिति भागवतवाक्यं च व्याख्ययत भवति ॥ २६ ॥
 न भसोऽज्येति श्लोकेजित्यस्य प्राण ओजः सहोबलमित्यनेन प्राणत्वादिकमुच्यते । तत्र भूतप्रकाराणाजहवायोरौच्यत
 इति ध्रातिर्भवति । तां प्रमाणेनैव प्राणादिशब्दमष्टिचिनिभिः समदर्शनेन परिहरति ॥ सर्वेष्वप्यित्युत्सादिति । वायुः वायुशब्द

वाच्यः । साभिमानभूतवायुर्न्यायका विष्णुभूतवायुर्गव्योऽभिमानि मुख्यमाणश्च । अनेन विष्णुमुख्यमाणसर्वथादवमुख्य प्राण-
 त्यादिकं भूतवायुतदमुख्याभिमानिनारम्भि न तु मुख्यमिति सूचित भवति ॥ २७ ॥ वैकारिकादिति श्लोके उपाद्राग्यद्वयै
 कारिकाहंकारादुत्पत्तिसंस्था दिग्भतादिद्रियाभिमानिमहत्पाटादिद्रियाभिमानित्वं प्रतीयते । तन्निरासाय प्रमाणेनैव तत्त्वव्यभिधि
 माह ॥ अनादीति । अवतीर्ण आविर्भूतः ॥ ३० ॥ तदा संहन्येति श्लोके एते भूतद्रियादया यदा आयतननिर्माणे न शक्नु
 स्तदा सदसत्त्वं विद्यमानाविद्यमानत्वं उपादाय अदः उभयं चेतनान्चतनात्मकं अन्नं समञ्जुरित्यन्वयभ्रानिनिर्गामाय पदच्छेदं
 दर्शयन् पदद्वयमनूय व्याचष्टे ॥ सदसत्त्वमिति ॥ अद इति च । नाभयमित्यत्र न इति पदच्छेदं कृते सत्युत्तरत्र
 भयमिति वाऽभयमिति वा पदच्छेदः इत्येव इति जिज्ञासाया भयमिति पदच्छेदः कर्तव्य इत्यभिपत्य ब्रह्माडित्य
 भयपदत्वमुपादयति ॥ ब्रह्मांडमिति । हि यस्मात् । तत्र ब्रह्माड । संसृतिर्भवति । तत् तस्मात् । ब्रह्माडजीवानो
 भयकारणं कर्तव्यार्थः । अनन्तैः भूतद्रियादयः सदसत्त्वं व्यक्तत्वव्यक्तत्वं चापादाय प्राप्य नाऽस्माकं भय भयप्रदभद्रः ब्रह्मांड
 समञ्जुत्पादयामासुरिति भ्रामवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । सदसत्त्वमुपादायत्यनेन सामान्यतः सर्वां भूतद्रियादीना व्यक्तत्वव्य
 क्तत्वमाप्तिरुच्यत इति प्रतिभवेति । ता प्रमाणैर्नैव निर्गच्छरंति ॥ आकाशेति । अंडेऽनविद्यमानौ आकाशवायुं विगणय । अव्यक्तौ ।
 अंडेऽनविद्यमान इतरेऽन्याद्वित्रयः । नन्वेवं व्यवस्थया व्यक्तत्वाव्यक्तत्वं कुतः सर्वेषामपि किं न स्यातामित्यत आह ॥ तथा-
 त्वादिनि । अंडाद्ब्रह्मभूतानामाकाशादीना । तथात्वात् क्यवस्थया व्यक्तत्वव्यक्तत्ववत्त्वात् । अंडस्थानां च सा गतिः
 व्यवस्थयैव व्यक्तत्वव्यक्तत्वमाप्तिरित्यर्थः । तपामवाइस्थत्व्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ वर्षपुंगति श्लोकं दृढ भूतादयः समजन्तनद
 त्रिवं जडं अंडं वर्षपूतसदस्मानि कालक्रमत्वाभावस्था जीवा ब्रह्माऽजीजन्तु जनयामासन्तुत्कस्यैव ब्रह्माडस्य पुनश्चतुर्मुखाडन्यानिर्

च्यत इति श्रानिनिरासाय स्वयं तात्पर्यार्थमाह ॥ जालति । अजीवित्प्रत्ययस्य स्वामानमिति व्याख्यात । अजीजनन प्रादुर्भूतं चकार । अजीव इति पदच्छेदं कृत्वा तस्य परमव्यासर्थ उक्तः । तत्र प्रमाणमाह ॥ यः प्राणोति । यः पुरुषः प्राणमसात्पान्निन्नं प्राणधारणं चेष्टाधारणं कुरुत स जीव इति सदृष्टः स तु मृणः । यस्य प्रसादात्प्रत्यय चेष्टाधारणं कुरुत स तद-या जीवानाम् कादन्याञ्जीव इत्युच्यत इत्यर्थः । इदानीं त्रसस्वभावस्य इत्यादि स्वोकार्थं प्रमाणमाह ॥ कालकर्मोति । उद्बद्धं मायान्मुक्त्वा तस्यैव विवरणमात्मसवकारणमिति । अनेन कालकर्मसंभवावस्थाञ्जीवः परमेश्वरस्तददृग्जीवमजीजनत् । तस्मात् यथा स्वानानं मरुतेऽभिव्यञ्जयति तथा चकारेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । एकजीव इति पदच्छेदान्पुन्युक्त्वदानीं जीव इति पदच्छेदेन वा स एवार्थे ज्ञेय इत्याशयवान् तथा पदं कृत्वा तस्य हरौ मृष्टेति ममाणेव दर्शयति ॥ जीव इति वेति । अन चेष्टायामीति यतोः । मृष्टमनें प्राणं प्रकृष्टचर्ष्टं । अजीवाऽपि जिवभिन्नोऽपि जगच्छरिादिर्न । अजीवयत् जीवयुक्तमहरादि त्यर्थः । अनेन जीवयतीति जीवपदार्थ उक्ता भवति । ननु पदच्छेदप्रथेनापि हरिरव कुतो युवात जीवः किं न स्यादिति च्च । जीवग्रहणं कालकर्मस्वभावस्य इति विशेषणानुपपत्तहरिरव युक्तेते ॥ ३४ ॥ स गष इति श्लोकार्थं स एवाऽजीवः पुरुषा हरिरदं निभविडांमिातं इति पूर्वमकृतपरामर्शकतदेतच्छेदबलाद्दरेवांइजातच्युच्यत इति श्रुतिपरिहाराय प्रमाणेव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अडे जाताविति । अनेन कालकर्मस्वभावस्य इति पूर्वार्थे जीवमिति पदच्छेदेन तददं जीवमजीजनत् । चतुसुसं यथा मृश्र यते तथा चकारेति चतुसुसंभवेनापि व्याख्यातं भवति । तनान स एष इति पदेन चतुसुसंग्रहणश्रुतपरामर्शकत्वप्रदायः परिहृतो भवति । ननु यद्यत्र पुरुषपदेन विरिचाऽपि युक्तेत तर्हि सहस्रोऽश्विष्वस्मिरित्याद्युक्तं सहस्रोऽश्विस्त्विति क्मापि विरिचस्य स्यात् । तत्रार्थस्त्वमानार्थकसहस्रश्वीषुष इत्यादि पुरुषश्रुतमतिपाद्यत्वं च तस्य । अत इदं व्याख्यानमप्युक्तमिति च्च । यथादि

पौरुष सूक्तं विष्णोर्वाग्भियथकर्मित्यादितिरवकाशवाधकप्रमाणसद्भावन विरिचस्य पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वाऽपि ब्रह्मांडविग्रहस्या-
 स्यामुख्यसहस्रोवधित्वाद्यंगीकारे वाधकाभावात् । अतोऽत्र पुरुषपदेन विरिचग्रहणं युक्तमिति ॥ ३५ ॥ यस्येहेनि श्लाकार्थं
 इह मनीषिणो लोकान् यस्यावयवैः ऋण्यति अवयवारापितान् जानतीति लोकमिथ्यात्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणे
 नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ हरेरिति । इति विकल्पनं सविकल्पकज्ञानं । साक्षात्सत्यं मुख्यसत्यार्थविषयं । अतः हरः । अन्यस्मात्
 विरिचात् । लोकाः सृष्टा इति विकल्पन तु व्यावहारिकं सत्यममुख्यसत्यार्थविषयमुच्यते इत्यर्थः । अनेन विरिचस्य पूर्वोक्तम
 मुख्यसहस्रोवधित्वादिकं प्रमापितं भवति ॥ ३६ ॥ पुरुषस्य सुखमिति श्लोके ब्राह्मणार्देहरिमुख्यार्थक्यमुच्यते इति प्राति
 प्रमाणैव परिहरति ॥ ब्राह्मण इति । यथा श्रुतौ मुलाज्जातत्वहेतुत एव ब्राह्मणस्य सुखमित्यवच्छेदनीयस्य ब्रह्मजतान्नादव
 जीवो ब्रह्मेति वाग्भवेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां पंचमोऽध्यायः ॥ २-५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ कर्णाविति श्लोकार्थं ऋणो तीर्थानां परमायने इति गंगादितीर्थानां ऋणाश्रयत्वमुच्यते इति प्रातिनिरा
 साय तदन्वयथावद्याचष्टे ॥ तीर्थानामिति ॥ ३ ॥ रोमाणीति श्लोकार्थं यैस्तु यद्गः संश्रतन्तेपाशुद्विज्जजातीनां रामाणि
 वाऽन्यानि वाऽप्यतानीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ याज्ञिका इति । अत्र लिङ्गास्तु जरायुजा
 इत्यनेन भागवतस्यावाशब्दो रोमाणि वंत्यव्यवस्थिविकल्पार्थको न भवति । किंतु विशब्दो नयने चासे वाऽव्ययं
 स्यात्समुच्चये । उपमायां विकल्पे च निश्चये च निगद्यत इति रत्नमालाभिधानादुक्तजरायुजाश्रयलिङ्गासमुच्चयार्थं इत्युक्तं भवति ।
 अनेनोद्विज्जजातीनां मन्थे यैरुद्विज्जजातीभिश्चकः सधृत्तेषां याज्ञिकानां हरेः रोमाणि रोममूलानि
 आचतनानि । तदन्वयेपाशुद्विज्जानां रोमाणि रोमाण्यानि आचतनानि । वाशब्दाज्जरायुजा लिङ्गा इति भागवतवक्तव्यं व्याख्ययंत

भवति । अत्रैव श्लोके शिलादीनां पृथक् पृथक् केशादित्रयाश्रयत्वमुच्यत इति श्रान्तिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्रात्पर्ययमाह ॥ हरेरिति ।
अत्र प्रमाणवाच्ये भागवतस्यकेवाश्रयोरुक्तप्रस्य केशाश्रयत्वं ज्ञेयं ॥५॥ चाहव इति श्लोकाद्यै हरवाहवा लोकपालानां प्रायश
आश्रयान् न सदेति सदाऽऽश्रयन्त्विति श्रान्तिनिरासाय तदुक्त्यमाह ॥ ब्राह्मणेति । आदिपदेन शूद्रादयो ब्राह्मः ।
शैकर्मपदेकलात्मान्नाश्रयणादीन्वैषिटुं ब्राह्मणादीनां हरिभूतवाद्याश्रयत्वादिति भावः । अत्रैव श्लोके शरणस्येति पदस्य शरण
शुहराश्रितोरित्याभियानशूद्राश्रयत्वश्रान्तिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्पर्ययमाह ॥ मोक्ष इति । अनेन शरणपदं भासायैकमित्युक्तं
भवति । यन्मोक्षस्य हरिपदाश्रयत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह ॥ भज इति । शरणस्य चेति सामान्योक्त्या द्वादिसर्वमोक्षस्य हरि-
पदाश्रयत्वमुच्यत इति श्रान्तिर्भवति । तर्करासाय प्रमाणेनैव मोक्षस्य हरिपदाश्रयत्वं विवेचयति ॥ स्वोत्पत्तीति । यथा
वचः चंद्रमा मनसो जात इत्यादिवचनमनतिक्रम्य निर्दिष्टपुरुकेषु विष्णोः स्योत्पत्तंगेषु देवानां मुक्तिर्विहित्वा । अन्येषां तु विष्णोः
पादयूलतः । सप्तम्यर्थे तसिः । पादयूले मुक्तिर्विहित्यर्थः ॥ ६ ॥ धर्मस्येति श्लोके धर्मादीनां परस्य हरेरात्मा देहः प्रायण-
मिति धर्मादीनां हरिसर्वदेहाश्रयत्वमुच्यत इति श्रान्तिनिरासाय प्रमाणेनैवात्पादार्थ दर्शयन्न केवलमात्माश्रयत्वं किंवात्कञ्चन्यत्वं चेति
तत्रैव प्रमाणेन दर्शयति ॥ कुमारोति । अनेनावात्पदं मध्यदेशार्थकमित्युक्तं । तत्राभिधानं षठिति ॥ आत्ममेतीति । तदत्रं ।
त्वमस्य । केन्द्रमश्रुतसान्यस्येत्यादौ अस्येति भेदव्याप्तसंबंधार्थकपष्ठ्या हरेरितिहादियुक्तो भेदः प्रतीयते । स त्वमेवाद्दितीव
मित्यादिश्रुत्या वाधित इत्यतः प्रमाणेनैव भेदप्रतीतिमन्यथापवादयति ॥ देहेति । कवलैश्रयणदित्यत्र केवलपदेनैवार्थस्य निर-
वधिकत्वात्पित्तलक्षणत्ववैयर्थ्यसंबन्धः । तथाल्त्वं भेदप्रतीतिविशेषाधिकारो व्यर्थः स्यात् ।
अस्मिन्कार्ये पुरुषस्युक्तमेव प्रमाणमिति दर्शनाय पुरुषस्युक्त्यानुवादकेष्वह भवान्प्रथमैवेत्याभ्य सर्वं पुरुष एवेदमित्येषु श्लोकेषु

विचिदादिसर्वजगतो ह्यैक्यमुच्यते इति श्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तचात्यर्थमाह ॥ सर्वमिति । द्विशब्दसमादित्यर्थः ।
 दुरवधारणे । भेदवदित्यनेन संबध्यते । यतोऽस्य ज्ञानादिजगतः सचादि सदा तदर्थनिर्णयनिर्णयं भवत् । तस्मादेतौभेददेव
 जगत्सर्वं पुरुष एवेति ह्यर्थेदेन भण्यते श्रुतिपुराणादादित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ नेनद्वमिति श्लोकाद्यै वितस्ति हस्तैकदेशमाधिति
 ष्टता तेनेदं विषयाष्टतामिति हस्तैकदेशप्रथस्य हरेर्जगद्भासत्वमुच्यते इति श्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तदर्थमाह ॥ वितस्तीति ।
 अनेन वितस्तिपदेन तत्परिमितहृदयं ग्राह्यमिति सूचितं ॥ १५ ॥ स्वचिच्छयमिति श्लोके हरेर्बहुवचनत्वमुच्यते
 इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तचात्यर्थमाह ॥ पश्यन्निति । अत्र तात्यर्थवाक्ये भागवतवाक्ये चैवमिति दाष्टातिकार्यक
 शब्दबलाद्येति बोध्यं । स्वचिच्छयमित्यन्यत्र देहमिति व्याख्यातं । अर्थात्तरं अहस्य ब्रह्मांडस्य । अंतरे अंतर्विद्यमान वस्तु ।
 अनेन प्रतपन् तपतीति पदं तप आलोचन इति घातोद्घानार्थकं । चिच्छयपदं देहार्थकं । वहिःपदं बहिष्टदिव्यार्थकमित्युक्तं भवति
 ॥ १६ ॥ सोऽश्रुतस्येति श्लोके मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा इत्यभिधानान्मर्त्यं मनुष्यं अन्न ओदनभस्यादिकं
 चात्यगदित्यर्थश्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तचात्यर्थमाह ॥ अव्यक्तमिति । अव्यक्तं अव्यक्तत्वाभिमानिनी श्रीः । तस्य
 भेऽन्नं भिनं दक्षिणमिति श्रुत्यनुसारंणात्मनोऽभिमित्युक्तं । आत्मनः परमात्मनः अन्नं परमात्मप्रतिपादकबहुतीसहस्राख्यान्नाभिमानिनी ।
 मर्त्यशब्दार्थो महदादीति । यत् यस्मादतीतोऽतो विमोक्ष इत्यन्वयः । अनन यद्यस्मात्कारणात्स हरिर्भूत्यं विनाशो महदादिकं
 चान्नं हरिप्रतिपादकबहुतीसहस्राख्यान्नाभिमानिनी श्रियं चात्यगात् । अतःकारणात्प्रथमामृतस्य मोक्षस्येशानो विमोक्षद इति
 भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ १७ ॥ पादोऽस्येति श्लोकात् पादशब्दस्य गमने ह्युचरणार्थत्वत्रातिस्त्वयाऽमृतादिशब्द
 न्नस्य प्रसिद्धमोक्षात्त्वत्रातिस्त्वया भूतानाममृतादीना चैकप्रकारेण हरिपादत्वमिति श्रान्तिश्च भवति । तन्निरासाय प्रमाणैव

तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ स्वरूपंशा इत्यादिना । इव्यं हरिरिति शपः । अनन्तासनेति तात्पर्यश्लोकार्थेनाश्रुनादिपाठत्रयस्यैव उक्तो भवति । जीवानां हरिभिन्नाकृत्ये हेतुः प्रार्थनादि संयुता इति । वेदव्यासन पादाःस्य सर्वभूतानीति स्वाक्त भूतानां हरि पादत्वे स्थितिविदो विदुरिति प्रमाणमुक्तं । तत्र स्थितिविद इत्यस्य पुंसः हरोरेव स्थानविद इत्यर्थेऽतिनिरासाय स्वयमपेक्षित प्रयत्नाहस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ सर्वस्येति । सर्वस्य हरिभिन्नाभिन्नाश्रय यथावत्स्थितिविदः सर्वभिन्नाभिन्नाश्रय यथा अनेनास्य पुंसः हरः सर्वभूतानि पादः भिन्नाश्रः । तथाऽभूतं मोक्षमभयं च पादः स्वरूपशोस्थितिविदः सर्वभिन्नाभिन्नाश्रय यथा वत्स्थितस्थितिब्रानिनः । विदुर्जननीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ १८ ॥ एवमभूतं क्षेममभयमित्यतं भागवतवाक्य व्याख्यादानीं निष्पृज्जोऽवार्थि मूर्धस्त्वस्य ऋतसंगत्यप्रतीतिः प्रमाणैव तां दर्शयंस्तद्वाचष्टे ॥ त्रिमूर्धेति । द्युत्रयमित्यस्यैव विवरणं ॥ अनन्तासनेत्यादि । हरिस्त्रिमूर्धा सन् त्रिमूर्धार्थाभिः । द्युत्रयं लोकत्रयविवशायां परतो लक्षयोजेनात् । सर्वैर्योरिति विज्ञेय । ततस्ते दिवि संस्थिता इति छंदोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणेन ध्वनामकानन्तासनेनष्टुटपन्ननाभपुराणि धत्त । न त्रयलं धत्ते किंतु बहुलशोऽच्छिन्नेभ्वनतासनादिव्यभृता हरिः । संविद्यति तु संविद्यति चेत्यर्थः । अनन्तासनेन लक्षयोजेनाभपुराण्ये त्रिमूर्धो हरिमूर्धे अर्थाय स्थापितास्तास्मिन्हरिःसंविद्येति भागवतवाक्ययोजेना सूचिता भवति । तस्मिन्नेव श्लोकार्थेऽप्रज्ञानामपस्य रहितानां ये आश्रयान्ते त्रयः पादा वहिरासक्तिव्यसतांसंगम्व्यक्त इत्यतः प्रमाणैव तस्मैगतत्वेन व्याचष्टे ॥ अनन्तासनेनि । अनन्तासने च वैकुण्ठे नारायणपुरं श्वेत्दीपश्रेयैतानि विष्णोर्ह्यणी धामानि त्रिलोकाद्वाहिरैव संति । तानि हि यस्मात् दत्वा एवा मुसति च तस्मात्तु इतरथाभापेक्षया विशेषंतीत्यर्थः । अजानामित्यस्यार्थः । अदायदास्तु पुत्राणामिति । दायं द्रव्यभागं ददातीति दायदा न दायदा इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अंतस्त्रिलोक्या इति श्लोकार्थे गृहभवेद्वैदशोऽपरः पादस्त्रिलोक्या अंतरस्तीति त्रिलोक्या अंतर्गृह-

स्थप्राप्त्यस्यैव पादस्थावस्थानद्वयत इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्तत्पर्यर्थमाह ॥ स एवेति । पद्यत इति पदं प्राप्यमित्यर्थः ।
 ज्ञानिनामिति पदं यदीनां वनिनामित्यनेनापि संबध्यते । पदमिति तु सर्वत्र । अस्मिन्नेव श्लोकेऽप्यवहितपूर्वार्थोक्तश्लोकाव्याताःस्य
 पादः । साक्षनानक्षने उभे सृती विष्वक् सर्वतो विचक्रमे व्याप्तोऽसृष्टिति शैलोक्यातःस्थापादस्यैव साक्षनादिव्याप्तत्वमुच्यते इति
 भ्रातिर्भवति । तथा यत् याऽविद्या च विद्या च तदुभयाश्रयः पुरुष इति हरेरज्ञानित्वमुच्यत इति भ्रातिश्च भवति । तन्निरा
 साय साक्षनानक्षने इत्यस्यार्थप्रतीतिनिरासाय च प्रमाणैरेव तं श्लोकं व्याचष्टे ॥ त्रिपादित्यादिना । अत्र विष्वग्विचक्रम ऽप्य
 स्मार्थः ॥ सर्वप्राणिषु संस्थितेत्यादि । सृती साक्षनानक्षने उभे । यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तुभयाश्रय इत्यस्मार्थः ॥
 निरक्षोब्धित्यादि । अथैकशब्दोऽयोन्यसमुच्चये । द्वितीयशब्दोऽनुक्तस्याविद्वत्स्वित्यस्य समुच्चयार्थः । अत्र विद्वत्सु त्रिदेशे
 ष्विति पदाभ्यां विद्याऽनक्षने पदे व्याख्याते । इतरेषु चेति पदाभ्यां साक्षनाविद्यापदे व्याख्याते । तेनाशनसहितं नाक्षनं मनुष्य
 कुलं । न विद्यतेऽज्ञं यस्य तत् अनक्षनं देवकुलं । साक्षनं चानक्षनं च साक्षनानक्षने । सततो गच्छतः । संसारमोक्षाविति
 सती इति तत्पदविग्रहः सूचितः । तथाऽविद्याविद्याशब्दौ तद्वदुपलक्षकाविति सूचितं भवति । अनेन त्रिपादरिषिष्वक् सर्वत्र
 सर्वप्राणिषु विचक्रमे व्याप्तोऽसृष्ट । संस्थित इति यावत् । यत् येऽविद्या च विद्या चाविद्याविद्यावती । उभे सृती सततो गच्छतः
 संसारमोक्षाविति सृती । साक्षनानक्षने साक्षनानक्षनत्वेन नरदेवो यथोदिताविति प्रमाणानुसृष्टेदेवकुले । उभयाश्रयः
 तदुभयोरोश्रयः । उभयोऽप्येति वार्तिकत्वादिवचनत्वाभावे समासादादुभयशब्दस्यैव साधुत्वात् । पुरुषा हरिः । तु विज्ञापण
 नियामकत्वेन तत्र संस्थित इति यागववाक्यं व्याख्यातं भवति । तस्मादंडादिति श्लोके तस्मादंडादिति यथाग्निशान्-वयभ्राति-
 निरासाय च विराट्पदस्य ह्यर्थेभ्रातिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्तत्पर्यर्थमाह ॥ तस्मादिति । अनेन यागवत् तस्मादित्यन्तः

परमहयभूदिति शेषः पूरणीय इति सूचितं । सः चतुर्होतवः । तस्मात् विराणाण्यकचतुर्मुखात् । अनेन हरिस्तदद्रव्यं विराहालय-
विरिचं अत्यात् अतिक्रम्य बलिते तदधिको भवतीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २०-२१ ॥ तस्मादङ्गादिति पूर्वं
श्लोके नारदं मतिं चतुर्मुखं विराजोऽब्जान्निमुक्त्वा । यदाऽस्य नाभ्यादिति श्लोकार्थेऽभ्यासमिति स्वस्य हरिनाभिभावाद्युक्ति
रुच्यते । तेनोद्भजास्य एषज्जातत्वं नास्तीति विरुद्धवर्माधिकरणत्वेन तयोर्भेदप्रवृत्त्येतेभेदमिति
भवेति ॥ तां भ्रमाणैव परिहरति ॥ अंशज्जातस्येति । एवमंशज्जातव्यजातयारत्नभेदमिति निराश्रुत्यदानीं पूर्वोपार्था-
क्रम्यं हेतुत्वेनाद्यै विश्वस्त्यादित्यस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ यद्योच्येति । सर्वपूर्वोपरात् सर्वैः पूर्वो यस्य स तथा । सर्वपूर्वेष्व
सावपरश्च सर्वपूर्वपरस्त्वज्जानात् अतिरिक्तः परमधुरायवपवाश्रितयज्ञसंभारविषयज्ञानानंदादिगुणैरिदिकोऽधिकोऽभूदित्यर्थः
॥ २२ ॥ त्रिलोकस्थानगमिति तात्पर्यश्लोके न पुरुषावयवत्वेन तदाश्रयत्वं विना यज्ञसंभारान् यज्ञाय एषव इत्यादि यज्ञसंभार-
वाचिदन् न लक्ष्यवान् । किंतु ते पुरुषावयवेष्वेवोश्रिता यज्ञादिसम्पन्नाता यज्ञसंभाराः संतीति ज्ञातवान् । तेनैव ज्ञानादि-
गुणेन शब्देरविक्रमार्थं । एवंविधेन मया एतैः पुरुषावयवैर्जनाताः संभाराः संभृता इति संभृतसंभारोऽहं तमेव त्रिलोकस्थान
मेवैव पुरुषं पूर्णैरद्भुगुणं यज्ञं यज्ञनामकमीश्वरं हरिं तमेव त्रिलोकमेवैव तान्दिरप्रतिभास्यान् श्रीन लोकान्पशुकृत्वाऽयजामीति नारदं
यज्ञसंभारानित्यादि तमेव यज्ञपुरुषमित्यंतभागवतश्लोकसमूहायस्य तात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ २३ ॥ देवतानुक्रम इति श्लोकार्थं
सूत्रमित्यस्योक्तार्थव्याख्यासितमर्थमाह ॥ सूत्रमिति ॥ २६ ॥ ततस्ते भ्रातरस्तं पुरुषमयजन् । ततस्तदंतस्काले भवत ईश्वर । अपरे ऋषयः पितरा
मृदुतिकथ्यते । तत्र ततस्तदन्तरं ते तव मे भ्रातरस्तं पुरुषमयजन् । ततस्तदंतस्काले भवत ईश्वर । अपरे ऋषयः पितरा
विदुषादयः सर्वे विदुं ऋतुभीरिजिर इत्यन्वयेनैव सर्वत्र यज्ञमष्टाचिंसिद्धौ सत्यां नारायण भगवतीत्यादिमृगतानन्विनं किमियुच्यत

इत्यतोऽस्थापेक्षिताभ्याहारण मङ्कलान्वयं दर्शयति ॥ यस्मादिति । अनन तपु यज्ञाश्च पशवः सवनस्यतयः कुशा इत्यादिना मय
 ज्ञादिजनतो भगवदाश्रितत्वशुक्तं तत्र ततस्तं भ्रातर इमे इत्यादिनोक्तस्य सर्वेष्वन्वस्य श्रुत्वं नारायणे भगवतीत्यनेनोच्यते इत्युक्त
 भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ गृहीतमायेति श्लोकार्थे स्वतोऽगुणे समादौ गृहीतमायया कल्पिता उरुगुणा ज्ञानानंददया येनेति हरः
 स्वतो नियुतलं स्पृष्टथादौ मिथ्याभूतज्ञानादिगुणवच्छुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ नित्यमिति ।
 हरिणा सत्त्वाद्या गुणा मिथ्यामानाज्जीववत्त्वं तु गृहीता जडवत्स्वरूपवत्त्वं तु गृहीताः । किंतु स्वातंत्र्याद्गृहीरेव नित्य गृहीताः स्ववशी
 कृता इत्यर्थः । अनेन गृहीताः स्ववशीकृता मायाया उरुगुणाः सत्त्वादयो येन स तथा । तास्मिन्निति तत्त्वं व्याख्यातं भवति
 ॥ ३० ॥ नान्यद्भगवत् इति श्लोकार्थे सदसदात्मकं किंचिदपि भावतोऽच्यक्रिन्नं न भाव्य भवनीयमिति हरेः सदसदात्मकै-
 वयमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ सदिति व्यक्तमिति । अन्यदेव हि प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ।
 अत्र गम्यागम्यस्वल्पादिसदसच्छब्दमष्टात्तिसिद्धकथनेन षट्शु विशरणगत्यवसादनेष्वित्युक्तस्य गत्यर्थसिद्धयतोः कर्मण्योणादिके
 किंप्रत्ययं सच्छब्दो निष्पन्न इति सूचित ॥ ३२ ॥ यः स्वात्ममायेति श्लोके यो हरिः स्वयमेव स्वात्ममायया विभवं स्वरूप
 सामर्थ्यैश्चर्यं गतः प्राप्तस्तं हरिसहं न गतो नभस्वाश्च न गतोऽपरे तु कुत इति कैमुत्येन ब्रह्मवाग्वोरपरेभ्यः कश्चिद्विज्ञेयो धोतितः ।
 तमहं नभस्वाश्च न गत इत्यनेन ब्रह्मवायुभ्यां हरेर्विशेषश्च धोतितः । स क इति न ज्ञायते । अतस्तं विशेषं गत शब्दस्य प्राप्त्यर्थ-
 त्वत्रातिनिरासाय प्रमाणैव विवाशितार्थप्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ सर्वजीवेति । अनेन गतो ज्ञातवानिति गतशब्दो ज्ञातुत्वार्थ-
 स्तथा ज्ञानाविष्करूपो विशेष इत्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥ स एव आद्य इति श्लोके स एव आद्य आत्मा पुरुषो हरिरात्मनि
 मनस्यात्मना जीवनेन सहत्वात्तं स्वं श्रुजति संयच्छति पाति चेति हरेः स्पृष्टिस्थिविषया उच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव

तत्पार्यभाह ॥ स्वप्नेवेति । आत्मेत्यस्यार्थः । आत्मानमित्यस्यार्थः ॥ स्वरूपाणीत्यादि । आत्मी-
त्यस्यार्थः ॥ स्वात्मनीति । आत्मेत्यस्यार्थः ॥ इच्छेद्येति । तैवेवादीनित्यादिपदद्वयेन भागवते आत्मानमित्यस्य सृजती
त्यनेवावन्वयो न तु संपच्छति षात्स्वित्त्वेनापि किं त्वसुरास्तथेच्छति देवान्वातीति पृथक्पदोपदान्तरेणान्वयः कर्तव्य इति सूचित
भवति । नन्वात्मानं सृजतीत्यस्य भस्वादिकाभ्युत्थेत्यर्थ उक्तः । सो मुपपन्नः । तथाच जीवादिबहिर्दिनाशः स्यात् । न जायत
प्रियत इत्यादिप्रमाणविरोधश्च स्यादित्यत आह ॥ तिरोहितमिति । चोपधारणे प्रकाशयनत्विनेन संबध्यते । अनेन भस्मा-
दीनां सृष्टिर्नाम जीवोपेक्षया तिरोहितानां प्रकाशनमेव न तु जीवादिबहिर्दिनाशः । अतो न कोऽपि दोष इत्युक्तं भवति ॥३८॥
विद्युद्धं केवलमित्यादि श्लोकद्वये सत्यतश्चन्द्रयोः पौनरुक्यभ्रान्तर्विशुद्धसंस्थावास्तवशब्दयोरेकार्यत्वभ्रान्तिः केवलशब्दस्या
वधारणार्थवभ्रान्तित्वे मत्यकूपदस्य दुर्गभार्यत्वाच्च प्रमाणत्वं तदर्थमाह ॥ कृतमित्यादिना । कृतमित्यस्य । तदत्सना । भाव
प्रधानो निर्देशः । ब्रह्मस्वरूपत्वेन । कृतमित्युच्यत इति श्लेषः । साधुव्रतः साधुस्वरूपत्वात् । अदृशत्वात् परसंभेनापि न्यायितु
शक्यत्वादित्यर्थः । दाषोक्तिस्तत्त्वतः । स्वरसभावेनेति श्लेषः । तादृशाभावादित्यनेन सत्त्वमत्त्वं केवलपदार्थ उक्तः । अत्र
वस्थितेरित्यनेन विनात्वं पृथक्शब्दार्थ उक्तो भवति । चदति मुनयः भशातात्मद्रियात्मया इत्यस्यार्थ एते तादृशं तत्त्वं या वेद स
मुच्यत इति ॥ ३९-४० ॥ आद्योऽवतार इति श्लोकार्थे पुरुषः परः स्याद्याऽवतार इति पुरुषस्य पराद्यवतारत्वमुच्यते । तत्र
परः कः पुरुषस्याद्यावतारत्वं क्वमित्यतः प्रमाणेनेव परस्वरूपं पुरुषस्याद्यावतात्वे निमित्तं च दर्शयंतनेव न्माणेन पुरुष
पदस्याप्त्युत्पत्त्या विचार्यत्वं च दर्शयति ॥ यः ज्ञेते प्रलय इत्यादिना । य उन्मुक्तकर्तृत्वेन ज्ञाननामा
विद्युत्कालस्य सिद्धज्ञोद्वितीयरूपं भवति । तच्च द्वितीयरूपं पुरुष इत्याहु रित्यन्वयः । अनेन महाप्रलये ज्ञयाना यः य एव

परः । पुरुषस्य तदाद्यावतात्त्वं तु मत्स्यादि । तदन्त्यावताराविभाषायाः प्रथमाविभूतत्वेनैव निमित्तेत्युक्तं भवति । न केवलं हरेरेद्यावतात्परः पुरुष इति भण्यते किंतु सोऽपि हिरण्यगर्भोऽपि पुरुष इति भण्यत इत्यापिवाच्यम् । एव साऽपि तत्रापि-
शब्दार्थो ज्ञेयः । ततो हिरण्यगर्भः श्रद्धासंयोगात्स्वस्यैव पुत्रतां यात । महत्त्वमित्यन्वयः । ततः पुनर्जातमहत्त्वात् । एवं प्रमाणेन
परस्वरूपं पुरुषस्य तदाद्यावतात्त्वं पुरुषपदस्य हिरण्यगर्भार्थत्वं च प्रदर्शयदानीं तदनुवादपूर्वकं कालः स्वभावः सदसन्मनश्चेत्यारभ्य
तत्तत्परं रूपवदस्वरूपमित्यंतथागतत्वात् लोकेषु यत्कालरूपभावादिकं यच्च किञ्च लोके ऐश्वर्यादिमत्तत्त्वं परं परब्रह्मैव । तन्मम अम्बरूपं
निराकारं रूपवत् मायाकल्पिताकाशयुक्तमिति कालादीनां ब्रह्मैक्यं ब्रह्मणो निराकारत्वं चोच्यत इति श्रातिनिरासाय श्रयणमव ताप
र्थार्थमाह ॥ पुरुष इति । अरूपमपि हरः अस्वरूपभूता अपि कालाद्याः म्रियत्वात् रूपवत् मत्स्यादिरूपेण तुल्यं व्रतत इत्यर्थः ।
अनेन पुरुषः साक्षात्परस्य रूपं कालाद्यस्तु । हरिम्रियत्वघर्षणं हरिरुक्तुल्या । न तु पुरुषवत्साक्षादरूपभूता इत्युक्तं भवति ।
स्वात्कार्ये ममाणमाह ॥ पुरुषाद्या इति । तल्लियत्वं प्रति तत्सन्निधित्वस्य ह्युत्वार्येऽपि शब्दः । आद्याऽवनाह इति > लोके, कालः
स्वभावः स्वस्य भावो धर्मः सत् विद्यमानं असत् अविद्यमानं द्रव्यं पृथिव्यादिनवकं विकारा यन्नादिः गुणः स्वरसादिरित्येवैदं प्रति
निरासाय प्रमाणैरेव तत्पदार्थं दर्शयन् कालादीनां हरिस्वरूपत्वव्यवहारं हत्वन्तरं च दर्शयति । काल इति । वस्तुत्वभावो ऽस्तुस्वरूपं
असच्छब्दार्थः ॥ प्रकृतनिरिति । द्रव्यशब्दार्थः ॥ गुणशब्दार्थः ॥ त्रिगुणा इति । अपिपद समुच्चये । एतत् कालादिकं
यद्यपि हरेर्न स्वरूपं तथाऽप्यपु कालादिषु हरिः स्थित इति हेतोः कालादिकं हेतुः स्वरूपवदिति भण्यत इत्यर्थः । प्रमाणेन
व्याख्यातमपि सत्पदमनूद्य स्वयं व्याख्याय तत्र श्रुतिमपि प्रमाणमाह ॥ सत्प्रमाण इति । अस्मिन्नेव > शब्दे विकाराविशदस्वरा-
पदानां सर्वथाऽव्याख्यातत्वात्प्रमाणैरेवानुवादपूर्वकमर्थं दर्शयन् तद्व्याप्यं द्रव्यपदार्थं च तत्रैव प्रमाणनं दर्शयति ॥ द्रव्यं चेति ।

कालदयो रूपवदस्वरूपपि भिद्यतादित्यन्तः कालदीनां विभक्त्यात्वदत्तानां पदार्थानां हरिमित्यन्तः हरिभ्यासात्प्रकृत्या
 तत्र पुरुषाद्या हरेरुपमित्यादिप्रमाणमुक्तं । तत्र कालादीनां विभक्त्यात्वदत्तानां हरिमित्यन्तः हरिरुपमादृश्यं चैकप्रकारमेवेति
 प्रतिभवेति । तत्र प्रमाणैव परिहरति ॥ सर्वं त्विदानीं ननु स्याणुचरिण्युद्धाभ्यामेव भावदादीनां अग्रहः किं न सिद्धं सानि
 यत्किंच लोके भावदादित्यादिना पुनः पृथक् भावदादीनां संग्रहः किमर्थमित्यत्र वाऽऽह ॥ सर्वं त्विति । सर्वं स्यादिति
 विष्णोः भिद्यतादृष्टवदं च भव्यते । तत्रेतेतस्वरूपमपि हरिस्वरूपमपि भव्यते । सर्वमध्यऽपि यदिभूतियत्तद्विष्णोर्गतिमिथः पाद्विष्णोर्गण
 रूपवद्व्यप्यत इत्यर्थः । यत्किंचेति श्लोकं ग्रहस्वदित्यस्य सांतिपदार्थत्वत्प्रतिनिरासाय तथा विभूतिभूतिरर्थव्यभिचाना त्रैलोक्यः प्र
 तिपच्छब्दयोरकार्यत्वेन यथौनस्त्वयं तत्परिहाराय च प्रमाणैव तत्पदार्थमाह ॥ स्वत इति । अत्र विष्णुप्राप्तिश्लाकात्प्रत्यय
 विशेषणार्था भूतिः । भूः प्राप्ताविति शान्तास्ताच्छील्यार्था प्रत्ययः । प्राप्तां सामर्थ्यं विभूतिरिति विभूतिशब्दार्थ उक्तः । नया लभणा
 आह इत्यनेन चिद्वै लभ्य व लभणमित्यभिधानलक्षणमा लक्षणानां ईः उवाह उक्तार्थः लक्ष्मीरिति श्रीकण्डवृथायल्लक्ष्मीशब्दाद्य
 कथनेन श्रीशब्दार्थ उक्तो भवति । प्राधान्यत इति श्लोके ऋषयः प्राधान्यता यान् लीलावतारान् आर्जुनं ताननुकृष्य
 इति हरिवतारेषु केषांचिद्वतारानां प्राधान्योक्त्या केषांचिदप्राधान्यप्रतिभवेति । तन्निरासाय प्रमाणत्वं तच्चात्स्यार्थमाह ॥
 प्रचानत्वेनेति । यतो मत्स्यकूर्मादयो हरिवताराः सर्वस्वात्मपंचालयानत्वेनैव भूतो ह्यथास्ततः कारणत इत्युच्यते । म
 एव हरिरिवेति सूत्राः । ब्रह्माद्यास्तु यतो मायाविभूतयः सृता अतो हरेः स्वरूपं नैवेत्यर्थः । ब्रह्मादीनां मायाविभूतित्वं नाम
 किमिदं आह ॥ स्वेच्छयेति । यस्मादि हरिरेषा ब्रह्मादीनां विशिष्टत्वं स्वेच्छैव कुरुते तच्चस्मात् तेषां मायाविभूतयः सृता
 इत्यर्थः । अनेन मायया हरीच्छया विभूतिः विशिष्टमनं विशिष्टत्वं येषां त तेषां पदविग्रहः सृजिता भवति । अहं भव इति

गति ॥ यद्रूपमिति । अनन यद्रूपमिति श्लेषः । पारमहंस्य परमहंसस्यार्थं पदं स्थानमायनंति । असौ हरिर्नाभः सकाशाद्धृषभ
 नामा असेति वाक्ययोजना ह्युचिता भवति ॥ १० ॥ सञ्जे ममास भगवान्दृश्यशीर्षं ण्व इति ह्यग्नीवावतारस्य छंदासया
 मसस्य इत्यादिना छंदास्यमलाद्यैक्यस्युच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणत्वे तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ छंदांसि चेति । हिशब्दा
 हरेः सर्वश्रयत्वे प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकः । अनन छद्र आदीनां मय आश्रयत्वेन प्रधान इति तत्त्वार्थ उक्ता भवति ॥ ११ ॥
 मत्स्यो युगंतेति श्लोकार्थे हरेर्मत्स्यावतारस्य श्लोणीमय इत्यनेन पृथिव्यैक्यस्युच्यत इति प्रतीतिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थमाह
 ॥ श्लोणीमयेति । श्लोणीमयो नावाश्रयत्वात्पृथिव्यात्मिका या नौस्तास्या हरिराश्रयः अतः श्लोणीमय इत्युच्यत इत्ययः । अनन
 श्लोण्यामय आश्रयत्वेन प्रधान इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ १२ ॥ स्तुत्वा हरिरिति श्लोकं हरिभ्य गजद्र तस्मा
 अक्रमुत्पात्तुपयोज्जहारोति मूलरूपी हरिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणत्वं तद्व्यतिपाद्यावतारमाह ॥ द्वर्गिरिति । मसज चति
 चशब्दः । तापसनाभेत्यनेन संकथ्यते । तेन हरिनामकं तापसनामकं चेति रूपद्वयमुक्तं भवति । तथा भागवतस्यहरिपदं नामभावतारा
 पन्थसक्तिमिति द्वचित्रं च । असौ विष्णुर्हरिनामा जातस्तापसनामा च ज्ञातः । तत्र हरिनामावतार गजद्रं मात्थयामास । तापसनामानार
 अमात् वृषः व्यात्यादिगताससर्जेन्यन्वयोर्थाहरिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । तथापि जज्ञे भगवान्दृग्निष्णा हरिप्रेक्षसः । हरिर्निष्णाहृता यन गजद्रं
 मोचितो ग्रहादित्यष्टमरुद्रश्लोकक्रान्देवावर्गंतव्यमिति भावेनात्र तपसीति तापसशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवाक्यं । तपसि प्रियजनन क्रिय
 माण जातत्वात्तापसनामस्यर्थः । अत्र हरिनामावतारा गजद्रं मात्थयामावतारा गजद्रं मात्थयामास । तापसनामानार
 अरणाधिने रक्षकारिणं गजद्रं हस्ते प्रयुज्ज तस्माद्द्विद्वारितमन्त्रवदनात्कृपयोज्जहारस्यतस्मात्तावतवाक्यं यागयान भवति । तथा न कृत्व
 विष्णुभिक्षस्यार्थं युवाट्टिमन्त्रं एव भगवान जज्ञे । किंतु तत्रापि विधान्यकतापसमन्वन्तरेऽपि भगवान विष्णुदृग्निष्णा हरिप

धसो हरिरित्याहूता हरिनामा जह्न इत्यष्टमस्कंधप्रालाकतात्पर्यार्थश्च द्याकिता भवति ॥ १६ ॥ नार्थो बलरिति >लाक शिवसु-
 क्रमपदश्लोचमभौ धृतवतो बले राज्ञा यद्विशुधाधिप-र्यं । अयमर्थानति वामनपादप्रशालनोदकप्रारणस्य स्वर्गाधिक्यरूपफलं निपि
 द्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्तात्पर्यार्थिमाह ॥ ऐन्द्रमिति । यस्माद्धरितापणादानंदंद्रेकता भवत्कद्धरितापणं
 जगद्गतुलेस्तु विशेषण फलं मुख्यं फलं भवति । ऐन्द्रपदं तु नांतरीयं हरितापणत व्यप्त फल अमुख्यफलमित्यर्थः । प्रापण
 व्याप्यव्यापकयोर्व्यापकस्य बहुवृत्तित्वात् मुख्यत्वादिति भावः । अनेन बलिलकवर्तिना हरय जगदानस्य युक्तावानंदंद्रेकहेतु
 हरितोषणमेव मुख्यं फलं । न त्विन्द्रपदशक्तिमुख्यं फलमिति तच्छ्लाकतात्पर्यार्थि उक्ता भवति । अस्मिन्नैव श्लारु शीषमाणामि
 त्यस्य शीर्षो मानमित्यर्थेऽतीतिनिरासाय स्वयं सम्यगर्थमाह ॥ शीर्षेति । अनेन मानं प्रमाणं मानं लिखाकता ग्रह इति विषय
 प्रकाशाभिधानानानं ग्रहं सोमपात्रं हरये मनसाऽभिमेने इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ १८ ॥ तुभ्यं च नारदेति
 श्लोके हे नाद भवान् तुभ्यं भागवतं ज्ञानं योर्णं चोवाचेति भावान्मूलव्युत्थत इति प्रतीतिनिरासाय प्रमाणनवात्र प्रतिपाद्या-
 वतारं दर्शयति ॥ ऐतरेय इति । स्वकां तनुं स्वरूपं यदृपं ॥ १९ ॥ चक्रं चेति श्लोकेऽप्यवतारो न प्रतीयत । मूलरूपव
 प्रतीयते । अतोऽजतीतिप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन्वतारं च दर्शयति ॥ मन्वन्तरेऽप्येति । यो भावान्
 मन्वन्तरेषु विद्यमानेषु कवचितेषु संस्थितः सन् दुष्टराजन्यनाशकः संवत्तज्जगत्सुगोप तं राजराजेश्वरत्वाद्दुरिति यच्छब्दायाहार-
 णान्वयः । अनेन राजराजेश्वरनामावतारोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्युक्तं भवति ॥ २० ॥ कृत्स्नप्रसादेति श्लोकार्थे
 कलेन इत्यस्य कलाऽसर्वाश्वेत्यर्थेऽतीतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ प्राणादिति । आदिपेन वदप्रशक्तश्रद्धादिकं
 प्राण । प्राणादिषोडशकलदेवानामीश इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मा अदादिति श्लोकार्थे सुहृन्मथिनसुशोषण्यथा सु-

शोभाहृद्यस्य रामस्य स तथा तस्य मथितरोषेण जातकोपेन सुशोषा अत्यन्तश्लाघुका या दृष्टिस्तया तात्प-
 पानानां भङ्गोरोगनकार्णां चक्रं समूहो यस्मिन्मुदयो स तथा । एवंपि च उदयिस्तासै रामाय दूरे मार्गमदादि-
 त्पन्वयार्थेऽतिनिरासाय पदद्वयं सम्यग्व्याचष्टे ॥ दूरस्थेति । अनेन दूर कैलासे रूपातरेण स्थिता सुहृत्सीताख्या सुहृद्यस्येति
 तत्पदाविग्रहः सूचितः । सप्तम्या अलुक् च सूचितो भवति । सुशोषशब्दव्याप्त्यर्थल्लुक् । तत्राभियानं पठति ॥ अञ्जिरिति ।
 अनेन दूरे सुहृद्यस्य रामस्य स तथा तस्य मथित उत्पन्नश्वासो रोषश्च स एव सुशोषोऽपिस्तद्युक्तया दृष्टयेति भागवतवास्य व्याख्यातं
 भवति ॥ २४ ॥ सद्योऽसुभिरेरिनि श्लोकार्थे विनेष्यतीत्यस्य विशेषणं नेष्यतीत्यर्थेऽतिनिरासायानुवादपूर्वकं विवक्षितमर्थमाह
 ॥ विनेष्यतीति । विषियमित्यादौ विशब्दस्याभावार्थत्वदर्शनाच्चद्विधापि विशब्दस्याभावार्थत्वं गृहीत्वा वि अभाव विनाशं
 नेष्यति एष्यतीति भागवतपदं व्याख्यातं । अत्रैवार्थे दारदृष्टेरित्यस्य रावणार्थत्वप्रतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ दारोति ।
 अनेन दारान् सीताख्यान् हतो आहृतो रावणं हत्वा स्वीकरोति तत्पदतात्पर्यार्थं उक्तो भवति । नन्वत्र धनुर्विस्फूर्जितेन रावणनाश
 उक्तः । सोऽनुपपन्नः । रामायणादौ रामशब्दरेण मवणनाशस्योक्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादित्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन् स्वीकार्यं
 च द्रवयति ॥ धनुरिति । पूर्वमेव विन्नष्टोऽपि पुनस्तु विशेषेण विनेष्यतीत्यनेन रामायणाद्विगोशः परिहृतः ॥ २५ श्रुतेः सुरेत
 रेति श्लोके सितकृष्णकेशा जात इत्येकत्रचनेन सितकृष्णकेशाभ्यां एव एवावताग उच्यते इति प्रतिभवेति । तन्निरासाय प्रमा-
 णैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ राम इति । तत्र सितकृष्णरश्मयोर्भूय एतः शुक्रकृशात्मका एतः रामाभिः । द्वितीयः कृष्णकेशात्मकः
 कृष्णाभिश्च इति शेषः । रामाभिधो हरिर्हि अनंताशः शशात्मको या रामस्तास्मिस्तदुन् जगद्रमयामास वै इत्यर्थः । अनेन शेषाव-
 तारमाविष्टारमरूपमनाविष्टकृष्णरूपं चेति रूपद्वयं हरेरवोच्यते -ति तात्पर्यार्थं उक्ता भवति । नत्रैव श्लोके आत्ममहिमोपनिबध्नन्नि

कर्मणि करिष्यतीति हरिकर्मणामेव हरिनिवृत्तनत्वमभ्येच्यत इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणमेव ननाप्त्याथमाह ॥ विष्णारिति ।
विष्णाः कर्मणीत्यन्वयः । परेषां । कर्माति शेषः । तस्मिन्नेन हरिनिमित्तक ॥ २६ ॥ याद्रागतांतरेति श्लाकार्थे द्विकमुद्यार
जुनगारित्यजुष्टश्यात्रुशब्दवाच्यार्थकाव्याच्छ्रुतस्वर्गप्लुत्वमच्यत न्यन्याथाप्रतिनिरासाय प्रमाणमेव नुबुद्धार्थमाह ॥ सह
क्षेति । सहस्रसंशुषु र्वं याददन्ति तत्सर्वमपीयिषिबुद्धार्थः । तुरवधारणे । भण्यत इत्यनेन संबं यत । अस्मिन्नेवाप्ये दंतरथत्यस्य
मूर्कताप्युक्तार्थाप्रतीतिस्तथा न भाव्यमित्यस्यान्मूलनमित्यनान्वयभ्रोतिश्च तदाक्यं स्वयं सम्यग्व्याचष्टु ॥ इतरथति । न भाव्यं ।
कर्मणामिति शेषः ॥ २७ ॥ तत्कर्म दिव्येति श्लाकार्थे दिव्यमित्यस्य स्वग विद्यमानमित्यर्थभ्रातिनिगसाय सम्बन्धाथमाह
॥ दिव्यमिति । अनेन सुत्यर्थस्य द्विव् यत्तारिदं शब्दस्यमित्युक्तं भवति । नन्विदं व्याख्यानमप्युक्तं । तथात्व हरिकर्मणा कर्तुताऽ
सुत्यत्वं स्यात् । तत्र को वा भावतस्तस्य पुण्यश्लाक्रेड्यकर्मणः । प्रधानस्यस्य महतो महात्स्यकर्मन्यादिहरिकर्मतावकप्रमाण
विरुद्धमित्यतः स्वाकार्यं स्वयमेव विद्वणोति ॥ तदपेक्षयेति । ह्यपेक्षया । कवलं दावापद्वैजस्रणमव हरेः सुत्यमितेति न किंतु
अन्यत् कंससहननादि कर्मपीति भावेनाह ॥ यत्तद्वेति । अनेन हरिकर्म हरेः सुत्यं न भवति अहो ह्यपेक्षयेवैवशब्दा न क्वन्या-
पेक्षयाऽपि न प्रमाणविरुद्धमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ जल्प्या द्रुतमिति श्लाकार्थे जल्पितुं योग्या जल्प्या यःकश्चन शब्दस्तना
द्रुतं युक्तं गच्छुमिति गच्छुलस्य घटादिशब्दद्वैतत्वमुच्यत इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणमेव जल्पिबुद्धार्थमाह ॥ अन्यथेति ।
अनेन जल्प्या अन्यथाज्ञाननक्रवाचा आवृत्तं तज्जन्याऽन्यथाज्ञानसंपाण्युक्तमिति तदपदं व्याख्यातं भवति । तस्मिन्नेवाप्ये निवी-
लस्य रात्रावित्यर्थभ्रातिनिरासाय प्रमाणमेव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ यच्चिति । सर्वान्नाऽशनं ॥ ३१ ॥ ऋडन्त्वेने निशीति
श्लोकार्थे कल्पदश्रवणेने मूर्च्छितेन कल्पदश्रवणेने विस्तृतमूर्च्छया युक्त इति हरमूर्च्छुक्तत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय कल्पदा

यतस्यस्य स्वयं विश्वह प्रदस्यं मूर्च्छितैवेत्यस्य प्रमाणैवैवार्थमाह ॥ कल्पदं चेति । मूर्च्छेति क्वचित्पाठः । अनेन कलानि मंडु
 लानि पदानि यस्मिन्नायने तच्चा । तच्च तत् । आयत च कल्पदायतं । कल्पदायतं च तन्मूर्च्छितं च । सप्तस्वरसमाहारोपेतं च
 कल्पदायतमूर्च्छितं । तेन गायनेनोदीपिता स्मरस्य्या रक् रंगो यस्मात्तास्य । तासांमिति भागवतवास्य व्याख्यात भवति ॥ ३३ ॥
 नतु ये च प्रलंबस्वरद्वुरेकेर्यरिष्टेयारभ्य निलयं तवीयमित्यंतं श्लोकयोः मलंबस्वादयः संजयकैकयाद्याश्च सर्वेऽपि
 बलपार्थभीमव्याजाब्जयेन हरिणाऽऽर्जनं नागं इता गताः सतस्वदीपं हरिसंबधिनिलयं स्थान यतीति प्रलंबस्वादनां कांभोजादीना
 च विष्णुलोकप्रतिरुच्यतं । तत्र कांभोजादीना तद्योग्यानां तल्लोकप्रतिरुक्ता । न तु तदयोग्यानां मलबाद्यसुराणां । अतः रुये-
 तदित्यतः प्रमाणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ विद्वेषिण इति । अपिपदद्वयं परस्परसङ्घर्षे । यतस्म आरभ्याद्धुक्तैः कृष्णस्य सदने
 भवत्यतो विद्वेष्यादिविषनीचा हरैः सदनें याति यास्यतीति भागवतादौ व्यवहारो युक्तः । नतु यद्येव तर्हि भक्तानामेव विष्णु
 लोको नान्येषां । तेषामन्य लोक इति पुराणादावुक्तिः कथमित्यत आह ॥ व्यक्तमिति । तु विशेषेण । व्यक्तं व्यक्तहरिरूपाधि-
 क्षितं सदने हि यस्मात् भक्तैरुच्यते तस्मात्तेषां विष्णुलोकताऽन्येषां अव्यक्तहरिलोकात्त्वक्तो हरियेषु लोकेषु ते व्यक्तहरयः । व्यक्त
 हरश्च ते लोकाश्च व्यक्तहरिलोकाः । न विद्यते व्यक्तहरिलोका येषां ते तथा तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । व्यक्तहरिरूपाधिष्ठितवै
 कुण्ठलकराहित्यादन्यलोकैतत्पर्यः । अनेन विष्णुसदनेप्रज्ञानामपि द्वेष्यादीनां वैकुण्ठाद्यप्रज्ञेत्तदन्यलोकैरुच्यते विष्णुलोकस्तद
 न्यलोक एवेति पुराणादौ व्यवहारो युक्त इत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥ यास्यन्यवर्शनमिति श्लोकाथै बलपार्थभीमा एव व्याज
 निमित्तं यस्यान्वहस्य तच्चा तादृशामान्वयं यस्य हरेरिति हरिनाम्नो बलादिकारणत्वमुच्यत इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणैव तचा-
 त्पर्यार्थमाह ॥ रामेति । अर्जुनादीनामित्यादिभेदान्भत्यामादिनामानि ग्राह्याणि । रामेण चाभयं च वर्णो धवलवर्णश्च । आदि-

पदेनावस्वरूपेण स्थित्वादिर्कं ब्राह्मं । व्याज्वादिस्वर्यैवार्थः ॥ व्यवहारप्रवृत्त्यर्थं दुष्टानां मोहनाय चेति । अनेन बलायार्थे
 भीषणु व्याजनेन व्यवहारप्रवृत्त्यस्वरूपव्याजनेन विद्यमानान्येवव्याज्यानि भीषादिनामानि यस्य हरेः स तथा । तेनेति तत्तदार्थं उक्तो
 भवति ॥ ३५ ॥ आधिर्हित इति श्लोकार्थे स विष्णुरसुगुं, सत्यवत्यामाविर्हित इति कृतादिचतुर्थेषु व्यासात्मतार उच्यत इति
 भ्रातिनिरासाय प्रमाणैव तत्तत्तयार्थमाह ॥ तृतीय इति । कृष्णो ज्ञानानंदत्मको विष्णुः । युग इति पदं प्रत्येकं तृतीय इत्या
 दिना संबध्यते । चक्रबद्धः सक्षयं । एवमब्दोऽन्यमहायुगव्याहृत्यर्थः । अत्र सप्तम इत्यादिग्रहणेन भागवतस्यतुसुगुमश्रुतः
 कृतादियुगवाचको न भवति । किंतु चतुर्गुणत्मकमहायुगवाचक इत्युक्तं भवति । पूर्वेषु तृतीयादिचतुर्गुणेषु व्यासाचार्यस्तु
 व्यासानां द्रौष्यादीनामाचार्य एव भविष्यति । न तु व्यासः । चरसे तु अष्टाविंशे महायुगे तु व्यासाचार्यश्च भविष्यति । न
 त्वन्यव्यासनामाचार्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ विव्यासेति । यतश्चरसे तु चरममहायुग एव वेदान्विव्यास विभागेन विस्तु
 ताश्चकार । वेदसं प्तं भारतं चक्रे । अतः स्वयमेव व्यासाचार्यश्चेत्यर्थः । अनेनाष्टाविंशे महायुगे वेददेव्यासकर्तृत्वात्वासस्तुती
 यादिषु तदथावाच्य व्यासः किंतु व्यासाचार्य एवेति पूर्वोक्तमुपपादितं भवति । तथा व्यासश्रुतबद्धवृत्तिनिमित्तं च कथितं भवति
 ॥ ३६ ॥ सर्वे तु य इति श्लोके योऽर्षं ये च ऋषयो नवमजेन्ना ये च ऋषदयोऽध्यादयो ये चासुराद्या इमाः सर्वाः पुरुषा-
 क्तिभाजो हरेर्मोधाविभूतयोऽविद्याकल्पिता विभूतिरूपा इति ब्रह्मादीनां मिथ्याभूतभववद्विभूतित्त्वुच्यत इत्यन्यथापत्तिनिरा-
 साय प्रमाणैव तत्तत्तयार्थमाह ॥ हरीच्छियेति । यद्यस्मात्कारणोत्पत्तिं ब्रह्मादीनां मत्स्यादयस्तु त्वयं सासाद्धरेरेवेत्यर्थः ।
 अनेन मायया हरीच्छया विभूतिरैव्यं विविधभूतो हरिर्वा येषु ब्रह्मादिषु ते तथेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ३९ ॥
 नांतं विदामीति श्लोकार्थे अमी मुनय इत्यादेरन्यथादशनादसगतत्वभ्रातिर्भवति । ता श्रेष्ठपुरुगेन परिहरन् सतोऽन्यथाज्ञानमिति

भ्रातिं च कारणप्रदर्शनेन परिहरति ॥ विदुरिति ॥ ४१ ॥ ते वै विदंतीति श्लोकार्थे देवमायात्प्रणुच्यत इति भ्रातिनिरा-
 साय शेषपूरणेनान्यं दर्शयति ॥ देवमायाभिनि । अनेनैव ते वै विदंत्यतितरंति च देवमायां विदंत्यथातितरंति चेति देवमाया-
 ज्ञानेन देवमायां श्लेशद्रुणशुक्लवरा इत्युत्तरश्लोकार्थं च योजितं भवति ॥ ४२ ॥ यद्यद्भुतेति श्लोकार्थेऽद्भुतकाम
 परायणं शीलं येषां ते तथा तेषां शिक्षा येषां ते तथेत्यर्थभ्रातिनिरासाय तत्पदं सम्यग्व्याचष्टे ॥ तदिति । अनेनाद्भुतः क्रमः
 पराक्रमो यस्य हरेः स तथा । स एव परमयनं आश्रयो येषां ते तथा हरौ शीलं शिक्षा च येषां ते शीलशिक्षाः । अद्भुतकाम-
 परायणाश्चेति शीलशिक्षाश्चेति तत्पदं व्याख्यातं भवति ॥ ४६ ॥ ज्ञान्धत्प्रशान्तिमिति श्लोकस्य परा मायाऽऽत्मतत्त्वं जीवाख्यं
 तत्त्वमेतीति जीवपरत्वभ्रातिनिरासाय प्रमाणैव तत्पदानि हरौ निर्वक्ति ॥ अव्यक्तादीति । अव्यक्तादीं भ्रमरूपाहमानराहि
 त्यादित्यर्थः । अनेन अत सातत्प्रगमन इति धातोः कर्त्तरि क्विपि सति सततं गच्छतीति अतु अव्यक्तादिकं न विद्यतेऽतिमानं
 अईमानो यस्य सः आत्मा आत्सैव तत्त्वं आत्मतत्त्वमिति तत्पदव्युत्पत्तिः सूचिता । तथा निषेधार्थकार्त्तारपूर्वात्मसम्भ्यंताच्छब्दो
 पपदात् माह्मान इति धातोर्भावे औष्णादिकं हन् प्रत्यये जुहभावे च आत्मोक्ति शब्दरूपमिति सूचितं भवति । अशब्दश्रामसिद्ध-
 त्वादित्यनेन यत्र हरिविषयशब्दा नास्ति साकल्येन हरिसतिपदको न भवतीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ४७ ॥ स
 श्रेयसामर्पणीति श्लोके भावस्वभावविहितस्य भावानां शृथिव्यादिपदानां स्वभावेन विहितस्य कृतस्य सत्ता विद्यमानस्य वस्तुनः
 प्रसिद्ध इत्यर्थभ्रातिनिरासाय तत्पदजातं सम्यग्व्याचष्टे ॥ भावस्वभाव इति । तथा तेन भावस्वभावेन प्रसिद्धप्रकृत्यसिद्धेज्ञानस्य
 विषयः । भावपदस्य भक्तिरर्थ उक्तस्तत्राभिधानं पठति ॥ भाव इति ॥ ४९ ॥ समासेनीति श्लोकार्थं यत् सत् अस्तु हरेर-
 न्यासिद्धिर्न चेति सदसदात्मकजगतो हर्यभिभवमुच्यते । तदशुक्लं । तथात्वेऽन्यस्मादिति हरेर्जगद्विभक्त्यविशेषणोक्तिर्विरुध्येत । नहि

यद्यस्माद्विषं तददभिविभिति युज्यत इत्यतः प्रमाणैर्नान्वान्वान्यत्वेत्कयोस्तात्पर्यार्थाह ॥ सत्तादिरिति । यद्यस्मात्कारणा द्विष्णोः सत्तादिर्हि स्वत एव नान्यार्थनिस्तस्मात्कारणात्स विष्णुः सर्वताञ्च इत्युच्यते । यद्यस्मात्कारणादन्यस्य सदादेवगतः सत्तादिरतो हरेरेव भवत्यतः कारणाद्भिदिनोऽपि परमेश्वराद्देवदुक्तस्यापि सदादेवगतो नान्यत्वं हर्षनन्यत्वमुच्यते । यदर्शना यस्य सत्ता तत्तादित्वेव भण्यत इति न्यायादित्यर्थः ॥ ५० ॥ नृजन्मनिति श्लोकद्वये किञ्चिदस्य मन्वुत्तराभावात्प्रार्थकत्वाभावात्-क्षेपार्थत्वमेव प्रतीयते । तदप्ययुक्तं । तथात्वे वर्णाश्रमाचारदर्शनां सर्वथा वैफल्यं स्यात् । तत्र प्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणैर्नैव किञ्चिदस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ आक्षिप्यत इति । चञ्चद्वावधारणे । यत्र वस्तुन्यत्पफलता भवेत् । एतदस्तु किमिति किमिति शब्देनाक्षिप्यते निराक्रियते । यस्य वस्तुन एव पुंस एवास्तत्त्वं तद्वस्तु स पुमांश्चिति च नैति शब्देनोच्यते । आक्षिप्यत इत्यर्थः । अनेनान्नास्त्राफलत्वविभारणैर्न किञ्चिदेनाज्ञेयः क्रियते न तु सर्वथा फलाभावाविभारणेत्युक्तं भवति ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ २-७ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पुरुषावयवानां लोकानां चान्योन्यमलितत्वमुच्यते । तदयुक्तं । अन्योन्याश्रयदुक्त्वात् । हर्षवयवानां नित्यत्वेन लोकमलितत्वस्य प्रमाणवाधितत्वाच्चेत्यतः सम्यक् तद्वक्तव्यं योजयति ॥ निजेति । स्रष्टाः । लोका इति शेषः । अनेन पुरुषस्य निवावयवैः पूर्वकल्पिताः प्रथमं स्रष्टाः सृष्टैर्लोकैर्मुष्य हरेरेवयवा बाधावयवाः कल्पिताः । ते स्रष्टाः पातालादिलोका हरिर्वाणवयवत्वेन कल्पिता इति यावदिति भागवतवाक्यं योजितं भवति । तेन नान्योन्याश्रयता नापि प्रमाणवाध इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ ननु यावान्कल्प इत्यादिना परीक्षिताऽनेके प्रश्नाः कृताः । तत्र यस्मिन्कर्मसमवाय इति श्लोकोर्धे कृतां यौ कर्मसमवायाघाततदुप्राहकविषयप्रश्नौ तावदुपपन्नौ । भागवते तयोरेवप्रतर्कितित्येतां भाग

वतश्चिन्तयुत्तर स्वयमाह ॥ जीव इत्यादि । अनन कस्मिन्नित्यस्योत्तरं ॥ जीव इति । केनत्पस्योत्तरं ॥ परमेश्वरेणेति ॥
 यद्वा ॥ यस्मिन्कर्मोति श्लोकाथे यस्मिन्कर्मसमवायो येन केनोपभूत इति सामान्येनैव कर्मसमवायाधारस्तदुपग्राहकश्च
 पृच्छयत इति त्रैतिनिरासाय श्लेषपुरेण तदाक्यं योजयति ॥ जीव इत्यादिना । अनन कस्मिन् जीवे कर्मसमवायः केने
 श्वरेणोपभूत इति विशेषप्रश्नार्थत्वेन भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । एतत्प्रश्नपरिहारस्तु संसारिणि जीवेऽन्यामिणोऽप्येति
 भागवत एव भविष्यति । गुणानामिति श्लोकाथे गुणिनामाकाशादीनां परिमाणमित्यर्थत्रैतिनिरासाय तदाक्य सम्यग्व्याकुर्वन्
 प्रत्युत्तरवाक्यं बोद्धाहरति ॥ गुणिनामिति । देवासुरेभ्यो मधवान्यथानो दक्षदयो ब्रह्मदुताश्च तेषामित्यादि पंचमस्कंधस्य
 वाक्यं सामर्थ्यस्य परिमाणं तातस्म्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ श्रेणीनामिति श्लोकाथे श्रेणीपदस्य दुर्गमार्थत्वाद्द्विवक्षितार्थ
 दर्शयिष्यः याहृतक्रियान्वयं च दर्शयति ॥ श्रेणीनामिति । युद्धेऽध्वगरसंकाणामित्यनेन श्रेणीपदं व्याख्यातं भवति । अनन श्रेणीनां
 युद्धेऽध्वगरसंकाणां याहृतः कौटुभो धर्म उच्यत इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ १८ ॥ तत्त्वानामिति श्लोकाथे हेतु
 लक्षणमित्यस्य हेतुनां धूमत्वादीनां लक्षणमित्यर्थत्रैतिनिरासायान्द्वयार्थमाह ॥ हेत्विति ॥ १९ ॥ योगैश्वर्येति श्लोकाथे कुतो
 लिंगभंगप्रश्नोऽयुक्तः । प्रत्युत्तरप्रतीतिरित्यंतः प्रत्युत्तरं स्थलद्वय दर्शयति ॥ योगत इति । लिंगभंगः स्थिर सुखं चासनमास्थित
 इत्यादिना योगतः पूर्वयुक्तः । पानेन ते देव कथासुधायाः मष्टद्वयत्वात् विशदनाया य इत्यादिना यथाचोच्यत इत्यर्थः । अत्र
 चार्थैकतत्त्वश्लेषपरिहारस्यलप्रदर्शनं कृतं तन्मंदानुग्रहायैवेति ज्ञातव्यं ॥ २० ॥ यथाऽऽत्मतंत्र इति श्लोकं भगवान् आत्ममायया
 कथं क्रीडति कथं च तामात्ममायां विष्टब्धोदास्त इति क्रीडानिमित्तमायया एव त्यागः प्रतीयत । नां प्रतीति प्रमाणैव निरा
 करोति ॥ द्वेषा नावेति । आत्ममायया परमात्ममायया । तद्वशा हरिवशा । मसारयति विमोचयति । जीवमिति श्लेषः ।

विदुःकस्यो हरिः । एनं शुक्रं । आत्मा आतता माता चत्सर्थः ॥ २३ ॥ अत्र प्रमाणमिति श्लोके हिशब्दद्वयं शसिद्वयार्थ-
कमिति श्रान्तिनिरासाय हेत्वर्थं दर्शयन्तस्माच्चं च दर्शयति ॥ यस्मादिति ॥ यस्मात्पूर्वैः कृतमपर्युत्तिष्ठति हि ।
तस्मात्पूर्वैः परश्रेष्ठे अप्राणं तथा भवानपि प्रमाणमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २५ ॥ स उपमंत्रित इति श्लोके
ब्रह्मरारो राज्ञा परीक्षिता उपमंत्रित आहोति परीक्षितप्रपारिहारकर्ता प्रसरात उच्यते । तस्य शुक्रादन्त्यत्वे यदाह कैयासकि-
रात्मविद्याविभारदो दृषति सायुष्ट इत्याद्युपक्रमाविरोधः स्यादतः स शुक्र एवेति वक्तव्यं । तस्य च तत्रापि कुत इत्यतः प्रमाणमेव
तत्रापि शुक्रेन निर्वक्ति ॥ बालोऽपीति । ब्रह्मणा चतुर्भुजेन मुनिभ्यो दत्त इत्यन्वयः । अनेन ब्रह्मणा रातो मुनिभ्यो गुरुत्वेन
दत्तो ब्रह्मरालः । रा दान धातोरिति तत्पदार्थं उक्तो भवति ॥ २७ ॥ ब्रह्मणे इति श्लोकार्थे ब्रह्मकल्प इत्यस्य ब्रह्मणा कल्प्यते
उत्पाद्यते जगद्यस्मिन्ब्रह्मादिसमे तथेति चतुर्भुजदिवसार्थत्वात्श्रान्तिनिरासाय प्रमाणमेव तात्पर्यार्थमाह ॥ यत्रेति । अन्यो ब्रह्मा ब्रह्मांत
स्तस्योत्पत्तिः । अनेन ब्रह्मा विरिचः कल्प्यते उत्पद्यते यस्मिन्ब्रह्मादिष्टशिकाले स तथेति तत्पदव्युत्पत्तिः श्रुचिता ॥ २८ ॥ इति
श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्याष्टमोऽध्यायः ॥ २-८ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ आत्ममायामित्यादि श्लोकेषु काचन कथंवाच्यत । न तु पूर्वं परीक्षितप्रश्नेषु मध्ये कस्यचित्तन्मत्या
चक्षुच्यते । अतः प्रकृतासंगताः श्लोका इत्याशंकांनिरासार्थेषां श्लोकानां प्रश्नयुत्तरपात्वं दर्शयन् परस्येति पदस्योचपार्थत्व-
प्रतीतिनिरासायादुवादपूर्वकं विवक्षितमर्थमाह ॥ परस्येति । उत्तरं हि शसिद्वयमित्युक्त्वेदानीं आत्म-
मायश्चत इत्यास्य स्वप्नत्वेदास्ते तदोभयमित्यतश्श्लोकानां जगन्ध्यात्वजकिंशराभेदप्रतिपादकत्वश्रान्तिनिरासाय
प्रमाणमेव तात्पर्यार्थमाह ॥ अशरिरस्येति । अशरिरस्य जीवस्त्वत्यादितात्पर्यश्लोकेनात्ममायादृते राजकित्यास्य न घटे

तार्थसंबन्ध इत्यंतभागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ १ ॥ द्वितीया प्रकृतिरिति तात्पर्यश्लोकार्थेन मायया बहुरूपेति भागवत-
 वाक्यं व्याख्यातं भवति । तथा सपातका भाव इति तात्पर्यश्लोकार्थेन रममाणो गुणेष्वस्या इति भागवतश्लोकार्थं व्याख्यातं
 भवति । मयाहीमिति बुद्धर्थागतानुक्तं कार्यं स्वयं प्रमाणकार आह ॥ देहात्परस्येति । राजस्वभाभवेस्तत्कार्यपदार्थाविना निद्रा-
 काभाद्यभावेन राजस्वतामसपदार्थाना निद्रावसानकारणत्वाच्चिद्रावसानादः स्वप्नकारणत्वव्यथा स्वप्ना न जायते । निद्रा प्रसिद्धा ।
 कामा वासना । आदि पदेनादष्टं श्रावं । तेषामभावेन तद्वृत्तान्मकृतिगुणान्विना दहः कृ न कापि जायत इत्यर्थः । अनन स्वप्न
 द्रष्टुरिवाजसेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । द्वितीया प्रकृतिः प्राक्तत्यादिना व्याख्यातमपि मायया बहुरूपेति
 भागवतवाक्यं प्रकारतरेण व्याकुर्वकस्य वाक्यस्य बहुरूप इनाभातीत्यनान्वय च दर्शयन् बहुरूप इतयादिवाक्यमपि व्याकरोति ॥
 तस्मादिति । मानुषादिरिव मानुषादिशरीररूपवत् ॥ २ ॥ यदा स्वरूपमित्यादि तात्पर्यश्लोकन यद्दि चायं महित्वे स्वेत्यादि
 भागवतश्लोका व्याख्याता भवति । तत्र त्यक्त्वाभयमित्यस्यार्थः ॥ कालप्रकृतनिवर्जितमिति । उदस्त इत्यस्यार्थः ॥
 सुक्त इति ॥ ३ ॥ आत्मतत्त्वेनि श्लासस्य प्रकृतं सगत्वमनिसत्ता दर्शयितुमेषुशिता याहारण तात्पर्यार्थमाह ॥
 यत इति । अनन भगवानास्तत्त्वविशुद्धयश्च यदाह तद्यस्मान्कारणादतं । कृ गताविति धाताज्ञानसाधन । प्रमापमिति
 यावत् । अतस्तदुक्तं नारायणेनाक्तं तत्पुराण त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वन- वश्यत इति शेषपूरणन प्रकृतसमात्त्वन
 भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ४ ॥ अनप्येनमनि श्लोकार्थे अतयत तपाऽकारादित्यननेव क्रियाप्रकृतमर्म
 श्रूतपसा लब्धत्वात्पुनः तपःशब्दा व्यर्थ इत्यतस्तदनुच व्याचष्ट ॥ तप इति । स्वाकार्यं प्रमाणमाह ॥ नपस इति ।
 अभिधात् । श्वे दीप्ताविति धाताः । अभिनः समनान् नीयमानात् । तपमः तपानामकाङ्क्षणः सन्य यथाश्च जड च कृत

ज्ञानानन्दं वचनं चाजायत न्यथः । अत्र श्लाक अस्तिज्ञानापनमिति तपःशुद्धप्रवृत्तिनिमित्तभूत तपसा विज्ञपणमुक्त । तस्या
खिलञ्चारुभूतापरुव्याश्रयभ्रातिनिर्मायापक्षमथमाह ॥ अखिलानि । तन् पद्मद्वार । अनन तप आद्याचन इति जनाः अखिल
लाकरुश्याचनं प्रकाशनमथ इदं तपःशुद्धप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं भवति । अनपूतन्यस्य सतसाम्शुण्डित्यर्थभ्रातिनिर्मासाय विव
क्षितमर्थमाह ॥ तद्विनि । तद्वच्च । तपसा यमार्हितः तपीयाश्चतन्यभ्रातिनिर्मासाय विवाचनमन्यय दशयन तत्ताप्याथमाह
तपनामिति । अत्रान्युत्तमन्यनिपटश्रवणन तपीयानित्यन्वातिशयार्थक असुन् मन्ययनव तपतामुत्तमत्वं सिद्ध पुनस्तपनामिति
व्याथमिति कुचार्थं निरस्तं भवति । स्वात्कार्यं प्रमाणमाह ॥ मह्यमिति । आर्ति उन्वाटि वाक्य । यच्च यत्र तु । वाक्य ऋचि
दधिकं पदं वदन् उच्यत तत्र वाक्यस्योऽधिकश्लाधिक एव इयः । अनन यत्र वाक्ये प्रमाण सत्यधिकं पदं तत्रार्थाभ्ययमिति
व्याप्तिरुक्ता भवति । विरिचनपाज्यतन्यस्य यः स्वात्कार्यसन्न प्रमाणमाह ॥ तपारूपमिति ॥ ८ ॥ तस्मै लोकाभिनि
श्लोकाथे पर न यत्पदमित्यत्र यत्पदं यच्च पदं पर नत्यन्यथाप्रतीति शब्दच्छदन परिहरति ॥ यदिनि । अनन यत् यतः । स्थल-
मात्पर उत्तममन्यत्पदं नास्ति न त्वलोकं दशयामासति भागवतवाक्यं योजितं भवति । कुतः स्थलाकार्थं नास्तीत्याह्नार्त्तपर
हारकत्वनं तान्यर्थमाह ॥ मायेति । मायति पदं न वदत यत्रति श्लोकात्कारजआर्तिनिपुणलक्षक ॥ ९-१० ॥ प्रवस्थिता
इति श्लोकार्थे मैत्रिशताया इत्यस्य षष्ठ्यतकपदत्वभ्रातिनिर्मासाय पदच्छदपुत्रक विश्व दशयन्नन्यर्थं उच्यति ॥ प्रवेति ।
दाला मन्वा क्रियमित्यपरसिद्धाभिधानालम्ब्यन्टा दालावाची । दाला नामापरभ्रष्टमज्ञया जगतादालु । अनन या विभूतयः
मैत्रे दालामास्थिता आश्रितास्ताभिविशुतिभिविविरूपैः श्रीयत्रारुक्रमपादयाः वृद्ध्यो मान इवमान भक्तिं करतीति भागवतवाक्यं
व्याख्यातं भवति ॥ दददर्शो तत्रेति श्रुत्यासाय अस्तिवसात्त्वनामित्यस्याखिलयादवातमित्यभ्रातिनिर्मासाय प्रमाणनैव तत्ताप्य

र्थाथमाह ॥ सत्त्वमिति । अनन सत्त्वमव सात्व सात्वन तताः सात्वतास्तेषा पतिमिति त-यः व्याख्यात भवति ॥१४॥ मुनन्द
 नदेति श्लोकार्थे लयादरूपस्थितस्य विरिचस्य मुनदनददिपार्षदयुक्तहरिदोन्मुच्यत । तदयुक्त । तदानीं मुनदानीनामुत्पन्न
 त्वनासत्त्वादित्यतः प्रमाणनव तत्तात्पर्याथमाह ॥ मुक्तैश्चेति । पूर्वंः पूर्वकल्पे विद्यमानंमुक्तश्च मुक्तव पापदेः मुनदादिभिन्नाथा
 ब्रह्माद्यैश्च संयुतं हरिमन् ब्रह्मा ददन्त्यर्थः ॥१५॥ अध-दर्शयेति श्लोकार्थे चतुःपोहशंपंचशक्तिभिर्द्वैतेमिति हरश्चतुःसंख्याकाः
 षोडशसंख्याकाः पंचसंख्याकाश्च शक्तय उच्यते । ता का इति न ज्ञायते । अतस्ताः प्रमाणनव दर्शयति ॥ इच्छाद्या इत्यादिना ।
 अत्रेच्छाद्या इत्याद्यपदन स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चति श्रुत्युक्तज्ञानाद्यास्तिस्रो श्राढाः । माचिकाया इत्याद्यपदेन माचिका चैव
 सुस्मा च तथा सुस्मापृताऽपरा । ज्ञानापृताप्यादिनी च व्यापिनी व्यापकृदिणी । अनतार्थव समाक्ता माचिकाद्याश्च शक्तय
 इति वायुपुराणेक्ताः सुस्माद्याः सप्त श्राढाः । अणिमाद्या इत्याद्यपदेन अणिमा महिमा मृतं लघिमा प्राप्तिरिद्वयैः । प्राक्राद्य
 श्रुतदृष्टेषु शक्तिभरणभाषीणिता । गुणेष्वसंगा वसिता यत्कामस्तदवाप्यतोत्पत्त्यादशरूपास्त । महिमायाः सप्त श्राढाः । वासुदेवाद्या
 इत्याद्यपदेन सक्रयणमद्युप्तानिरेद्धा श्राढाः । दामादरः परोऽतिमा यथा ते तथा । अनन कृशवमारभ्य दामोदराना द्वादश शक्तय
 उक्ताः । अगानि कृद्धाल्कमहात्कादीनि पंच प्रसिद्धानि । विमलाद्या इत्याद्यपदेनव विमलादिनवच्यस्वभ्रमव्यादिसंग्रह सिद्ध
 सति यत्त्वब्धाद्या इति भ्रम्यादीना पृथग्रहण कृतं तन विमलादिपंचव्यूहः पृथक् भ्रम्यादिचतुर्व्यूहः पृथगिति द्योतित भवति । अनन
 चतुःषाडशपंचशक्तिभः चमसूत्र षाडश च पंच चचतुःषाडशपंच । ताश्च ताः शक्तयश्च ताभियुतमिच्छादिक्रियाताभिस्तथा भ्रम्या
 द्युप्तग्रहानाभिरात्प्रादिज्ञानानाभिश्चतुःशक्तिभिर्द्वैत । माचिकादिप्राक्राद्यताभिस्तथा तामिःपाहशशक्तिभिर्द्वैतं युक्तमिति भागवत
 वाच्यं व्याख्यातं भवति । दृढमिति भागवतं दृढ इति तात्पर्यं च हरः शक्तियुक्तवोक्त्या हरेश्चतुरादिशक्ताना च भद्रभ्राति-

भवति । तस्मात्तस्य तात्पर्येणाति विमलाद्यास्त्विति भद्रमतिनिविशेषार्थकमुद्बुद्धः श्युक्तः । तन्नात्पर्यायशक्तित्वत्वं विशे-
षबलात्संभवतीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥ मनीषितानुभाव इति श्लोकार्थे अर्थत्वं मनीषितानुभावः मनीषितो ब्रह्मसिद्धोऽनुभावः
सामर्थ्यं यस्य तव तादृशोऽर्थं त्वं यत्परमं तपश्कार्यं तेन तपसा मम लोकावलाकनं तव जातमित्यर्थमत्राति मनीषितत्वात्परमं श्रेय-
पूरणेन परिहरति । मनीषितमिति । मनीषितं अभिलषितं । ममति श्रेयः । अनेन वाक्येषु पण्डित्य यत्परमं तपस्त्वं चकार्ये
तस्मात्तपसा मम लोकावलाकनं तव ज्ञानं यथाऽज्ञाऽयं मम लोकावलाकनहस्तत्वरूपा मनीषितस्य तपसाऽनुभावः सामर्थ्यमिति
भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २२ ॥ प्रत्योदिशमिति श्लोकार्थे कर्मविमोहिते कर्मणि यद्वादि कर्मणि विमोहिते भ्रातृत्वमिति
चतुष्टयस्य यद्वादि विषयभ्रमत्वमच्यत इति श्रौतिनिरासाय तत्पदार्थं सम्यग्व्याचष्ट ॥ कर्मेति । इदं कार्यं मया कर्तव्यमि-
त्यजानाति ज्ञानरहितेत्यर्थः । तयो म इति श्लोकार्थे तप म हृदयमिति तपसां हरिहृदयत्वार्थमच्यत इति श्रौतिनिरासाय
हृदयपदमनूहं व्याचष्ट ॥ हृदयमिति । हृदयपदस्य मियार्थत्वंऽभिधानं पठति ॥ प्रियमिति । एवं हृदयपदं व्याख्याये-
दानी सर्वश्लोकमतीतिमतीतिनिरासाय श्रमणैर्नैव व्याचष्ट ॥ तपःप्रियमितिऽयादिना । तपसैवाव्यत हरिरित्यनेन अहं तपसाः
तपसा आथः माय इति आत्माहं तपस इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तथा आश्रय्यात्ताविति घातार्थानुभावेनकार्यत्वा-
त्प्रातिनिवारयत्साहं तपस इत्यस्यार्थात्तं सूचयति ॥ ज्ञानमेवेति । ज्ञानमेव ज्ञानरूपं ब्रह्मैव । अनेनाहं तपस आत्मा स्वरूप-
मित्यर्थानुक्तं भवति । तस्याशान्तरस्य वीर्यं म दुस्तरं तप इत्युक्तार्थं प्रति हेतुत्वं च दर्शयति ॥ ज्ञानरूप इति । अत इति
श्रेयः । ज्ञानबल इत्यादिना भागवतपदस्य वीर्यपदं बलाद्युपलक्षकमिति द्योतितं भवति ॥ २३-२४ ॥ ज्ञानं परमशुद्धमिति

श्लोके मे विद्वानसमन्वितं ज्ञानं गृहाणेति हरिविषयं ज्ञानविद्वान् इत्येते । तत्रैवार्थाऽयमिति ज्ञानं ज्ञान । जगत्कर्तृश्वर इति
 ज्ञानं विद्वानमिति ज्ञानविज्ञानपदार्थप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्पदार्थमाह ॥ येन येनेति । येन येनाधि-
 कारिणा यथा निहित स्वस्य स्वस्य निहितं हरिरूपं ज्ञान्वा मुक्तिरवाप्यते । तन्मुक्तिमाधन स्वस्वयोग्यज्ञानं
 विद्वानमिति प्रोक्तं । साधारणं सर्वाधिकारिसाधारणं ज्ञानं ज्ञानमिति स्मृतमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अहमेवासमिति
 श्लोकार्थे यत्परं विलक्षणं रदसच्च हरैरन्यस्त्रिजनेति सर्वजगतो हर्यधिकत्वमुच्यते इति प्रतीतिनिरासाय
 प्रमाणेनैव श्लोकार्थतात्पर्यमाह ॥ विष्णोरधीनमित्यादिना । यतः कारणत्कष्टेः माकू तथा लयादनु अनतरं अस्य जगतः
 सत्त्वमष्ट्यादिविशेषेण विष्णोरधीनमेव तस्मात्कारणास्थितिकाले कर्थाचिदुद्बुद्धिमाहितः प्रतीयमानमपि स्वातंत्र्यं नैव वस्तुतो
 नास्त्येवेति गम्यतां । एवं स्थिते स्वातंत्र्याभावप्रतीतिविषयत्वं युक्त्योपापाद्येदानीं युक्त्यतरेणाप्युपादायति ॥ जनित्य इति ।
 हि यस्मात्कारणादहं जनित्येऽहं लयिष्य इत्यभिप्रायिता जीवस्याभिप्रायेणच्छया जननमरण न भवतः किंतु भगवदिच्छयैव भवतः ।
 अतः कारणदेतच्छीविनमपि स्थितिरपि न जीवाभिंसंशितं प्रोक्तिकृतीशाभिसंधितमव ईशेच्छानियमितमव भवतः ।
 यथा जीवस्य जननमरण जीवेच्छया न भवतः किंतु जीवेच्छाभावेऽपीश्वरच्छयैव भवताऽना न जीवस्य स्वातंत्र्यं । तथा
 जीवनाऽपरपर्ययस्थितिरपि न जीवेच्छया भवति किंतु हरीच्छयेति न तत्रापि स्वातंत्र्यमिति । एवं जीवे स्वातंत्र्याभावमुपापाद्ये
 दानीं तस्य प्रकृतोपायोगं दर्शयन्विबोधपरिहारायात्संबेदमिति श्रुतितात्पर्यार्थं च दर्शयति ॥ अतः स्वातंत्र्याभावदी-
 शतंत्रत्वमीतन्नत्वादेवात्संबेदमिति श्रुतिः प्रलयऽस्य सर्वस्य जगताऽभाव वदति । न तु स्वरूपेणाविद्यमानत्वादित्यर्थः । अत्र
 दृष्टतामाह ॥ यथेति । नन्वेवं कृतः स्वरूपेणाविद्यमानत्वादेवाभावं वदतीति किं न स्यादित्यत आह ॥ विद्यंत इति । तदा

मलकाले । आद्यद्विषुद्धौ लकार्ये प्रमाणयोक्तः । द्वितीयद्विषुद्धौ वायकृतस्यागमूलत्वयोक्तः । आद्येद्वेदना
पादानं ब्राह्मं । पुनः सृष्टिः क्व न इषीत्यर्थः । अनेन यदि मलये जीवो न स्यात्तर्हि तदाश्रितं कर्म न स्यात् । यदि काल
कर्मादिकं न स्यात्तर्हि तन्निमित्ता पुनः सृष्टिर्न स्यात् । अकारणज्ञायत्येच्छिः स्यादिति वायकृतकं उक्तो भवति । अत्रानिष्टत्वं तु
मामाणिकपरित्यागारूपं द्रष्टव्यं । पश्चाद्ब्रह्ममिति श्लोकार्थे इ विरिच पश्चाद्ब्रह्मानिष्टत्वनंतरं त्वमेतज्जागृहमेव मदतिरिक्तं
नास्तीति जगन्मिथ्यात्वं हरविरिचादयदशोच्यत इति प्रतिनिरासाय तदकूळ सम्यग्व्याचष्टे ॥ त्वमेतज्जेति । अनेन पूर्वार्धे
स्यस्य परं नेत्यस्याद्यच्चित्रं सूचिता भवति । अनेनप्रे सृष्टः पूर्वं मलये वोऽप्यवस्थित्येते सोऽहमस्मि । यतोऽजाऽब्रह्ममेव परं स्वतंत्र
आप्तं । पश्चाच्च मलयानंतरमपि । सृष्टिस्थितिकालयोरिति यावत् । अहमेव स्वतंत्रं आप्तं । मचोऽन्यत् यत् सदसत् एतत्सदस
दुःखलाक्षितमेवतानं ज्ञात् । त्वं च त्वदुपलक्षितत्वतज्जगत्त्वं परं स्वतंत्रं नास्तीदिति भागवतश्लोकार्थं उक्तो भवति ॥ ३३ ॥ ऋते-
ऽयं यदिति श्लोके यत् अर्थं यथावस्थितविषयं ऋते प्रतीयत यवात्मनि परब्रह्मणि न प्रतीयत । तत् तादृशभ्रह्मानमेवालनो माया
विद्यादिति हेरब्रह्मानत्वोच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तं सम्यक् प्रमाणेन व्याकरिष्यन्नाहौं पूर्वार्धे आत्मनि जति स्थितं यदर्थं
गृते प्रतीयत न प्रतीयतेत्यर्थप्रतीतिनिरासाय तं सम्यक् प्रमाणेन न्यकारेऽपि च पंडितैरिति कर्मनिर्णयोदाहृताभिधाना
अर्थवदिवेति । किंचित्वे चोभयत्वे च संशये सदृशे तथा । इवशब्दः प्रयुजत न्यकारेऽपि च पंडितैरिति कर्मनिर्णयोदाहृताभिधाना
दशेवशब्दः किंचित्कार्यकः । किंचित्त्वशब्दो धर्मधर्मिणोरभेदाकिंचित्त्वार्थः । अर्थवदिव किंचित्त्वर्थवदित्यर्थः । न प्रतीयत
चात्तनीत्यस्यार्थः ॥ न च परमात्मनोति । अनेन प्रतीयत चात्तनीत्यत्र शब्दस्य तत्रान्यः । आत्मणदं परमार्थकः । ततः
परमार्थवदिति शेषः पूरणीय इति सूचितं भवति । एवमर्थोपेत्यस्यार्थवदिवेति तात्पर्योक्तत्वेदानीं ऋते ज्ञानात्मके आत्मनी-

त्वन्वयञ्चातिनिरासार्थपदस्याभिधेयार्थत्वञ्चातिनिरासश्च चार्थपदमद्वयार्थान्वयौ दर्शयति ॥ अर्थमिति । अनेन ऋत इति
 पदं विनार्यकमिति सूचितं । ननु न प्रतीयेत चाल्पनीति यागवतवाक्यं न च परमात्मन्वयैवत्यतीयेत इति व्याख्यातं । तद्
 सत् । प्रयोजनयुक्तज्ञानकर्मादिवस्तुनः परमात्माधारत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यस्ताद्विद्यादात्मनो मायामित्त्र मायशब्दार्थं दर्शयन्
 स्ववाक्याभिप्रायं स्वयमेव दर्शयति ॥ न हीति । जीवमकृतिभ्यामित्यनेन मायाशब्दो जीवमकृत्यर्थत्वेन व्याख्यातः । तत्राभिधान
 पठति ॥ सुब्रह्म इति । अस्मिन्नेव श्लोकार्थे यथाभास इत्यस्य दुर्गमार्थत्वत्वकृतोऽयुक्तमर्थमाह ॥ यथा आभास इति ।
 अनेनार्थं सुखादि बहुप्रयोजन ऋते विना प्रयोजनयुक्तं किञ्चिद्यत्प्रतीयत आत्मनि परमात्मनि न च प्रतीयेत परमात्मनः प्रयोजन
 हेतुर्न प्रतीयेत तत् आत्मनो माया आत्माधीनां माया विद्यात् । केयं मायेति चेत् । यथा आभासो यथा तप्तो यथार्थ आभासः
 प्रतीर्षिवो जीवो यथार्थं तप्तःशब्दवाच्या मकृतिश्च माया । जीवमकृतिभ्यां हरैः सुखादिप्रयोजनं नास्त्यत आत्मनि प्रतीयमानमपि
 जीवादिकमात्मनि न प्रतीयेतति यागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । इमेमेवार्थं प्रमाणेन प्रपचयति ॥ सर्वं पर इति । यतः
 कारणद्वारेः सर्वेण फलं नास्ति ततः कारणत् परे हरौ स्थितमपि सर्वं नैव । तत्र हरौ स्थितमिति भण्यते । यतः कारणद्वारे
 ज्विनं जीवनं नास्ति मकृतिवर्षकृत्त भवति हि तस्मात्कारणजीवो हरौ न स्थितः मकृतिरपि न स्थितेति भण्यते । कर्मणो हरिं
 प्रत्यफल्दात्तत्कर्म च हरौ नेति भण्यते । अपरिणमनात् हरौ कालकृतपरिणामाभावात्कालश्च हरौ नेति भण्यत इत्यर्थः ।
 इमेमेवार्थं दृष्टानोपपादयति ॥ यथेति । तुल्यद्वो दाष्टातिक्रमक्ये जीवाणुत्कर्षणार्थः । यथा सर्वज्ञः छत्रधराद्या रथस्या अपि
 रथ मति स्वागित्वाभावान्नैव रथिन इति भण्यते । एवं जीवाद्या हरिगता अपि हरिं प्रति जीवनादिभदत्वेन स्वाभि-वाभावात्
 हरिस्था इति भण्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु यथा महान्तीति श्लोके महाभूतदृष्टानेन हरेर्भूतस्वित्वास्थितत्वे विरुद्धे कथमुच्येन

इत्यत उदाहृतमाणशेषमेव त्वात्सयोपमाह ॥ यथा महतीति । यथा महति भूतानि आकाशादीनि व्याप्तिहेतुः व्याप्तौः
कारणात् शरीरेष्वन्ततथा बहिश्च वर्तते । एवं हरिश्च हरिरपि व्याप्तिहेतुतो भूतेष्वन्तर्बहिश्च वर्तते । तस्माद्धरेभूतानामन्तर्बहिश्च विद्य
मानत्वात् । अंतरेव बहिरेव वाऽविद्यमानत्वाद्धरिस्तस्यो न तत्स्येत्युच्यते । अनेन यथा महति भूतान्युच्चावचेषु भूतेषु धरिरे
ष्वन्तर्बहिश्च प्रविष्टानि अंतरेव बहिरेव वा अप्रविष्टानि न तु प्रविष्टानि तथाऽहं तेषु भूतव्यतर्बहिश्च व्याप्य
स्यतोऽस्मि । तेष्वंतरेव बहिरव वा न स्थितोऽस्मीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । एवं प्रकारभेदेन हरौ सर्व
भूतस्यत्वत्तद्भावयोरविरोधो षक्तः । इदानीं न केवलं प्रकारभेदादेवाविरोधः कित्त्वैश्वर्याच्चेत्याह-। ईश्वर इति । ईश्वरोऽवित्त्वै
श्वर्यशक्तिकामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतावदेवेति श्लोके सर्वत्र सर्वदेशे सर्वदा सर्वकाले यदन्यव्यतिरेकाभ्यां युक्तं स्याद्विद्यमानम
विद्यमानं स्यात् । एतावदेव एतादृशमेव जिज्ञास्यमिति जिज्ञास्यस्य विद्यमानत्वाविद्यमानत्वकारेण जिज्ञासोऽच्यत इत्यन्यथाप्रतीति
निरासायान्वयव्यतिरेकपदं सम्यख्याचष्टे ॥ अन्यभावेति । समासयुक्तमपि शक्तिमामिति पदं बुद्ध्या विविच्य काले देश
इत्यनेनापि संबंधनीयं । तेन चशब्द उपपन्नो भवति । कालयुक्तो देशः कालदेशः । अन्यस्य जगतो भावभावौ ताभ्यां युक्तः
कालदेशः अन्यभावाभावकालदेशः तस्मिन् तद्विषय शक्तिमान् । तद्विद्यमानशक्तिमाश्च तयोर्देशकालयोविद्यमानाविद्यमानपदार्थ-
सचोत्पत्त्यादिशक्तिमाश्रयत्वनेन प्रकारेणान्यव्यतिरेकौ अन्यथाभावयुक्तकालदेशविषयशक्तिमत्त्वं । तथा तत्र कालादौ विद्यमान
पदार्थसचादिविषयशक्तिमत्त्वं च व्यतिरेक इत्यन्यव्यतिरेकपदार्थौ ज्ञातावित्यर्थः । अनेन यत् सर्वत्र सर्वदाऽन्यव्यतिरेकाम्या
सर्वदेशकालविषयशक्तिमत्त्वं सर्वदेशकालविद्यमानाविद्यमानपदार्थसचोत्पत्त्यादिविषयशक्तिमत्त्वरूपाव्यव्यतिरेकाभ्यां युक्तं स्यात् ।
तदेतावदेव विष्णवाख्यमेव वस्तु न त्वन्यदिति आत्मनः परमात्मनस्तच्चजिज्ञासुना पुरुषेण जिज्ञास्यमिति भागवतवाक्यं

व्याख्यातं भवति ॥ २६ ॥ अंतर्हि तैर्द्वियेति श्लोके सर्वभूतमय इत्यनेन चतुर्मुखस्य सर्वभूतस्वरूपत्वमुच्यत इति भ्रान्तिनिरा-
 साय प्रमाणैव तत्तात्पर्यमाह ॥ सर्वस्येति । सः चतुर्मुखः । अनेनात्र मयद् प्रधानार्थक इत्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥ मायां
 विविदिषुरिति श्लोके विष्णोर्भायां विष्णवर्धीनां प्रकृतिं विविदिषुरित्यर्थे भ्रान्तिनिरासाय तदपूद्य व्याचष्टे ॥ मायाभिमिति ।
 विविदिषुः वेदितुमिच्छावान् । अत्रैव श्लोके प्रायेन्नस्येति पदस्य श्रीपातिलरूपोऽर्थः सुप्रसिद्धत्वेन शिष्यैः स्वयमेव ज्ञातुं शक्य
 इति भक्त्याऽप्येक्षिताद्याहारेणार्थतरमाह ॥ अन्येषामिति । मायापदस्य माहात्म्यमर्थ उक्तः । तत्र प्रमाणं दर्शयन् तैवैव प्रमाणेन
 मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च दर्शयति ॥ सुख्यत इति । प्रधानत्वात् प्रधानत्वेन । अस्य मातृत्वादित्यनेन मेयत्वं चेत्यनेनान्यथः ।
 अत्र सुख्यत इत्यनेनान्येषां माहात्म्यमस्येतो मायाशब्दोदितमिति द्योतितं भवति । चक्षुर्दौ प्रवृत्तिनिमित्तसमुच्चये । हि यस्मा
 तस्यैव विष्णुमाहात्म्यस्यैव मेयत्वं च तस्मान्मेयत्वाच्च माहात्म्यं मायाशब्दोदितं भवेत् । अत्र मातृत्वान्मेयत्वं चेत्यनेन माह् मान
 इति शततोः कर्तारि कर्मणि च औष्णादिके यद्गत्यये क्लीत्वविवक्षायां टापि च कृते भायैति रूपसिद्धिरिति ह्युचितं । तथा माति
 जानाति भीयत इति भायैति तत्पदव्युत्पत्तिश्च ह्यचिता भवति ॥ ४२ ॥ नारदः प्राहेति श्लोके नारदो व्यासायैवं भागवतं पुराण
 प्राहेति वेदव्यासस्य नारदाभ्रागवतश्रवणमुच्यते । तेन नारदज्ञानस्य वेदव्यासज्ञानादाधिक्यभ्रान्तिर्भवति । तन्निरासायास्मिन्नेव
 श्लोकेऽभिततेजस इति व्यासस्य विशेषणमुक्तं । तत्तात्पर्यार्थं प्रमाणैर्नवाह ॥ हरिरिति । अभिततेजस इत्यस्यार्थः ॥ सर्वज्ञ
 इति । हरिरपि यद्यपि सर्वज्ञस्तथाऽपि इत्याना मोहनार्थां नारदादीनां प्रसिद्धये कीर्त्यर्थमेव च नारदादिभ्यः शृणोतीत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ यदुताहमिति श्लोके वैराजशुशुक्लादिति वैराजपदस्य चतुर्मुखत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यमाह ॥
 विराडिति । तद्वतः विराणामकचतुर्मुखगतः । एन परमात्मानं । एन परमात्मानं । चतुर्मुखे विराट् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ ईशत्वत इति ।

अनेन वीक्षितो राजा विराडिति पदाविग्रहः सूचितः ॥ यद्वा ॥ इरी विराट् च निर्वक्ति ॥ ईशात्व इति । अनेन विक्षेपेण स्वातंत्र्याख्याविक्षेपेण राजा विराट् विराडव वैराज इत्यर्थे लुको भवति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यां नवमोऽध्यायः ॥ २-९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्र सर्गो विसर्गश्चेति श्लोकोक्तौ सर्गविसर्गौ श्रुतमात्रेन्द्रियंति श्लोके विधीयत । तत्र श्रुत मांवेदियधीनमनः सर्गत्वमुच्यते । तदसत् । अथ्याकृतगुणक्षामान्महतीदृशा भवः । श्रुतस्र्भेदियार्थानां संभवः सर्ग उच्यत इत्यादिद्वादशस्कंधवाक्याविरुद्धत्वादित्यतः प्रमाणैरेव तच्चात्सर्धार्थमाह ॥ महदादीनि । महत्त्वमादियस्मिन्सर्गो सो महदादिः अहं ब्रह्माहायंतभवसानं यस्मिन्सर्गे स तथा । महदादियासावहंपर्यंतश्च महदाद्यहंपर्यंतो महदादीनामंदांतानां पदार्याना य उत्पत्तिः सो सर्ग इति प्रोक्तः प्रोक्तव्यर्थः । अहंपर्यंतमित्यतदं क्रमण वर्षमानं । अणुक्तेरित्यादिवदंटातिरिक्तमहदाद्युत्पत्तिरित्येन व्याख्येयं । अन्यथाऽहं ब्रह्मण इत्युत्तरवाक्याविरोधः स्यात् । तस्मिन्नेव श्लोके पौरुषः पुरुषदेहस्य सर्गो विसर्ग इति पुरुषदेह मानसर्गस्य विसर्गत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिःसायोदाहृतमणान्नैरेव तच्चात्सर्धार्थमाह ॥ अहं इति । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । अहंस्य ब्रह्माहंस्य । कारणीभूतादिति शेषः । ब्रह्मणः परब्रह्मणो यो तु विक्षेपेण पौरुषः पुरुषसंघी सर्गः । स च स एवातु सर्ग इति विसर्ग इति कथ्यत इत्यर्थः । ननु पुरुषसर्गस्य विसर्गत्वमशुक्तं । पुरुषाद्युद्देहतानामेतेषा वासनासयः विसर्गो यः समा हारो बीजो बीजधराचर इति द्वादशस्कंधवाक्ये एतेषामित्यनेनाव्याहृतगुणशोभादिति पूर्वश्लोकेऽभक्तुताना भवदादीनां समाहार रूपब्रह्माहंसर्गस्य विसर्गत्वोक्तेस्ताद्विरोधादित्यतः पुरुषशब्दार्थमाह ॥ पंचेति । पंचश्रुतपदं द्वादशस्कंधोक्तमहदाद्युत्पत्तलक्षं । पंचश्रुतमहदादिसमूहेन जातः पदार्थः पुरुष इत्युच्यत इत्यन्वयः । अनेनात्र पुरुषशब्द एव द्वादशस्कंधोक्तमहदाद्युत्पत्तलक्षसमूह

जातब्रह्माहो भवत्यतो न विरोध इत्युक्तं भवति । ननु महदादिसमूहजातब्रह्मादस्यैकत्वन तत्सर्गोपायेकत्वेन कथं तस्य निविध
 सर्गत्वस्वसर्गत्वमित्यत आह ॥ बहुत्ववाविति । तत्र ब्रह्माहे श्रुतानां विद्यमानानां पदार्थानां बहुत्वाद्विधित्वाद्ब्रह्माहवापि
 तत्रबहुत्वात् । एकजं । सप्तसु प्रथमेति वचनात् षष्ठ्यां प्रथमा । एकजस्य एकस्य महदादिसमूहजातब्रह्मादस्य ज जन्म । सर्गे
 इति यावत् । तस्य तत्त्वं विविधत्वमुपपन्नमित्यर्थः । अनेन समूहजातब्रह्मादस्यैकत्वेऽपि समूहसंबंधिना सर्गरादिपदार्थानां बहुत्वेन
 तत्सर्गस्य बहुत्वाच्चद्विवक्षया विविधसर्गत्वाविसर्ग उक्त इत्युक्तं भवति । तथा षष्ठ्यतकशब्दपादात्कान जनन इति याताभावि
 औणादिके दृश्यते एकशब्दरूपासिद्धिरिति चोक्तं भवति ॥ ३ ॥ निरोधोऽस्येति श्लोके शक्तिभिः सहस्यात्मनः परमा-
 त्मनो यच्छयन निरोध इत्यर्थञ्चानिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्योर्थाह ॥ अनुप्रविश्येति । परमं हरिं । स्त्रीषुः स्त्रीयाभिः
 इच्छाद्यैः इच्छाद्याभिः अप्रकाशितैः अप्रकाशिताभिः । अनेनात्यपदं जीवार्थकमित्युक्तं भवति । शुक्तिहित्युक्ता शुक्तिरत्युक्ता ।
 पंकलिप्रशुक्तिक्रादिजहस्य पंकद्यन्यथारूपत्यागेन शुक्तिक्रादिस्वितरेषु शुक्तित्वं स्यादित्यतस्तदर्थोर्थाह ॥ विमुक्तिरिति । यत्रति
 समी प्रथमार्थे । गोक्षिणां संसारान्मुक्तानां चेतनानां या स्वरूपेण व्यवस्थितिः सा विमुक्तिरित्यर्थः । अनेन भागवते चेत
 नस्येत्यध्याहारः सूचितः ॥ ६ ॥ आभासश्चेति श्लोके निरोध पदस्य नितरा राधा निरोध इति निवर्धार्थवञ्जानिर्भवति ।
 तत्त्वयमित्यस्य पूर्वप्रकृतार्थत्वञ्जानिर्भवति । तन्निरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्योर्थाह ॥ सृष्ट्यांति । यद्बलात् यत्र चेत्यनेन यत्
 इत्यस्यार्थद्वयमुक्तं भवति । अनेन निरोधश्च तत्र पूर्वोक्तसृष्टिस्थित्यास्यद्वयं चेति ज्ञय तथाऽऽभासश्च भकाश्च यतो हरः सामर्थ्यात्
 यत्र हरौ स्थिताः स परब्रह्माख्यो हरिराश्रय इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । परमात्मशब्दार्थः ॥ वासुदेवेति ॥ ७ ॥
 प्रकारान्तरेणाश्रयलक्षणं बहुमाध्यात्मिकोऽयमिति श्लोकः षष्ठः । तत्र श्लोके यस्तत्रोभयविक्षेप इत्यस्य बहुतोपयुक्तार्थो

प्रतीतेः सम्यग्रथमाह ॥ आधिभौतिकेनेति । आधिभौतिकेन रूपेण आधिभौतिकस्वित्तरूपेण चक्षुःशक्तिः । सम्यक्त्वपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः । सम्यक् परिज्ञानमिति कवित्याह । अननयो हरिस्तत्राधिभौतिकघटादियुस्थित उपग्रहविच्छेद उपग्रहोः आध्यात्मिकाधिदविकचक्षुःश्रुत्यार्विच्छेदः सम्यक् ज्ञानहेतुः स आधिभौतिकः स्मृतः । यत्क्षयादिप्रकाशचक्षुषो सम्यक्ज्ञानं भवति तद्वटादित्यहरिनिमित्तकमेवेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ननुग्रहविच्छेद इत्यत्रोभयाभ्यां विच्छेद इति वक्तव्यं । उभयाभ्यां विच्छेद इति कथञ्चक इति चेन्न । उभयोन्वयेति वार्तिकेनोभयोभयशब्दत्वात् । अत्र वीर्युपसर्गबलात् छिदि शतुर्ज्ञानार्थकत्वेन व्याख्यातः ॥ ८ ॥ एतदेकेति श्लोके यदा एतेषा आध्यात्मिकार्दानां मध्य एकतमस्याभावे एतन्नोपलभाहरे । तत्र तदा यः त्रितयं वेदेति यदाशत्रुशब्दयोः कालार्थत्वभ्रांतिर्भवति । त्रितयशब्दस्याविवक्षितार्थप्रतीतिश्च भवति । तदुभयानिरासाय तदाक्यं सम्यग्व्याचष्टे ॥ सुप्तावपीति । संवपित्त्वेनेन त्रितयमित्यस्याः आत्मिकादित्रयमित्यर्थ उक्तो भवति । सुप्तावित्त्वेनेन यदातत्रशब्दौ सुप्त्यर्थकावित्युक्तं भवति । शरीरं जीवं स्वप्नेनाभिप्रहत्य संबन्धसुप्तः परमात्मा सुप्तान् सुप्तिं पदं व्याख्यातं भवति । स्वाकार्ये प्रमाणमाह ॥ स्वप्नेति । शरीरं जीवं स्वप्नेनाभिप्रहत्य संबन्धसुप्तः परमात्मा सुप्तान् सुप्तिं विषयानान्स्वर्षदायीन् अभिवाकञ्चीति वेत्तीत्यर्थः । अस्मिन्नेव श्लोके साश्रयाश्रय इत्यस्य रूपस्य य आश्रयस्तस्याश्रय इत्यन्योन्याश्रयत्वभ्रांतिनिरासाय सम्यग्रथमाह ॥ सुष्टुविति । अनेन सुष्टु आश्रयाः स्वाश्रयाः तेषामाश्रय इति तत्पदविग्रहः सूचितः ॥ ९ ॥ पुरुषोच्छमिति श्लोकार्थे विनिर्गत इत्यस्य बहिर्गत इति बहिर्गमनार्थत्वभ्रांतिनिरासाय सुबुदादपुर्वकं विवक्षितप्रथमाह ॥ विनिर्गत इति । अनेन तत्प्रथम्यथातोज्ञानार्थत्वमुक्तं भवति । स्वकृतविनिर्गतपदव्याख्याने प्रमाणं बह्वन्तेव प्रमाणेन पुरुषोऽविनाशेवेत्यादिश्लोकाद्भयस्याप्रतीतिविप्रतीतिनिरासाय तत्प्रथम्यथाह ॥ अंष्टं प्रविष्ट इति । यतः कारणात् अनात्मानः

नरनामा परो हरिः अपो सृजत् ततः कारणादापो नाराः भोक्ता इत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ एको नानात्वमिति श्लोके देवो हरिः स्वयमेक एव सन्नाययाऽविद्यया नानात्वमधिदैवादि नानाजागद्रूपत्वमन्विच्छन्नेर्षं त्रिधा व्यसृजदिति हेराराविद्यकनानाजागदात्मकेच्छया सृष्टिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ तत्तदिति । नानात्वमित्यस्यार्थः ॥ तच्चानियामकत्वेन बहुत्वमिति । हिरण्य इत्यस्यार्थः ॥ अंष्टमिति । मायेत्यस्यार्थः ॥ कामादिति । तत्सयाऽधिदैवादिस्यः सन् तत्तन्नियामकत्वेन बहुत्वं मातृं अहं अंष्टरूप स्ववीर्य अंतः ब्रह्मांडतत्त्वविधा अधिदैवादि त्रिमकारैर्व्यवधादित्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनस्तत्पौखभित्याधुत्तरभागवतश्लोकानामप्रतीतिविप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अंतः स्थितेति । अहे ब्रह्मांडांतः स्थितहरेः कामात् अहे ब्रह्मततोः ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य तनोः शरीरस्य जनिरभवत् । तत्र चतुर्मुखदेहे पुनस्तत्त्वात्मका देवाश्च प्रभोः सकाशाज्जाता इत्यर्थः अनेन त्रिधाऽधिदैवतादित्रिमकारैर्भिक्रमपि तत्पौखं वीर्यं पुनर्यथा भिद्यत भिन्नमभवत्तया वक्ष्ये तच्छुणु । अंतः ब्रह्मांडांतः आकाशेऽवकाशे विचेष्टतः शुरुषस्य हरेः कामाद्विषेण च ज्ञाते पुरुषस्य चतुर्मुखस्य शरीरे ओजः सहेबलो जज्ञे । तत ओज आदिस्यो महान्माणोऽभुदित्यादिमकारेण तद्वैर्धमभिद्यतेत्युत्तरभागवतश्लोकसमुदाय उक्तात्पर्यार्थो भवति ॥ १४ ॥ उत्तिसृष्टक्षोरिति श्लोके चतुर्मुखस्य विष्टाधुत्सर्ग उच्यते । स तु मनुष्यादिवत्सदातन इति ज्ञातिर्भवति । तन्निरासाय प्रमाणे नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ मलादिकमिति । ब्रह्मलोकामिपचये मनुष्यादिजनानामभिपचये मलाधुत्सर्गमाप्तये कामात्मत्वेच्छयैव कदाचिदेव मलादिमालानः स्वदेहमिमि । ततः सर्वेषां मलाधुत्सर्गोऽभवदित्यर्थः । ननु ब्रह्मणा मलादिक कामात्मकदाचिदेवेति कुतो मनुष्यादिवत्सदा किं न स्यादित्यत आह ॥ वशित्ववदिति ॥ २७ ॥ एतद्भगवत इति श्लोके ब्रह्मांडस्य भावत्त्वालस्य रूपत्वमुच्यते । अतः परं ह्यसंभ्रममित्युत्तरश्लोके जडमकुतेर्भगवत्संभ्रमस्वरूपत्वमुच्यते । तत्र प्रमाणत्वाधितिमित्यतः प्रमा

र्णैव तत्तत्कार्यार्थं दर्शयति ॥ स्थूलमिति । तत्तत्रत्यात् भगवधीनत्वात् ब्रह्मदाहा भावतः स्थूलं रूपमुदाहृतशिर्यः । अनन रूपशब्दः आप्त्यारिक देहपर इत्युक्तं भवति । शंखचक्रादाश्रयमित्यनेनाप्यक्तं अनभिष्यक्तं परं ब्रह्म भावतः तदम् रूपमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ अतः परमिति श्लोके निर्विशेषणमिति हरिरूपस्य विशेषणमुक्तं । तस्य सर्वश्रमहात्म्याय तन्मातृनिरासाय तदन्वृष सम्यग्याचष्ट ॥ निर्विशेषणमिति । नितरामतिशय उत्कर्षो यस्मिस्तत्तथेय्यर्थः । अनेन नितरा विशेषणं विशेषोऽतिशयो यस्मिन् अयुक्ते परब्रह्माणे तत्तथेति तत्पदं व्याख्यातं भवति । विशेषेण पदस्यातिशयार्थत्वं युगसिद्धमेवेति भावेन तत्र नयोगं दर्शयति ॥ अस्थिति । काव्यस्य कविना व्यासस्य प्रोक्तस्य विशेषेण । सुपर्ण सुपो भवतीति कवनात्सप्तमी द्वितीयार्थे । विशेषणं वेदाद्यप्रक्षया बहुविचित्रार्थरूप्यातिशयं कवयोऽपि ब्रह्मादित्यतिरिक्तज्ञानिनो न समर्थाः । ज्ञातुं वानि पृच्छेदनाद्याहृतान्वयप्रदर्शनेन परिहरति ॥ मायेति । जगतीत्यनेन मायाशब्देऽनिर्वाच्याऽविद्याकल्पित भगवद्वृष न गृह्णीत्यन्यथाप्रतीति भागवतवाक्ययाजनेक्ता भवति ॥ ३५ ॥ स वाच्यवाचकतयोर्नि श्लोके हर्निमरूप्यक्रियावाच्यवाचकता धच इति पृ० ३ पु० इनामरूप्यक्रियाणां वाच्यत्वं वाचकत्वं चाच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ नामैवेति । नामस्यैवकारो नामातिरिक्तस्य वाचकत्वनिषेधार्थः । न तु नामोऽवाच्यत्वनिषेधार्थः । न कवलं निगमयति किंतु धच चेति भागवतस्यधच इत्यनेन समुच्चयार्थाश्रयशब्दः । अस्मिन्नेव श्लोके स कर्मात्मकमिदं हरेः स कर्मकत्वमर्मकत्वं च परस्परविरुद्धमुच्यत इत्यतः प्रमाणेनैव तदर्थमाह ॥ कर्तृत्वादिति । तुरधारणे । निफलत्वादित्यनेन संक्यत । तनात्मकप्रपदस्य सर्वथा कर्म राहित्यार्थत्वं निवर्तयति ॥ ३६ ॥ प्रजापतीनिर्त्यादि श्लाकत्रयस्थद्वितीयात् पदानामन्यथाप्रतीतिः पूर्वार्थस्याक्रियामात्रव्य-

तथाऽन्यथाह ॥ प्रजापत्याद्यानिनि ॥ ३७-४० ॥ कुशालाकुशलेत्यादि सार्धश्लोके कुशलादित्रिविकर्मणाम् फलरूपाः
 सत्त्वरजस्तमोहेतुकाः सुनरनाराकाख्यास्तिस्रो गतस्विकत्वा पुनस्तावत्पदैक्येव शक्तिषा भिद्यते इति त्रिविकर्तृत्वमुच्यते । तदनुपपन्न । अप्रा
 भाणिकत्वादित्यतः प्रमाणैव तच्चात्पर्यर्थाह ॥ तामसस्तामसा इत्यादिना प्रथाना मुख्याः । महदादिव्याहृत्यर्थ
 देवशत्रव इत्युक्त । तेषां प्रथानोत्पत्त्याना । तेषु असुरेषु ये अनास्थता असुरास्ते सात्विकाः । तामससात्किं इत्यर्थः । एषु
 चारिणो मानुषा एव राजसतामसाश्च राजसतामसा इत्यर्थः । एषुमत्तरत्रापि व्याख्येयं । मया मयमासुः । पृथगना
 ख्यता असाधारणानाम्प्रसिद्धाः । अख्याता असाधारणानाम्प्रसिद्धाः । नागकुशलादिमहदादयः । तेषु एषुदेव
 ॥ ४१ ॥ यदैवेकतम इति श्लोकं यदैव तामसातामसादित्त्वभावेव्बेकतमो यः कश्चिच्चापसतामसादिः तत्र तासराभ्या
 तामसराजसतामससात्त्विकाभ्यां उपहन्यत तदैव भगवान् ब्रह्म रूपशुक्ल । इदं जगत् धातेति त्रिविध तामसस्यैः ॥ ४२ ॥ तासराभ्या
 न्याभ्यां नागकाले हरजन्तोपकल्पमुच्यत इत्यन्यथाभतीतिनिरासार्थोदोहृतममाणज्ञपणैव तच्चात्पर्यर्थाह ॥ न्ययैवेकत्विति ।
 सात्त्विकेषु त्रिषु सात्त्विकसात्त्विकादितिष्वित्यर्थः । रजस्तमोभ्यां राजसराजसादितामसतामसादिभ्यामित्यर्थः ॥ ४२ ॥
 पुष्टणातीति सार्धश्लोके हरिस्तिर्यङ्मत्सुरात्साभित्तिर्यगादिनामकजीवैर्विश्व कालाधिकद्रात्मा सत्त्वं नियन्तति ताजयतीति ॥
 स्तिर्यगादिजीवद्वारा जगतः स्थितिर्ज्ञानं साक्षात्कालाधिकशिवस्वरूपेण संहरकर्तृत्वं मूलरूपेण सष्टित्त्वमुच्यते ॥ ४३ ॥ इत्थंभावेनेति श्लोक
 साय प्रमाणैव तच्चात्पर्यर्थाह ॥ मत्स्यादीति ॥ ४३ ॥ इत्थंभावेनेति श्लोक भावातिर्यथावन नः इत्यस्मिन्व्यर्थान्ते
 तं द्रष्टुं नाहतीति ज्ञानिनां सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन भगवत्ज्ञानायाग्यत्वमुच्यते । तसु प्रमाणविरुद्धमित्यतस्तत्त्वज्ञानेन ॥ भगवत्स
 इति ॥ ४४ ॥ ननु न चास्य जन्मेति श्लोकार्षे जन्मकर्माणीति बहुवचनकर्मण्यदस्यानुविधीयत रणे चपनक्रियापदान्तरा

वक्यः । अनुविधीयत इत्येकवचनक्रियापदान्यः कथमिदं आह ॥ जन्मेति । इतिशब्दो जन्मकर्मणीत्यतः परमपि संबन्धते । जन्मकर्मणीति पदोक्तं विधीयत इति क्रियाविशेषणं विधानरूपक्रिया । जन्मकर्मार्थे विधानक्रियाया विशेषणमेव न तु कर्मत्वार्थः । कर्तृत्वं प्रतिषेधार्थमिति तदुत्तरार्थे हि यस्मात् परस्य कर्तृत्वं मायया आरोपितं तत्स्मात्प्रतिषेधार्थमनुविधीयते । स हि सर्वस्य कर्तेत्यादावन्वय इति हेतुः कर्तृत्वस्य मिथ्यात्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासाय प्रमाणेनैव तच्चास्त्यर्थमाह ॥ प्रतिषेधाय येति । तुशब्दोऽनुकेच्छामयलालकत्वसमुच्चयार्थः । चिदात्मकं इच्छामयलालकं च परयोश्चित्तुः कर्तृत्वं स्वेच्छयैव जीवानां हरिभक्तजीवानां बंधस्य प्रतिषेधाय संसारनिवृत्तये नित्यारूढं ज्ञातव्यमित्यर्थः । अनेन परस्य हेतुजन्मकर्मणि जन्मसाधनकर्मणि यथा भवति तथाऽस्य हेतुः कर्तृत्वं नाऽनुविधीयते । जन्महेतुकमसिद्धयर्थं हेतुः कर्तृत्वस्य विधानं नास्ति किंतु प्रतिषेधार्थं । सुजीवस्य संसारनिवृत्त्यर्थमेव । तद्धेतुः कर्तृत्वं ज्ञानेच्छामयलालकं कर्तृत्वं मायया स्वेच्छयैवारोपितं हेतौ नित्यारूढं नित्य-संबन्धमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ननु शुक्तिकार्या रजतमारोपितमित्यादावारोपितशब्दस्याव्यस्त्यार्थकत्वदर्शना-दत्रापि स एवार्थः स्यात् त्वारोहार्यत्वं । तस्यैतच्छब्दार्थत्वं दर्शयितुमेतच्छब्दप्रकृतस्य धातुं पठति ॥ रूपेति । रूपेति धातुः । उपरी भावे उपरि विद्यमानत्वस्यैव वर्तते इत्यर्थः । धातुशुक्त्वा आरोहार्थे आरोपितशब्दप्रयोगं च दर्शयति ॥ सुभद्रामिति । ननु ज्ञानादिरूपकर्तृत्वस्य हेतौ नित्यारूढत्वं न संभवति । तथात्वे तस्य नित्यत्व स्यात् । न चैतत्संभवति । तन्नित्यत्वे प्रमाणा भावादित्यतस्तत्र प्रमाणमाह ॥ स्वाभाविकेति । अस्य हेतुः स्वाभाविकी स्वस्वरूपभूतो भावो धर्मः स्वभावः । स्वभाव एव स्वाभाविकी । स्वार्थे तद्धितः । शक्तिप्रदापेक्षया श्लोछित्वात् । ज्ञानबलक्रिया ज्ञानबलत्मकक्रियाशक्तिक्रितित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अयं तु ब्रह्मणः कल्प इत्यत्र साधारण इत्यस्य सर्ववर्णानां साधारण इत्यर्थेऽत्रातिनिरासायापेक्षित्वात् पूरयति ॥ अन्येति । अय

भित्तदिशब्देनाव्यवहितपूर्वोक्तब्रह्मांडांतः सर्गाधारब्रह्मकल्पः पराशुस्यत इति अङ्गिनिरासाय भावत एव दत्र सर्गाः माकृतद्वृता
 इत्युक्तं । तथाचष्टे ॥ यत्रैवेति । भागवतस्थतुशब्दार्थ एवेति । सर्वे सर्गा भवतीति श्लेषः । साधारणशब्दस्य शेषान्तरं
 पूरयति ॥ अन्यब्रह्मलोनि । अनेन यत्र तु यत्रैव माकृतवैकृताः सर्वे सर्गा भवन्ति सोऽयं ब्रह्मणः कल्प आदिकल्पा विधि
 विधीयते उत्पाद्यतेऽस्मिन् जगदिति विधिजगदुत्पाधिहेतुः सर्विकृतो भवतरादिविधिकल्पनासहितः । अत एव साधारणः ।
 अन्यकल्पानां अन्यब्रह्मकल्पानां च समानः सदृशो दैनंदिनकल्पेभ्यन्त्यकल्पेषु च भवन्त । दिवविधिकल्पनासहितस्य स्थापन
 धर्मेषामस्य कल्पस्थान्यकल्पसादृश्यमस्तीति भागवतवाक्यं ध्याख्यातं भवति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पल्या
 दशमोऽध्यायः ॥ २—१० ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभागवत्पादाचार्यविरचितश्रीपद्मसुवततात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां भवोधिण्यां छलानिरायणाचार्य
 विराचितायां द्वितीयः स्कंधः समाप्तः ॥ २ ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीमद्बुद्धीमपवातर्गतरामकृष्णवेदव्यात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ एवमेतत्पुराष्टष्ट इति प्रथमश्लोके
 वनं प्रविष्टेन सत्या मैत्रेय एवमेतत्पृष्ट इति शुकाचार्येण राजानं प्रत्युक्ते सति कदा वनं शचा प्रविवेशेति जिज्ञासाया यदा त्वय
 मन्त्रकृदो भगवानिति द्वितीयश्लोके धृतराष्ट्रबोधार्थमागतस्य कृष्णस्य पुनरुपश्राव्यं युनरागमनकाले विदुरो वनं प्रविष्ट इत्युच्यते ।
 सोऽनुपपन्नः । संजयो विदुरश्चैनं सभार्यपदुजन्मदुः । अनुकत्राज तं कुंती वनाय कृतनिश्चयेत्यादिना दुर्योधननाशानन्तरं धृतराष्ट्रण
 सह वनमवेशप्रतिपादरुभारततात्पर्यनिर्णयमूल्यप्रमाणेन विरुद्धत्वादित्यतः प्रमाणेन तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ युद्धकाले त्विनि । तुरव
 धारणे । गजपुर इत्यनेन संबध्यते । विदुरे युद्धकाले युद्धारम्भनिमित्तकृष्णागमनकाले तीर्थयात्रां गतः । अनन्तरं श्राक्ते विदुर
 स्योक्तो वनमवेशो युद्धकाले तीर्थयात्रारूप एव । न तु दुर्योधनादिनाशानन्तरं धृतराष्ट्रेण सह वनमवेशरूपाज्ञा न विरोध इत्युक्तं
 भवति । नन्दिमप्यनुपपन्नं । प्रथमस्कंधे तत्रासीनं कुरूपतिमित्यादिना युद्धकाले विदुरावस्थानोक्तेरित्यत आह ॥ अपीति ।
 तीर्थयात्रां गत इत्यनुवर्तते । अपि यद्यपि सन् सज्जनो विदुरस्तीर्थयात्रां गतः । तथाऽपि पाहवाना व्यपक्षया विशेषणोपेक्षया
 प्रायो गजपुर एवास्त इत्यन्वयः । हितेच्छयेति क्वचित्पाठः । किञ्चित्तरत्र भागवते स निर्गतगजावहयादित्यादिग्रंथेन विदुरस्य
 स्पष्टं तीर्थयात्रोच्यते । तेनापि पूर्वश्लोकस्यायमेवार्थो ज्ञातव्यः ॥ ३ ॥ ददाहेत्वत्र धृतराष्ट्रस्य दाहकर्तृत्वमुच्यत । तनु दुर्योधन
 कर्तृत्वार्थकभारतादिविरुद्धं । तथात्र विदुरयात्रागमनहेतुप्रतिपादकपदं न दृश्यत इत्यतो नात्र दाहकर्तृत्वमुच्यत किंतु दाहकारण
 रूपमयोजनत्वमुच्यते । तथा यदाशब्द एव धृतराष्ट्रस्य प्रयाजकत्वादेर्विदुरतीर्थयात्राहेतुप्राज्ञा न ज्ञायतुपपत्तिरित्यभिप्राय
 तदाऽऽयहारणे यदाशब्दस्य हेत्वर्थरूपमकारं दर्शयन्नर्थमाह ॥ यदेति । यदा यस्मात्कारणात् धृतराष्ट्रा ददाह दाह प्रयोजकत्वं
 प्राप्तो यदा च कैशाभिर्भक्ष । तत्प्रयोजकत्वमिति यावत् । माहः । धृतराष्ट्र इति शेषः । तदा तस्मात्कारणात् विदुरस्तीर्थयात्रा

गत इति । अनेन प्रकरणेन यदाशब्दा हेत्यर्थः । यदातदाशब्दस्याप्त्यर्थमुक्तं । तत्राभिधानं पठति ॥ यदातेदेतीति ।
 दाहादियोजकत्वमुपलक्षणं । दायादानादिकत्वं च ब्राह्मं ॥ ६-७ ॥ तत्रायं शुभ्रावेति श्लोके सुहृदिनाष्टिं सुहृदां शोरेवाणा
 विनाष्टिं शुभ्रावेत्यन्यथाप्रतीतिरिन्नासाय तदगृह्य व्याचष्टे ॥ सुहृदिनाष्टिमिति । ननु विदुरतीर्थयात्राकाल यदूनां विनाश्राभावा-
 त्कथमेतोदित्यत एष्यामित्यव्याहृतं । श्रापनिमित्तमेथत्कालविनाश्रामित्यर्थः । ननु मभास एव ज्ञातसुहृदस्य विदुरस्य पुनरुद्धवं
 मति तद्भद्रभ्रमो न भुज्यते । सुहृदश्रवणेनैव तद्भद्राभासस्य निश्चितत्वेन प्रश्नमूलसंदेहाभावात् । तथा विदुरं प्रत्युद्धवस्य सुहृदश्र
 कथनं च न भुज्यते । ज्ञातज्ञापकत्वात् । अत आलिंग्य गाढं मणयेन भद्रमित्यादिभ्रमोचररूपश्रयो व्यर्थ इत्यतः प्रमाणेनैव तद
 गिमायमाह ॥ विदुरस्त्विति । दुरवधारणे । संशयत इत्यनेन संबध्यते । श्राप श्रापनिमित्तकैष्यत्सुहृदश्रं । अनन पूर्वं
 संशयतः सुहृदश्रः श्रुत स्वराजोद्धवादिस्त्राहृतोऽतो सिद्धार्थत्वात्ज्ञापकत्वाभावादालिङ्ग्यादादित्यादिभ्रमोचररूपश्रयस्य न वैय
 र्थ्यमित्युक्तं भवति । ननु तथाप्य सुश्राव सुहृदिनाष्टिमित्यत्रयत्सुहृदिनाष्टिमिति कुतो व्याख्यायते । वर्तमानमिति कुतो न व्याख्या-
 यते इत्यत आह ॥ भारतेति । अन्यथा एष्यामित्यव्याख्यानं । एष्यामिति व्याख्यानं भारतस्यैव प्रमाणत्वाच्चेति चार्थः
 ॥ २१ ॥ अन्यानि चेहेति श्लोकस्योचाराधे प्रत्यं कस्युल्ल्याकित्तमदिराणीत्यत्र प्रत्यं कनामका ऋपयस्ताषु मुख्यः कश्चिदापिस्तनाकित
 मदिराणीत्यन्यथाप्रतीतिर्विवक्षितायामतीतिश्च तदगृह्य व्याचष्टे ॥ प्रत्यंकोनि । प्रत्यं कस्युल्लो विष्णुरित्युक्तं । तत्कथमित्यतः प्रमाणे
 नैव प्रत्यं कस्युल्लो कथनपूर्वकं तं शब्दं निर्वर्तिकं ॥ ब्रह्मेति । अको लक्षणं । मतिः मतिनिर्वां वीत्या लक्षणादा प्रकालितः ।
 मात्रार्थे चाभिमुख्ये च प्रतिदानादिषु प्रतीत्याभिधानात् । प्रति विष्णुद्वयोऽत्र लक्षणं विद्यतेऽस्मिन्निति मत्वं कथानित्यर्थः ।
 कचित्पु पुराणार्थो ॥ २३ ॥ पुरुषौ स्वनाभ्येति श्लोके स्वनाभिभवेत्यस्य चतुर्भुवात्सिन्धुस्थानभूतहरिनाभिषयपद्मार्थत्वमतीति

निरिंसाय प्रमाणं विवक्षितमर्थमाह ॥ पद्म इति । अनन पद्मा च पद्मश्च पद्मा । स्वनाभ्यां च तौ पद्मा लक्ष्मीचतुर्मुखौ च
 तयोःपुष्टिपरिपुसरणं तेन युक्तौ । इह भूमौ कलाववतीर्णविति स्वनाभ्यपन्नत्यादिभागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । अत्र
 लक्ष्म्या अनुसरणं स्वभावेनैव हरिसेवास्वरूपं । चतुर्मुखस्य त्ववतारार्थं हरिप्रार्थनारूपं । तथा ब्रह्मणो नाभ्यत्व नाम नाभिपद्मत्वम् ।
 लक्ष्म्यास्तु नाभिपद्माभिमानित्वं ज्ञातव्यं । ननु साक्षात्कारायणरूपयोः शुक्लकृष्णयानित्यंशुक्लत्वत्वज्ज्ञानता विदुरण कुञ्जला
 वासाते कश्चिदिति कृष्णादिशुक्लमश्रुः कथं कृतं इत्यतः प्रमाणैरेव तदभिप्रायमाह ॥ लोकानामिति । अनेन कुञ्जला लोकानां
 सुखरूपशुक्लकतरिविति कुञ्जलपदं व्याख्यातं भवति । कथं पृच्छ्यते । कुञ्जलमिति श्रयः । न कथमपीत्यर्थः । कुता नेत्य
 तस्तत्र हेतुमाह ॥ सततेति । नित्यानन्दरूपत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥ कश्चित्कुक्षुणाविति श्लोके वरतर्पणेन वररुचमेरपक्षिता
 र्थैस्तर्पणेन वृत्तिकरणेन वरान् अपेक्षितान् ददातीति वरतर्पणेत्यस्य वरान्ददातीत्यनेन गतार्थत्वप्रतीतिनिरासाय तदबुद्धं व्याचष्ट ॥
 वरतर्पणेनेति । अनेनात्र वरशब्दा भवर्थेन इत्युक्तं भवति ॥ २७ ॥ कश्चित्सुखमिति श्लोकः शनपननत्रः कृष्णा द्रुपा
 सनार्थि परिहृत्य यमभ्यषिचिदिति कृष्णस्याधिप्राप्तिः प्रतीयत । परिहारस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वात् । आशिशब्दस्तु आधिस्तु मानस
 पहित्यभिधानान्मानसदुःखार्थकः । कृष्णस्य साक्षात्कारायणस्वरूपत्वेन पीडाप्राप्तिः प्रमाणत्राथित्यताऽआधिशब्दां न मानसपीडार्थकः
 किंतु मनोर्थक एवेति भावेन तत्राभिधानं पठति ॥ आधिर्मन इति । अनन इतपत्रनत्रः कृष्णा द्रुपासन मम स्यादिति द्रुपासन आधि
 मनो दूरत्परिहृत्य सर्वस्वना कुत्वेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । नन्वाधिशब्दस्य मानसपीडार्थत्वं शृहीत्वांशसंनस्य मानसी व्यथा
 परिहृत्येत्यर्थसंभवे मनोहंतं शृहीत्वा स्वमनःशुद्धेत्यर्थः कुतः क्रियत इति चेन्न । तथात्वे आधिर्मनोवक्ष्य चेत्यभिधानादाहरण व्यर्थं स्यात् ।
 किंचाभिषेकान्तरभाष्यप्रसंगेनव्यथापरिहारस्याभिषेकत्वत्पूर्वकालीनत्वासंभवात्परिहृत्येति पूर्वकालीनत्वार्थकप्राप्तय नाधिपरिहारस्या-

भिरंकारपूर्वालीनत्सत्कत्वात्कृष्णभनःपरिहारस्य संभवाच्चैवपर्यः कृत इति ॥ १९ ॥ किं वा कृताघेचिन्ति श्लोक भीमा दृतापु
दुर्योधनादिष्वं दुर्योधनादिवचनमिचकं स्तानिष्ठ गापं व्युत्थित्किमिति दुर्योधनादिवधादिजन्यभीमनिष्ठपापभोग्रभशः कृत इत्य
न्याप्रतीनिरासाय तदनुष्ठ तत्तत्पर्यायमाह ॥ अघमिति । पुनरपराधबुद्धिं पुनः पुनरुद्योधनादिकृतापराधविषया बुद्धि-
मित्यर्थः । अननाशब्दोऽसकृद्दुर्योधनादिकृतापराधवाचकस्तन तद्विषया भीमस्त्वुद्विर्क्षयत इत्युक्तं भवति ॥ २० ॥ अजस्य
जन्तेनि श्लोकेऽजस्य स्वरूपत इत्याचिरहितस्य हरेर्जन्म देहयोगादिरूपोचित्यथानाशनाय उन्मार्गदुष्टजनविनाशाय भवतीति
हरेर्देहोत्पत्त्यादिरूपोत्पत्तिरुच्यते । सा तु न जायत त्रिपते वा कदाचिदित्यादिनिरवनाशममाणमपिचित्यतः प्रमाणनेव तथा
तत्पर्यायमाह ॥ न देहयोग इति । देहयोग इत्युपलक्षणं । पार्थनिशेषवाग्निरपि ग्राह्या । अस्मिन्नाथे ऋषिः कर्माणि
पुंसां ग्रहणाय ध्यानाय भवतीति हरेः कर्म कर्तृत्वं च विरुद्धव्यक्त इत्यतः प्रमाणनेव तत्तत्पर्यायमाह ॥ हरिः कर्तेति ॥ ४४ ॥
इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ३-१ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ । दुर्भगो बतेति श्लोकेऽयं लोक इत्यनेन भूलाकमात्रस्याज्ञानमुच्यत इति भ्रातिनिरासाय तत्तत्पर्याय
माह ॥ त्रिलोकस्येति । न केवलं हरिं न विदुरित्येवं किंतु वैपरीत्येन च हरिं विदुरिति भावेर्नोपेक्षाः पुत्रगृह्णा इति भाग
वत्श्लोकः प्रवृत्तः । तस्याप्रतीतिविप्रतीतिनिरासाय प्रमाणनेव तत्तत्पर्यायमाह ॥ आनन्दरूपमिति । आनन्द इत्युपलक्षणं ।
ज्ञानादिकमपि ग्राह्यं । आनंदादिकमेव रूपमाकारो देहो यस्य स तथा तं हरिं दृष्ट्वापि भौतिकमेव प्रविव्यादिभूतविक्रमादेहसक
मादुष्ममेव तु विश्लेषणं भवत्य इत्यर्थः । अत एव भगवत्यादाचार्यैर्नारतात्पर्यनिर्णये देवकीबलदुवो मेनेर मादुषं हरिमित्युक्तं ।
कृष्णस्यानंदादिदेहत्वमेव कृत इत्यत उक्तं ॥ विष्णुरूपं चेति । हतुर्भविशेषणं । विष्णुरूपादेवेत्यर्थः ॥ अत्र लोक

इत्युक्त्या भागवतश्लोके सात्वतां पदं त्रिलोक्योपलक्षकमित्युक्तं भवति । तथा भौतिकशरीरे आवसो मय्य
 स भूतवासः । भौतिकशरीरे वासवानिति यावत् । इति भागवतपदार्थं उक्तो भवति ॥ १३ ॥ मन्वेऽसुरानिति श्लोके
 संयुगे संग्रामे तादृश्यपुत्रस्य गरुडस्यासे स्थितं मुनाभायुधं चक्रयुधं हरिप्रचक्षतापभयंतास्वधीश्रे विष्णोः संरंभः कोपो द्वेषः स एव
 मार्गस्तेन निविष्टचित्तानयसुरान्भामवतानन्य इति भागवद्वयुक्तानयसुराणां मरणे चक्राद्यायुक्तकृष्णदर्शनयात्रेण भगवद्भक्तत्व
 मुच्यते । तदुक्तं । भगवद्दक्षिणाभसुराणामपि हरिभक्तत्वे मोक्षः स्यात् । स तु नासुराणा तथा मुक्तिरित्यादिप्रमाणवाधित
 इत्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यमाह ॥ असुरा अपीति । तेऽपीत्यपिस्वधारणे । असुरा इत्यनेन संबध्यते । अत्र भक्तिपूर्वं
 मवेक्षते न द्वेषतीत्यनेन चेऽसुरास्तेऽपि भक्तिपूर्वं मुनाभायुधं हरि संयुगेऽवक्षत तान्भागवतानन्ये । तथा ऋषिपुत्रा अपि सरभ-
 मार्गभिनिविष्टचित्ताः संतः संयुगे कृष्णप्रचक्षत तांस्वधीश्रे संरंभार्गोभिनिविष्टचित्तानसुरानन्य इति भागवतश्लोकयोजना प्रद-
 क्षिता । तथा भक्तिपूर्वमिति शेषपूर्णं भागवते कर्तव्यमिति सूचितं भवति । ननु द्वेषिणां यदि तम एव तर्हि हरिद्वेषिणा हरिण्य
 कस्यच्चादर्नां कथं मुक्तिः पुराणादायुक्तेत्यत आह ॥ जीवद्वयेति । यथा स्वसवधिनी स्वयंग्येति यावत् । सा गतिर्भवतीति
 शेषः । युताश्च स्युरिति क्वचित्पाठः । कंसपूतनिकाद्याश्वेत्यनेन तात्पर्यवाक्येन दृष्टा भवद्भिर्ननु राजद्वये । अहा वकीय स्तन-
 कालकूटमिति भागवतश्लोकद्वयतात्पर्यार्थं उक्तो भवति । वधाभावा शोधव वधुत्व । आदिपदनं वेधुत्वादि कं ग्राह । गतिद्वय
 जयति प्राप्नुवतीति गतिद्वयमिमीषवः । अत्र जि धातुः विषजित धनाजित इत्यादाविव प्रात्पर्यकः । तथा सन् तितिक्षिरत्या
 दाविव स्वार्थे ज्ञातव्यो न त्विच्छया । सत्स्वीवत्य सद्गतीच्छयायामपि दुर्जनस्य दुर्गतीच्छाभावाज्जावद्वयसमायोगादिति पूर्वतात्पर्ये
 वाक्येनैव श्लोकद्वयतात्पर्यसिद्धौ कंसपूतनिकाद्याश्वेति पुनर्वचनं तज्जावद्वयसमानयोगेन वधुत्वादि कं वधुत्वादिना भक्त्यादिकं तेन

गतिदयामिति हिरण्यकादिस्यः कंसदादीनां विशेषवृत्तनार्थं । नन्वेवमर्थः कुतः क्लृप्त्यते । प्रतीतार्थ एव किं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वधेति । मोहाय । दैत्यानामिति श्रेयः । अन्येष्वचः द्वेषावैधादय इत्यनकवचः ॥ १८-२३-२४ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३-२ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ समाहृता भीष्मकोति श्लोके भीष्मकन्यकाया रुक्मिण्याः श्रियोऽर्थेन पुरुषण दूतन य राजानः समाहृता यथा राज्ञां जिहीर्षया सुपर्णा गम्ढा मृत्रिं पदं दयस्वयागं जगृह इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यार्थमाह ॥ भीष्मकोति । विभक्तिव्यत्ययेन भागवतस्यसुपर्णपदस्यैवार्थः ॥ अगवतोति । नन्वेवं चेत्तर्हि सुपर्णेन कुण्डेन रुक्मिण्यर्थे राजान आहृता इत्यर्थः स्यात् । सोऽनुपपन्नः । भीष्मकोणैव राज्ञामाहृतत्वेन कुण्डेनानाहृतत्वादित्यतस्तस्याव्यर्थमाह ॥ आवृहाननुद्धिरिति । भीष्म कस्येति श्रेयः । अनेन कुण्डस्य भीष्मकातःप्रकृत्येन भीष्मकृतराजवृद्धानं मुख्यतः कुण्डकृतमेवेति भावेनोद्धवनोक्तमित्युक्तं भवति । सर्वर्णमात्रतयेत्यनेन भागवतस्यसर्वर्णेनेत्यत्र भावमधानो निर्देशः सावधारणत्वं चति सूचितं । तन सत्रियत्वेनेवाहृता न तु रुक्मिणीं प्रति योग्यत्वेनेति सूचितं भवति । नतु कुण्डेन भीष्मकस्य राजवृद्धाननुद्धिः किमर्थं कृतेत्याशङ्का भागवतस्यव्यवहितपदानामन्यत्रमदर्थेनेन परिहरति ॥ एषामिति । एषां राज्ञा श्रियः सामर्थ्यादिरूपसपदः सुपर्णा भगवानित्युक्तं । तत्कृत इत्यतः प्रमाणैव हरी सुपर्णाशब्दं निर्वाक्यं ॥ सुपर्ण इति । इत्युच्यते हरिरित्यनेन मुष्टे पर उत्सो ण आन्दो यस्येति विग्रहः सूचितः । णश्च निवृत्तिवाचक इति क्वनात् णकार आनदवाची ॥ ३ ॥ तात्पत्यलानोनि श्लोके पुरुषः कृष्णस्तातु श्लेषु सर्वतः सर्वमकारेणात्सुत्वान्यस्यान्यजनयदिति कृष्णपुत्राणां कुण्डेनात्यतसाम्प्रमुच्यते । ततु कृष्णादत्यनचित्यमतिपादक प्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ उक्तमैरिति । यदुक्तं किञ्चित्साभ्यं तदेव सर्वतः साम्यमित्युच्यत इत्यर्थः

॥ ९ ॥ भगवानपीति श्लोके भगवान्साख्यं साख्यशास्त्रमास्थित इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय साख्यपद प्रमाणैव व्याचष्टे ॥ केवलमिति । केवल सर्वोत्तमं भगवज्ज्ञानं भगवत्स्वरूपज्ञानं । अनेन समीचीना सर्वोत्तमा आख्या ख्यातिज्ञानं संख्या । संख्यैव साख्यमिति साख्यपदव्युत्पत्तिः सूचिता भवति ॥ १९ ॥ तस्यैतथमिति श्लोके तस्य हरेरुपेक्षेषु गृहाश्रमणनेषु विषयेषु विरागः समाजायतेति हरेर्जिवत्पूर्वमविद्यमानं वैराग्यभित्तान् जातामिति भ्रान्तिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन्तुत्तरश्लोकार्थस्य देवा धीनेषु कामेष्विति श्लोके को विश्रभतेत्यत्र हेतुत्व दर्शयस्तद्वाचष्टे ॥ सर्वादधीति । विगतारगेण पुरुषेण तुल्य वर्तते इति विराग वद्भासरथीत प्रकाशयते कदाचित् । हरिरिति शेषः । कदाचित्को विरागस्तस्य हरेरिष्यते । कदाचिद्वैराग्यप्रकाशनमिति शेषः । तेनापि नित्यविरागेणापि हरिणा ॥ २२-२३ ॥ ननु ततः कतिपयैरित्यादि श्लोकेषु यादवादीनां भविष्यत्यभासमाग नादिकं यदुर्दुरिति अतीतत्वेनोच्यते । तत्र किं कारणमित्याशङ्कां प्रमाणैव परिहरति ॥ एष्यच्छेदनि । चक्रवत्परिहृत्चे वेत्यनेन द्वितीयं कारणमुक्तं । चक्रवद्भ्रमणवतः कालस्य परिहृत्चेः पराहृत्चेः । व्यत्यासादिति यावत् । अथपु पूर्वं वक्तव्यमथा पश्चादुच्यते । पश्चाद्वक्तव्यकथा पूर्वमुच्यते इति कालव्यत्यासाबोध्यादतीतत्वेन भण्यते इत्यर्थः । कालव्यत्यासस्तु सोढाहरणः कालव्यत्यासः क्वचिद्विष्यते । यथा सुयोधन भीमः ग्राहसकृष्णसनिधायिति वाक्येषु बहुषु ज्ञायते निर्णयादपि । अनिर्णये तु कृष्णस्य पूर्वयुक्ता गतिस्तत इति भारततात्पर्यवाक्यादवगतव्यः । ततो हंसात्पूर्वं गतिर्गमनामित्यर्थः । दुष्टानामित्यनेन तृतीयं कारणमुक्तं ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३-३ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ भगवानान्तेमिति श्लोके आत्ममायायाः स्वाश्रिताज्ञानस्येति भ्रान्तिनिरासाय तद्वच्य तस्य विवक्षितमर्थं दर्शयन्निवृत्ताव्याहारेण योजयति ॥ आत्ममायाया इति । गतिं भविष्यदादवविनाशरूपा । पूर्वमित्यनेन भागवते

पूर्वमित्युपाहार्यमिति श्रुतं भवति । एवं स्वस्वात्म्येन किञ्चिद्बाल्याभेदेनां भगवानात्मभायाया इति श्लोक
 गारम्य इति सह विदुरेण विश्वसूतेरित्यतश्छोकानां ममाणेनैव तात्पर्यमिहाह ॥ ज्ञान्वेत्यादिना । जनार्दनः कृतियैर्वैभक्ति-
 व्यतं मौसिलं सुसलजन्त्यादवविनाशनं ज्ञानसंतत्या पूर्वमेव शान्तेद्वैर्बं बदरीं नयचू मेपयन्त्येन तत्रोदवे सञ्ज्ञानं विस्तीर्य पुनद्वार
 वतीं यथावित्यन्वयः । अनेन सार्धश्लोकेन भगवानात्मभायाया इत्यारम्य यस्त्वारयो भागवत बदरीत्यतश्छोकानां तात्पर्यार्थ
 उक्ते भवति । पूर्वमेवोपाविष्टोऽपीत्यादिश्लोकद्वयेन इत्यादरोक्तः । परमस्य पुंस इत्यारभ्यापगविनिंज्ञाततोऽजादित्यतश्छोकानां
 तात्पर्यार्थ उक्तः । मधुः उद्धवः ॥ ३-२७ ॥ निघनसुपगतोऽन्विति श्लोके मधुः कृष्णोऽव्याकृतिं स्वकृष्णदह तत्याजोति
 तथा ब्रह्मशापापदंशेनेति श्लोके देहं त्यक्तमिति च कृष्णदेहत्याग उच्यते । स तु वेदाविनाविनाशिनं नित्यमित्यादिममाणवाधित
 इत्यत आकृतिपदग्रह व्याकृतेन्वव्याख्यानेऽभिधानं परंसेनैवाभिधानोक्तश्लोकस्यदेहशुद्धस्य पृथिव्यर्थत्वमभिपत्य स्तोकार्थं
 ममाणेनोपादयति ॥ आकृतिमिति । नित्यानंदस्वरूपात् । कृष्णदेहस्येति शेषः । सद्यश्च कृष्णदेहसद्यश्चौ । राजन्परस्येति
 वाक्येणकादश्लोकैर्धर्तित्वाध्यायस्यं । परस्य सर्वोपस्य इरेः याः तदुभुज्जननायेर्याः अविज्जननायेच्छा मायाविहंवनं स्वेच्छया
 जनवचनमैहि । यथा नदस्य पुरुषस्य स्त्रीवैवादिक्ं तयत्यर्थः ॥ २८-२९ ॥ नोद्धवोऽन्वपीति श्लोके उद्धवाऽन्वपि मतो
 न्यूनो न भवतीति कृष्णेनोद्धवस्य सर्वसकारेण स्वसाम्यमुच्यते । तत्तु न त्वत्समोऽस्त्यम्यधिकः कुतोऽन्य इत्यादिममाणवाधित
 मित्यातः ममाणेनैव तथात्पर्यमिहाह ॥ उत्तमैरिति । मोहार्थं चेत्यत्र विद्यानं वाशुद्धवयमवधारणार्थं । यस्तुयैर्देवानां
 स्थाधिकत्वं वा साम्यं वा स्वविजयो वोच्यते तत्सर्वं किञ्चिन्मोहार्थमेव क्वचिदुपेक्षया । अत्र तृतीया व्यत्ययन चतुर्थार्थं ।
 उपेक्षार्थं तयोपेक्षैरुक्तमानाहुपेक्षां कर्तुमेव क्वचिन्मददृष्टशुसारादेव क्वचित्किञ्चित्सात्म्यवोच्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यं

टिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३—४ ॥ छ ॥

हारिः ॥ ॐ ॥ परावरोषामिति श्लोके कृष्णकथामृतौघात् ऋते विनति ऋतकृद्द्वन्द्वान्वयार्थेऽतिनिरासाय विविक्षितार्थशुक्त्वा तन्मूलघातं पठति ॥ ऋत इति । अकगम इत्यनेन भावे ऋतस्य इत्युक्तं भवति । नन्वेव चेचहिं कृष्णकथामृतौघादिति पंचमी न स्यात् । तस्यान्यारादितरत् इति सूत्रेण वचनार्थेऽर्कतद्वेद्योगोविहितत्वाद्न तदभावादित्यतोऽत्र हेतौ पंचमीत्याभिप्रेत्य तेषामित्यादिभागवतवाक्यतात्पर्येभाह ॥ तेषामिति । तेषां विरिंचादिचरितानां तात्पर्यवगमे तानि कृष्णचरितानि पराण्युत्तमानि येषु विरिंचादिचरितेषु तानि तत्पराणि तेषां भावस्तात्पर्यं । तात्पर्यवगमे ज्ञाते सति असौ विरिंचादिचरितौघो यतः कृष्णकथामृतौघ एव भवत्यतो न द्रुमुम इति भागवतवाक्येनोक्त्यान्वयः । अनेन तेषां विरिंचादिचरितानामृते उच्यमकृष्णचरितैः सहावगमे ज्ञाते सति तेषां चतुर्मुखादिचरितानां कृष्णकथामृतौघात्कृष्णकथामृतसहितदायाक्त्वं द्रुमुम इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तथा द्रुत्यभावं प्रति कृष्णकथामृतस्य हेतुत्वं सूचितं भवति ॥ १० ॥ मुनिर्विचक्षुरिति श्लोके दृष्णां प्रतिर्विभिन्कृष्णे ग्राम्यमुखानुवादशुद्धीता न तु हरेः कथायां शुद्धीता । स कृष्णो भरतमाहृत्यन्वयार्थेऽत्रातिनिरासाय विवक्षितान्वयार्थावाह ॥ यस्मिन्निति । भारते । उक्त्यामिति श्लेषः । ऋथाया । श्रुतायामिति श्लेषः । तद्भारतमाहेति भागवतेनास्त्यान्वयः । ननु भावद्रुष्णमतिपादकेषु वैराग्यादिसाधनेष्वन्येषु पुराणादित्रयेषु सत्सु भगवद्गुणविवक्षया ग्राम्यमुखैराग्याच्चयं भारतकारणमयुक्तमित्याशंकां म्याणैव परिहरति ॥ भारतान्द्रिति । अधिकं महिमावाच्यकामिति संवधः । भारतात् । अन्यदिति शेषः । ननु भारतादधिकमिति यथा श्रुतान्वयसंभवे सत्पत्रान्यदिति श्लेषोऽधिकरूपित्यस्य महिमावाचकमित्यनेनान्वयः कृतः क्रियत इति चेन्न । तथात्वे भारतादधिकभावेऽपि भारतसममन्यद्व्यभिष्यति । तेनैव पुनर्भारतस्य गतार्थत्वं स्यादेव । अत

एवं व्याख्यातं ॥ १२ ॥ सा अद्वयानस्येति श्लोके सेति श्लोकिमेत तच्छब्देन श्लोकिगणद्वयाव्यावहितमङ्कुकथा परा
वृथ्यत इति त्रितिनिरासाय तच्छब्दपरासुधार्यं दर्शयन्निवर्धमानेत्यस्य बुद्धेति विषयपोषार्थानां पूर्वश्लोकात्तस्य विषयत्व दर्शयति ॥
सा श्रायति ॥ १३ ॥ इति भागवतात्पर्यटिप्पण्या पंचमोऽध्यायः ॥ ३—५ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ भगवानेक आत्सेति श्लोके आत्मनां जीवानामात्मा स्वरूपभूतो भावानित्यन्वयत्रात्या जीवैश्वर्यसमुच्चत
इति त्रितिनिरासाय विवाहितमन्वय दर्शयंस्तत्तत्पर्यायमाह ॥ आत्मनामिति ॥ १ ॥ स वा एष इति श्लोके एकराद्
स्वतन्त्रो हरिरात्मानं जीव संतापिव वस्तुतोऽसंभव संतं मेन इति जीवस्य स्वरूपतोऽसत्त्वं हररेखिविद्यमानसत्त्वमङ्गत्वेन श्रातत्वं च
प्रतीयते । तन्निरासाय प्रमाणेनैव तत्तत्पर्यायमाह ॥ परमात्मेति । सत्यज्ञानः सत्यार्थविषयज्ञानः । असौ जितः । अनेन
संतापिव वस्तुतोऽसत्त्वमङ्गत्वं जीवं मेन इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । अस्मिन्नेवार्थे सुप्ता लीनानिन्द्रा शक्तिः सामर्थ्यं
यस्य हरेः स तथेति भगवत्सामर्थ्येनाङ्गभ्रानिरासाय प्रयाणाभ्यामेव शक्तिसुखिशब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह ॥ शक्यत्वादि
त्यादिना । ननु शक्यत्वादिति ब्रह्मतर्कवाक्ये भार्यासामर्थ्ययोः शक्तिसद्बवाच्चत्वस्योक्तत्वात्सिद्धुभेऽपि प्राप्ते । एत स्यो
रेकेभेव । एकग्रहणपक्षे किं भार्याप्राहात सामर्थ्यं । अत्र कोऽपि पक्षोऽप्रीकृतुंभक्तयः । निश्चय रूपमाणाभावादिति चेत् ।
सुखित्तु मङ्कुरेः शोकेति व्योमसंहितावाक्ये हरिभार्यावाचकमङ्कुरित्त्वद्ग्रहणाच्छक्तिशब्देन भार्याग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्यथा
सामर्थ्यस्येति ब्रूयात् । सुखित्तोऽस्त्वयेन संवध्यते । अतीवभावद्विगतः हररेत्यवानास्या चानासात्किञ्च मङ्कुरेऽस्त्वयाः सुप्तिः शोका
विषयोऽस्तु सुखित्तुनिर्णीलनातिकर्यः । इदं तु विष्णोः सुखित्तुपादक्यंयांतरात्स्यार्थिकयनं ज्ञातव्यं ॥ २ ॥ सोऽप्यद्वाराणुणति
श्लोके मङ्कुरेऽस्त्वयत्तुणाः सत्त्वदयः काल्प एते आत्मा स्वरूपं यस्य विज्ञानात्मनः स तथेति महत्त्वाभिमानिनश्चतुस्तस्य

ऋतुगुणाद्येदं उच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थात्पदं स्वयं व्याख्यायांशुगुणकालात्परेत्येवमार्णवैव व्याचष्टे ॥ अंश
 इत्यादिना । एवमब्दः सर्वजीवाभिमानित्वादित्यनेन संबध्यते । अनेनांशा जीवाश्च गुणाश्च कालश्च तेषामात्माऽभिमानीमिति
 विग्रहस्यथा न केवलं जीव एवाकाशब्दवाच्यः किंतु जीवाभिमानी चतुर्मुखश्च तदभिमानित्वादेवांशशब्दवाच्य इत्युक्तं भवति ।
 चतुर्मुखस्याशत्वोक्तेरुत्तत्रोपयोगः ॥ ६ ॥ आपचांभोरसमयकालमायांशयोगत इत्येतदूद्य व्याचष्टे ॥ कालेति । परिणामा
 ज्जहमकृतोऽश्विनकृतोरित्यर्थः । अत्र परिणामात्मकृतेरिति पदद्वयेन भागवतस्यमायाशब्दस्यार्थद्वयमुक्तं भवति । यथा हिरण्य
 गर्भोदित्यनेन भागवतस्थांशशब्दो व्याख्यातः । तेन हिरण्यगर्भस्य पूर्वोक्तांशशब्दवाच्यस्याशोपयोगः सूचितः । अनेनैव
 कालमायांशयोगेनेति पूर्वश्लोकस्य पद तथा महां गंधगुणामित्युत्तरश्लोकरूप्यकालमायाशयोग इति पदं च व्याख्यातं भवति ॥
 ॥ १३ ॥ एते देवा इति श्लोके कालमायांशा एव लिगान्यनुमानानि येषां सतीति देवाना कालमायाशात्रुपेत्यमुच्यत इति
 श्रौतिनिरासाय तदनूद्य व्याचष्टे ॥ कालमायांशलिगिन इति । तस्मिन्नेत्यनेन कालमायांशेभ्यो लिगशरीरेषामस्तीति भागवतस्य
 कालमायांशलिगपदस्य विग्रहः सूचितो भवति । कालमायांशेत्यत्र न केवलं जहकालोऽत्र एव ग्राहः । किंतु तदभिमानी चतुर्मुखोऽपि
 ग्राहः । न चाशपदेन पुनरुक्तिः । तद्वाच्यहिरण्यगर्भरूपादन्यस्य हिरण्यगर्भरूपस्य कालपदेन ग्रहणादित्याशयवचानाह ॥ हिरण्यगर्भ
 स्यैवेति । कालाभिमान्येकं रूपं जीवाभिमान्यपर रूपमिति हिरण्यगर्भस्यैव द्विविधं रूपमिति इतिशब्दाभ्याहरेणेदं वाक्य शोध्यं ।
 स्वोक्ताथै प्रमाणमाह ॥ कालजीवेति ॥ १६ ॥ आत्मंश्च भंत इति श्लोकेऽश्विनकृत्यांशविद्यां अत्रयो छाया तस्या योऽश्वस्तस्य विद्या
 मिति हरिपादच्छायकदेशस्य विद्योचते । साऽनुपपन्ना । तस्याप्रामाणिकत्वादित्यतः प्रमाणेनैव तदर्थमाह ॥ ब्रह्मभ्येति ।
 हरैर्येषैः छायेव छाया । यथा ग्रीष्मर्तौ सूर्यातपतस्य कल्पवृक्षादिछायाऽतिसुखपदा । तथा संसारे विविधतापतस्य हरि

महत्तत्त्वाभिमाना निरिच आर्दिर्येषां ते तथा सच्छब्दार्थ इति भावः ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यणां षष्ठोऽध्यायः ॥ ३-६ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इति तासांमिति श्लोके ईश्वरः स्वसक्तानां स्वसामर्थ्यरूपाणां तासां देवतानां गिरं निश्चयेति ब्रह्मादि देवतानां हरिसामर्थ्यनैक्यमुच्यते । तसु प्रमाणबाधितमित्यतः प्रमाणैव शक्तिशब्दार्थमाह ॥ शक्यत्ववादिनि । रमा त्थेत्यनेन देवीं विभ्रच्छक्तिमुखकम इत्युचरःश्लोकोक्तं रमायाः शक्तित्वं व्याख्यातं भवति । अनेन शक्यत इति शक्तिरिति शक्तिशब्द व्युत्पत्तिः सूचिता । सा विष्णुस्वरूपशक्तिर्यतो मुख्यशक्ति मुख्यतः शब्दवाच्या शक्तित्वादेव शक्तिर्न तु शक्यत्वात् हि तस्मा दित्यर्थः । तस्मिन्नेव श्लोके अस्तानां देवतानां गिरं समेत्य मायैव निश्चयेत्यन्वयभ्रान्तिनिरासाय विवसितान्वयार्थावाह ॥ समेत्येति । तत्रैव श्लोके मधुश्लोकतंत्राणामिति देवविशेषणमुक्तं । तसु लोकाश्च तत्राणि शास्त्राणि च लोकतंत्राणि । मधुश्लानि विलीनानि लोकतंत्राणि यामु देवतास्वन्यथा गतीरिति भ्रान्तिनिरासायानुबृथ यथावद्व्याचष्टे ॥ प्रमुझेति । ननु तंत्रशब्देन शक्ति ईहेति । तत्र तंत्रशब्दस्य का दृष्टिरित्यतः प्रमाणैव तंत्रदृष्टिं दर्शयन्स्वरूपाख्यानं च दृढयति ॥ तनुते येनेति । कर्तेति शेषः ॥ ॥ १ ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानामित्यनेन त्रयोविंशतितत्त्वान्युक्तानि तानि कानीत्यतः प्रमाणैव तानि दर्शयति ॥ शब्दाद्या इत्यादिना । शब्दाद्याभिमानिनः किं तत्त्वान्युतातत्त्वानि । द्वितीये विष्णुकृततत्त्वविवेकादिग्रंथविरोधः । आद्ये त्रयोविंशतितत्त्व संख्याऽनुपपन्ना इत्यत आह ॥ देवतेति । इन्द्रियपदं शब्दाद्गुणलक्षकं । ऐक्यादेकशब्दवाच्यत्वात् । तयारभिमान्यभिन्नयमानयोः । न केवलं त्रयोविंशतिक एव तत्त्वगुणः किं त्वधिकोऽव्यस्तीत्याह ॥ प्रकृतिरिति । एव शब्दस्मरूपादिशब्दैः साभिमानशब्द-स्पर्शादादिकं स्वीकृत्य संख्योक्तदेवतानां निरभिमानशब्दस्पर्शादिस्वीकारेण तत्त्वसंख्यामाह ॥ यदेति । जीवस्तत्त्वाभिमाना श्रीविति

पसांतरद्योतकभाष्येन षड्विंशक एकः पक्षः । सप्तविंशकोऽपरः पक्षः । तत्र षड्विंशकपक्षे प्रकृतिपदंनैव विदचिखलुही श्राहे । सप्तविंशतिपक्षे प्रकृतिपदेन केवलजलजप्रकृतिरेव श्राहोति सूचितं । एव पक्षपदेन तत्त्वसख्यान्मुखत्वेदानीं कालसंज्ञां तदा देवोभित्यादि श्लोकप्रत्ययाप्रतीतिविभतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्त्वतर्पार्थमाह ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानि तात्पर्यश्लोकेन कालसंज्ञाभिति भागवतश्लोक उक्ततात्पर्याथो भवति । ननु स्वतः स्वाधारकरणेऽप्यैतद्वहरीः प्रार्थित इति पूर्वश्लोकं । तदनंतरं तैः प्रार्थितो हरिस्त्रयोविंशतिः स्वशिक्ष्याविंशतिः स्वशिक्ष्याविंशतितत्त्वेषु प्रविश्य तानि संयोज्य ब्रह्मांडरूपाधिष्ठानं निर्मम इत्येव वक्तव्यं । प्रकृतावतुष्टुकं कालसंज्ञां तदा देवीमित्यादि किमित्युच्यत इति चेन्न । कालस्य कार्यभाषनिमित्तकारणत्वस्य प्रमाण सिद्धत्वेनात्र कालो ब्रह्मांडरूपं कार्यं प्रति निमित्तकारणत्वेन वाच्यः । तस्य च केवलजलत्वेनासामर्थ्यत्वादिभिमानी वाच्यः । अभि मानी चतुर्दशो लक्ष्योऽथेति द्विविधः । असति वाचके मुख्याल्लक्ष्येनायमेव चतुर्दशस्य षट्त्वरूपोपादानाभिमानिलेनोक्त्वा त्रयो- विंशतितत्त्वेषु लक्ष्या अनुक्तत्वाच्च लक्ष्मीरेव प्राहोति भावेन कालसंज्ञाभिति वेदव्यासेनोक्तं । तत्र लक्ष्म्याः कालनियमने स्वातंत्र्यप्रातीनिरासाय विष्णुना शक्यत्वाकियस्यत्वाच्छक्तिमित्युक्तं । अनैवाभिमाणेणाचार्यवयंस्त्रयोविंशतितत्त्वानित्यादि- प्रमाणेनैव श्लोकं व्याचष्टे । सर्वषष्ठरूपेणेति तात्पर्यश्लोकेन सोऽनुभवितो भावानित्यादिभागवतश्लोकद्वयमुक्तातात्पर्यार्थं भवति । तत्र सर्वषष्ठरूपेण स्वसामर्थ्येन चेत्यनेन षष्ठरूपेणेति भागवतपदं व्याख्यातं भवति । मात्राभिरिति भागवतपदंभूत इति प्रमाणेन व्याख्यातमापि प्रतीकग्रहणेन षष्ठमव्याख्यातत्वान्मात्राभिः शब्दसंज्ञादिविषयैरिति भ्रातिनिरासाय च प्रतीकग्रहणेन षष्ठं व्याचष्टे ॥ मात्राभिरिति । षष्ठदकारां देवेनेत्यत्र देवश्लोकं । तदेवं देवं दिष्टं भागधेवं भाग्यो ह्यी नियतिविधित्याभिधाना ब्राह्म्यमिति प्रतीयते । तन्निरासाय प्रमाणेनैव तदर्थाह ॥ ईश्वर इति । सर्वस्यापि प्रकृत्वत इत्यनेन देवशब्दः सर्वोपलक्षकः ।

तत्त्वाभिरूपेदमर्थे तद्धितमत्यय इत्युक्तं भवति ॥ २-३-४ ॥ स वै विश्वसृजामिति श्लोके दैवकर्मालम्बात्मिकमिति हे-
 विंशप्रणष्टकं । तत्रात्मशक्तिमानित्यनेन स्वरूपभूतसामर्थ्ययुक्तत्वमुच्यते । तदयुक्तं । स्वाभिनेन स्वस्य युक्तत्वासंभवादित्यत आत्म
 शक्तिपदमवष्ट व्यावृष्टे ॥ आत्मशक्तिरिति । अनेनात्मनः शक्तिरिति विग्रहः सूचितः ॥ ७ ॥ एष ह्यशेषसत्त्वानामित्यत्र
 विद्यमानैतच्छब्दोऽहकोश उवासावित्यत्राव्यवधानेन प्रकृताहमविरूपरूपसंश्लेष इति प्रतीयते । तदयुक्तं । अहत्स्वरूपपरामर्शाभि-
 कारोऽहस्वरूपस्यैवाद्योऽवतारो यत्रासावित्युक्ताद्यावतारत्वसंगीकर्तव्यं स्यात् । तत्तु मथमं महतः स्रष्टुर्द्वितीयं त्वहमस्थितमित्यादि-
 द्वितीयावतारत्वप्रतिपादकप्रमाणबाधितामित्यतस्तत्परामर्शमर्थं दर्शयति ॥ पुरुषेणेति । इति पूर्वोच्यस्यश्लोके यो महत्त्वस्रष्टृ-
 त्वेनोक्तो यश्चाहमसृजत्सो महत्त्वमित्यत्र एष इतिशब्देनोक्तः परासृष्ट इत्यर्थः । स्वात्कार्यं प्रमाणं वदस्तेनैव प्रमाणेनाद्यं द्वितीयं
 च पदाभ्यां मात्सर्गस्यमहत्त्वस्रष्टृरूपभेदभ्रमं च निवारयति ॥ आद्यावतार इति । स ब्राह्मणो हृदि स्थित्वेति तात्पर्यार्थेन
 भागवतस्यहृदयेनेति पदं मसिद्धहृदयार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय भगवदर्थत्वेन व्याख्यातं ॥ ८ ॥ एकधा दर्शयति पूर्वश्लोकोक्तस्य
 विवरणरूपे साध्यात्मामिति श्लोकेऽध्यात्मेन सहितं साध्यात्ममित्यध्यात्मादित्रयात्मगतभावद्रूपं दर्शयति पूर्वोक्तं विवृणुत् । तत्रा-
 ध्यात्मादिकं किं विराट् प्राणो दशविध इति दशविधप्राणनिर्गतभावद्रूपं दर्शयति पूर्वोक्तं विवृणुत् । तत्र प्राणशब्दोऽनेकार्थः । अत्र
 निवसितः प्राणः कः । काश्चास्य दशविधा इत्यतस्तत्सर्वं प्रमाणेन दर्शयति ॥ प्राणादिपंचकमित्यादिना । नागादीत्यादि-
 पदात्कं स्वयमेवाह ॥ तद्विति । तत्तेनेत्यर्थः । नागकूर्मकृच्छ्रदेवदूचघनंजयाः । तत्तेन नागादिपंचकपदेनोक्ता इत्यर्थः । एवं
 दशधा दशरूपवान् । तुरार्ये । असिला इत्यनेन संबध्यते । तेन प्राणस्य दशरूपाणां प्रत्येकमध्यात्मादित्रिरूपत्वमुक्तं भवति ।
 नन्वनेन प्राणः क इति शंका न परिहृतेत्यतः प्रमाणैव तां परिहरति ॥ प्राण इति । प्राणादिदशनामकमध्यात्मादित्रिनामकं

च केवलं मुख्यभागरूपेण न । किन्तु मुख्यभागपुत्रा अपि तत्रात्मान इति भावेनाह ॥ त्वगात्माद्या इति । तुल्यशब्दार्थस्त
तुत्रा इत्यनेन संबध्यते । त्वात्मा त्वनिर्दिष्टाभिमानां प्राणः । आद्यपदेनात्मादयो प्राणाः । तस्युत्रा मुख्यभागपुत्राश्च । प्राणा
श्रयात्मादिशब्दवाच्या इति शेषः । एवं प्राणादिदशकप्रत्ययादिकिकं च द्विधाश्रुतं प्रधानप्रधानप्राणादिरूपेण द्विविधमुदाहृत-
मित्यर्थः ॥ ९ ॥ आत्मानं चेत्यादि श्लोकत्रय आत्मानं देहं वाचस्पतिर्वयुरुणाविश्रुत । अहमिति जीवविषयकं ज्ञानमभिमानिनो
मदीयत्वाभिमानिनः कर्तृत्वेन कर्तृत्वेनाविद्यत । सत्त्वं सत्त्वगुणं । महात् श्रेष्ठः पुरुषः चित्तेनातःकरणोपाविशदित्यन्यथाप्रतीयते ।
तथाऽऽत्मानि यथैकस्यैव प्रवेशस्तथाऽहं सत्त्वयोरथैकस्यैव प्रवेश इति च श्रुतिर्भवेत्तस्मिन्प्रासाय ममाणैर्नैव तच्चात्पर्ययाह ॥
अहं सत्त्वमितीति । ब्रह्मनाड्याद्भूमिति सत्त्वमिति देवाऽव्यतरमभेद इत्यर्थः । आद्यस्तुशब्दोऽवधारणे । इरस्तथेति तथाशब्द-
लक्षत्र संबध्यते । चैवेत्येवकारश्चित्तमित्यनेन संबध्यते । अहं नाड्यां त्वहंकारः अहंकारनियामकः । कर्तृनामकैव हरो व्यव-
स्थितः । तथा सत्त्वे नाड्यां अभिमानोऽभिमाननियामकः चित्तं चित्तनामा हरो व्यवस्थितः । तथा ब्रह्मा चतुर्भुवोऽपि अहनाड्यां
सत्त्वनाड्यां च व्यवस्थित इत्यर्थः । अनेनाहं चास्य विनिर्भिमिति भागवतश्लोके च सर्वनामं । तथा सत्त्वं चास्येति भागवत
श्लोकप्रथमहानिति पदं अहं चास्य विनिर्भिमित्यत्रापि संबन्धनयमित्युक्तं भवति । तत्रस्यो बुद्धिस्थः । बुद्धिबुद्धिनामा । भागव-
तस्यक्रमोद्धरणं त्वभिमान्याधिक्याभिप्रायेण ज्ञातव्यं ॥ २४-२५-२६ ॥ सुखतो वर्ततेत्यादि श्लोकचतुष्टये ब्रह्मादिपदैर्ब्र-
ह्मणदय एवोच्यते इति श्रुतित्तथा पुरुषपदस्यानेकार्थत्वाद्द्विविधतायै न प्रतीयते । अतस्मिन्प्रासाय ममाणेन तच्चात्पर्ययाह ॥
ब्रह्माभिमानितीति । ब्रह्माभिमानां ब्राह्मणज्ञात्यभिमानां । एवमेव ज्ञानभिमानीत्याद्यपि व्याख्येयं । ब्रह्मणश्चतुर्भुवस्य । चास्तुः
चास्तुनामा श्रुहाभिमानां देवः । अनेन भागवतस्यपुरुषपदं चतुर्भुवत्वाचीत्युक्तं भवति । पुरुषस्य सुखता वर्ततेत्याद्युक्त्या

चतुर्भुजस्य स्वातंत्र्यं प्राप्तं । तन्निवारयन्त्रतुर्भुजादन्यतोऽपि ब्रह्माद्युत्पत्तिमितिदेशेनाह ॥ एते पूर्वमित्यादिना । ब्रह्मणश्चतु-
 र्भुजात् । यतस्तदंतःस्थहरेः चतुर्भुजावतःस्थितहरेः श्रुत्वाद्यो जाता अतो न विरिचादीनां ब्राह्मणदिग्जने । स्वातंत्र्य-
 मिति शेषः पूरणीयः ॥ ३०-३३ ॥ एतत्स्मृत्तरिति श्लोके देवकर्मात्मरूपिण इत्यनेन हरेर्देवसंवाधियज्ञादिकर्मणा जीवैश्वर्यशु-
 च्यत इति श्रौतिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्यर्थमाह ॥ अधिकतत्त्वादिनि । यतः कारणादधिऋत्वाद्यव्याघ्राधिकत्वदेव देवेषु
 देवशब्दः प्रवर्तते यतश्च हरिर्देवेष्वप्यधिकोऽतो देवमित्येव भण्यते । यतश्च मूलं कृतिरादिकर्तोऽन्तः कर्मेति भण्यते । आत्मेति शब्दो
 यस्मिन्स तथा ॥ ३५ ॥ अतो भगवत इति श्लोके आत्मा परमात्मा न वेदेति श्रौतिनिरासायात्मा न वेदेत्येतदनृथाल्म
 शब्दार्थमाह ॥ आत्मेति । अहं चान्य इमे देवा इत्यवाहमित्यस्मच्छब्दो भैत्रेयवाचक इति श्रौतिनिरासाय तदर्थमाह ॥
 अहमिति । आत्माऽहंशब्दाभ्यां चतुर्भुजलक्ष्मीं श्रुहीती । तयोस्ती शब्दौ प्रमाणैव निर्वक्ति ॥ गुणघृत्तरिति । यथाधिकार
 मिति शेषः । आत्मेतिकब्दो यस्मिन्चतुर्भुजे स तथोक्तः । हरो रुद्र इंद्रादित्योऽहीनत्वतोऽहंशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनेन ततः
 स्वगोप्यगुणैर्व्याप्तः पूर्ण इत्यात्मशब्दस्य चतुर्भुजे तथा न हीन इत्यहंशब्दस्य रुद्रे निर्वचनं सूचितं । निर्वचनदेवाहीन इत्यत्र
 हकारस्थेकारस्याकारत्वकारस्थारलोपश्च सूचितो भवति । यद्यप्येवेमेतावधिकौ तथाऽप्येतौ ब्रह्मरुद्री न जानीत इत्यन्वयः ।
 अतो भागवतीभाषायामित्यत्र भायाशब्दस्याविद्यार्थत्वश्रौतिनिरासाय सिंहावलोकनन्यायेन विवक्षितमर्थमाह ॥ भगवत इति ।
 स्तोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ भाया त्विति । अत्रैव श्लोके आत्मवर्त्सेत्यस्य आत्मा परमात्मेव वर्त्म भागो यस्येत्यर्थप्रतीतिनिरासायात्तु
 वादपूर्वकं विवक्षितमर्थमाह ॥ आत्मभवत्मेति । अनेनात्मनः परयात्मनः प्राप्त्यर्थं वर्त्म ज्ञानलक्षणभागो यस्माच्चतुर्भुजात्प्रवति स
 आत्मवर्त्सेति विशदः सूचितः । चतुर्भुजोपदेनेन हरिर्भाषिःसाधनं ज्ञानं भवतीति भावः ॥ ३९-४० ॥ इति श्रीभागवततत्त्वप्रति-

योजित्येदानीं तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ दुर्भगादिति । विष्णुकेश्वरस्य कार्पण्ययुतबंधनं नयेन न्यायेन विरुध्यते न युज्यत इति यदुक्तं
 तन्न्याय्यमेवेतीयं मायाऽयं महिमोति भागवतवाक्यं योजितं भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ कथं देहेति । लिप्यतीव । यदि
 लिप्येत तर्हीत्येतावत् कथं न दुःखी स भवेदित्यतः पूर्व संयोजनीयं । तथा दुःखी चेदित्यतः पूर्व दुःखी भवेदेवेति योजनीयं ।
 अनेन तात्पर्यश्लोकेन भागवत्सथश्रवणक्यानि व्याख्यातानि भवति । उर्वरितातात्पर्यवाक्यैः संयं भगवतो मायेत्याद्युत्तररूपभाग
 वतवाक्यानि व्याख्यातानि भवति । भयता भायाशब्दवाच्यत्वं । महिम्न इति शेषः । भायाभयं महाभायमनाभयं च माहुः । अतो
 देहस्यस्यापि । बंधादि राहित्यमिति शेषः । नन्वीश्वरः प्राकृतदेहवान् चेतनत्वात् जीववदित्यनुमानेनेश्वरस्य प्राकृतदेहवत्वसिद्धिः
 प्राकृतदेहस्याज्ञानाद्यवश्यं भावान्यायाशब्देनाज्ञानमेव श्रांभं । न चेश्वरस्याज्ञाने जगत्पृथ्यादिकर्तृत्वं न संभवतीति वाच्यं । जगत्प-
 र्थ्यादेर्मिथ्यात्वेन तत्कर्तृत्वस्य मिथ्यात्वादित्याशंका ममाणेनैव निराकृतवन्नादौ ॥ अचिदुशावबोधायामेति प्रश्नश्लोकोक्तविलुप्त
 बोधेरुत्पत्त्याख्यमतिप्रश्नहेतुना परादुमान निराकरोति ॥ अछुप्रबोधेति । युपरुणुणवियन इति धातोर्भावे क्तप्रत्यये जाते छुप्र
 शब्दो मोहवाची । अयप्रत्ययः अत्यंताभाववाची । तेन नास्ति छुप्रं मोहो यस्मिन्स्त तथा । बोधो यथार्थज्ञानमेव स्वरूपं यस्य स
 तथा । अछुप्रश्नासौ बोधरूपश्चाच्छुप्रबोधरूपस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति हेत्वर्थः सिद्धः । तेन जीवे न व्यभिचारः । तस्य व्यतिरेक
 दृष्टान्तं च सिद्धं । अतिअतिविषयः । अतिवादाः अतिविषयं पृथ्यादिकं वर्ततीति अतिवादाः ॥ ९ ॥ यथार्थेन विने
 त्यादि श्लोकत्रये ईश्वरस्य विष्णुकत्रयेति पूर्वभक्तेश्वरस्यैवोपदेष्टृपदसामर्थ्येनात्मविपर्यय आनन्दाद्यात्मरूपस्वरूपाद्विपरीतो दुःखादि
 रूपः संसारस्तन्मोक्ष उच्यत इति अतिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ आन्त्या जीवस्येति । वाछुदेवानुरूपयेत्यादेस्तात्पर्यार्थः ॥
 ईशाज्ञानादिति ॥ १०-१-१२ ॥ यदेद्वियेति श्लोके इन्द्रियोपमस्यार्थः इन्द्रियोपम एवार्थः प्रयोजनं यस्येति तत्पुरुषसमास-

भ्रातिनिरासाय तत्पदं व्याचष्टे ॥ इन्द्रियोपरमेति ॥ १३ ॥ साधु तद्ब्राह्मणमिति श्लोकार्थेऽयमुपादनत्वेनाश्रयभूतात्मना
 यथा जीवाश्रिताविद्या हरोःभासत इत्यन्वयार्थभ्रातिनिरासाय, विवक्षितायान्वयावाह ॥ स्वरूपसामान्येति । स्वरूपसामान्यश्रयं
 स्वरूपसामान्यवर्धं सैवं भगवतो मायेत्याद्युक्तवचनं । उपपन्नपि भावकित्यत्रोक्तमुभयं क्षिपति न ज्ञायते । तथाऽप्यर्थं निम्नं
 विश्वमूलमिति विशेषणप्रपञ्चं विशेष्यं च न प्रतीयते । तथा न यद्ब्रह्मिहिल्यस्यान्वयो यत्र मूढतमो लोक इत्यादिश्लोकद्वयस्य प्रकृत
 संगतिश्च न प्रतीयते । अतोऽपिश्रिताऽद्याहारोण तत्सर्वं दर्शयति ॥ अप्यर्थं केत्यादिना । संविकिनो भावः संविकित्वं । संबंघ एव
 आदिपदेनाहंकारो ग्राह्यः । अनेन देहादौ भवत्वरूपसंबंघः जगत्कारणं परं ब्रह्म चेत्युभयं दर्शितं भवति । तस्माद्देहादिसंबद्धपर
 ब्रह्मण उपपन्न देहादिसंबद्धे परब्रह्मणि भावति च । मन इति शेषः । तस्मादुभयत्र मनोभावनात् । तां चापीत्यत्र तच्छब्दापि
 द्वयोरर्थं दर्शयन्तच्छब्दस्य क्रियान्वयं च दर्शयति ॥ तथाऽपीति ॥ तां चापित्यत्रापि पदस्यैवं व्याख्यानो न प्रतीतस्यापीत्यत्रापि
 शब्दो यद्यपीति व्याख्यायत इति सूचितं । तेन यद्यपि देहादिसंबद्धस्य प्रतीतिर्भवति तथाऽप्यनात्मनो देहादिसंबंघस्य प्रतीतस्य ।
 भावं क्तप्रत्ययः । प्रतीत्यर्थभावं मनोजनाभावं । उपलक्षणमेतत् । निम्नमूलं च निश्चित्य तां प्रतीतिं पराणुदे नाश्रयामीति भाग
 वतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ननु सम्यक्त्वान्त्यरोक्षिणो विदुरस्यापि बुद्धेः पारंगतत्वे सति तस्मादंतारितोऽस्मीति स्वास्मिन्बुद्धेः
 पारंगतत्वरूपगुणाभावं वदतस्तस्यासत्यवकृत्वदोषः स्यात् । तथा मैत्रयेणानुष्टं गुणाभावं वदतो विदुरस्य निषिद्धाणुष्टपरिभाषणे-
 नाचाट्टात्वं स्यादित्याशंकां प्रमाणोदाहरणपूर्वकं परिहरति ॥ आत्मन इति । अपिपदं वदत इत्यनेन संबन्धते प्रथमस्तु विशेषे
 पार्थं उत्तरत्र संबद्धते । दमार्थं दम इन्द्रियनिग्रहः । तदूपमर्थं वस्तु । निमित्तं कृत्वेति शेषः । विशेषेण वैराग्यादेतेरिति यावत् ।
 आत्मनः स्वस्य गुणाभावं विद्यमानस्य गुणाभावं वदतोऽप्यसत्ता असत्यवकृता नैवास्ति । अपुष्टस्य च अपुष्टस्यापि पुरुषस्य

गुणार्थैव श्लाघ्यत्वादिगुणार्थैव भवति । स्वस्य गुणाभावोक्तिरिति शेषः । लोके तथा दृष्टत्वात् । न हि लोकेऽतिविरक्ताः पुङ्गवाः
 परैरपृष्टा अपि स्वस्मिन्विद्यमानं सद्रूपमाच्छाद्य तदभावं वदतोऽसत्यवादिन इत्युच्यते । नाप्यचतुरा भवति । मृत्युतातिश्लाघनीया
 एव भवति । इति व्यासस्मृतेः । गुणाभाव वदतो असत्यवादित्वाभावादिसतिपादकप्रमाणादिदुरो विद्यमानमनुभवसिद्धं बुद्धेः पारं-
 गतत्वमन्यथा वैपरित्येन नास्तीति वदति तस्माद् .रितोऽस्मीत्यादिनेत्यर्थः । अविद्यमानमपीत्यनेन यद्विदुरस्य बुद्धेः पारंगतत्वमुक्तं
 तत्र प्रमाणमाह ॥ द्रोणेति ॥ १५-१८ ॥ सृष्ट्याऽग्रे महदादीनीति श्लोके तेभ्यो विराजमुद्धृत्यत्र विराज ब्रह्माहमिति
 भ्रातृनिरासाय तदन्य व्याचष्टे ॥ विराजमिति । स्वोक्तार्थे प्रमाणं वदंस्तेनैव प्रमाणेन तमनुप्राविच्छाद्विभुरित्यादि श्लोक
 व्याचष्टे ॥ ब्रह्माणमिति ॥ २१ ॥ यस्मिन्दद्याविद्यप्रमाणेति श्लोके इद्विषे इन्द्रियसहितमाणस्य परमात्मनि प्रवेशः प्रतीयते ।
 तथा यतः प्रणाहर्णा जाता इति वर्णानां प्राणजातत्वं च प्रतीयते । अस्तत्किरासाय प्रमाणेनैव तं यथावद्वाचष्टे ॥ अनुप्रावि
 द्येति । अनेन भागवते यस्मिन्निति यत इति यच्छब्दो व्यत्ययेन प्रथमातो हरिवाचकश्च । प्राणा वर्णादिति प्रथमा व्यत्ययेन
 द्वितीयार्थे । अष्टजदिति क्रियाऽध्याहारशैत्युक्तं भवति ॥ अनुप्राविद्य ब्रह्माणमिति तात्पर्यवाक्येन सृष्ट्याऽग्रे महदादीनीति
 भागवतस्यं तमनुप्राविच्छाद्विदुरिति वाक्यं व्याख्यात ॥ २३ ॥ ऋषीणां जन्मेति श्लोकार्थे वेदस्य च विकर्षणमिति वेदस्य
 विशेषणमुच्यत इति भ्रातृनिरासाय तदन्य व्याचष्टे ॥ विकर्षणमिति ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्य
 टिप्पण्यमष्टमोऽध्यायः ॥ ३-८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्वमेव विष्ण्यमिति श्लोके विष्ण्यपदस्य गृहार्थत्वभ्रातृनिरासायार्थत्वमभिप्रेत्य तत्राभिधानं पठति ॥
 आधार इति । अनेन स्वस्य स्वयमेव विष्ण्यमाधारायामनंति । स्वे महिन्नि स्थितेरिति श्रुतेरिति भागवतवाक्य व्याख्यातं

भवति ॥ ४ ॥ तस्यात्मसूक्ष्मेति श्लोके लोकानपीमादृशे स्वदेह इति पूर्वश्लोकाक्तस्य हयकर्मतार्यस्य नाभिदेशादभिधेतेति
 नार्थि भिला बहिरागमनमनुकला तस्यैव हर्थागतलोकाल्पार्थयोचरश्लोके से पद्मकोशः स हसोदविष्टुदिति पद्मकोशत्वमुच्यत इति
 भ्रातिनिरासाय तत्तात्पर्यमाह ॥ उदकाभिति । अनेन लोकानामपत्वित्र लोकपदेनादकमपि श्राव् । उत्तरश्लोकैज्जगतार्थ
 पदेनादकमेव श्राव् । तथा शुभ्यकित्यत्र बायुनेति शेषः पूरणाय इति सूचितं ॥ १३ ॥ स पद्मकोश इति श्लोके आत्मनां
 जीवानां यानिः कारण हरिसत्सखिलं विद्योतयकित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायात्मशब्दार्थं दर्शयन्नात्मयोनिरित्यस्य विग्रहं दर्शयति ॥
 आत्ममेति । अस्य पद्मकोशस्य योनिर्बूलं । अनेन बहुव्रीहिसमासः पद्मकोशविशेषणमित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ तल्लोकपद्म
 मिति श्लोके म एव विष्णुत्वल्लोकपदं प्राविशत् । तस्मिन्मे स ए एव विष्णुरेव स्वयमभूदिति विष्णोरेव पदे उच्यत इति
 भ्रातिनिरासाय तत्तात्पर्यमाह ॥ पद्मसंस्थितेति । तत्रतदुद्बुद्धया विवेकेन समत्वेन पद्मपदेन संवध्यते ॥ यद्वा ॥ तत्र तस्मि
 न्यष्टिकाले तस्मिन्नेव श्लोके सर्वगुणावभासमिति लोकरूपस्य विशेषणमुच्यते । तस्य सर्वगुणानां ज्ञानादीनामवभासो यस्मि
 कित्यर्थभ्रातिनिरासाय तदनद्य यथावद्बाल्याय तल्लुपपादयति ॥ अनेन सर्वगुणाः शब्दादयः अवभासंति
 यस्मिन्पद्म इति विग्रहः प्रदर्शितः । ननु पद्मस्य पृथिव्यात्मकत्वं यदुक्तं तदुक्तं । अस्य पद्मस्योत्तरश्लोके बहुश्लोकासनत्वमुच्यते
 पृथिव्यात्मकपद्मस्य बहुश्लोकासनत्वे मभागाभावादित्यतस्तत्र म्पाणमाह ॥ तस्येति । पृथिवी पृथिव्यात्मकं पदं तस्य बहुश्लोकास्या-
 सनविधानार्थमासनसिद्धये उच्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ क एष य इति श्लोकस्योत्तरार्थे सता सज्जनेनाहुभाव्यमिति सच्छब्दस्य
 सज्जनार्थत्वभ्रातिनिरासाय तदनद्य व्याचष्टे ॥ सतेति । ब्रह्मणा पत्रब्रह्मणा । अनेन सता हरिणाऽशुभाव्यमुदाधितुं योष्य-
 मिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । इतोऽयमर्थ इत्याशङ्कां समाख्यावाक्येन परिहरति ॥ स ब्रह्मेति । तुः स्यात्पद्मे विकल्पार्थे

प्रतीतानुनयार्थयोरिति विषयकामाभिधानाङ्कुरतीतकार्थे । तथा च पङ्क्तुः कदा स्यादिति नु अतीतकाले । आदाविति यावत् । संचित्य ब्रह्मणः परब्रह्मणः स्यादिति ब्रह्मा पश्चादचिंतयन् व्यजानादित्यर्थः ॥ १८ ॥ शेषभोगपर्यक इत्यत्रैक शब्दस्य द्वितीयराहित्यार्थत्वञ्चातिनिरासाय तथा स्वयं तदंतर्हृदयेऽवभातमित्यत्र सोऽजो विरिचः स्वमपश्यदिति तथा तस्मिन्स्वर्य वेदमयो विधातेत्यत्र विधाता ब्रह्मा स्वयमेवाश्रुदिति स्वयं शब्दस्य स्वस्वार्थञ्चातिनिरासाय चैकादिशब्दानां प्रमाणेनैव विवक्षितमर्थं दर्शयंतत्संगोचनैव प्रमाणेन ब्रह्मश्चानादिभिर्देवैरित्यादौ स भवान्केवलो हर इत्यादिना भावति प्रत्युक्तकेवलशब्द-
 स्वाप्यर्थमाह ॥ प्रधानवाचकमिति । प्रचानेति भावप्रधानो निर्देशः । तुविशेषे । चः समुच्चये । अत्रैक इतिशब्दः अनन्य इतिशब्दः केवल इतिशब्दः स्वयमितिशब्दश्च तुविशेषण प्रधानवाचकः प्रधानत्ववाचक इति प्रत्येकमितिपदशब्दपदाध्याहारेण योजना द्रष्टव्या ॥ २२-२३ ॥ पुंसं स कामायेति श्लोकोचारायै नल्लेदुमयूखाभिन्नांगुलीत्यत्र नल्लेदुमयूखैर्भिन्ना विदारिता अंगुलय इति भिन्नशब्दस्य विदारितार्थत्वञ्चातिरंगुलिविशेषणत्वञ्चातिश्च भवति । अतस्तन्निरासाय तदप्युच्य व्याचष्टे ॥ भिन्न दीर्घमिति । अनेन नखानांदुरिव वर्तुलत्वेन कांतिमत्त्वेन च चंद्रसदृशानि । मयूखस्त्विट् करज्वालास्वित्यभिधानात् । तेषां नखानां मयूखो दीर्घमितिस्मन्यादपञ्चे तत्तथा । भिन्नमन्येभ्यो विलक्षण अंगुलय एव चारुपत्राणि दलानि यस्मिन्तच्चा । नल्लेदुमयूख च तदङ्गि च तदंगुलीयचारुपत्रं नल्लेदुमयूखाभिन्नांगुलिचारुपत्रमिति विग्रहः सूचितः ॥ २६ ॥ परार्थैकैयूरेति श्लोकोत्तरार्थेऽव्यक्तमूल भित्तस्याव्यक्तं जडमकृतिमूलं कारणं यस्त्येत्यर्थञ्चातिनिरासायाव्यक्तस्य मूलं कारणमित्यर्थमभिप्रेत्य तत्र प्रमाणं पठति ॥ तस्माद् व्यक्तमिति ॥ २९ ॥ सूयैदुवाच्यमिति श्लोकोचारायै सूयैदुवाच्यप्रमाणमर्थपर्य हरिमाणदगच्छदित्यन्यथार्थप्रतीतिद्विधाभिरित्यस्या-
 न्याप्रतीतिश्च तदर्थं यथावच्चाचष्ट ॥ सूयैद्विति । अनेन त्रीणि शब्दानि वैकुण्ठादीनि यस्य विष्णोः स तथा । गच्छतीति गतं:

न गततोऽ अगतः । विद्यास्रोऽगतः अगमा विद्यामानः । सूर्यश्चंद्रश्च वायुश्चाग्निश्च सूर्यदुर्वायग्रहः । सूर्यदुर्वायग्रह तेऽगमाश्च
 धामानश्च तैरिति विग्रहः स्रुचिः । तथा हरिं विहायागच्छद्भिर्मुक्तैः स्रुगोदीभिर्द्वीतभित्यर्थथोको भवति । मायाभिर्नैरित्यस्यार्थः ॥
 प्रायसिद्धैरिति । स्वोक्तार्थे ग्राणं बद्धंस्तेनैव ग्राणेन तस्यां स चानोरुहकृणिकायामिति पूर्वश्लोकस्य लोकमपस्य
 मान इति वाक्यस्य विद्यमानमपि लोकमपस्यमान इति विरिचस्याद्भत्वमतिपादकत्वञ्चातिं परगमान इति वाक्यस्य विद्यमानमपि
 लोकमपस्यमान इति विरिचस्याद्भत्वमतिपादकत्वञ्चातिं च निवारयति ॥ कुजेति । तत् तदा ब्रह्मान्याभावेन एवान्यत्र ददधीं
 तत्तत्स्रुभैच्छतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या नवमोऽध्यायः ॥ ३-९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ज्ञानतोऽसि म इति श्लोकोत्तरार्थे हे भगवन् त्वत् त्वचोऽन्यत्किमपि नास्ति । यदस्तीति वचनं तदप्य
 शुद्धं दृष्टं । त्वं मायया गुणव्यतिकरादविद्यारूपगुणाख्यविकारात् उर्कवैरूपो विद्यास्तीति यत् बहुरूपत्वं तदपि परमार्थतो
 नास्तीति ज्ञानतो भस्वादिहरिरूपाणां च भिख्यात्मसुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायापोसिताध्याहारेण तदर्थं सम्यग्व्याचष्टे ॥
 स्वत इति । स्वतः स्वातेत्येणाशुद्धदृग्ज्ञानादिदोषमुक्तं । उर्कव्यर्थः ॥ स्वनानात्वमिति । यच्च स्वनानात्वं विधत्तैजसादि
 रूपाणां नानात्वं भिक्तत्वं भाति तदप्यसदेव । कुतः । स्थानभेदादेव प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ एकोऽपीति ।
 ईयते ज्ञायते ॥ १ ॥ रूपं यदेतदिति । श्लोकद्वये तदेतदुपं त्वयाऽऽदौ दृष्टं यन्नाभिषदाद्दहमाविराम । अतोऽस्माद्ग्राह्य
 मुचमन्मन्द्रूपं नास्तीति पबनाभकरूपस्यैवोचमत्समुक्त्वां यद्भगवत् आनन्दयात्रं स्वल्पं पर्याम्यदस्ते स्वरूपमाश्रितोऽस्मीति पबनाभ
 स्वल्पादन्यस्यैव रूपस्य ज्ञेयत्वमाश्रयत्वमुच्यत इति भाति । तदुमुक्तं । तथात्वे चक्षुर्ग्राह्यतश्चेत्यरूपस्यानुसक्तत्वं स्यात्पबनाभस्या
 ज्ञेयत्वं च स्यात् । ततश्च ज्ञायते इत्यनेनार्थादुक्तं ज्ञेयत्वं वाधितं स्यादित्याशङ्कना श्लोकद्वयस्यैकान्वयप्रदर्शनेन परिहरति ॥

यथाभीति । अतः प्रदर्शितगंधेषुपद्मनाभरूपादन्यत्परं सर्वोत्तमं नास्तीत्यर्थः । यतोऽन्यत्परं नास्त्यतस्तस्यैव श्रेयत्वात् न ज्ञायत इत्य-
वद्यमित्युक्तं युक्तमिति शेषः । ननु यतो वाचो निवर्तत इत्यादिश्रुत्यादिनैव हरैरङ्गेष्वलस्योक्तत्वात्कथं न ज्ञायत इत्यस्य द्रुष्टव-
मित्यत आह ॥ अत्युत्तमेति । अत्युत्तमस्यात्युत्तमभगवद्विषयसाक्यज्ञानस्यापेक्षया निषेधापेक्षया यतो वाच इत्यादिप्रमाण ।
अष्टुत्तमिति शेषः । यतो वाच इत्यादिप्रमाण साक्येन विष्णोर्ज्ञेयत्वनिषेधकं । न ज्ञायत इति भागवतवाक्यं विष्णोरसाक्ये-
नाज्ञेयत्वनिषेधकमिति भावः । आदौ गृहीतं रामकृष्णादिसर्वरूपापेक्षया प्रथमगृहीतमिति पद्मनाभरूपस्यागंतुकत्वत्राया पूर्वमभाव-
भ्रंतिर्भवत्यतस्तच्चिरासायदौ गृहीतमित्यस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ अनादीति । गृह्यते तदुपासनयोग्याधिकारिणं प्रति प्रदर्श्यते
इत्यर्थः । स्तोत्रार्थे प्रमाणमाह ॥ यत्तदिति । अव्यक्ता स्वप्नसादं विनाऽज्ञेया । तस्मात् क्षीरसागरसंध्यगतहरिरूपात् । पद्म्यामि
विचलजमित्यास्मिकथे श्रुतद्वियात्मकमित्यनेन हरेश्रुतद्वियैक्यमुच्यत इति भ्रंतिनिरासाय तत्त्वपदं व्याचष्टे ॥ श्रुतेति । आत्मकं
आदानादिकर्तारं । आत्मशब्दस्यादानादिकर्तृत्ववाचकत्वे प्रमाणमाह ॥ यच्चेति । आदिपदेन यच्चाभाति यदादत्ते यच्चात्ति
विषयानिह । यचास्य संगतो भावस्तादादात्येति श्रूयत इति श्लोकेषो गृह्यते ॥ २-३ ॥ ये तु त्वदीयंति श्लोके त्वदीय
संबन्धी यश्चरणः पादः स एवांबुजकोशस्तस्य गंधमिति हरिपादस्य देवदत्तेहपादवद्धरिदेहैकदेशत्वं प्रतीयते । तथा गंधशब्देन
पृथिवीगुणधुरभ्यादिगंधः प्रतीयते । तदयुक्तं । प्रमाणवाधित्वात् । पृथिवीगुणगंधस्य श्रोत्रेद्रियेण ज्ञाना-
संभवाच्चेत्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ हृदीति । अनेन चरणः क्षीराब्ध्यादित्थितभावन्यूलरूपं अंबुजकोश
इव चरणंबुजकोशस्तेन सहितो गंधो हृदिस्थितहरिरूपमिति विग्रहः श्रुचितः । यत्त्वित्यन्वयः । सः तत्
रूपगंधः गंधशब्देनोच्यत इत्यर्थः । स्वरूपं त्विति तुशब्दोऽय्यर्थः । सर्वमित्यनेन संब-यते । तेनैकदेशत्वव्याघ्रात्तुः । पादेन

पादशब्देन । ननु त्वदीयेति हरिसंघित्वेनोक्तस्य हरिभक्तस्य चरणशुभ्रकोशगंधस्य हरिरूपत्वेनांगीक्रियमाणे नेह नानाति-
 क्रियनेत्यादिश्रुतिबाधः स्यादित्यत आह ॥ गंधेति । गंधगंधतांस्त्विवत्कारण्यश्रियैत्यादितत्त्वविवेकश्लोकोक्तानामुपलक्षकं ।
 तेन कचनेत्येतदुपपन्नं । कार्यकारणादिवद्वाशिशु भग्न्ये कचचन कस्मिन्नपि राशौ भेदोऽस्त्यतभेदो नेयेत । तस्माद्धरिगंधोऽस्त्व-
 द्वाशिसत्त्वोऽभेदः । नैवेति वाक्यश्लेषः । यावद्भव्यभाषित्वाद्भेदाभेदौ च न स्तः । विशेषबलाच्चदीयेत्यादिव्यपदेशोऽपि युज्यत इति
 हृदय । गंधगंधवतोरित्यत्र गंधपदं चरणशुभ्रकोशस्यायुपलक्षकं ॥ ५ ॥ यावत्पृथक्त्वमिति श्लोके आत्मनो जीवस्य भगवतः
 सकाशात्पृथक्त्वं भेदस्तत् यावत् यदा मायाबलं मायया अज्ञानेनैव बलं यस्य तत्तथाऽविद्याकाल्पितं पश्येचावच्छेदाऽस्य संसृतिः
 प्रतिसंभवेत न पश्यतीति जीवेश्वरभेदमिध्यात्वज्ञानेन मोक्ष उच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायादौ मायाबलमित्येतदन्य व्याचष्टे ॥
 मायाबलमिति । अनेन मायाया बलं सामर्थ्यं यस्मिन्पृथक्त्वं तत्तथा । भगवदिच्छाधीनमिति भागवतपदं व्याख्यातं । नन्वत्र
 लक्ष्म्याद्यनेकार्थकमायाशब्देन भगवदिच्छैव कृतो युद्धत इति चेत् । उच्यते । अत्र यदा जीवस्य पृथक्त्वं मायाबलाद्भवतीति
 पश्येयदा संसृतिर्न कस्यतीति पृथक्त्वनियामकत्वेन मायाज्ञानं संसृतिनिष्ठचित्तमनसुकुं । तेनास्य मायायाः संसृतिनिष्ठचित्तदुहान
 विषयत्वमयादितानादिसंसारनिष्ठरिक्तरूपकारण्यकशाक्तिमत्त्वमीश्वरोभेदादिकं चोक्तं । तद्वत्स्यादौ न संभवत्यतो भगवदिच्छैव
 ग्रहणं न लक्ष्म्या इत्याशयवान्ममाणैव मायाशब्दानं भगवदिच्छादीनां परस्परव्यतिरक्तधर्मान्द्वैतव्यस्तोकार्यं द्रव्यति ॥ ज्ञेयत्व
 मिति । ज्ञेयत्वं मोक्षसाधनानविषयत्वं । अत्रोक्तज्ञेयत्वादयस्तत्तद्वर्मा मायाशब्दार्थं एव ज्ञातव्याः । कथमिति चेत् । इयं ।
 मीयत इति भाष्येति व्युत्पत्त्या हेतुत्वं मायाशब्दार्थः । माहू मान इति धातोः क्माणि क्तस्ये टाणि च मायेति रूपसिद्धिः ।
 मथानमय इत्याहुः । मथान्यन्मायता भवेदित्येतत्कथाश्रुपाध्यायायातात्पर्योदाहृतभाण्डवैश्वश्रुतिवचनान्याया प्रथाना । माथान्यं तु

दुर्घटघटनाधिकशक्तित्वमेव । एवमुचरन्न सर्वत्रापि घातोरनेकार्थत्वं । माघातोरेव कर्त्राद्यर्थे यथासंभवं औणादिके प्रत्यये मय
मायाशब्दरूपं बोध्यं । मायाशब्दस्य तादात्म्यार्थविवक्षयाऽभेद ईश्वरेणापीत्यपि मायाशब्दार्थ एव । माति निर्माति इत्यादयति
जगदिति भायेति व्युत्पत्त्या सृष्ट्यादावतरंगतेत्यपि मायाशब्दार्थ एव । सा निर्माण इति घाताः कर्तरि यत्प्रत्यये टापि च भायेति
रूपासिद्धिः । तद्भार्यात्वं सुरूपता तस्य विष्णोर्भार्यात्वमेव स्वरूपं यस्या सा तद्भार्यात्वसुरूपता । तस्या भगवत्प्रता स्वतन्त्रता ।
मयः प्रधानो हरिस्तत्संविधिनी माथा । संबन्धस्तु नियमनियामकभावो भायर्पतिभावश्चेत्यभिमत्य भगवत्प्रता तद्भार्यात्वसुरूपतेत्यपि
मायाशब्दस्यैवार्थ उक्तः । पापमेनोमयं चासो दृजिनं दुरितं तथेत्यभिधानान्मयःशब्दो दोषवर्चीति दोषयुक्तेत्यपि मायाशब्दार्थ
एव । मायाशब्दस्यैव विकारार्थत्वविवक्षया परिणामिनीत्यपि मायाशब्दार्थ एव । मयशब्दस्य दोषार्थत्वान्माति जानातीति
व्युत्पत्त्याऽत्र दोषाश्रयतनता तथेत्यपि मायाशब्दार्थ एव । अनेन पृथक्त्वस्य लक्ष्याद्यनघनत्वमपि ज्ञातव्यमिति सूचितं । एवं माया
शब्दार्थशुक्लत्वेदानीं पृथक्त्वशब्दस्य जीविक्रामेदार्थत्वञ्चातिनिरासाय प्रमाणैव तदर्थं दर्शयन्निद्रियार्थमित्यस्यापि तेनैव प्रमाणेनार्थ
दर्शयति ॥ ध्याय इति । सुरधारणे । इच्छाबलादित्यनेन संबध्यते । जीवस्यैन्द्रियशुक्लत्वे ध्याये मंस्य इत्यादिविभक्तता
विभागेनेच्छा हररेच्छाबलादेव भवतीत्यर्थः । व्यर्थाऽपि दुःखनिवहं वहती क्रियथेति व्याहृतमुच्यत इत्यतो व्यर्थेत्यस्यान्वयं
दर्ययन्क्रियार्थेत्येतद्भावाच्चे ॥ इन्द्रियाणागमिति । अनेन देहगहादिसंश्रुतियेदंन्द्रियार्थ इन्द्रियाणां भोगार्थ भवति । तथा व्यर्थाऽपि
यदा धर्मादिक्रियार्था भगवदारानादिरूपधर्मादिसाधनक्रियार्था भवति । तदा सार्थकेति भगवत्त्वान्यं व्याख्यातं ॥ तत्रैवं
श्लोकार्थः ॥ आत्मनो जीवस्यैन्द्रियार्थमिन्द्रियभोगार्थं पृथक्त्वं ध्याये पश्यामीत्यादिविभक्तं विभागेनेच्छा । इदं पृथक्त्वं भगवतो
मायाबलादेव भवतीति श्रुक्तियोग्यजनो यावत् यथा पश्येचावत् । तदा संश्रुतिदेहादिसंसारः प्रतिसंक्रमेद्विबलत । क्रीडन्नी

भेदमोहस्वरार्थं दर्शयन्तत्पदं व्याचष्टे ॥ ईशास्येन्यादिना । सः भेदमोहः । हरौ सदा नास्ति । अपि यद्यपि हरेरेन्येषां सत्तां
 क्वचिदसुरावर्षेण । भेदमोहो भवतीति शेषः । तथाऽपि तेषां स भेदमोहस्तत्समादेन हरिसमादेन शूनैर्यत्यपगच्छति नश्यतित्यर्थः ।
 अत्र सत्पदकचित्पदयोर्भेदेनासत्तां सदाऽस्ति कदाऽपि न नश्यतीति सूचितं । भागवते क्वचिन्निपीतभेदमोहोयेति पाठः । तत्र
 नितरां पीतः प्रासितो निरस्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्यावनारगुणकर्मैति श्लोके ये विवशाः स्त्रीपुत्रादिपरवशाः सन्तो यस्य
 हरेर्नाभानि शृणति तैर्नैकजन्मकृतं पापं हित्वाऽप्यहृतमहानावरणरहितं परं ब्रह्म संयातीति सूचितं ।
 हरिगुणकर्मादिविषयनामकार्त्विनमात्रेण मोक्ष उच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिरिरासाय प्रमाणैर्नैव श्लोकतात्पर्यार्थं दर्शयन्नादौ विवशा
 इत्यत्रापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ अक्तीति । विः पक्षिपरमात्मनोरित्यभिधानात् । भक्त्या वेः विष्णोर्विशेषेण वशा इत्यर्थः ।
 उक्तायै प्रमाणमाह ॥ य इति । विष्णोरित्युभयत्रापि संबन्धते । विष्णोर्विशेषेण वशा इत्यर्थः । अनेन विवशा
 इति भागवतवाक्येपीत्युभयार्थकमित्युक्तं भवति । तात्पर्यप्रमाणे कैश्चिद्योक्त्या ये नामानि शृणति तेऽपि यदा ऋतं ब्रह्म संयाति
 तदा ये यस्यावतारगुणकर्मविह्वलानि शृणति ते ऋतं संयातीति किमु वक्तव्यमिति भागवतवाक्ययोजना सूचिता भवति ॥ १५ ॥
 यो वाऽहृमिति श्लोके भागवान् स्थित्युद्भवमलयेतर्वाऽहं ब्रह्मा गिरिस्रग्ध विभूर्विष्णुश्चेति स्वयमेव भूत्वा वटुष इति
 हरेरेव चतुर्भुवादिस्वरूपत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिरिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्रात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्मादीति । प्रथमस्तु
 स्वधारणे । तन्वियामकेत्यनेन संबन्धते । द्वितीयोऽयमधारणे । तत्रावर्त्यम् ॥ नान्यथेति । तत्रैव श्लोके त्रिपादित्यस्य
 प्रथः पादा यस्येति त्रिक्रमरूपार्थत्वप्रतीतिरिरासाय प्रमाणैर्नैव तदर्थमाह ॥ अनन्तासनेति ॥ १६ ॥ लोको
 विकर्मैति श्लोके तस्मै अनिषिषायेति हरेर्निषिषाख्यजडकालैक्यमुच्यते इति त्रिप्रतीतिरिरासाय प्रमाणैर्नैव हरौ काळे

चाग्निमिश्रणदग्धश्चिनिमित्तमाह ॥ नित्यज्ञानेति । लवकाल इत्युलक्षणं । क्षणकालादिकालोऽपि ग्राह्यः । अत एव
लवादान्त्येत्युत्तरत्राशब्दिन्दो गृहीतः । चो यस्मादित्यर्थे । एषशब्दो नित्यज्ञानसहजैत्यनेन संबन्धते । यस्मात्तात्कालमपि
तस्मिन् लवकालमात्रे विधानमपि लवकालमीश्वरो नित्यं पश्यत्येवमादानिमिषो हरितित्यर्थः । अनेन निमिषानिमिषौ कालप्रभेदः ।
इति निर्मीलन इति विश्वकामाभियानाच्च विद्यते निमेषोऽक्षिनिमीलनं लवमात्रकालोऽपि यस्य हरः सोऽनिमिष इति तस्य विग्रहः
सूचितः । तथा हरावनिमिषशब्दप्रष्टश्चिनिमित्तं नित्यज्ञातृत्वं काले नु नित्यज्ञेत्यत्वमिति सूचितं । अत्र तात्कालिकं लवकालं पश्ये
दित्यनेन लवस्य लवमात्रवस्थायित्वं क्षणस्य क्षणमात्रावस्थायित्वं कलाकाष्ठभेदेः स्वस्वकालमात्रावस्थितत्वं वेधरस्यस्यसिद्ध
मित्युक्तं भवति । तेन क्षणादयःक्षणिकास्ताद्विषेषा इत्यादिभारततत्पर्यनिर्णयोक्तं क्षणादेः क्षणिकत्वादिकं प्रमापितं भवति ॥
॥ १७ ॥ रसे निरस्तेत्युत्तरार्थे निरस्तरतिरिति हरः कुलराहित्यबुध्यत इति भ्रागिनिरासाय षट्छेदं प्रदर्श्य तद्व्याचष्टे ॥
अनिरस्तेति ॥ १९ ॥ सार्धं समस्तेति श्लोके समस्तजगतामात्मा स्वर्णमित्यन्यथाप्रतीतिरिनासाय प्रमाणनैवात्मशब्दार्थमाह ॥
आत्मेति । सर्वहो देहसहितो जीवश्च जीवराहितो देहश्च केवलजीवश्च मनश्च बुद्धिश्च त्वयं च तथा ब्रह्मा चतुष्टुल्लोऽपि क्रमशोऽ
श्रुत्यात्मशब्दार्था इत्यर्थः । उक्तार्थो ज्ञातृत्वत्यनेन समस्तजगतां सकाशादात्मा उच्छृष्ट इति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥२२॥
एष प्रसन्नवरद इति श्लोके आत्मशक्त्या रमयेति रमाया हरिसामर्थ्यैक्यं प्रतीयते । तथा रमया सह यद्वत्करिष्यतित्यनेन
रमासहायं विना हरः कार्यकरणसामर्थ्यं च प्रतीयते । अतस्तन्निरासाय प्रमाणत्वं तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ स्वसामर्थ्यादिति ।
स एष क्रेश्वरः सर्वाणि कर्माणि स्वयमेव रमासहायं विनैव कुरुते । रमया सह कानिचिदेव कुरुते । तान्यपि स्वसामर्थ्यादिव
स्वेच्छयैवेत्यर्थः । अत्र स्वसामर्थ्यादित्यनेनात्मशक्त्येत्येतावत्यातं भवति । सहेत्यनेन रमाया आत्मशक्तेर्भेदः सूचितः ॥२३॥

मा वदे गर्भना इति श्लोके भवान्यन्मां मार्यते तन्मायापूर्वमेव संपादितमित्युच्यते । तदयुक्तं । विरिचमार्यितस्य लोकसं
 स्थानाज्ञाननिमित्तरूपविषादाभावस्य तत्कार्यनात्पूर्वमेव हरिणा संपादितत्वादितत्सत्तात्पर्यार्थमाह ॥ प्रार्थनमपीति । मत्प्रेरणं
 मम भ्रंशं यस्मिन्प्रार्थनाविषये तत्तथा । न केवलं ज्ञानादिकं किंतु प्रार्थनमपीत्यपिब्रह्मद्वयैः । अननाद्ये यत्प्राथम्ये प्रार्थनां
 करोति तत्प्रार्थनमपि मयाऽऽपादितं कारितं मत्प्रेरणयैव त्वया कृतमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २९ ॥ भृशश्च
 तप इति श्लोके तपःकृच्छ्रं चांद्रायणादिकं पंचरात्राद्यर्थप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तदर्थमाह ॥ तपश्चेति । निष्ठा । हराविति
 शेषः ॥ ३० ॥ तत आत्मनीति श्लोके आत्मनीत्यस्य जीव इति आत्मन इत्यस्य परमात्मन इति च भ्रांतिनिरासाय प्रमा
 णैर्नैव तत्प्रात्यर्थ्यमाह ॥ देहदेहाहिन इति । अनेनात्मनो देहिन आत्मनि देह इत्यन्वयार्थो दक्षिणो । तस्मिन् देहस्थिते ।
 अंगुष्ठमात्रेऽपि परे उत्तमे हरावित्यर्थः । नन्वंगुष्ठपरिमाणे हरौ कथं सर्वलोका प्रतिष्ठिता इत्यत उक्तं परब्रह्मकिरिति । तत्रैव श्लोके
 मर्यात्यसच्छब्दस्य चतुर्मुल्लस्यरूपत्वार्यप्रतीतिनिरासायापेक्षिताऽऽहारणेऽत्मनीत्याद्यस्य तेनान्वयमाह ॥ आत्मनीति । आत्मनि
 देहे । अनेन देहांतर्तारूपिणो विरिचस्तुतरूपस्य चैक्यमुक्तं भवति ॥ ३१ ॥ यदा रहितमिति श्लोके स्वरूपेण जीवस्वरूपेण
 मर्यापेतमिति ब्रह्मस्तुतरहरिणा स्वस्वगीर्विकल्पमुच्यते इति भ्रांतिनिरासाय तदस्य तत्प्रात्यर्थ्यमाह ॥ स्वरूपेणेति । परमेश्वरसाहित
 मित्यनेन मया मम स्वरूपेण मत्स्वरूपेणेत्यर्थः सूचितः । व्यत्ययेन मयेति तृतीया षष्ठ्यर्थ इति सूचितं । स्वरूपेण मर्यापेतमित्येत
 त्वर्थं व्याख्यापेदानां सर्वश्लोकं प्रमाणैर्नैव व्याचष्टे ॥त्यक्त्वेति । देहाद्यात्मात्वं देहादावात्मत्वात् जीवत्वभ्राति त्यक्त्वा हृदिस्थिते
 जीवरूपे आत्मत्वात् जीवत्वं दृष्ट्वा तमापि हरिपदाब्जनेन सह संस्थितं च । उत्तमानां तु पदेन सर्व रूपं तु कथ्यते इति ब्रह्मतर्कवचनाद्धरेः
 पादाब्जनेन स्पृहस्थस्वरूपात्पदाब्जनेन सह संस्थितं । तदाश्रितं च यदाऽऽपरोक्ष्यात्पर्येत तदाऽऽतीमुक्तिं व्रजतीत्यर्थः । अत्र त्यक्त्वा देहा

धात्वाभावमित्यनेन भूतैर्द्रियगुणशयैः भूताद्यात्मकदेहाद्यात्मभावान् रक्षितमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । हरिपादाब्जसंस्थितमित्यनेन स्वरूपाण्यप्यपेतामित्येतद्व्याख्यातं भवति ॥३॥ यन्मां त्वं मन्यस इति श्लोके भूतैर्द्रियगुणात्म्याभिरित्यत्राहुकं मां मन्यस इति हरश्रुता द्विसहित्यमात्रप्रकारकज्ञानविषयत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ भूतैर्द्रियगुणात्म्यभिरित्यत्रात्मशब्दार्थः ॥ मनोबुद्धीति । मनोबुद्धयोरालम्ब्यदर्शित्वं त्वात्मशब्दस्य मुख्यार्थ इति प्रकाशसंहितावाक्यनैवोक्त । सर्वज्ञः सर्वेषु जानाति परोक्षतया पश्यन्त्ययति अपरोक्षीकरोतीति । अनेन सुषुप्तो भवतीति क्वचनान्नागवते भूतैर्द्रियगुणात्म्याभिरिति तृतीया सप्तम्यर्थे शब्दोक्तं भवति । नियामकतयेत्यद्वाहारः । सत्यबलाक्रियात्मकतयेत्यद्बलाच्च तात्पर्यस्य भागवतस्य च युक्तपद संस्थितमिति व्याख्येयं ॥ ३६ ॥ यदस्तौर्षीदृग्णमयं सत्त्वादिगुणात्मकं निर्गुणं ज्ञानानंदादिगुणशून्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय परस्परव्याहृतिपरिहाराय च प्रमाणैव तत्पदं व्याचष्टे ॥ सर्वज्ञादीति ॥ ३९ ॥ ननु पूर्वश्लोके लोकाविजयेच्छया कृतस्तोत्रेण हरिभ्रीतिरुच्यते । साऽयुक्ता । लोके जयकामनया कृतस्तोत्रस्य काम्यकर्मत्वं । काम्यकर्मणस्तु निषिद्धत्वेन हरिभ्रीतिजनकत्वाभावादित्यतः प्रमाणे नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ आधिकारिकेति । स्वाधिकारादिकामनं स्वस्य विष्णुना दत्तौ जगत्सर्जनाद्यधिकारस्तास्याधिकामनमित्यर्थः । समासस्य अधिकामनपदं बुद्ध्या विविच्य भक्त्यादेरित्यनेनापि संबधनीयं । यद्वक्त्यादेराधिकामनं तदपि विष्णोः प्रीतये भवतीत्यपि शब्दसंबधः ॥ यद्वा ॥ अपिशब्दः कैमुत्यार्थकः । स्वाधिकाराधिक्रामनमपि यदा विष्णोः प्रीतये भवति । तदा सदा विष्णुभक्त्यादेराधिकामनं विष्णुप्रीतये भवतीति किंतु वक्तव्यमिति । अनेन ब्रह्मण आधिकारिकदेवत्वाच्च लोके विजये काम्यकर्म निषिद्धं न भवतीत्युक्तं भवति ॥४०॥ भूतैर्न तपसेति श्लोके कृपादिः राज्ञं निःश्रेयसं फलमुक्त्वा तच्च प्रसिद्धदेवाद्याधिपत्वं न भवति किंतु मत्प्रीतिरैवेत्युक्तं । तत्र हरिप्रतिः राज्यानिःश्रेयसत्वं कथं घटतऽसंभवादित्यतस्तद्वद्वनयान्यं प्रदर्श्ये

व्याचष्टे ॥ निःश्रेयसमिति । अनेन निःश्रेयसपदं मोक्षार्थकं प्रथमा व सप्तम्यर्थ इत्युक्तं भवति । एवमब्देन हरिभीति
 श्लोक्यतो राज्यशब्दार्थत्वं सूचितं । अनेन पूर्वादेर्न साक्षादेव राज्यार्थैहिकाण्डिभिः फलसाधनत्वं कितु हरियसाहद्वारैव । अन्यथा
 कर्मणा लथमः प्रोक्तः प्रसाद इत्यादिप्रमाणविरोधः स्यादित्युक्तं भवति । स्वव्याख्याने प्रमाणमाह ॥ मुक्तस्येति । अतु
 रभ्यते अपेक्षते । रंजु राग इति धातोः । रागोऽपेक्षा । मुक्तस्येति षष्ठी तृतीयाथे ॥ ४१ ॥ नन्वहमात्मनात्मनामिति श्लोकेऽ
 ई प्रेयसामपि सकामाश्रयो हरेः सर्वप्रियवस्तुभ्योऽतिशयेन प्रियत्वमुच्यते । तदुक्तं । सर्वेषां सर्वप्रियया देहादिकं प्रियं ।
 ततोऽन्यदतिशयेन प्रियं नास्तीत्येतदनुभवसिद्धमतो हरेः प्रेष्ठत्वमुपपन्नमित्याशंकापरिहाराय भागवतदेहादिर्यक्तुत इति वाक्यं
 प्रष्टव्यं । तत्रैतच्छंकापरिहारः स्पष्ट न प्रतीयते । ततो यथा शंकापरिहारः स्यात्तथा प्रमाणैव तद्व्याचष्टे ॥ सर्वतोऽपीति ।
 अपिपदद्वयं यद्यपि तथापीत्यर्थः । यद्यप्यात्मा स्वदेहादिसर्वतः प्रियस्तथापि तस्य स्वात्मादेः प्रियतां हरिरेवातिप्रियः स्वसंनि-
 धानेनापादयति करोतीति यद्यस्मात्तस्मात्स्वात्मादेः स्वसंनिधानेन प्रियत्वकर्तृत्वाद्देः स्वात्मनोऽपि जीवदेहादिभ्योऽतिप्रिय इत्यर्थः
 अत्र प्रियताभापादयति यदित्यनेन भागवते यत्कृत इत्यत्र यदिति यस्मादित्यर्थे । कृत इति सप्तमी प्रथमाथे । ततःपूर्वं भया
 देहादेः स्वसंनिधानेन प्रियत्वमिति शेषः पूरणीय इत्युक्तं भवति । तेन यद्यस्मान्मया स्वात्मदेहादेः स्वसंनिधानेन प्रियत्व कृत
 तस्मात्सर्वसां प्रेयसां श्रेष्ठो हरिरिति भागवतवाक्यं योजितं भवति ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवततत्त्वार्थेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ३-१० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ विरिचोऽपीति श्लोके विरिच आत्मानि हरौ आत्मानं स्वरूपमाविश्यक्येन संचित्य तपश्चक्र इति चतुर्मुखस्य
 हृदयक्यमुच्यत इति भ्रूतिनिरासाय तत्रात्पर्यायमाह ॥ आत्ममनीति ॥ ४ ॥ धर्मस्य हीति श्लोके निमित्तस्य जगत्कारणस्य
 परप्रेष्ठितो धर्मस्यैतावन्विपाक इति पदच्छेदार्थयोर्भ्रातिनिरासाय स्वयं पदच्छेदार्थो दर्शयति ॥ अनिमित्तस्येति । अनेन अः

विष्णुनिमित्तपुङ्खिस्य यस्य धर्मस्येति विग्रहः सृचितः । तस्य तात्पर्यार्थः ॥ ब्रह्मार्पणेत्यादि । अकारस्य विष्णुवाचित्वे प्रमाण
माह ॥ अः इतीति ॥ ९ ॥ यदात्येति श्लोके हरेः कालाख्यं लक्षणं व्यावर्तकधर्मं वर्णयति जटकाख्यस्य हर्यसाधारणधर्मत्वे
सृच्यत इति भ्रातृनिरासायामिधानेन लक्षणत्वार्थमाह ॥ लक्ष्यणमिति । अनेन कालाख्यकालनामकभगवद्गुणं वर्णयति
भगवत्तवर्धं व्याख्यातं ॥ १० ॥ गुणव्यतिकरा इति श्लोके गुणादीनां सत्त्वादीनां व्यतिकारा विकारभृताकारो देहो यस्यति
हरेः शक्तुदेहत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदपदं व्याचष्टे ॥ गुणेति । अनेन गुणानां सत्त्वादीनां व्यतिकरं वैषम्या
वस्यां आ सम्यक्करोतीति गुणव्यतिकाराकार इति विग्रहः प्रदर्शितो भवति । अत्र करोतीत्यनेन यत्कर्तृत्वमुक्तं तदंतर्गतायमाह ॥
तद्गच्छेति । अत्रैव श्लोकेऽप्यतिष्ठित इति हरेः सर्वात्मना स्थित्यभाव उच्यते । सोऽनुपपन्नः । तथात्वे श्रवणविषणवद्वेरेत्यतासत्त्वं
स्वादित्याह्नकां शेषपूर्णेन परिहरति । अप्रतिष्ठित इति । अनेन नात्र सर्वात्मना स्थित्यभाव उच्यते किंतु स्वाधारत्वं
भेदोच्यतेऽतो नात्यंतासत्त्वं हरेरित्युक्तं भवति । हरेः स्वाधारत्वे श्रुतिमाह ॥ स भगव इति । हे भगवः पूज्य । सः हरिः ।
इति मन्त्र इति शेषः । स्वं महिम्नीत्युच्यते इत्यर्थः । अत्रैव श्लोके पुरुषो इतिः स्वात्मानं स्वं तदुपादानं तस्य गुणव्यतिकर
स्योपादानं परिणामिकारणमष्टादिति हरेः परिणामिकारणत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदन्वयं व्याचष्टे ॥ तदुपादान-
मिति । गुणव्यतिकरस्योपादानं स्वकिारस्तस्य कर्तारं । स्वापादितं वैषम्यावस्थितस्य सत्त्वादिगुणस्य प्रवर्तकमित्यर्थः । अनन
तस्य गुणव्यतिकरस्योपादानं स्वकिारो येन कृतः स तथेति विग्रहः सृचितो भवति । एवं तदुपादानमिति पदस्यार्थमुक्त्वेदानीं
पुरुषस्तदुपादानमिति संपूर्णार्थस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ सृष्ट्यादीनि । आत्मना स्वेन ॥ ११ ॥ विध्वं वै ब्रह्मेति श्लोकं तद्विध्वं
ब्रह्मणानं ब्रह्मालोकमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय ब्रह्मतन्मात्रमित्येताव्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति । अनेन ब्रह्मणि चतुर्मुखे तत् तत् व्याप्तं

ब्रह्म बहुल परब्रह्मणा मात्रं निर्मितमिति विग्रहः सूचितः । तत्रैव श्लोके विष्णुभाययेत्यस्य विष्ण्व्याश्रिताऽनिर्वचनीयाऽविद्योतिभ्रांतिनि-
 रासाय भाययेत्यस्य व्याचष्टे ॥ भाययेति । तत्रैव श्लोके कालेन कालांतर्गतनेश्वरेणेति श्वरपदस्य कालांतर्गतविष्णुरूपायैत्वभ्रांतिस्तथा
 परिच्छिन्नपदस्य युक्तार्थत्वभ्रांतिस्तदुभयनिरासायाणेषिताध्याहारेण तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ तत्रैति । तत्र ब्रह्मादित्रियु रूपेषु । मध्य इति
 शेषः । सहस्रात्यनेन कालशब्दार्थ उक्तः । तत्र घातु पठति ॥ कल इति ॥ छेदनं विनाशः । अनेन परिच्छिन्नशब्दः छेदनार्थक इति
 सूचितं । तथा कालाख्यस्वरूपं नो वर्णयेति विदुरकृतप्रश्नस्य इरः संहर्तृत्वमेव कालाल्प्यं ज्ञातव्यमित्युचरं भवति । ब्रह्म
 निर्मातृकमित्यारभ्येति शतौरित्यंततात्पर्यग्रथेन छष्ट्याद्यर्थत्वेनेत्यादिवृत्तात्पर्यग्रथो विद्यतो भवति । तेन भागवतेऽपि गुणव्यति
 करारकार इति मथमश्लोकस्य विचं वै ब्रह्म तन्मात्रमिति द्वितीयश्लोको विवरणाल्यक इति ज्ञापित भवति । लोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥
 अथ त्रयी वाचेति ॥ १२ ॥ ननु विष्णुभाययेत्यस्य विष्णुसामर्थ्येनेत्यर्थः कुतः । विष्ण्वज्ञानेनेत्यर्थः किं न स्यात् । ततश्च विष्-
 मिथ्यात्वमुच्यत इत्याशंकापरिहाराय यथेदानी तथाऽग्रे चेति भागवतवाक्यं मृष्टं । तस्यैतद्ब्रह्म यथेदानीं तथाऽग्रे उक्तकालेऽ-
 प्येकप्रकारमवेति ब्रह्मपत्वभ्रांतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ छष्टिश्लेति । सर्वदेत्यस्यैव व्याख्यानं ॥ आदृत्यादि ।
 एकप्रकारेणाद्यंतरहितकाले विद्यमानाः सर्वदा पटत्वे घटत्वमेव प्रकारस्तस्य वैपरित्यक्तत्वात् । आदृत्यादि । इति-
 हाससहितवैदेस्तादभिमानीभित्तिर्यर्थः । सर्वस्य जगतो वेचारः ॥ १३ ॥ सर्गो नवविध इति श्लोके नवविधः सर्गः प्रतिज्ञातः ।
 कालद्रव्यगुणैरस्येति श्लोकाशेन त्रिविधो लयः प्रतिज्ञातः । तत्र प्रतिज्ञातनवविधः सर्गः कृष्णद्वैपायनैव भदस्यते । त्रिविधो लयो
 न भदस्यते । अतस्तं त्रिविधलयं कालेन द्रव्यैः पृथिव्यादिद्रव्यैः गुणेन तमोगुणेनेत्यथामतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव दर्शयति ॥
 तामसस्येत्यादिना । सत्त्वं मृष्टतमोऽत्युत्कर्षणं कचिद्रजोऽपि लयोस्तामससात्त्विकप्रदार्थयोः कारणमिति शेषः । विराधिना

जलादिद्रव्येण पिचादेर्नभिः कालस्य क्षणादिरूपस्य संख्यया जातः कालसंख्यजः । किञ्चिद्दत्तत्वेन क्षणायस्थायि किञ्चिन्निश्चिन्ना वस्थायि किञ्चिदेकपटिकावस्थायि तदनन्तरं द्वितीयक्षणादौ नश्यतीत्येवं कालं संख्याजो ह्यय इत्यर्थः । अयं कालजो ह्ययः सर्वजन्यपदार्थानां ज्ञातव्यः । अत एव सर्वस्य वस्तुन इत्युक्तं । आद्यस्तु महत् इति श्लोकार्थं पूर्वं प्रतिज्ञातनविधिसंगेष्वेवाद्यः समो गुणवैषम्यमिति गुणवैषम्यस्याद्यसंगत्वमुक्तं । तत्र गुणवैषम्यं नाम किमिष्यतः प्रमाणैर्नैव तत्पदार्थनायादौ सत्त्वादिगुणाना परिमाणतः स्थितिमाह ॥ तमस इति । प्रकृतिजा उदृता गुणा गुणनामकस्तद्भ्रमा एव परिमाणतः । स्थिरित्यन्वयः । अनेन सूक्ष्मरूपेण नित्यसत्त्वादिगुणानामिदं परिमाणं न भवतीति सूचितं । एवं परिमाणकुत्सलेदानां समत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ तत्रैव्यादिना । तत्र प्रकृतिजगुणेषु मध्ये सत्त्वे केवलं रजस्तमोऽन्यामिमिश्रितं स्यादित्यर्थः । सत्त्वगुणस्य केवलत्वोक्त्याऽर्थद्विजन्तमसो रकेवलत्वमुक्तं । तत्रयोर्न समासमिति भावेनाह ॥ रजसीति ॥ तत्र रजसि सत्त्वमपि ज्ञातार्थिकं ज्ञतभागत्वकमधिकं तथा रजः ज्ञातार्थानां मध्ये य एकाग्रस्तत्परिमितं तमश्चाधिकं प्रकृतितं । यथा सत्त्वं रजस्यस्ति तथा तमस्यपि सत्त्वं प्रकृतितमित्युक्ते रजस्तमसोः सत्त्वभागः समाः संतीति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ तमस इति । अत्र षष्ठी सत्त्वमर्थे । तमासि तु सत्त्व देशोत्तरं दशभागरूपगुत्तररसाधिकमिति तथा तादृशज्ञेन तस्य तमसो दशभागानां मध्ये एकभागपरिमितं रजोऽव्यधिकं प्रकृतितमित्यर्थः नन्वेवं रजस्तमसोऽगुणानांरमिश्रितत्वं चेत्तर्हि रजःअदिकृब्देनैव व्यवहारः कुत इति चेन्न । रजःआदिभाराधिक्यादेव रजःआदिकृब्दव्यवहारोपपत्तेः । तेजोऽजःअवदयमेव सूक्ष्मरूपगुणादीनां विभारतोऽप्यन्वयः । श्लोद्विगुणगुणगुणत्यादि तत्त्व विवेके ज्ञातव्यं । इदमुक्तं भवति । एकराशिभूतसत्त्वादिरूपकृतेर्नोऽपि सत्त्वादिगुणेषु मध्ये सत्त्वगुणो रजस्तमोऽन्यामिमिश्रितः । रजोगुणस्तु सत्त्वगुणस्य ज्ञानमभोगैस्तमसो रजोगुणस्तभागानामेकभागपरिमितेन भागेन च मिश्रितः ।

तथा तमोगुणोऽपि सत्त्वस्य दशभागैस्तमोदशभागानामेकभागपरिमितेन रजसो भोगेन च मिश्रितः । तथाचानेनैवाकं गुणानां प्रकृतिजत्वमपि विवृतं भवति । तत्र सत्त्वस्य प्रकृतिजत्वं नाम प्रकृतिनामकमूलप्रकृत्युपभवनं । रजस्तस्य सोऽनु गुणांतरभागोपचितत्वं ज्ञेयं । एवमभिश्रितत्वादिना गुणानां स्थितिभुक्त्वेदानी वैषम्य साम्यावस्थापेषत्वादादौ तां दर्शयति ॥ मूलजन्मिति । तुरचधारणे । तदित्यनेन संबध्यते । यद्रजोमूलजं सत्त्वस्य शतभागैस्तमसो रजःशतशपरिमिति भागेन च मिश्रितं तदेव रजो विलये प्रलये सत्त्वे मूलसत्त्वे दशांशतः स्वदशभागैर्मिश्रितं तमसि मूलजतमसि स्रकाशेन च मिश्रितं भवति । हि ममाणप्रसिद्धमेतत् । अनेन प्रकृतिजसत्त्वेन तमसि च रजांशयुक्त्वेन साम्यादियं साम्यावस्थेत्युक्तं भवति । अत्रोक्त-प्रकृतिजरजसः प्रलये सत्त्वादीं प्रवेक्षः प्रकृतिजसत्त्वादिगुणत्रयस्य मूलप्रकृतौ प्रलये प्रवेशस्योपलक्षकः । अन्यथा गुणत्रयस्य मूलप्रकृतौ प्रवेशभावेन पुनः पुनः शृष्ट्या उद्धारेण परिमितत्वं स्यात् । अनुदारे प्रकृतिजत्वं न स्यात् । तदभावे प्रमाणवाचः । इदानीं वैषम्यावस्थां दर्शयति ॥ यदा त्विति । तत् साम्यावस्थापन्नं रजो यदा सर्वं स्वदशभिर्भूतैः सत्त्वे मिश्रितं गुणवैषम्य-नामकं स तु तमसा सह संगतं युक्तं । भवतीति शेषः । तदा तनु तदेव रजो महत्त्वं महत्त्वोपचयकारणमाहुः । एवमुक्तत्रापि व्याख्येयं । मूलजं यद्रजस्त्वित्यारभ्य गुणवैषम्यनामकमित्यनेन सत्त्वस्य रजःसंबंधे गुणसाम्यावस्था । तदभावे गुणवैषम्यावस्थेति ज्ञापितं । एतद्विवरणार्थं तच्चतुर्भागसंभवमित्युक्तं । तत्ररजसो द्वौ भागौ तमसो द्वौ भागाविति श्रितिनिरासायाह ॥ तत्रेति । त्रिभागः त्रिभागा ब्रह्मणश्चतुर्लस्य स्वरूपमभिमन्यमानं । ननु ग्रंथांतरे महत्त्वस्य केवलसत्त्वगुणसंभूतत्वस्योक्तत्वाच्चिरुद्धमेतदित्यत आह ॥ तदेवेति । इतरांशेष्याऽहंतत्त्वोपक्षयाऽथैकसत्त्वभागोपचितत्वादित्यर्थः । तत्र सत्त्वं केवलं स्यादित्यादिनाऽत्र प्रकृत्यमानसत्त्वादिसदस्य केवलजडवाचित्वश्रितिनिरासाय तदभिमानिदेवावाचित्व दर्शयन्विष्णोस्तदुचमत्वं दर्शयति ॥ श्री-

रित्यादिना । मूलसत्त्वं षड्विजसत्त्वाभिमानिनी तन्नामिका चेत्यर्थः । एवमुक्तत्रापि ज्ञातव्यं । गुणेभ्यः मूलसत्त्वाद्यभिमानि-
भियादित्यो गुणमूलान्महालक्ष्म्याश्रेत्यर्थः ॥ १४ ॥ पूर्वोक्तात्यर्थेऽहो गुणेभ्य इति बहुवचनेन षड्विजसत्त्वादीनां पृथग्रा-
शित्वं गुणमूलाश्रेत्येकवचनेन सत्त्वादिगुणमूलभूतमङ्गुतेकराशित्वं ज्ञापितं । पृथगाशित्वे गुणेभ्य इति बहुवचनं स्यात् । तत्र
त्रिभागे रजस इत्यनेन यन्महत्त्वस्य रजस्तमश्चतुर्भागजन्यत्वमुक्तं तद्विदुषोति ॥ यद्रज इति । मूलरजसि मूलरज्जेत्यर्थः ।
एवमुक्तत्रापि व्याख्येयं । यद्रजो मूलरजसित्यनेन भागद्वयं विद्वतं भवति । तत्र मध्ये सत्त्वे षड्विष्टा ये मूलरजसो दशभागान्ते
एको भागस्तद्व्यतिरिक्तो मूलरजसो य एको भागः स द्वितीय इति । मूले तमसित्यनेन रजस्तृतीयभागो विद्वतो भवति । स तु
मध्ये तमसि यः षड्विष्टो रजोभागाः स एव ज्ञातव्यः । अनेन तत्र त्रिभागो रजस इत्यर्थं यदा तु तद्रजः सर्वमित्यस्य विवरणा
तकमित्युक्तं भवति । अनेनैव महत्त्वच्छादिवर्णादित्यादौ यदहंत्वस्य महत्त्वोपादानकत्वमुक्तं तदपि विद्वतं भवति । एवमुक्त-
त्रापि ज्ञातव्यं । एवमाद्यस्तु महतः सर्ग इत्यर्थं व्याख्यायदानीं द्वितीयस्त्वहयो तत्रेत्यादिश्लोकोद्भूतस्याप्रतीतिविप्रतीतिनिरासाय
भयाणोर्बेणैव तात्पर्योपेयाह ॥ दशार्थांशा इत्यादिना । तत्र त्रिषु गुणेषु मध्ये सत्त्वदर्शनाः सत्वस्य दशभागानां मध्ये य एकात्र
स्तत्परिमितं रज एवमजसो दशभागान्कुत्वा तन्मध्ये य एको भागस्तत्परिमितं तममेत्येव तदात्मको गुणत्रयभागोपचितोऽहंकार
इत्यर्थः । रुद्रस्तदभिमानील्यर्थः । न्तु तमयाद्यपेक्षयाऽधिकसत्त्वगुणात्मकाहंकारदेहस्य रुद्रस्य पुराणादौ तामसत्वमसिद्धिः कथ-
मित्यत आह ॥ तामस इति । तत्र हेतुमाह ॥ सत्त्वाद्या इति । चो हेतौ । यस्माद्यस्याहंकारस्य तदन्महत्त्वस्यैव सत्त्वाद्या
स्रयो गुणास्ताराम्योपेयाः सति । तस्मादितरापेक्षया सत्त्वं विरिचिपेक्षैव तामसमित्यर्थः । सुतां सुतां भवंतीति वचनात्तत्रमोऽ
शादिति पंचमी षष्ठ्यर्थे । तम इति सत्त्वाद्युपलक्षणं । स चासौ तमोऽश्व तचमोऽश्वः । सत्त्वाद्यंशतयात्मकस्याहंकारस्य यः

द्योति । तच्छब्द इति शंक्रानिमिषप्रदर्शनेन परिहरति ॥ अविकारावित्यादिना । यत् इत्यव्याहार्यं । देहभेदादिसंभवे देहस्य भेदो विदारणं नाम्नः । आदिप्रदेनेत्युचिः । तयोः संभवेऽपि प्राप्तावपि अविकारौ तन्निमित्तविकाररहितौ तन्निमित्तविकारवन्त इति भेदो देहादिसंभव इत्यस्योपपन्न संबंधः । ब्रह्मणः स्वदेहनिमित्तानित्येन तद्भेदादिनिमित्तविकारत्वेऽपि तैजसद्रियाभिमानियोजकदेहाभावेन तद्भेदादिनिमित्तविकाराभावः । ब्रह्मादेरिन्द्रियाभिमानित्येन विकारवत्त्वात्कथमविकारित्वमित्याशंकापरिहर्हिन्द्रादीनामेन्द्रियाभिमानिरूपणातिविकारत्वमाह ॥ त एवेति । त एवेद्रादय एव । तेषु तैजस शब्दमष्टचिनिमित्तमाह ॥ ज्ञानमात्रगुणोद्भिच्छास्त्रस्मात्तैजसनामका इति । गत इत्यनुवर्तते । अनेन तेजो ज्ञानं तत्संबंधिनतैजसा इत्युक्तं भवति । नतु यद्येवमतिविकारिणस्तार्हि तेजसा वैकारिकाश्चेति वैकारिकादिभेदेन भिन्नत्वव्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह ॥ अविकारि त्वेति । दुरवधारणे । अविकारि त्वित्यनेन संबध्यते । इन्द्रियेषु इन्द्रियाभिमानिरूपेषु । इन्द्रियेष्वित्युपलक्षणं । श्रुत्वित्यपि श्राद्धं । कथमित्यतो दृष्टान्तत्वेनोपपादयति ॥ यथा विप्र इति । अयं भावः । यथा वेदाध्ययनविकारचारुचान्मिमत्सद्राहित्येन मूर्ख इत्यभिधीयते तथाऽविकारित्वयोग्या अपद्रादयोऽतिविकारित्वाभावविकारित्वाहित्येन वैकारिका इत्युच्यते । तथा च वेदाध्ययनाधिकाररहिताः शूद्रो वेदाध्ययनराहित्येन मूर्ख इति नाभिधीयते तथा विकारित्वादविकारित्वयोग्यवतारहिता इन्द्रियाभिमानिनोऽविकारराहित्येऽपि वैकारिका इत्यभिधीयते । अन्यथा शूद्रोऽपि मूर्ख इत्यभिधीयतेति । एकस्यैव देवस्याविकारित्वयोग्यत्वं तदभावश्च कथमित्याशंकाऽप्येतद्दृष्टान्तकथनेन परास्ता । यथैकस्यैव जीवस्य विप्रशूद्रदेहाभिमानभेदेन विधायोग्यताऽयोग्यते स्त एवमेकस्यैव देवस्य वैकारिकदेहेन्द्रियभूताभिमानिदेहेनाविकारित्वयोग्यत्वयोग्यत्वे स्यातामिति । नन्वस्त्वेवं तथाऽपि भूताभिमानिदेवानां तामसत्वं कुतः । ज्ञानगुणोद्भिक्तत्वेन तैजसत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ तामसानीनि । भूतानि

भूतभिमिनो देवाः । सुदुःखत्वेऽपि ज्ञानस्य किञ्चिद्बद्धितत्त्वतो व्यवधानचैजसरूपो वाग्द्रेकाभावात् तैजसानीत्युच्यते । किन्तु
 तामसानीत्युच्यते इत्यर्थः । अत्राप्यभियानियेदाब्जानभेदो ज्ञातव्यः । नन्वेवं चेत्तर्हि तामसभूतव्यतिरिक्तानां सर्वेषां ज्ञाना
 व्यवधानेन ज्ञानोद्विक्तत्वं स्यात् । तेन च हरिसाम्यं स्यादिति चेन्न । अन्येषां स्वयोगतत्तुसारेण हर्यधीनज्ञानोद्वेकवत्त्वाद्हरस्तु
 स्वातंत्र्येणानवधिकज्ञानोद्वेकवत्त्वादित्याशयेनाह ॥ पूर्णज्ञान इति ॥ १५-१६ ॥ षष्ठस्तु तसस इति श्लोकार्थे षष्ठस्तमसः
 सर्गोऽबुद्धिकृतो बुधिशून्येन कृत इत्यन्यथाभतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ अबुद्धिपूर्वमिति । वस्तुतोऽबुद्धिपूर्वं
 न भवति किन्तु बुद्धिपूर्वमित्येकं व्याख्यानां हरिबुद्धिकृत इति द्वितीयं व्याख्यानां द्रष्टव्यं । अनेन अस्य अकारवाच्यस्य हेतुद्वया
 कृत इति तस्य विग्रहः सूचितः । अंधकारार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय तमःशब्दार्थमाह ॥ अविद्येति । मभोरित्यस्यार्थः ॥ ब्रह्मणो
 महात्मन इति । अविद्योपादानं दर्शयन्नादौ तामसोऽब्रह्म स्वादय इत्यनेन ज्ञाता भूतानां केवलतमोभागोपचितत्वभ्रान्ति निवार
 यति ॥ तामसानामिति । तामसानां तु अहंकारस्थतमोभागोपचितानमित्यर्थः । अनेन तमस एकेन भागेन तथा तमस
 एकभागस्य ये श्रतभागास्तेषां मध्ये य एको भागस्तत्परिमितेन रजोभागेन तथा रजस एकभागस्य ये सहस्रभागास्तेषां मध्ये
 एकभागपरिमितसत्त्वभागेन भूतान्युपचितानि भवतीत्युक्तं भवति । न च त्रिगुणांशोपचितानां भूतानां तामसत्वं कथमिति वाच्यं ।
 सत्त्वाद्यपेक्षयाऽधिभूतमोभागत्वात् । न चैवं सर्वेदित्वात्तुपपत्तिः । येभ्यः स्वातंत्र्यः सर्वेदित्वं तेभ्योऽधिकगुणवत्त्वात् केवल-
 रजःसत्त्वाभ्यामभिश्रो योऽविद्या तदुपादानिकाविद्येत्यर्थः । अविद्याकार्यमाह ॥ तदेहा इति ॥ १७ ॥ एवं भूतस्थतमोभाग
 कार्यभूक्तवेदानीं तत्स्थरजोभागकार्योप्याह ॥ यद्रजोभाग इति । गलुषाणां शरारणां सदेत्वेनेदानीं जायमानानामपि गालुष
 देहानां भूतस्थरजोगुणापादानकत्वमुक्तं भवति । एवं भूतस्थकेवलतमोरजकार्यभूक्तवेदानीं तत्स्थमिश्रिततमवादीनां कार्यमाह ॥

तमो गृहेनति । स्यात्सुचारिणां स्यात्परजंगमानां । अनेन सप्तमो मुख्यसमीक्षित्वारभ्य दुःखे च सुखमानिन इत्यंतभागवत्-
श्लोकानां तात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ १८-२५ ॥ तत्र तु श्लोकेव तमःश्रुतांशेन श्रुतस्यतमःश्रुतभागानां प्रत्ये एकभागपरिमितेन
श्रुतस्यत्वेन गृहं भौतिकं रजस्तमोऽध्यात्मं ब्रह्मणो रूपं तदुपादानं प्रकीर्तितमित्यर्थः । तस्माद् ब्रह्मांडविग्रहश्रुतुल्लसः । पुनर्न-
निरित्यनेनेयं ब्रह्मातःश्रुतिरिति सूचितं । देवमानुषदेहायोदानकारणमाह । तत्सत्त्वं श्रुतस्यगुणः । देवा यदा
मानुषा मनुष्यदेहा भवति तदा तदेहस्य श्रुतरजसा गृहीतं तत्सर्वमुपादानकारणमित्यर्थः । उपसंहरति ॥ एवं गुणा इति ।
एते श्रुतस्यरूपसत्त्वादिभ्य उद्धृताः । सर्वं व्याप्येत्युक्त्या मुक्तब्रह्मादिसत्त्वरूपस्यार्थतमस्यकल्यादिसत्त्वरूपस्यापि प्रकृतिगुणव्याप्त्यल्लभ्यते
निराकरोति ॥ गुणातन्तितमिति । चोऽवधारणेऽनुक्तसमुच्चये च । ब्रह्मादीनां मुखात्मकं । चण्डदात्कल्यादीना दुःखात्मकं ।
चिद्रूपं चेतनात्मकं यद्रूपं स्वरूपं तद्गुणातीतमेव प्रकृतिगुणकार्यसंबन्धमेव । नन्वेवं चेत्तर्हि ब्रह्मादीनां कल्यादीनां चोच्यमानाथमत्वेन
स्यात्तां । तथा चोच्यमानां ब्रह्मादीनां परस्परसमथानां कल्यादीनां परस्परं तारतम्यं च न स्यादित्यत आह ॥ तद्वेति । तत्
सत्त्वं । चोऽवधारणे । तम इत्यनेनापि संबध्यते । तेन सत्त्वस्य तमसश्च गुणांतराभिधितत्वं सिध्यति ॥ अयमर्थः ॥ तत्र गुणा
तीतेषु मध्ये । यत्र स्वभावतः सत्त्वमेव विद्यते यदुच्छृष्टं उत्तमं । यत्र स्वभावतस्तम एवास्ति तद्धीन मध्यमं । तथाऽऽतोत्तमेषु
कल्यादिसत्त्वेषु मध्ये यत्र स्वरूपे यद्रूपेक्षया स्वभावतः सत्त्वस्योत्कर्षो विद्यते तत्स्वरूपं तत् उच्छृष्ट उच्यते । तत्राधमेषु कल्यादि-
स्वरूपेषु मध्ये । यत्र स्वरूपे यद्रूपेक्षया स्वभावत उच्छृष्टं तमो विद्यते तत्ततो हीनं स्वभावतोऽधममेवेति । अनेन मध्यमानां गुणा
तीतत्वं नास्तीति सूचितं । नतु पूर्व गुणबद्धस्यदानीं गुणातीतत्वं कथयित्यत आह ॥ उपगृह्णन्मिति । उपगृह्णते तु पूर्व गुण-
बद्धत्वे सत्यविशेषो नित्यचिन्मये मुक्तजीवे विशेषो गुणबद्धत्वरूपविशेषो नैवास्ति । हरिशानादीना तस्य नष्टत्वादित्यर्थः । एवं

द्विविधानां संसारशुक्लानां गुणतीतत्वसृष्ट्वेदानां नित्यसुकृतयोः श्रीविष्णवोरुणवद्वत्वं निराकरोति ॥ प्रकृतेरिति ॥ २७-२८ ॥
 ननु बहिर्मे प्रकृताः सर्गा इत्यादिना यदहंकारादिसर्गानां माकृतत्वसुकृतं तदसुकृतम् । अहंकारादीना महदुपादानकत्वेन प्रकृत्युपादा-
 नकत्वाभावात् । तथा वैकृताहंकारादिशुक्लावाराणां विशिष्य वैकृतोक्तिश्रयुक्तेत्यतः प्रमाणैव तच्चात्यर्यायमाह ॥ अव्यक्ताद्या
 इत्यादिना । अद्भुद्विकृत इति भागवतपदस्य बुद्धिकृत इत्यर्थ उक्तः । तं विष्टव्यकाविद्यायाः माकृतत्वं विष्टणोति ॥ पंचपर्यवे
 त्यादिना । प्रथमतः शब्दोऽवधारणे हरिणेत्यनेन संबध्यते । श्रुतेभ्यः श्रुतस्यतमसः । तेन चतुर्मुखद्वारेण तत्सृष्टत्वज्ञापनाया
 विद्यायाश्च चतुर्मुखसृष्टत्वज्ञापनाय । तस्मात्प्रकृतिनामक-श्रुतस्यतमसः सृष्टत्वात् ॥ १७ ॥ रजोभाजो भगवत इत्यत्र हरेः रजो-
 गुणवद्वत्त्वत्रातिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्यर्यायमाह ॥ एत इति । एते रजादयो हरेर्यत्स्वातन्त्र्यविषयाः । प्रकृतेश्च
 ब्रह्मणोऽपि तदन्येषु देवेष्वेव क्रमात्स्वतंत्रास्तस्यस्वातंत्र्यविषयाः । तदन्येषु देवतातिरिक्तविषयेषु परतंत्रास्तस्यथारतंत्र्य-
 विषयाः । अनेन रजोभाजो इत्यत्र रजःशब्दः सचाद्युपलक्षकः । हयदित्सद्भाक्त्वं नाम गुणाधीनत्वमित्युक्तं भवति ।
 तत्र हरेः प्रकृत्यादेश्च गुणनियामकत्वे मुख्यत्वामुख्यत्वविशेषो ज्ञातव्यः । अत एव सम्यक् सदेत्युक्तं ॥ १८ ॥ सप्तमो
 मुख्यसर्गित्त्वस्वप्न मुख्यानां सर्गा इति वनस्पत्यादीनां मुख्यत्वसुकृतं । तसु न सर्वापेक्षा किंतु सजातीयस्य इत्यभिप्रेत्य
 वेदव्यासेनोत्सोतस इत्युक्तं । तेन सजातीयोच्यमत्वं कथयामातमित्यतः प्रमाणैव तद्वर्षयन् तच्छेषैव तिरिचामष्टमःसर्गोऽविक-
 श्रोतस्तु नम इत्यत्र तिर्यक्शब्दवार्त्तिकसातःशब्दयोः अप्रतीतिविपतीतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ स्यास्तुभिरित्यादिना ।
 स्वतः स्वभावतो नियमात् मायः परोपकर्मत्वात् परोपकारकर्मत्वेन स्थितेरित्यन्वयः । यत्र फलाद्यभावकाले उपकाराभावात्साय
 इत्युक्ताअनेन ज्व लक्ष्यं स्रोतो गतिरेषां त उत्स्रोत इति विग्रहः श्रद्धर्षितो भवति । तामिति वक्ष्यमाणानुसारेणात्र परशब्देन सतो

ब्राह्मः । तेनासदुपकारकारनिषिद्धत्यागरे सदुपकारकारनिषिद्धावधारणां मुख्यत्वं सिद्धं । अतस्तिरश्चां व्यावराणां चेत्युत्तरं सदुपकारकारितिरिक्तव्यावराणामर्वाक्षोतस्तमुच्यते । तेन भागवते दृग्बन्दात्पर्यं मादुषण्णब्दव्यापणोपलक्षक इति सूचितं । चोऽत्रधारणे विन्येनेन संवच्यते । गतिरित्यस्यालुहृत्पर्योऽपिणब्दः । यज्ञोपयोगं सतासुपकारं विनैव यज्जनिस्तोषा तिरश्चां नावोगतिनोर्ध्वगतिः । किंतु यत्र शृतास्तत्रैव पुनर्गतिरित्यर्थः । अनेन तिर्यगेवांचति गच्छति न तूर्ध्वपथश्चति तिर्यगं च इति विग्रहः । तथा यज्ञोपयो गिसदुपकारकारवादीनामुत्सोतस्त्वं च सूचितं भवति ॥ २० ॥ मनुष्योचमापेक्षया प्राय इत्युक्तं । प्रयत्नेन बहुप्रयत्नेन विना नियमादूर्ध्वतोत्येतेदंश्रयंतरतात्पर्यकथनं ज्ञेय । अर्वाक्षोतस इत्येव माहुषा इत्यत्र मादुषण्णब्दोऽन्योपलक्षक इत्यभिमत्य तत्र प्रमाणमाह ॥ तिरश्चांमिति । चण्णब्दो यज्ञोपयोगं सदुपकारकाराहित्यसमुच्चयार्थः । चतथाशब्दात्तन्योन्यसमुच्चयौ । सर्वेषां साम्प्रप्तौ सत्याह ॥ नियमादिति । ते मुख्यज्ञोतसः । स्वत इति तात्पर्यवाक्ये यस्यावाराणां मुख्यज्ञोतस्त्वुक्तं तन्मुख्यपद-बलाद्भागवतमुख्यसर्गापदस्यार्थ इति प्रतीतिर्भवति । तां प्रतीतिं निवारयति ॥ मुख्यज्ञोतस इति । मुख्यज्ञोतस इत्यस्योपे-उत्सोतस इत्यन्वयः । अनेन उद उच्छृष्टं मुख्यं ज्ञोतो गतिर्येषां त उत्सोतस इति विग्रहः सूचितो भवति । उद ऊर्ध्वं ज्ञोतो येषामिति कुतो न व्याख्यायत इति चेन्न । तथात्वे वनस्पत्यादीनामूर्ध्वोत्सोतस्त्वेन देवसाम्यं स्यात्तथाभाषणवाधितमित्याशयवान्-प्रमाणैवानयोः शब्दयोर्भिन्नार्थत्वं व्यवस्थयाऽऽह ॥ ऊर्ध्व इत्येवेति । यः सुष्ठुतिज्ञेनोत्तमः स एवोर्ध्व इत्यभिधीयत इत्यन्वयः । अपिपस्मादित्यर्थं । उच्छृद्धो भण्यत इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अतस्त्राज्ञो इत्यस्यैत एव सर्वाख्यगुणवत् इति प्रतीतिनिरासाय भागवत एव इति वेदिन इत्यनेनार्थ उक्तः । तसु तिरश्चामेव विशेषणमिति भ्रान्ति निवारणकोषिताध्याहारण व्याचष्टे ॥ तिरश्चीना इति । हृतं जानतीति हृद्ब्रह्मः । ब्राह्माद्गच्छति जानतीति ब्राह्मणः । अनेनतःस्यज्ञो ज्ञानं येषां ते तथेति विग्रहः ।

तथा स्वर्गपदस्य ज्ञानोपलक्षणत्वं सूचितं । एवं प्रमाणेन व्याख्यातमयस्यष्टत्वात्स्वयं व्याचष्टे ॥ यदिति । श्राद्धयुक्तिभ्यामित्य-
 त्वापि हृदयंगममिति संबध्यते । ननु भागवते गौरजो महिषः कृष्ण इत्यादिनोदाहृतानो गवादीनामष्टाविंशत्याधिक्यं सति अष्टा-
 विंशदिति केनाभिप्रायेण प्रतिज्ञातमित्यतः प्रमाणेनैव तदभिप्रायमाह ॥ अष्टाविंशदिति । अष्टाविंशद्विशेषेण यज्ञेषु यत्कृतं
 यतस्तिरथां तावदेतस्माद्भ्रूष्यते श्राद्धवेदिभिरिति एतस्तिरथा मध्येऽष्टाविंशत्संख्याकं विशेषणं । विशिष्यत इति शेषः । भावप्रधानो
 निर्देशः । विशेषवत्त्वेन निमित्तेन यज्ञेषूपकृतं एतस्मात्कारणात्तावदेव भण्यत इत्यन्वयः ॥ २० ॥ केतेऽष्टाविंशत्संख्याका इत्यत-
 स्तान्दर्शयति ॥ गौरजा इत्यादिना । ननु भागवते मकरादय इत्यनेनैव प्रमाणे जलजा इत्यनेनैव कूर्मस्योक्तत्वात्तुनः कूर्मस्य
 ग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां स्वयं परिहरति ॥ कूर्म इति । अनेन जलजपदं पंचनलव्यतिरिक्तजलजायैकमित्युक्तं भवति । ननु
 भागवते गौरजो महिषः कृष्ण इत्यादिना स्वतः मसिद्धमेव गवादीनां दिशफत्तादिकं किमर्थमुच्यत इत्यतः प्रमाणोदाहरणपूर्वकं
 तत्प्रयोजनमाह ॥ तत्तदाकारेति । द्विशफादीनामिति भावप्रधानो निर्देशः । उक्तरीत्याऽनेनापि संबध्यते । ननु स्कांदवचनेन
 तत्तदाकारस्य स्मरणं कर्तव्यमित्येवोक्तं । न तु मसिद्धनाम्न्युक्तिः स्मरणाथेति । अतो प्रमाणाभावात्प्रसिद्धोक्तिव्यर्थेत्यतः स्पष्टं
 प्रमाणमाह ॥ उच्यत इति । चोऽप्यर्थे । तुरवधारणे । भासवल्लूरवर्हिण इत्यत्र बल्लूरशब्दस्य दुर्गभार्थत्वादाभिधानेनैवार्थ-
 माह ॥ बल्लूर इति ॥ २१-२४ ॥ ननु भागवते यज्ञोपयोगिनां याऽष्टाविंशत्संख्याका साऽयुक्ता तथा यथा तात्पर्यं गौरजो
 महिषः कूर्म इत्यादिना यज्ञोपयोग्यष्टाविंशत्संख्याकमदर्शनं कृतं तदप्ययुक्तं । गवादिव्यतिरिक्तानां सर्पादीनां विद्यमानत्वादित्या
 शंकां प्रमाणेनैव परिहरति । अष्टाविंशदिति । तिरथां याः प्रधाना यज्ञोपयोगिन्यो जातयस्ता अष्टाविंशति तु अष्टाविंशत्सं-
 ख्यका एव । योऽन्यस्तासां मध्ये यत्र सद्यज्ञयजातीयस्थेन सदृशास्तु तत्रैव च जातावर्तयुक्तो भवेत् । तदेव श्रुतिग्राहकतया दर्शयति ॥

जलजेति । यच्छब्दस्य तच्छब्दसोपेक्षत्वात्तच्छब्दोऽव्ययार्थः । तेन चशब्दः संबध्यते । सर्वज्ञः सर्वेषां तेषां शरीरस्येत्यन्वयः ।
 दुर्गार्थे । जलप्रधानत्वादित्यनेन संबध्यते । तेन स्थलजसर्पकीटादयो जलजसर्पकीटादिसदृशत्वात्छरीरस्य जलजप्रधानत्वाच्च जल-
 जन्तुर्भावो ह्युक्तं भवति ॥ २० ॥ अर्वाक् सोलस्तु नवम इत्यत्रोक्तमर्वाक्सोतत्त्वं दृषदग्रणेन मनुष्याणामेवेति प्रतिपत्तेऽस्त-
 निरासाय म्याणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ रजोनिष्ठा इति । ननु यद्यसुराणामर्वाक्सोतत्त्वं स्यात्तर्हि भागवते ज्ञाणाभित्तिवद्
 सुज्ञापकं किञ्चिन्नवे । न चास्त्यतः कथमित्यतोऽसुरज्ञापकमाह ॥ दुःख इति । सोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ सर्वार्थानिति ।
 सुसैकभावाः सुलभित्वेककषेत्रो भावो भावनाऽसुसंथानं येषां ते तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥ वैकृतास्त्रय इति श्लोके एत एव
 स्थावरादय एव त्रयो वैकृताः प्रोक्ताः । यद्य देवसर्गाः स तु वैकारिकः प्रोक्तः । यः कौमारः सनत्कुमारसंबन्धी सर्गः सतू
 भयात्सक इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय म्याणैव तचात्पर्यार्थमाह ॥ कुमारंतीत्यादिना । अत्र सुषुं सुलभित्यनेन सुलभिमपिक्र-
 क्तमिति भिन्नं पदद्वयं द्वेषं । कौं गृथिव्यां तदुपलक्षिते ब्रह्मादे मा मानं निर्माणं अरति मासुदन्तीति कुमारो देवास्तेषां संबन्धित्वा
 त्कौमारः । अस्य तात्पर्यार्थः ॥ अंङजोद्भव इति । अ इति अतः ऋङादेशाभावः छांदसः । नन्वस्त्वं कौमारश्चद्वार्थ-
 स्तथाऽपि तस्योभयात्सकत्वं कथमिति चेन्न । इदृशुभयात्सकत्वं न कौमारस्योच्यते किंतु वैकारिकदेवसर्गस्यैवेत्याशयेनाह ॥
 वैकारिकाणामिति । जननादिति पंचमी प्रथमार्थे । जननः सर्गो वैकारिकाणां देवानां सर्गः स माकृतो वैकृतश्रेयुभयात्सक
 इत्यर्थः । ननु ब्रह्मादिसर्गस्याप्यदतिजोतित्वेनोभयात्सकत्वे संभवति सति कथं वैकारिकाणामित्युच्यत इत्यत आह ॥ वैका-
 रिकोऽस्त्विति । वैकारिकेष्वेव मध्येऽन्येषां केषांचिदीषद्भोगैर्बहुतोऽष्टा विधा अपि देवा उभयात्सकत्वेनैव प्राच्यन्त इत्यन्वयः ।
 अनेनार्हाजित्वमात्रेणोभयात्सकत्वं लक्ष्यते किं त्वीषद्भोगवत्सहितेनार्हाजित्वोत्पन्नत्वादेनस्त्वतो वैकारिकाणामित्युक्तामिति

सूचितं भवति । देवसर्गश्चाष्टविध इत्यत्र चशब्देनास्यायासिद्धत्वं समुच्चयिते तदयुक्तं । अन्याष्टविधत्वात्प्रतीतेः । अतश्चशब्दो
 व्यर्थ इति चेन्न । देवसर्गशब्दस्य ब्रह्मादिदेवसर्गाधिपतीतिनिरासार्थत्वाच्चशब्दस्येयमत्राशयवाद् चशब्दार्थमाह ॥ देवसर्गश्चेतीति ।
 अनेन देवशब्दो ब्रह्मादिव्यतिरिक्त इति सूचितं । ननु वैकृताच्छय एवैत इति श्लोके उभयात्मक इत्यनेन वैकारिकदेवसर्ग
 स्योभयविधत्वमुक्त्वा कौमार इत्यनेकविधाः प्रदर्शिताः । द्वितीयविधप्रदर्शकं किमपि न दृश्यते । अतः कथमिदमुक्तमित्यतस्तत्रस्य
 ज्ञापकं दर्शयति ॥ वैकारिकास्त्विति । अनेन वैकारिकपदं द्वितीयविधाज्ञापकमिति सूचितं । तेनैवं भागवतवाक्ययोजना सूचिता ।
 देवसर्गो वैकारिकदेवसर्गस्तु वैकारिको कौमारश्रेयसुभयात्मको वैकारिकाहंकारजातत्वेन माकृताः कुमारा अर्हातर्जाता ईषद्भोगिनश्च । तेषा
 संवाधित्वेन वैकृतश्रेयसुभयात्मकमिति ॥ २६ ॥ ननु देवसर्गश्चाष्टविध इत्यष्टविधप्रतिज्ञाऽसगताऽधिकानामुदाहृतव्यादित्यतः प्रतिज्ञाऽसंगति
 परिरक्षन्त्येषां ईषद्भोगित्वहेतु इति पूर्वोक्तं स्पष्टयति ॥ भोक्ता इत्यादिना । देवा वैकारिका इत्यर्थः । अन्येष्वन्यासु
 सर्वजातिषु शूतमेतादिषु भागवतोक्तास्तु । अनेन गंधर्वाप्सरसो भिल्लिकैका विधा । यक्षरक्षांसि मिल्लिकैका विधा । शूतमेत
 पिशाचाश्च विधात्राः किमरादयो भिल्लिकैका विधेत्येवमष्टविध इत्युक्तं भवति । एते वै एते एव विबुधपिष्टशतादय एव वैका
 रिकेषु देवेषु मध्ये । एत एवेत्यवधारणव्याहृत्यमाह ॥ अभोगिन इति । अभोगिनो मुख्यभोगिनो न भवति । ईषद्भोगिन
 इति यावत् । अनेन वैकारिकेष्वेवान्येषामीषद्भोगित्वहेतु इति पूर्वोक्तं विवृतं भवति । ननु देवसर्गश्चाष्टविध इत्युक्तमयुक्तं ।
 पित्रादीनां देवत्वाभावादित्यतस्तेषु संहेतुक देवत्वमाह ॥ देवा इति । चो यस्मादित्यथे । यस्मादेते पित्रादयः स्वयोग्यता
 नुसारेण सर्वज्ञास्तेषु देवेष्वन्तरे एव भक्तास्ते देवैः सहाराध्याश्च ततस्तस्माद्देवाः स्मृता इत्यर्थः । अनेन दिव्यु क्रीडा विजिगी-
 र्थेत्यादि दिवुधात्वर्थानां मध्ये गतिशब्दार्थशूतज्ञानभक्तीस्तुतिशब्दार्थशूताराध्यत्वं चादाय पित्रादिषु देवशब्दः शब्दत्त इत्युक्तं

भति । एवं देवानाद्यष्टविधत्वं पित्रादीनां देवत्वं चोपपाद्येदानीं तेषां परस्परभेदकमाह ॥ नृत्यत्यादिना । एषा देवानां क्वचिच्चारः शेष्यदुताः क्वचिच्छेवाकरा इत्यन्यः । अत्र नृत्येत्यनेन गंधर्वाप्सरसां भेदकमुक्तं । बाहनेत्यनेन यक्षादीना भेदकमुक्तं । सिद्धसिद्धेत्यनेन सिद्धानां भेदकं । चारा इत्यनेन चारणां भेदकं । सेवका इत्यनेन श्रूतानां भेदकमुक्तं । इदानीं विद्युधादित्रयाणां भेदकमाह ॥ अन्ये त्विति । तुर्विक्रमे चो हेतौ । गंधर्वादित्रयोऽप्ये ये देवास्ते यस्मात्कारणाद्विशेषेण सर्वस्वास्तस्माद्बुधा प्रकीर्तिता इत्यर्थः । अनेन विशेषेण बोधत्वं विद्युशभेदकमुक्तं भवति । तैस्तैः श्राद्धादियज्ञभोगृत्वान्स्मृ-
तिमत्त्वादिभिः कर्मभिश्चभेदात्तस्मृष्टभेदेष्ववतिरसर्गतित्वं गताः । नन्वेवमुक्तानां विद्युधाद्यष्टविधानां यदा ज्ञाप्यादिना मातृवादिषु जन्म भवति तदा किं देवत्वादिकमस्त्युत नेति संशयं प्रमाणैर्नैव परिहरंत्यसंगदाधिक्यभयाह । दोषाच्छापादेः । तथाऽपि देवादयो देवादय एव विज्ञेयाः । तथा यद्यदुराधाः स्वकर्मवशान्मातृवादिषु जायेरंतथाऽपि तेऽदुराधा एव विज्ञेया इति योना ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवं रज इति श्लोके हरे रजसिगुणवद्धत्वध्रितिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ गुणाच्छुत इति । हरेर्नित्यं यतो न्यायमकत्वेन गुणानां रजयादीनां मध्यगात्तस्मादेव गुणाच्छुत इत्युच्यते न तु रजआदिगुणकार्यसंबन्धाद्गुणकार्यसंबन्ध-
स्यैवाभावादित्यर्थः । कुतो गुणकार्यसंबन्धाभाव इत्यत आह ॥ अनहमिति । तस्य हरेर्नहं वेदनादहं वेदनयात्मत्वे-
स्वरूपवेदनयाभावादगुणासंसर्गो रजआदिगुणकार्यसंबन्धाभावः । अत्रैव श्लोके आत्मनेत्यस्यार्थस्तावित्यंत्येति । स हरिरात्मानं स्वं तस्मिन्दृश्या देवादिदेहनिष्पृतायाऽऽप्मानमथयोषिणं बहुधाऽऽकरोदित्यर्थः । दोषोपादानमाह ॥ प्रकृतिमिति । बहुधाऽऽकरो-
दित्येतदत्रापि संबन्धते । एकस्मिन् लवकाले एकस्वैकक्रियां प्रति विरुद्धं कर्तृत्वव्यतिरेकं क्यमित्याशङ्क्य प्रमाणैर्नैव परिहरति ॥
कर्ता चेति । हरिरात्मनः स्वस्य बहुधाभावे स्वयमेव कर्ता च भवति । शकृतेषु बहुधाभावे कर्ता च करणं

चेति योजना । तत्र हेतुमाह ॥ स्वर्गं व्रत इति ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ३-११ ॥ छ ॥
 ॥ हरिः ॐ ॥ ननु चरमस्तु विशेषाणापित्यादिग्रहे अतः प्रवक्ष्यामिति पूर्वमादिज्ञातत्वं मन्वतरमध्ये न किमपि प्रतीयते ।
 अतः प्रकृतासंगतमिदं द्रष्टव्यम् । प्रकृतसंगतिमाह ॥ कालेति । अनेन प्रकृतिजातमन्वतरकालज्ञापनार्थोऽयं ग्रंथ इत्युक्तं
 भवति । एवं संगतिस्तुक्त्वेदानीं चरमस्तु विशेषाणामिति श्लोके विशेषाणां मध्ये चरम इत्युच्यते । स क इति न ज्ञायते ।
 अतः प्रमाणैव लक्षणकथनेन तं दर्शयति । मनुष्या इति । देवलोके । विद्यमान इति शेषः । विशेषैव दर्शनमपि दर्शन-
 कालेऽपि यस्यांशोऽशित्वविशेषं द्रष्टुं नैव शक्यमुक्तामित्यन्वयः । स एव परमाणुविशेष इत्यर्थः । तस्मिन्नेव श्लोके दृष्टान्तिक्यध्रमो
 वत इत्यत्र यतः परमाणोः सकाशात्प्रुणां मनुष्याणामैक्यध्रमो भवतीत्यसंगतार्थः प्रतीयते । अतः प्रमाणशेषेण तदर्थमाह ॥
 कथावाद्या इति । अनेन दृशब्दः कृपादावर्थकः । ऐक्यशब्दो निरंशकत्वार्थक इत्युक्तं भवति । अनेकांशयुत इत्यस्यार्थः ॥
 अनन्तांशयुतत्वेऽपीति । भ्रम इत्यस्यार्थः ॥ आंतिदर्शनादिति । आंतिरुपदर्शनादित्यर्थः । ननु चरमाविशेषस्यानन्तांश
 युतत्वं चेत्तर्हि तदज्ञानमेतदपेक्षया परमाणुत्वात्तदज्ञानामेव परमाणुत्वं वक्तव्यं । तद्विहायास्यैव कुतः परमाणुत्वमुक्तमित्याशङ्क्य
 परिहरति ॥ ततोऽपीति । ततोऽपि चरमविशेषादपि । तथाऽपीति शेषः । तदज्ञानामित्युक्तवर्तते । अनन्तत्वादिवेकः । कर्तुं
 मशक्य इति शेषः । अतो विवेकार्थं विवेकज्ञानार्थमस्य चरमविशेषस्य परमाणुतोक्तेत्यर्थः । प्रमाणेन व्याख्यातमप्यनेकांशाश्रयुत
 इति प्रदमेनेकांशैरयुतो निरंश इति आंतिनिरासाय स्वयं व्याचष्टे ॥ अनेकांशैरिति । अनेनैवाज्ञयेन मुद्यायामपि वैशेषिकाधि
 करणे परमाणुलक्षणमुक्त । यस्य विभिन्नावयवेषु सत्त्वापि तेषां विभागो न कदाऽपि भवितुमर्हति स परमाणुरिति । एतद्व्यञ्जन
 बाव्यस्यायमर्थः । एतत्तात्पर्यानुसारेणास्मिन् लक्षणे स्वर्गस्थैरपि मनुष्यैरित्यन्वयाहारेण यस्याणोविभिन्नावयवेषु विद्यमानेव्यपि

तेषां विभागोऽध्याश्रित्वरूपो विशेषः कदाऽपि परमावाक्यविशेषदर्शनकालेऽपि स्वर्गस्थप्रभुर्व्यभिचितुभयुभविर्तुं । द्रष्टुमिति यावत् ।
 नार्हति न योग्यो भवति स परमाणुरिति । विभागशब्दस्य भेदपर्यायत्वात्तद्विशेषार्थकत्वं ज्ञेयं । भवितुमित्यस्य धातूनामानेकार्थे
 त्वात्परमाणीं धोतकत्वेन दर्शनरूपानुभवार्यकत्वं ज्ञेयं ॥१॥ सन्त एवेति श्लोके विद्यमानपदार्थस्याविशेषो विशेषपर्यभूतं न भवति ।
 साधारणपर्यभूतं यत्कैवल्यं कैवल्यं त्रय्यातारासंभित्तत्वं स परममहानिति पृथिव्यादिलिङ्गकैवल्यस्य परममहत्त्वमुच्यते इत्यन्यथा
 प्रतीत्यप्रतीतिनितासाय तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ कालत इति । अत्र परममहत्त्वं इत्यनेन भागवते परममहानित्येतद्भाषयानत्वेन व्याख्ये-
 यमिति सूचितं । नन्वत्र सच्छब्दो यदि विष्वयैकस्त्वार्हि स इत्येतावता पूर्तः पदार्थस्यत्वादिपदपंचकं व्यर्थमेवेत्यतः क्रमेण
 तत्कृत्यमाह ॥ सच्छब्द इति । इति यतः अतस्तद्भाष्यस्य पदार्थस्येति पदमित्यर्थः । नन्वस्यापि पदार्थत्वात्कथमेनेन तद्भा-
 ष्यवृत्तित्यतः पदार्थपदं व्याचष्टे ॥ सत्यदस्येति । अत्र सत्यदस्येत्यनेन भागवते सत इति षष्ठ्यन्तं पदं पदार्थस्येति समास
 युक्तस्य षट्शब्दस्य बुद्ध्या विविक्षास्य विशेषणमिति सूचितं । अर्थशब्दस्य मुख्यार्थभेदत्वमर्थ उक्तः । तत्र प्रमाणमाह ॥
 सुख्येति । नन्वत्र सुख्येत्यनेन वाच्यमित्यनेन चान्यस्याभिधेयत्वमात्रमीकृत्य गोऽर्थत्वाभाव उक्तः सोऽयुक्तः । घटादिशब्दा
 भिधेयस्य घटादेरयं पदपदार्थः घटपदार्थ इत्याद्यर्थशब्दमयोगास्य दृष्टत्वादित्यत आह ॥ असुख्येति । अर्थुष्वस्येते हिता
 निहित उपरि हिताः । नीचत्र स उपरि हितश्च स तथा । अत्र यथातथाशब्दावध्याहार्यौ । यथा कदाचिन्नीचपुरुषहस्तेन किंचि
 त्कार्यविशेषं कारयितुं तस्य भोजनार्थमुष्वस्येते उपवेक्षणं कार्यं तेन तृप्तमपुरुषस्येव नियमेन तथाऽसुख्येषु घटादिशब्दाभिधेय
 भाष्येषु घटादिषु जलादानादिकार्यार्थं कदाचिदेवार्थःशब्दः प्रयुज्यते । न तु मुख्यार्थभेदपदार्थविव नियमेन । प्रलये तत्र तस्य प्रयो-
 गाभावात् । तथातपपुरुषस्य नियमोन्वित्वस्यलोपवेक्षणं । तथा जगत्पृष्ठिकालादिसर्वकालेऽपि नियमेन हरावर्थेशब्दमयोग इति भावः ।

अथ नीचादुपरसर्जनत्वेन नीचादुपपदादुपरि हितः स्थितः । सोपपद इति यावत् । अर्थशब्दोऽमुख्येषु भवेदित्यर्थः । अत्र प्रमाण ।
 मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषत इति सूत्रभाष्योदाहृतस्फादवचनं । लुपति दहतीति लुपिरभिकणस्तनेत्यर्थः । आदिपदेन
 समो मक्षकेनेत्यादिवक्त्यग्रहणं । अस्तीति यतोऽत उक्तमिति सर्वत्र शेषः पूरणीयः । एवं पदसामर्थ्यमुक्त्वेदानीं भागवतवाक्यं
 योजयति ॥ परब्रह्मण इत्यादिना । अनेन परब्रह्मणः स्वरूपावस्थितस्य । षष्ठी प्रथमायें । स्वरूपेणावस्थिताऽडाद्यतोऽपविष्टोऽ
 विश्वो जगदावरकल्यरूपविशेषरहितो निरंतरस्तदेकदेशमात्रत्वादिविशेषरहितो यत्केवल्यं । केवलस्य भावः । यत्सर्वगतं रूप तदेव
 परममहत्त्ववदिति भागवतवाक्ययोजना सूचिता भवति । स्वोक्तार्थं प्रमाणैव द्रष्टयति ॥ कालकोटीत्यादिना । स्यात्कोटिरिहो
 चापत्रे सख्याभेदकप्रकर्षयोः । मर्यादायां च कोटिः स्यादित्यभिधानात्कोटिमर्यादा । अपमेयत्वं साकल्येन प्रमातुमशक्यत्वं ।
 तथाशब्दान्योन्यसमुच्चये । एवशब्दो हरितित्यनेन संबध्यते । तद्भावात्येमाह ॥ नान्यस्येति । भागवते सत्यदार्थस्य यत्कै-
 वल्यं तदेव परममहानित्युक्त्याऽडांतःप्रविष्टरूपादिहरिरूपाणां त्रिविधपरममहत्त्वं नास्तीति भ्रांतिं निराकरोति ॥ तस्येति । तस्य ।
 हरेरिति संबंधः । अपि यद्यपि । नन्वेकस्मिन् रूपे एकदेव व्याप्तव्याप्ती कथं युज्यते इत्यत आह ॥ परिच्छेद इति । व्यवहारार्थ-
 मन्वयतः स्थितत्वादिव्यवहारार्थं । एवशब्दोऽचित्याद्भुतैश्वर्यादित्यनेन संबध्यते । आनंत्यं तु त्रिलक्षणमित्युक्तं त्रिलक्षणमानंत्वं
 स्पष्टयति ॥ गुणत इत्यादिना । ननु यद्येवं हरेः सर्वरूपाणां त्रिलक्षणमानंत्वं नास्ति तर्ह्यगुणमात्रः पुरुष इत्यादिश्रुत्यादात्तुक्त-
 मन्वयात्त्वाम्युक्त स्यादित्याशंक्य परिहरति ॥ यद्यपरिति ॥ यद्यपि तेषां हरिरूपाणां मध्ये क्वचिदपि रूपेऽणुमात्रेऽपि भेदकथमो न
 विद्यते तथाचैश्वर्ययोगतोऽचित्ययोगादणुत्व विद्यते । यस्मादणुत्व विद्यते तदणुद्रव्यवरोहार्थं तच्चद्योपपुरुषस्योपासनोत्पादनार्थ-
 मन्वयात्त्वं भण्यते । अणोरणीयानित्यादाविति शेषः । इदानीं भागवते यत्कैवल्यं परममहानित्यनेनोक्तं हरिव्याप्तिरूपं स्वख्याव-

स्थितस्यैवादि विशेषणव्याहृतत्वेनोक्तमव्याप्त्यर्थं च नाम्ना निर्दिशति ॥ यत्तस्येत्यादिना । तस्य मूलरूपस्य शून्यं परिच्छेदक-
शून्यं तत्तत्तस्य विभोर्नारायणस्य यद्वितीयं जगतः सद्रूपं तद्वैततो मितमित्यन्वयः । मितं देवत इत्येतत्पूर्वोक्तत्रयं च संभवते ।
इदं व्यक्त्याभ्यासोपेोक्तं । अत्रत्या तु सर्वं सर्वत्र वर्तते । नन्वविशेषत्वादेविशेषणविशिष्टे केवलं भागवतपरिग्रहत्वारिमाणस्यैव
दृष्टान्तबोक्तिरयुक्ता । समावेतौ भक्तुतिश्च पुरुषश्च नित्यौ सर्वगतौ चेत्यादिभाषणेन भक्तुतेः केवलभावसमव्याप्त्यलोक्या तस्याः
परममहत्वारिमाणत्वेन तत्परिणामस्यापि दृष्टान्तसंभवादित्याश्रयस्य परिहरति ॥ सर्वगतस्यपीति । अपिशब्दो यद्यपि तथाऽ-
पीत्यर्थे । कालादीत्यादिपदेन कालाद्यभिमानिश्रीरूपं ग्रहं । यद्यपि समव्याप्तिरस्ति । तथाऽपि तस्याः कालाभिमानित्वेन
दाष्टान्तिकात्तर्थावाम् दृष्टान्तत्वं । कालाभिमानिरूपपरिहरत्यैव दृष्टान्तत्वेन विवाक्षितत्वादिति भावः । ननु स्वरूपावस्थित्येत्युक्तजग
दावरकत्वस्वभावः केवलभावोऽयुक्तः । असंख्यचित्तसर्वस्य केवलभावस्य सुतरां जगदावरकत्वादित्यतो विवाक्षितं जगदावरकत्व
माह ॥ तदन्यास्मिन्निति । चोऽवधारणे । भक्तुतिव्यतिरिक्तजगदावरकत्वस्वरूपावस्थितस्येत्यनेन विवाक्षितं तत्सद्रूप्यादित्यर्था
वरककेवलं नास्तीत्युक्तं युक्तमिति भावः । अथवा । ननु भागवते स्वरूपावस्थितस्येत्यनेन परममहतो हरिरूपस्य यदन्यातीत्य-
ुक्तं तदयुक्तं । एवं कालोऽय्ययुगत इत्यनेन कालाभिमानिभक्तुतेः परममहद्वरिरूपदृष्टान्तेन परममहत्त्वमुच्यते । तेन हरिरूपस्य
भक्तुतेश्च समव्याप्तिकत्वा भवति । समव्याप्तिस्तु परस्परगतत्वं विना न भवति । अतोऽस्य परममहद्वरिरूपस्य भक्तुत्यन्तमित्येवा-
न्यातीतत्वाभावादित्याश्रयस्य परिहरति ॥ सर्वगतस्येति । आदिपदेन कस्याभाषानुसारेण वर्णान्तकशब्दो ग्रहीतः । तेन भाग
वते कालशब्दोऽव्योपलक्षक इति सूचितं । समव्याप्तावपि भक्तुत्यन्तगतत्वेऽपि स्वरूपावस्थितस्येत्युक्तं विशेषणं युक्तमिति भावः ।
तत्र हेतुमाह । दाष्टान्तिकेति । भक्तुते दाष्टान्तिकेऽर्थावत्स्वरूपावस्थितस्येत्यनेन दाष्टान्तिकातिरिक्तान्यान्यान्तगतत्वस्य विवाक्षितत्वाद ।

अन्यथा दृष्टादृष्टातिरुभाव एव न स्यादिति भावः । स्तोत्रार्थे प्रमाणमाह ॥ देव्यामिति । स्थितमपीति संबन्धः । ननु प्रकृतिगतस्य हरैन्यगतत्वं विरुद्धमित्यत आह ॥ यस्मादिति । सा लक्ष्मीर्बिम्बोहरैरालम्बदत्तना स्वल्पेण तुल्या वर्तते । दाष्टातिक्रिंति यावत् । अनेन दृष्टातिकारिकात्कर्तात्वाभाव एवान्यगतत्वाभाव इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥ एव कालोऽय्यनुमित इति पदमुपानेन ज्ञात इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्द्य व्याचष्टे ॥ अनुमित इति । अत्र शास्त्रपदेनापौरुषेया लोकपदेन पौरुषेया प्राणाः । स्तोत्रार्थेऽभिधानं पठति । अनुमेतीति । अत्र बुद्धया विविच्य ज्ञानपदस्याहृत्तिः कर्तव्या । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शान्तं लोकत्र । यथा ज्ञानं शास्त्रलोकावनतिक्रम्य वर्तमानं ज्ञानं । यावत् कालं परमाणुत्वेनावधारयेत् । देवजूको दैवज्ञानशीलः । सर्गवैकल्पत्तिकालाद्यवच्छेदकैः । तदनंतरमित्यापि तदनंतरकालत्वरूपावच्छेदकैनायनवच्छिन्नः । तथाशब्दः समुच्चये । अपिशब्दः पूर्वपरादिभेद इत्यनेन संबध्यते । अनेन महाप्राज्ञत्वादियुक्तो देवलोकस्यो मानुषो यः कालः । प्रथमा षष्ठ्यर्थे । यस्य कालस्य परमाणुतां श्रुक्तेऽवधारयति सः कालः परमाणुः । तथा देवलोकस्यो मानुषो यो यस्य कालस्य सतः परममहतो ब्रह्मणोऽविशेषशुक् इत्यपिकालत्वादिविशेषराहित्येन साम्यं श्रुक्ते । स कालः परमो महानिति भागवतवाक्ययोजना सूचिता भवति । इदानीं भागवतेऽविशेषशुक्तित्राविशेषपदेन सत एव पदार्थस्येत्यादीनि पूर्वशुक्तानि दृष्टातविशेषणानि दाष्टातिकालस्यायुक्तानीत्याह ॥ स्वरूपावस्थितस्येत्यादिना । अत्र सतोऽविशेषशुण्यस्त्विति भागवतवाक्ये । विशेषपदेनेति शेषः । क्रमेण पूर्ववदाकाशाक्रमेण । कालो योजनीय इति शेषः । तत्र स्वरूपावस्थितेत्यस्य दृष्टातव्यतिरिक्तान्यनतगतत्वमर्थो ज्ञातव्यः । अन्यत्समानं नन्वेवं कालोऽय्यनुमित इत्यस्य विवरणरूपोत्तरश्लोके परमो महानित्यनेन परब्रह्मपरममहत्त्वसदृशं कालस्य शतपरममहत्त्वश्रुक्ते तदयश्रुक्ते । गुणैर्बहिष्वाभावादित्यतः प्रमाणैरेव तदभिधायमाह ॥ देशत इति । वस्तुतो ज्ञानानदादिगुणतो यथा हरोस्त्रिधाऽऽनृत्य

तथाऽन्यस्य त्रिधाऽऽज्यत् नस्तीत्यर्थः । अनेन भागवतोक्तं परममहत्त्वं कालांतर्यामिणो हरेरेव । अन्यस्य तु महत्त्वमात्रमुक्तं भवति । तदेव स्पष्टयति ॥ प्रकृतेरिति । देशकालतो देवकालाभ्यां । आनन्त्यमित्यनुवृत्ते । अस्या लक्ष्म्या हरोः सामर्थ्यं लेशोऽपि सदा नस्तीत्यर्थः । ज्ञानानंदादिगुणोद्भविति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । सामर्थ्येण इत्यस्माद्बुद्ध्या लेशाद् विविच्यात्र संवत्तरीयं । तेनापिदस्य संबन्धो ज्ञेयः । नकारस्यात्राप्यन्यः । तद्वत्तस्या लक्ष्म्या अवरः । ततो वायोः । ततः श्रेयर्वाद्गुरोः । स कालः परमाणुवति भागवतश्लोकं केवलजडकालपरत्वेन यावत्तं देवलोकस्या इत्यादिप्रमाणेन व्याख्यायेदानामिव कालोऽप्यनुमित इत्यारभ्य षड्यामः । सप्त वा दृणामित्यंतभागवतप्रथि कालादिक्रमः केवलं जडकालतदभिमानिवाची न भवति किंतु तत्तदंतर्यामिहरिवाचीति भावेन षष्ठं संस्थानश्रुत्या भगवतीति भागवतवाक्यं सिंहावलोकनन्यायेन प्रमाणैरेव तत्तात्पर्यार्थं माह ॥ अण्वादीनि । अणुशब्देन परमाणुरपि ग्राह्यः । भोकृत्वत् । द्रष्टृत्वात् । अनेन भगवान्हरिः संस्थानश्रुत्या परमाण्वादिसंस्थानद्रष्टृत्वेनाव्यक्तश्रुत्परमाण्वादिरूपः परमाण्वादिस्त्यः परमाण्वादिशब्दवाच्यश्च । तथा अव्यक्तश्रुक् स्थूलकालश्रुक् । परममहत्त्वकालभोकृत्वत्परममहत्त्वकालरूपः परममहत्त्वकालस्त्यः परममहत्त्वकालशब्दवाच्यश्चेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । सतो विशेषश्रुत्यस्तित्यर्थं कालांतर्यामिहरिपरत्वेन स्वयं व्याचष्टे ॥ सत इत्यादिना । अत्र यः कालः कालांतर्यामी सतो ब्राह्मणोऽनिवर्षं स्वस्वं युक्ते । तदव्यतर्तामिरूपमपि परममहान् । परममहददित्युक्त्या भोग्यात्सच्छब्दवाच्याद्ब्रह्मरूपाद्भोक्तुः कालांतर्यामिरूपस्य भेदप्रमनिरासायाह ॥ तदेवेति । तदेव सच्छब्दवाच्यमेव ब्रह्म कालांतर्यामिरूप न तु ततो भिन्नमित्यर्थः । एतस्यैव भोग्यात्प्रभोकृत्वोऽवित्येष्वर्थयोगाद्दिशेषणवलाच्च युक्त्यत इति भावः । ननु स कालः परमाणुवत्यादिनात्कपरमाण्वादिभोक्तृरूपस्य भेदोऽभेदो वा । आद्येऽन्वादिःकालसंस्थानेत्यभेदप्रमाणविरोधः । द्वितीये तत्प्रत्ययभोकृत्वोक्त्ययोग इत्याह्मता प्रमाणैरेव परि-

हरति ॥ सर्वमिति । सर्वत्र परमाण्वार्थतमसर्वरूपेषु । सर्वं परमाण्वादिकं । विशेषाद्भेदप्रतिनिधिविशेषात् । शक्तिव्याक्ति-
 रूपविशेषादिति वाऽर्थः । एकस्य परमाणुभात्रस्य भोक्ता तुल्यं भवति इत्येकभोक्तृत्वम् । विशेषादित्येकं घटभूक्तम् । घटभूतत्वं
 चाह ॥ अचित्यात्मेति ॥ ३-४ ॥ अणुद्वौ परमाणू स्यादिति श्लोके त्रसरेणुः स्वमाकाशमेवानुत्पत्तकृणाज्जगामेत्यन्यथा
 प्रतीतिनिरासायागादित्यतत्तदभूद्वह व्याचष्टे ॥ अणादिति । अनेन इण् गताविति घातो रूपमेतत् । गत्यर्थाना ज्ञानार्थवादि-
 त्युक्तं भवति । न्तु परमाण्वादेषु कालावयवेषु विद्यमानमनेकविधत्वं प्रहरूपकालावयवस्यैव कुत दत्तत आह ॥ राशिभेदा
 दिति ॥ ५ ॥ राशिभेदान्मेषादिराशिषु रविसंक्रमणभेदात्प्रहरस्य न्यूनाधिकघटिकात्मत्वं भवति । तस्मादतिरेकघटिकात्मकत्वा-
 त्स्मत्तत्वेत्यनेकविधत्वमुक्तमित्यर्थः । अत्र वाच्यब्दः सप्तसंख्याया अधिरुसख्यार्यको ज्ञेयः । पूर्वं षड्घटिकाप्रहर इत्यत्र तु यामव्यति-
 रिक्रकालविशेषो ज्ञेयः । यद्वा । द्वैत्युद्धृत्याऽऽघटिकात्मकप्रहरः । याम एव दृषभादिसकातिषु सूर्यसंचाराज्ज्ञेयः । सप्तघटिकात्मकया-
 मस्तु धनुरादिसंक्रातिषु सूर्यसंचाराज्ज्ञेय इति भावः ॥ ८ ॥ द्वादशार्धपलोलोन्मानमिति श्लोको जट्टवादिवाक्यवत्परपरानन्विता
 र्थकः प्रतीयते । अतः प्रमाणत्वं तच्चात्यर्थोपमाह ॥ काक्काणिकेति । त्रसरेणोस्तु पर्यायो नाम्ना बन्धी निगद्यते । जलातगतेः सूर्यकरैर्वक्षी
 विलोक्यते । षड्विंशतिभिर्मरीचिः स्यात्तार्थिः षड्भिश्च राजिका । निष्ठमी गजिकाभिश्च सर्वेषः प्रोच्यते इयैः । यवोष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुंजा
 स्यात्तच्चतुष्टयमिति यागधोक्तसमाख्यानादत्र काकणिकाशब्दस्य यवोऽर्थः । तं विश्रांशं कृष्णलोति द्रव्युः । अत्र च व्यंतुचविकरुकाकृत्तुंची गुंजा
 च कृष्णलेखविधानात्कृष्णलापदं गुंजार्यकम् । तैर्विंशतैः । मापचतुष्टये तु चतुरंगुलिदधीं कृते सति चतुरंगुलिदीर्घं मापचतुष्टय
 परिणोहेन स्यौल्येन यावत्स्यात्तावद्द्वारं छिद्रं प्रस्थस्य षोडशपलान्नात्रपरिमितजलसमावेशयोग्यस्य शुभे जले स्थापितस्य षडलस्य
 चतुरशीत्युत्तरशतत्रयमापपरिमितस्य तात्रमयस्य नाडीपात्रस्य विधीयत इत्यर्थः । अत्र गुंजाभाषयोः परिमाणं काकणिकाचतुष्क

त्विति प्रमाणानुचरिषोक्तं । प्रलयप्रस्थयोः परिमाण तु भवेच्छ्लेश्वाभिषैः सुवोस्तीः पुनः सतः । पलं सुवर्णाश्रित्वाः पंच
वाऽपि प्रकतिता इत्यगस्त्योक्तं । तथा करणभ्यां हंसपदं सुवर्णं कवलब्रह्मः । उदकश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्या
मर्षफलं शुक्तिःश्रमिका तथा । शुक्तिभ्यां च पलं श्रेयं श्रुष्टिरात्रं चतुर्थिका । प्रकुचिः षोडशीविल्व पलमेव च कीर्यते । पलाभ्यां
प्रसृतिर्विज्ञेया प्रसृतिश्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामजलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः । अष्टमान च संज्ञेयः कुड्वाभ्या च मानिका । शरा
चोऽष्टपलं तदङ्गेष्वपत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत्सश्वशतुःभस्यैस्तथादृक्मित्यादिभागयोक्तं ज्ञातव्यं । अत्र चतुरंगुलिदीर्घं
स्त्रिवयाराभ्य द्वारं विधीयत इत्यततात्पर्यवाक्येन चतुर्भिश्चतुरंगुलैः स्वर्णभाषैः कृताच्छ्रमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ।
षडङ्गुलस्येत्यनेन तात्पर्यवाक्येन नाहीपात्रपरिमाणवाचकं द्वादशार्धपलोनानामिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । नाहीपात्रे भारत
वाक्यात्कोऽन्यो विशेषो द्रष्टव्यः । तदुक्तं । त्रैषणाभ्याविक्रैः षड्भिः पलैस्ताम्रस्य भाजनं । त्रिषदंगुलिखिस्तारस्युच्छ्रितं चतु
रंगुलं । मन्थभाग तथा विद्वं नादिका घटिका स्मृतेति ॥ नारदीये नाहीपात्रविक्षारोच्छ्रयबुक्तां । षडंगुलमितोत्सेध
द्वादशांगुलमानन । कुयोक्तपालवचास्त्रपात्रं तु दद्याभिः पलैरिति । प्रस्थस्य शुभ जले इत्यनेन प्रस्थं जलं पिबेदिति भागवतवाक्यं
व्याख्यात । शुभे जले इति जलस्य शुभत्वविशेषणं किमर्थमित्यतस्तत्त्वयोगेन दर्शयन् शुभत्वं विदुषोति ॥ भारेति । भारेणा
धिक्य यस्योदकस्य तच्चा । तेन आधेन चेति संवधः । यद्वा । आधेनेति तृतीया श्रुतेरित्यर्थः । पूरणं त्विति संवधः ।
उचरतुशब्दोऽवधारणे । वसंतकाले प्रयागस्थत्येन शुभत्वं विद्वतं भवति । प्रयागस्यादेकालामे किं कर्तव्यमित्याद्यंका प्रमाणेनैव
परिहरति । निर्मलेनेति । समुष्ण्णा समोष्णा तेन समोष्णेन । अतिशैत्योष्णेन रहितैर्यर्थः । नित्यं सूर्यकिरणसंबधवारिणा ॥

ततश्चायं श्लोकार्थः ॥ द्वादशार्थपलेन्मानं द्वादशानामर्षं षट् पलानि ज्वत् ऊर्ध्वं कर्षथ । कर्षसाहितषट्पलान्येव मान परिमाणं
 यस्य नाहीपात्रस्य तत्तथा । चतुरगुलैश्च चतुरगुलिदर्विंशतुर्भेः स्वर्णमाषैः कृत्वाच्छ्रद्द गस्य स तत्तथा । चतुर्याषपरिमितस्वर्णं
 मयस्य चतुरगुलिदर्विंशस्य दंडस्य यावत्स्यौल्यं तावच्छ्रद्दयुक्तं । एतादृशं नाहीपात्रं यावत्काले प्रस्थं जलं पिबेत् । उक्तलक्षणस्य
 संख्याने जले छिद्रदारेण जलपूर्णं सनप्लाति तावान्काल एकनाडी ज्ञातयेति ॥ ९ ॥ यामाश्रयत्वार इति श्लोके अहश्चाहश्वाह-
 नीति । द्विवचनैर्वाहद्वयार्थको न किंतु स्ववाच्यावाच्याहोरारात्रार्थकः । अन्यथा रात्रेः परियाणं न सिद्धयेदिति ज्ञापनार्थमुभे-
 ल्युक्तमित्याशयवानभिधानं पठति ॥ यत्रोभयोः स शब्दः स्यात्तत्र द्विवचनेऽप्युभे इत्याभिधानमिति । स इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे ।
 द्विवचन इत्यस्याद्युक्तिः । आहृतस्य भावप्रधानो निर्देशः । तादर्थ्यं च सप्तमी । ततश्च यो वाक्ये उभयोर्वाच्यावाच्ययोः । ज्ञापक
 इति श्लेषः । स्यात्तत्र वाक्ये द्विवचने विद्यमानेऽपि तस्य शब्दस्य द्विवचने द्वयोर्वाच्यावाच्ययोर्योर्वचने वचनार्थं ज्ञापकत्वार्थमुभे
 इति शब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । अनेनोभेऽहःशब्दवाच्यावाच्येऽहनी अहःशब्दज्ञाये अहोरारे चत्वारश्वत्वारोऽष्टयामा-
 ल्पिकोति भागवतवाक्यं व्याख्यातं ॥ १० ॥ ग्रहक्षेत्रानारा इति श्लोकेऽनिमिष इत्यस्यासिनिमीलनाभावमात्रार्थत्वप्रतीतिर्विचक्षि-
 तार्थप्रतीतिश्च ताश्चिरासाय सिंहावलोकनन्यायेन प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ सर्वदेनि । तस्य हरेः । अनेन धातुनामनेकार्थत्वाद्-
 निपूर्वात्मियफगताविति धातोर्दि रूपं निषेधार्थकं गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वं गमनार्थत्वं चेत्युक्तं भवति । कालस्थस्येत्यनेन कालस्याय
 मुख्यत्वो निषेधशब्दार्थत्वं सूचितं ॥ १३ ॥ संवत्सरः परिब्रतसर इति श्लोके संवत्सरादिसब्दाना केवलजहङ्कालार्थत्वप्राप्ति-
 निरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थं दर्शयन् स्वयं वत्सरादिसवत्सं च दर्शयति ॥ इडावत्सरेत्यादिना । अत्र क्रमो न विव
 क्षितः । नक्षत्रद्वादशे सप्तविंशतिनक्षत्राणा द्वादशश्रावणचिर्वावति काले भवति स तदधिकरणभूतकाल इडावत्सराणाम् । तत्र स्थितो

हरिमुच्यत इवावत्सनाभेत्यर्थः एषुष्यत्तत्र व्याख्येयं । त्रिषीर्णां विशिषीर्णां । इत्यत इत्यनुवर्तते । अनुवत्सवत्सरोः स्थितिरुपावयसाम्येऽपि चांद्रमानतो द्वादशालकत्वतिथिशुभ्रत्तरशतत्रयात्मकस्वरूपासच्छेदभेदेन भेदो ज्ञातव्यः । द्वादशो द्वादशरात्रीनामभेदं भागरूपे एकस्मिन् रात्रौ गुरोर्बृहस्पतेरुवर्ते आ सम्यग्वर्तने स्थितो यः कालस्तिष्ठति बृहस्पतरकराग्नि स्थितौ यावान्कालो भवति स परिवत्सरास्तस्यो हरिश्च तत्राभेत्यर्थः । बृहस्पतेरुवर्ते सौर सौरद्वादशक यस्मिन्माससमुदाये स तथा तस्मिन् । मासे माससमुदाये द्वादशशूर्यसंक्रांत्यात्मकः कालः संवत्सरनामा तस्यो हरिश्चिह्न्यतस्तत्राभेत्यर्थः । कालावयवात्भवतैकत्वेन हरेश्छेदवाच्यत्वमुक्त्येदानीमवयवविकलातःभवतैकत्वेन तच्छेदवाच्यत्वमाह ॥ एवमिति । ॥ १४ ॥ यः सृज्यशक्तिसुरोच्यति श्लोके पुंसो भ्रमायेत्तत्र भ्रमायेति पदच्छेदभ्रमनिरासायाख्य तत्राचष्टे ॥ अत्र-मायेति । किंचित्सांकार्यं भ्रमाणैव स्पष्टयत्तैव भ्रमाणेन व्याख्यात किंचित्पदं व्याचष्टे ॥ भ्रूतानामिति ॥ १५ ॥ यावद्दिनमिति श्लोकार्थे चतुर्दशमनुर् युजन् भावतो दिनं यावद्दत्त इति केवलजडदिनात्मककालस्यैव भोक्तृत्वमुच्यत इति श्रौति निरासाय तात्पर्यार्थमाह ॥ दिनस्य इति । अनेन दिनपदं दिनस्य हरिवाची । अनेन युजन्निति पुल्लिङ्गोपपत्तिरित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥ स्वं स्वं कालमिति श्लोके साधिकास्मित्यकसप्तोर्विशेषणमुक्तं । तत्रार्थिकं नियदिति न ज्ञायते । अतः प्रमाणैव तत्रात्पर्यार्थमाह ॥ युगैकेत्यादिना । अत्र युयेति महायुगं ग्राहं । शुक्तिरिति शुजि घालनाभ्यवहारयोरिति धातोः स्वस्वमन्त्रपालनं ग्राहं । युगैकसप्तोरित्यनेनैकस्य मनोश्लोकिककालपरिसाणमुक्तं । एकस्यैकस्य परिमाणं देवमानेन द्वादशसहस्रवर्षात्मकं । अनुष्यमानेन विशिषितसौचरात्रिकत्वारिशुद्धसप्तवर्षात्मकं ज्ञेयं । मिलितानां चतुर्दशमनुस्य युक्तिककालस्य संख्यायां कृतायां चतुर्दशमन्वन्तरात्मकस्य चतुर्दशदिनस्य पञ्चमहायुगान्यनुसहस्रमहायुगात्मकं परिमाणं भवति । तत्र चतुर्दशसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यत

इति प्रमाणविरुद्धमतो विरोधपरिहारय साधिकाभिति भागवते उक्तं । तद्विद्वत्तमाचार्यैरुक्तं साधेत्यनेन । एतन्मुष्यमानेन ज्ञेयं ।
 तथाऽपि न ब्रह्मदिनपूर्तिः । मनुष्यमानेन त्रिंशतिसहस्रान्युनत्वादत्स्तत्पूर्त्यर्थमुक्तं सहस्रमिति । एतदपि मनुष्यमानेन ज्ञेयं ।
 अत्र मनूनां प्रलयपदेन पालनाभाव एव ब्रह्मः । न त्वन्यः । तस्य तापसे सर्वथाऽसम्भवात् । ननु नारायणरूपं तापसे
 मन्वंतरपालनाभावरूपप्रलयोऽपि न सम्भवतीति चेत् । सत्यं । नारायणरूपं कृष्ण उपनयनानन्तर वत्सपालनाभाववञ्चारा-
 यणरूपविशेषतापसे मन्वंतरपालनाभावस्य सम्भवात् । तत्राद्येषु षण्णुषु मन्त्रे प्रथमे प्रथमस्य स्वायम्भुवस्य मनोद्विसहस्रं
 द्विसप्तोत्तरः सहस्र प्रलयः । आद्येष्वध्यानां तदुत्तरसप्तमनूनां शतानां चतुरस्रवत्सराणां सहस्रं पृथक् पृथक् प्रलय
 इत्यर्थः । तदुत्तरषण्णनूनां शतानां पंचोत्तरं वत्सराणां सहस्रं पृथक् पृथक् प्रलयः । अनेन पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् प्रलय-
 पालनकालपरिमाणेन विरिचदिनपूर्तिरुक्ता भवति । मनुककालपरिमाणमिदंऽप्यतिदिशति ॥ इंद्रादीनामिति । इंद्रो यज्ञनामा
 हरिः ॥ २४ ॥ तमोमात्रमिति श्लोके कालेनेत्यस्य क्षणलवादित्वात्कालार्थकत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैरेव तच्चात्यर्थोपमाह ॥
 ब्रह्मणेति ॥ २७ ॥ एवं विधैरिति श्लोकेऽप्येत्यस्य पूर्वप्रकृतवर्धत्त्वभ्रान्तिनिरासाय तच्चात्यर्थार्थं दर्शयस्तत्र ज्ञापकं च दर्शयति ॥
 ज्ञेयमिति । ब्रह्मणश्चतुर्गुणस्य । त्रैलोक्याद्युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनमित्यनेन पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो दिनमित्यत्र
 चतुर्गुणसापकाभावाद्दरिरेवास्तु । ततश्चात्रास्येत्यनेन हरिरेव स्यादित्याशंकां प्रमाणैरेव परिहरति ॥ नायुमानामिति । आयुर्मानं
 शतानुष्टुयायुष्यमितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ कालोयमिति श्लोके कालब्रह्मणस्य केवलजडकालार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणेन काल-
 ब्रह्मदार्थं दर्शयन् श्लोकतात्पर्यमाह ॥ यमः काल इत्यादिना । सुदर्शनस्तदभिमानां कामस्तस्य कालस्य । काल इत्यनु-
 वर्तते । तत्कालस्तस्य रुद्रस्य कालस्तस्य चतुर्गुणस्य । सैव दुर्गैव । जगदीश्विदुहरेः प्रकृतैत्यर्थः ॥ ३८ ॥ विकारैः षोड-

इति प्रमाणविरुद्धमतो विरोधपरिहराय साधिकामिति भागवते उक्तं । तद्विद्वत्तमाचार्यैरुच्ये साधेत्यनेन । एतन्मुष्यमानेन ज्ञेयं ।
 तथाऽपि न ब्रह्मदिनपूर्तिः । मनुष्यमानेन विंशतिसहस्रचतुर्विंशत्युक्तं सहस्रमिति । एतदपि मनुष्यमानेन ज्ञेयं ।
 अत्र मनुना प्रलयपदेन पालनाभाव एव ग्राह्यः । न त्वन्यः । तस्य तापसे सर्वथाऽसंभवात् । ननु नारायणरूपं तापसे
 मन्वन्तरपालनाभावरूपमलयोऽपि न संभवतीति चेत् । स.ये । नारायणरूपं कृष्ण उपनयनानन्तरं वत्सपालनाभाववकारा-
 यणरूपविक्षोभतापसे मन्वन्तरपालनाभावस्य संभवात् । तत्राद्येषु षण्णुषु मन्ये प्रथमस्य स्वायम्भुवस्य मनोद्विसहस्रे
 द्विसप्तोत्तरः सहस्र प्रलयः । आद्येष्वध्यानां तदुत्तरसप्तमनूनां शतानां चतुरस्रवत्सराणां सहस्रं पृथक् पृथक् प्रलय
 इत्यर्थः । तदुत्तरषण्णनूनां शतानां पंचोत्तरं वत्सराणां सहस्रं पृथक् पृथक् प्रलयः । अनेन पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्
 पालनकालपरिमाणेन विरिंचिदियशूर्तिकका भवति । मनुककालपरिमाणमिदं ज्ञेयमितिदिशति ॥ इंद्रादीनामिति । इंद्रो यज्ञनामा
 हरिः ॥ २४ ॥ तमोमात्रामिति श्लोके कालेनेत्यस्य क्षणलवादिरूपजडकालार्थकत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥
 ब्रह्मणेति ॥ २७ ॥ एवं विधैरिति श्लोकेऽप्येत्यस्य पूर्वमकृतहर्षत्वपूर्वमकृतहर्षत्वभ्रान्तिनिरासाय तच्चात्पर्यार्थं दर्शयंस्तत्र ज्ञापकं च दर्शयति ॥
 अयेति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य । त्रैलोक्याद्युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनमित्यनेन पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो दिनमित्यत्र
 चतुर्मुखप्राकाभावाद्विरेवास्तु । तत्रात्रास्येत्यनेन हरिरेव स्यादित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ नायुमानामिति । आयुर्मानं
 शतयुष्ठायायुष्यमितित्यर्थः ॥ २२ ॥ कालोयमिति श्लोके कालशब्दस्य केवलजडकालार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणेन काल-
 शब्दार्थं दर्शयन् श्लोकात्पर्यार्थमाह ॥ यमः काल इत्यादिना । सुदर्शनतादभिमानी कामस्तस्य कालस्य । काल इत्यनु-
 वर्तते । तत्कालस्तस्य रुद्रस्य कालस्तस्य चतुर्मुखस्य । सैव दुर्गैव । जगदीश्विदुहरेः प्रकृनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ विकारैः बोध-

इति प्रमाणविरुद्धमतो विरोधपरिहराय साधिकामिति भागवते उक्तं । तद्विद्वत्तमाचार्यैरुच्ये साधेत्यनेन । एतन्मुष्यमानेन ज्ञेयं ।
 तथाऽपि न ब्रह्मदिनपूर्तिः । मनुष्यमानेन विंशतिसहस्रमन्युत्वादेतत्सत्यूत्यर्थमुक्तं सहस्रमिति । एतदपि मनुष्यमानेन ज्ञेयं ।
 अत्र मनुना प्रलयपदेन पालनाभाव एव ग्राह्यः । न त्वन्यः । तस्य तापसे सर्वथाऽसंभवात् । ननु नारायणरूपं तापसे
 मन्वन्तरपालनाभावरूपमलयोऽपि न संभवतीति चेत् । स.ये । नारायणरूपं कृष्ण उपनयनानन्तरं वत्सपालनाभाववकारा-
 यणरूपविक्षोभतापसे मन्वन्तरपालनाभावस्य संभवात् । तत्राद्येषु षण्णनुषु मध्ये प्रथमस्य स्वायम्भुवस्य मनोद्विसहस्रे
 द्विसप्तोत्तरः सहस्र प्रलयः । आद्येष्वध्यानां तदुत्तरसप्तमनूनां शतानां चतुरत्तरवत्सराणां सहस्रं पृथक् पृथक् प्रलय
 इत्यर्थः । तदुत्तरषण्णनूनां शतानां पंचोत्तरं वत्सराणां सहस्रं पृथक् पृथक् प्रलयः । अनेन पृथक् पृथक् पृथक्पानोः पालना-
 पालनकालपरिमाणेन विरिंचादिनपूर्तिरुक्ता भवति । मनुककालपरिमाणमिदं ज्ञेयमितिदिशति ॥ इंद्रादीनामिति । इंद्रो यज्ञनामा
 हरिः ॥ २४ ॥ तमोमात्रामिति श्लोके कालेनेत्यस्य क्षणलवादिरूपजडकालार्थकत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥
 ब्रह्मणेति ॥ २७ ॥ एवं विधैरिति श्लोकेऽप्येत्यस्य पूर्वमकृतहर्षत्वपूर्वमकृतहर्षत्वभ्रान्तिनिरासाय तच्चात्पर्यार्थं दर्शयंस्तत्र ज्ञापकं च दर्शयति ॥
 अयेति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य । त्रैलोक्याद्युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनमित्यनेन पूर्तमुक्तत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो दिनमित्यत्र
 चतुर्मुखप्राकाभावाद्विरेवास्तु । तत्रात्रास्येत्यनेन हरिरेव स्यादित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ नायुमानामिति । आयुर्मानं
 शतयुष्ठायायुष्यमितित्यर्थः ॥ २२ ॥ कालोयमिति श्लोके कालशब्दस्य केवलजडकालार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रमाणेन काल-
 शब्दार्थं दर्शयन् श्लोकात्पार्थमाह ॥ यमः काल इत्यादिना । सुदर्शनतादभिमानी कामस्तस्य कालस्य । काल इत्यनु
 वर्तते । तत्कालस्तस्य रुद्रस्य कालस्तस्य चतुर्मुखस्य । सैव दुर्गैव । जगदीश्विदुहरेः प्रकृनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ विकारैः बोध-

त्यागश्चोच्यत इति श्रौतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थार्थं दर्शयन्तेनैव प्रमाणेव त्यक्तवाक्सरस्वर्योरभिमान्यमानं दर्शयति ॥
 यार्ं तत्पञ्चेति । मातृपीवाक् मनुष्यवागभिमानिनी । देवीं वाच वागभिमानिनी ॥ ३३ ॥ कदाचिद्धयातुः सधुरित्यादि
 नोका वेदादिशृष्टिरेव स वै विश्वसृजामिति इत्यादिश्लोकेषु प्रश्नोचारायार्ं प्रपञ्चिता । तत्र केवलजहदृष्टिरेवोच्यत इति श्रौति
 निरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थार्थमाह ॥ अभिमानिन इत्यादिना । शब्दतः शब्दरूपान्वेदाश्रेत्यन्वयः । वाचा झुलचतुष्टयेन
 सर्वाभिमानिनः सर्वेषां यद्वादीनामभिमानिनश्छपेऽकल्पयत् । यद्वादीनित्यत्रादिपदेन भागवतोक्तशस्त्रभिज्यादिकं ग्राह्यं । अनेन
 द्विविधं भारतादिकपितृकुलं भवति । तथा भागवते इतिहासपुराण चेत्यत्र हरिमुखान्भवेति शेषः पूरणीय इति चोक्तं भवति ।
 तेन ऋग्यजुःसामाथर्वाद्यानि भागवतवाक्येऽपि हरिमुखान्भवेति शेषः पूरणीय इति सूचित भवति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सावित्रं
 प्राजापत्यं चेति श्लाकार्थं मजापतेश्वरुष्यस्य कर्म प्राजापत्यमिति प्रतीतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तदर्थमाह ॥ प्राजापत्यमिति ।
 एका च सा भार्या चैकभार्या एरुभार्यामिदं ऋतुकाल एव गच्छतीति एकभार्यातिगामी । यद्वा । एकैव भार्या यस्य स एकभार्या
 ऋतुकाल एव भार्या गच्छतीति ऋतुगामी । एकभार्याश्वसौ ऋतुगामी च । तस्य भावस्तथा । वार्ता सचयेत्यर्थं वार्तासचय
 शब्दौ दुर्गभार्यत्वालप्रमाणैर्नैव व्याचष्टे ॥ वार्तेति ॥ ४२ ॥ वैवानस इति श्लोकार्थं वैवानसादिपदचतुष्टयस्य दुर्गभार्यत्वात्प्रमाणे
 नैव विवक्षितमर्थमाह ॥ वैवानस इति ॥ ४३ ॥ आन्वीक्षिकीति श्लोकार्थं आन्वीक्षिकीत्रयशब्दयोरक्षपादशास्त्रवेदव्यार्थ-
 श्रौतिर्भवति । तथा दहेन क्राष्टेन नीतिरिति दहेनीतिशब्दार्थः प्रतीयते । वार्ताशब्दस्य वार्ता संचयेत्यनेनैव पौनसक्यं च
 प्रतीयते । अतस्तन्निरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थार्थमाह ॥ आन्वीक्षिकीत्यादिना । धर्मा वेदवयोक्ता धर्मास्त्रयीशब्देन प्रकी-
 र्तिताः । एवमन्वीक्षित्यादिशब्दार्थशुक्लेदानीं भागवते आन्वीक्षित्यादिपदैरान्वीक्षित्यादिभिर्न्यञ्जीवन तदप्युपलक्षणत्वेन ग्राह्य

मित्याशयवनाह ॥ एताभिरिति । ऋण्युःसामाथर्वव्यामित्यादौ ऋगदीनां विरिचवृविदुष्टुलोभ्यः क्रमेणोत्पाच्छुक्त्वं व्याहृत-
यथासन्नित्यर्थे प्रणवसहितव्याहृतित्प्रत्ययैवशब्देन पूर्वविदुष्टुलोभ्य उत्पत्तिरुच्यते । तेन प्रणवस्योत्पत्तिसुखादुत्पत्तिप्रमं निराकरोति ॥
प्रणव इति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ प्रणव इति ॥४४॥ स्पृशस्य्या भवत् जीवा इत्यादि श्लोके स्पर्शानां चतुर्दशनिर्वाणैक्यमुच्यते
इति त्रिविधनिरासाय प्रमाणैरेव तत्पार्यार्थमाह ॥ स्पृशास्तिस्येति । तस्येति सर्वत्र संबध्यते । तस्य चतुर्दशस्य स्पर्शाः क्रादयो
यावसाना वर्णाः । स्वरा अकारादय औकारोताः । ऊष्माणः ऋषसहाः । अंतस्या यरत्वाः । अनेन प्रागवते स्पर्शादीना
जीवादिजलेन जीवादिनामवस्थमेव न तु जीवादिस्वरूपत्वमित्युक्तं । तत्र प्रमाणमाह ॥ यस्मादिति ॥४६॥ शब्दब्रह्मोति श्लोकार्थे
विरिचस्य शब्दब्रह्मणा वेदेनेक्यं चोच्यते । तथा व्यक्तव्यकालनः सृष्टासृष्टस्वरूपदार्थ्यस्वरूपस्येति सृष्टासृष्टपदाभ्यैक्यं चोच्यते
इति त्रिविधनिरासाय प्रमाणैरेव तत्पार्यार्थमाह ॥ शब्दब्रह्मात्प्रकामित्यादिना । अनेन बृहजतिजीवकमलासनशब्दराशि-
त्त्विति घातोः शब्दानां ब्रह्मणि राक्षावात्मा स्वरूपं प्रतिपाद्यत्वेन यस्य विरिचस्य स तथा तस्येति । तथा व्यक्तव्यकुर्यांब्रह्माह
महत्त्वयोरात्मा व्याप्तस्तस्येति । चशब्दाद्ब्रह्मा व्यक्तव्यकालनक इति व्यक्तव्यकालनकपदयोर्विधाः सूचितो भवति ॥४७॥ नन्व
भिध्यायतः सर्गं दशपुत्राः प्रजशिशे इत्यारभ्य मनसो देहेतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतौ जगदित्यत प्रेनोक्ताया परीव्या
दिच्छेस्तथा दक्षदेर्जयमानच्छ्रेर्विस्तृतत्वे सति कथं ऋषीणां भूविर्वाणामित्यनेन तच्छ्रेर्विस्तृतत्वमुच्यते इत्यतस्तदभिप्रायमाह ॥
ऋषीणांमिनि । कुरुसिंह इत्यादौ पुरुषशब्दः श्रेष्ठार्थको दृष्टत्वेनात्र सिद्धशब्दः श्रेष्ठार्थकः । भावप्रधानो निर्देशो विस्तृतत्वा
र्थकः । ततश्चाभिध्यायत इत्यनेन पूर्वमेनाविस्तृतत्वं प्रति सिद्धत्वलोकेन । पश्चात्तस्य विस्तृतत्वावलोकेन निमित्तं भवतीत्यर्थः ।
उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ यत्रोति । यत्र येष्वर्थेषु मध्ये पश्चात्ततोऽर्थः श्रेष्ठो विस्तृतस्त्र व्यत्ययेन तस्य पश्चात्तस्य सिद्धत्वलोकेन

त्यागश्चोच्यत इति श्रौतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थार्थं दर्शयन्तेनैव प्रमाणेव त्यक्तवाक्सरस्वर्योरभिमान्यमानं दर्शयति ॥
 यार्ं तत्पञ्चेति । मातृपीवाक् मनुष्यवागभिमानिनी । देवीं वाच वागभिमानिनी ॥ ३३ ॥ कदाचिद्धयातुः सधुरित्यादि
 नोका वेदादिशृष्टिरेव स वै विश्वसृजामिति इत्यादिश्लोकेषु प्रश्नोचारायार्ं प्रपञ्चिता । तत्र केवलजहदृष्टिरेवोच्यत इति श्रौति
 निरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थार्थमाह ॥ अभिमानिन इत्यादिना । शब्दतः शब्दरूपान्वेदाश्रित्यन्वयः । वाचा झुलचतुष्टयेन
 सर्वाभिमानिनः सर्वेषां यद्वादीनामभिमानिनश्छपेऽकल्पयत् । यद्वादीनित्यत्रादिपदेन भागवतोक्तशस्त्रभिज्यादिकं ग्राह्यं । अनेन
 द्विविधं भारतादिकपितृकुलं भवति । तथा भागवते इतिहासपुराण चेत्यत्र हरिष्टुस्वाङ्गुत्वेति श्लेषः पूरणीय इति चोक्तं भवति ।
 तेन ऋग्यजुःसामाथर्वाद्यानि भागवतवाक्येऽपि हरिष्टुस्वाङ्गुत्वेति श्लेषः पूरणीय इति सूचित भवति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सावित्रं
 प्राजापत्यं चेति श्लोकार्थं मजापतेश्वरुत्स्य कर्म प्राजापत्यमिति प्रतीतिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तदर्थमाह ॥ प्राजापत्यमिति ।
 एका च सा भार्या चैकभार्या एरुभार्यामिदं ऋतुकाल एव गच्छतीति एकभार्यातिगामी । यद्वा । एकैव भार्या यस्य स एकभार्या
 ऋतुकाल एव भार्या गच्छतीति ऋतुगामी । एकभार्याश्वसौ ऋतुगामी च । तस्य भावस्तथा । वार्ता सचयेत्यर्थं वार्तासचय
 शब्दौ दुर्गभार्यत्वालप्रमाणैर्नैव व्याचष्टे ॥ वार्तेति ॥ ४२ ॥ वैवानस इति श्लोकार्थं वैवानसादिपदचतुष्टयस्य दुर्गभार्यत्वात्प्रमाणे
 नैव विवक्षितमर्थमाह ॥ वैवानस इति ॥ ४३ ॥ आन्वीक्षिकीति श्लोकार्थं आन्वीक्षिकीत्रयशब्दयोरभ्रापादशास्त्रवेदयार्थ-
 श्रौतिर्भवति । तथा दहेन क्राष्टेन नीतिरिति दहेनीतिशब्दार्थः प्रतीयते । वार्ताशब्दस्य वार्ता संचयेत्यनेनैव पौनसक्यं च
 प्रतीयते । अतस्तन्निरासाय प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थार्थमाह ॥ आन्वीक्षिकीत्यादिना । धर्मा वेदत्रयोक्ता धर्मास्त्रयीशब्देन प्रकी-
 र्तिताः । एवमन्वीक्षित्यादिशब्दार्थशुक्लेदानीं भागवते आन्वीक्षित्यादिपदैरान्वीक्षित्यादिभिर्नृज्जीविन तदप्युपलक्षणत्वेन ग्राह्य

त्वांगिकारे षष्ठाविरोधमुक्त्वेदानीं तच्छ्लोकस्यार्थदेनापि विरोधमाह ॥ दुष्टानामिति । यदि वेदव्यासेनोक्तमज्ञानमूलकं स्यात्तर्हि दुष्टयोर्हकामिदं भवत्विति च्छया वेदव्यासस्य तदुक्तिर्न स्यात् । विमलंप्रको हि परमोहेनेच्छया वाक्यं प्रयुक्ते । विमलंभक्तस्य यथावस्थितार्थं ज्ञानैव तद्विपरितायैवाक्यप्रयोक्ता लोके दृष्टः । तथा च दुष्टानां मोहनायैयुक्तमयुक्तं स्यात् । न चर्षं । अतश्चा-
विभेकेनेत्यस्याज्ञानापर्यो न भवतीति भावः ॥ ३३-३४ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ३-१४ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्या न विद्या चरितमिति श्लोके निरस्तसाम्यातिशयत्वादिबिष्णुलिङ्गाद्विष्णोरेव पिशाचचर्याचरणं
मुच्यते इति श्रौतिनिरासाय ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला इत्युक्तः श्लोकः प्रथमस्तस्य तात्पर्यं प्रमाणैव दर्शयति ॥ पिशा-
चचर्यामिति । गर्भिणीवधनेदार्यं गर्भिण्या वधेन जातपापरिहारार्थं । विष्वाङ्गैवेत्यनेनाज्ञाकारी तस्य पिशाचचर्येति भागवत-
वाक्यं व्याख्यातं । अहो विष्णुर्विदंबकृदित्यनेन अहो विभूत्रश्चरितं विदंबनमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । अनेन वोऽयं
निरस्तसाम्यातिशयः सता गतिहरिः सः पिशाचचर्यामचरत् रुद्रमचारयत् । कुतो यतस्तस्य रुद्रस्य पिशाचर्या तस्य विष्णो-
राज्ञाकारीति पिशाचचर्यामचरदित्युक्तार्थं प्रत्यज्ञाकारी तस्य पिशाचजयैःस्य हेतुत्वमचरदित्यस्यातर्णीत गिजयैत्वं । तथा न
यस्य लोके स्वजनः परो वेत्यारभ्य अहो विभूत्रश्चरितं विदंबनमित्यनेन श्लोकजातस्य केवलभगवत्प्रतिपादनत्वं मृचितं
॥ ३८ ॥ वधं भगवतोति श्लोकं दितैरिण्यक्राशिशुहरिण्याक्षारपस्युत्रयोर्भगवद्भक्तवेषेऽज्ञानव्याऽर्थ्याद्धरिहस्तस्य भक्तस्या
भक्तस्य चोत्तमलोकप्रार्थिभवतीति प्रतीयत । सा च बहुतरुप्रमाणमाश्रित्यतः प्रमाणनव त्वात्प्रमाणमाह ॥ विष्णुहस्तेति ।
लोके उत्तमलोकः । अन्यस्याभक्तस्य । अनेन तात्पर्यवाक्येन श्रुत्वा भागवतं पौत्रमिति भागवतश्लोक उक्ततात्पर्यायो
भवति । ननु यदि भक्तस्यैव लोको नाभक्तस्य तर्हि वेदव्यासेन तत्पर्यं विवेचनं कृता नाकमित्यत आह ॥ तथाऽपीति ।

कचिद्दंशेऽसुरगोहाय न विविकं विविकं चेत्यर्थः । न केवलमन्यस्य लोकाभाव एव किंतु तमश्च भवतीत्याश्रयवास्तत्र वाक्यमुदाहरति । हिरण्यकाशिपुश्चेति । ननु हिरण्यकाशिपुश्चापीति श्लोकस्यैव विविक्षुरत्याग्लानोरित्युच्यते पुत्रसापञ्चानामकस्यापि तमोऽतिक्रातरूपसद्वैशक्तत्वात्कथमन्यस्य न लोक इत्युच्यत इत्यतः प्रमाणैव तदभिप्रायमाह ॥ स्वतः सद्गतीति । हेतुता । सद्गतिप्रतीति शेषः । ननु केय योग्यत आह ॥ योग्यतेति ॥५०॥ इति श्रीभागवतात्पर्यटिप्पण्यां पंचदशोऽध्यायः ॥३-१५॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ये नित्यमिति श्लोकेऽनिमित्तेन कारणराहित्येनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्पदमनङ्ग व्याचष्टे ॥ अनिमित्तेनेति । अनेन अकारवाच्यहरिरेव निमित्तमुद्देश्यो यस्य धर्मस्येति विग्रहो सूचितो भवति ॥ १४ ॥ ननु मुक्तस्थानवैकुण्ठे स्तुतिधीत्वलिङ्गोनामुक्तानां वैमानिकानां स्थितिवैमानिकाः सल्लाना इत्यनेन कथमुच्यत इत्यार्थका प्रमाणैव परिहरन्तेनैव प्रमाणेन जयविजययोर्वैक्ष्यमाणे सनकादिनिवारणे कारणं च दर्शयति ॥ मुक्ताश्चैवेति । एवमब्दो द्वेषेत्यनेन संख्यते । अमुक्तानां भ्रम इत्यनेन जयविजययोर्मुक्तत्वेन सनकादिविषयभ्रम एव ताविवारणे कारणमिति सूचयति । न मुक्तानां क्वचिद्भवेदिति प्रमाणोक्तैर्ष्य एतद्भगवतस्य वाक्य ज्ञापकमाह । रजो रजोगुणकार्यं ॥ १७ ॥ मुक्तस्थानवैकुण्ठे पारावतात्पृथुतसारसचक्रवाक्याद्यादिभागवतोक्तविर्यादयोऽमुक्ता एव सति न मुक्ता इति भ्रातिं प्रमाणैव परिहरति ॥ तिरश्चीना इति ॥ १८ ॥ मंदारकुंडकुम्बेति श्लोके भदारादीनि सुमनसः पुष्पाणि तुलसिकाभरणेन तस्यास्तुलसिकाया गधेऽर्चिते सति यस्मिन् गधे तपो बहु मानयतीत्यन्वयार्थभ्रातिनिरासायापेक्षितायाहारेण विवक्षितार्थान्वयावाह ॥ भक्तैरिति । तुलसिकाभरणेनेत्यर्थः ॥ भगवन्तेति । तेन तुलसिकाभरणं गम्येति भगवतः स तथा तेनेति विग्रहः सूचितो भवति ॥ १९ ॥ यन्न व्रजंत्यघेनि श्लोकेऽघाभिदो हरे रचनानां जगत्सर्जनादिकर्मणामनुवादो येषां ते यं वैकुण्ठं न व्रजंतीति हरिचरित्रं श्रुतां वैकुण्ठप्रसिद्ध्यते । सा बहु

प्रमाणपरिचयार्थं परिच्छेदेन परिहरति ॥ अरचनेति ॥ २३ ॥ येऽभ्यर्थिताभयति श्लोके यत्र यत्नां दृगतां सधर्म
 धर्मैण सह वर्तमानं तत्त्वविषयं ज्ञानं नो न भवति तां दृगतिं ये प्रकाशेऽप्यथ भायया समोहिता भगवत आराधनं न विततीत्य
 न्ययत्रातिनिरासाय यथावदन्यमाह ॥ ये दृगतिमिति । एवमन्यथुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह ॥ धर्मज्ञानेति ॥ २४ ॥ वक्त्र
 भवेति श्लोकार्थे वक्त्ररूपया भूतेत्यर्थप्रयनिरासाय तस्य विवाक्षितार्थमाह ॥ वक्त्रप्रत्ययेति । अनेन वक्त्रे विद्यमाना द्युरित्युच
 पदलोपी समासः सहाय्यं दृवीत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ क्षेत्रेणचारुखलयेति श्लोकार्थे भावत्यतिकूलश्रीलावित्यनेन जयविजय
 योऽभावाद्विरुद्धत्वभावत्वमुच्यते । तदस्त । तथात्वे तयोःखलत्वेन इद्विरापालरुत्वात्संभवात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतः प्रमाणैव
 तदभिप्रायमाह ॥ जयस्येति । ब्रह्मज्ञापनः क्रुदाजित्यातिकूल्यमित्यन्वयः । अत्र कृष्णवतारपर्यतमित्यनेन जयविजययोर्हस्ति-
 प्राप्तिमातिश्रुत्यं बहुकालावास्थितत्वेनैव शीलत्वं भागवते उक्तं न तु स्वरूपात्नेनेति सूचितं भवति ॥ ३० ॥ तस्मिन्प्रज्ञातेति श्लोकार्थे
 आत्मनद्वेष्टकुरोता मना विद्यते यस्मिन्ब्रह्मवस्तुहृक् ययोस्तौ तथा तयोर्वा युवयोः कः परिशंकनीय इत्यन्वयार्थप्रतिनिरा
 साय विवाक्षितान्वयार्थावाह ॥ युवयोरिति । अनेन द्वेष्टकयोर्वा युवयोरात्मवर्जीवद्ववर्जावे यथा युवयोर्जीवयोर्विषयसमाव
 इदं मित्रमयं शत्रुरिति विरुद्धसमावत्वं तथा गतविग्रहे गतवरे तस्मिन्भावतदुल्लेखे प्रकृष्टमुक्त्वात् पूर्णषड्गुणे हौ विषये शत्रुत्वेन
 भयपदत्वेन शंकनीयः शत्रुः सर्वथा नास्ति तस्मात्तच्छक्या युवाभ्यां क्रियमाणोऽस्मात्त्रिषेधो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ न ह्यतदं
 यस्माद्दिग्भाभयदः शत्रुः सर्वथा नास्ति तस्मात्तच्छक्या युवाभ्यां क्रियमाणोऽस्मात्त्रिषेधो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ न ह्यतदं
 भवतीति श्लोके सप्तश्लोकित्वेन इह भगवत्यन्तर नास्तीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायार्थेक्षिताध्याहरेण तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ सम
 स्तेति । तस्मिन्नेव श्लोके नयसि नय इवाभ्यनि परमात्मन्यात्मानं जीवं कथयति परमैक्येन परमतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तथा यत्र

युवयोः सुरलिंगिनोः किमिदुत्सार्थस्य प्रकृतानन्वितत्वभ्रान्तिनिरासाय चान्वयतात्पर्यार्थावाहः ॥ अस्मिन्नित्यादिना । येत्यस्यार्थः ॥
 अस्मिच्छोक इति । अस्मिच्छोके तस्य भगवद्गुरु बहिष्कृत्येन बहिःस्थितभगवद्गुरुणैक्येन फर्यति धीरास्तत्र तस्मिच्छोके प्रत्युदरमेतस्ये उदर
 श्रुदं प्रतीति प्रत्युदरं सर्वोदरणि तस्ये हरी । अनेनोदरणेति भेद उदरभेदोऽस्यास्तीति निमित्तत्वेनेत्युदरभेदि उदरेभेदि च तद्भयं
 चेति विग्रहः सूचितः । युवाभ्यामित्यनेन भगवते युवयोरिति षष्ठी वृत्तियार्थ इत्युक्तं भवति । एवमन्वयार्थवृत्तत्वेदानीं तदभिप्राय
 माह ॥ सर्वान्तर्यामित्येनेति । नन्वावाभ्यां हरौ भयमतीति भावः कृत इति भवद्भिः कस्माज्ज्ञातमिति जयविजयशंका
 परिहाराय भगवते यतोऽप्येत्युक्तं तदभिप्रायमाह ॥ अन्यथेति । अनेन यतोऽस्य भगवद्भनेनस्य निवारणं कृतमिति तद्भाष्यं
 व्याख्यातं भवति । स्वोक्तार्थे भयाणमाह ॥ सर्वोदरगतामिति । चत्सर्थः । शृतानामित्यनेन संबन्धते ॥ ततश्चायं श्लोकार्थः ॥
 सस्तकुक्षौ स्थिते इह भगवत्यन्तरं भेदो न ह्यस्ति । मास्तु भेदस्ततः किमित्यत आह ॥ आत्मानमिति । धीरा नभसि व्याप्ता-
 काशे नभो घग्दिपरिच्छिन्नाकाशमिव यत्र यस्मिच्छोके आत्मानं सर्वोदरांतस्य हरिमात्मानि व्याप्ते बहिष्ठे हरौ तदैक्येन फर्यति तत्र
 तस्मिच्छोके सुरलिंगिनोर्युवयोः सुरलिंगवद्भ्यां युवाभ्यामुदरभेदिभ्यमुदरे सर्वोदरगतहरौ भेदि भेदनिमित्तकं किं क्रियं व्युत्सा
 दितं । सर्वान्तर्यामिकत्वेन कस्मादपि भयरहितस्यास्य हरेरस्माद्रूपमस्तीति भावो व्यर्थः कृतः । इदं भवद्भिः कस्माज्ज्ञात
 मित्यत आह ॥ यतोऽस्येति । यतः कारणान्द्रवर्षेनार्थ भगवतानां नोऽस्य हरिदर्शनेनस्य निवारणं कृतं । अन्यथा
 किमिति युवाभ्यां निवारणं क्रियेतालो ज्ञायते हरेर्भयमस्तीति भावो युवाभ्यां कृत इति ॥ ३३ ॥ ननु
 लोकानित इति श्लोकार्थे यत्र लोकेषु इमे त्रयो ययं हरे रिपवो भवथ तच्छोकान्द्रजतमिति द्वयेर्जयविजययोस्त्रिवं

विवक्ष्य च देहत्रयं निभित्कृत्य भागवतो वयो रिषव इयुक्तं न तु द्योर्भिलित्वा कित्वाभिमायेणेति सूचित । तथा लोकशब्दो
 देहायक इति च सूचितं । तथा यत्र यद्देहात्रितयं निभित्कृत्यास्य देहत्रयो रिषवो युवा भवतस्ताल्लोकाद्देहान्द्वजत्वमिति भाग
 वत्वावयवं योजितं भवति ॥ ३४ ॥ श्रूयानघाद्वेति श्लोकेऽप्यं सुरहेलनं सुराणां सनकादीनां हेलनपरायं यो देहो हरेतेति
 सनकाद्यपराधमात्रपरिहारको देह इति प्रतीयते सोऽनुपपन्नः । तथात्वेऽपिपदं व्यर्थं स्यादित्यतश्चाचष्टे ॥ सुरेति । सुरहेलनस्य
 ब्रह्माद्यन्यसुरहेलनस्यापि । भावोतुतापकल्पयति तस्यैवोत्सार्थं ब्रजतोर्नो मोहो मा भवेदिति श्रूयानुत्पन्नयोः स्वाश्रयोर्भोहाभावः
 प्राथर्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय यथावद्याचष्टे ॥ अत्रेति । भागवतस्येहशब्दद्वयार्थोऽत्रेति । वैकुण्ठ इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ हंसश्रियोरिति
 श्लोकार्थे शक्तिकेसरबीकराजुमित्यत्र चंद्रस्य केसरा उच्यते । तदयुक्तं । न हि चंद्रस्य क्रिडल्लापरपर्यायकेसराः संतीत्यतोऽनूद्य
 तस्य विवक्षितपर्ययाह ॥ केसरा इति ॥ ३८ ॥ विद्युत्क्षिप्तमन्मकरेति श्लोके मणिमत्किरीटं कौस्तुभेन युक्तमिति हरिवंशे
 षण्डश्रुक्तं । तत्र किरीटकौस्तुभशब्दयोः केवलजडकिरीटार्थत्वमिति निरासाय प्रमाणेनैव तदभिमानिनावाह ॥ कौस्तुभ इति ।
 ब्रह्मणश्चतुर्भुजस्य रूपमभिमन्यमानं । चूडामणिश्च चूडामण्यभिमानिनी । चूडामणिः खिरात्तामित्यभिधानाच्छिरोरत्नवाचिना
 चूडामणिपदेन मणिमत्किरीटं गृह्यते ॥ ४१ ॥ अत्रोपपद्यमिति श्लोकार्थे स्वानां विद्या विरचितं कल्पितमुत्पादितं वेति सनकादि
 दृष्टहरिरूपस्य कल्पितत्वादिसंश्रुच्यते । तत्तु प्रमाणबाधितमित्यतः प्रमाणेनैव तदर्थाह ॥ अविद्यामानेति । पूर्वसिद्धेऽप्यतीतार्थेषु स्मृतिस्तु
 सृतिर्बोका न तु रत्नशब्दोक्त्यर्थः ॥ ४२ ॥ अंतर्गत इति श्लोकार्थेऽसत्तुष्ट्यामपीत्यपि शब्दस्य समुच्चयार्थत्वप्रतीतिनिरासाय तथाऽ
 सरं जयति मीणयंतीत्यर्थप्रतीतिनिरासाय च तदनूद्य व्याचष्टे ॥ अक्षरेति । अनेनाक्षरश्रुत्यापि यदा संशोभं चकार तदाऽन्येषां संशोभं
 चकारोति विष्टुवक्तव्यमित्यपि शब्दः कैमुत्यर्थकः । तथा जुगुप्सुमित्सेवनयोरिति धातोरेत्र सेवार्थको जुगुप्शब्द इति सूचितं भवति ॥ ४३ ॥

इत्यस्तत्र हेतुः ॥ सर्वोत्तम इति । तथा मोहनाद्यर्थमेव क्वचित्ततो विमादिभ्यो गुणलक्ष्मि कृत्स्यदिगुणलाभ । तस्यति शेषः ।
 ब्रूते । तत्र हेतुः ॥ नित्यपूर्णति । अन्ये क्वचिद्ब्रुवुस्तद्दुःखेऽनुसारात् एतैर्यः ॥ ६ ॥ यत्सेवया चरयेति श्लोके
 येषां विमाणां सेवा यत्सेवैतेकपदत्वभ्रातिनिरासायापेक्षितान्यथाहारेण तस्य विवक्षितान्यथाव्याह ॥ विमाणांमिति । यद्यस्ताका
 रणात् । ननु स्यादिदं भागवतवाक्यस्य मोहनाद्यर्थत्ववर्णनं युक्तं यदि हरेः सर्वोत्तमत्वादिकं प्रमाणिकं स्यात् । न चैवं ।
 प्रत्युत मयसिद्धजननमरणादिदोषित्वेनासर्वोत्तमत्वादेरेव सिद्धत्वादित्याशंकां प्रमाणैरेव परिहरति ॥ अनुक्ता इति । चण्डदस्तु
 शब्दावधारणे । विष्णोर्गुणाः सर्वोत्तमत्वादयोऽनुक्ता नैव किंरुक्ता एव । तथा दोषा नैवोक्ताः । ब्राह्म इति शेषः । अत्रोक्ता
 युक्तान्द्वयहेतुनेन शब्दैरसमाधिगम्ये हरीं शान्तेण तदनुकूलमपार्णारेण वा गुणदोषसिद्धिर्देव्या । तत्र हरी गुण एव सर्वोत्तम
 सर्वदोषव्यपेक्षं मयनसगुणेऽन्त इत्यादिशान्ते उक्ता न तु दोषाः । प्रत्युत निरिच्छो निरवधः । एष आत्माऽहत्वाप्येत्यादि
 शान्ते दोषाभाव एवोक्त इत्युक्तं भवति । ननु रामकृष्णान्ते हरीं जन्मादिदोषदर्शनस्य का गतिरित्यत आह ॥ अज्ञानादिति ।
 अनेन दोषज्ञानस्यज्ञानमूलत्वेन शान्तमूलत्वाभावादयथार्थत्वं गुणज्ञानस्य शान्तमूलत्वाद्यथार्थत्वमित्युक्तं भवति ॥७॥ एषां विमन्ये
 हृमिति श्लोकमारभ्य ये ब्राह्मणान्मर्यादयन्तं श्लोकेषु येषां विमाणांमलाधिरजोऽहं किराटे विषमिं यदर्हणांभः सह चंद्रलाम-
 लोकाधंद्रलामो रुद्रस्तसहितलोकांस्त्वधः पुनाति ये ब्राह्मणानर्चयतः संशोधयति तैरहमवोपाहृत इत्यादिना विमाणां रुद्रादिभ्यः
 पूज्यत्वं तैर्वीर्यादिभिर्निष्ठावदिच्छुच्यते । ततु प्रमाणवर्षितमित्यतः प्रमाणैव तदभिप्रायं दर्शयतेनैव प्रमाणैरेव तदभिप्रायं दर्शयतेनैव
 प्रमाणेन प्रसंगादर्शांतरस्याप्याभिप्रायमाह ॥ विमाणां चेत्यादिना । अन्येषां महद्भवादीनां । ब्रह्मणः शंकरस्यापि सकाशात्प्रिय
 तासिति संबधः । अत्युक्तं च विमचरणरूपेणैव हरेः सधः श्रुताविलम्बल्लवदिकं च । विमोहयन्तैत्यादीनिनि शेषः ॥८-१०॥

अथ तस्योशतीमिति श्लोकार्थं देवीमित्यस्य क्रीडादिगुणविशिष्टमिति प्रतीयते । तदयुक्तं । जहस्य तदसंभवादित्यतस्तदन्य
 व्याकुर्वन् ऋषिकृत्यामित्येतदपि ऋषिकुलोत्पन्नत्वाद्यथातिनिरासायानद्य व्याचष्टे ॥ देवीमिति ॥ १३ ॥ ते योगमाययेति
 श्लोकार्थं परमेश्वरीमहोदयस्य योगमायापरव्यत्वशब्देन सर्वसाध्यापरव्यत्वस्युच्यत इति प्रतिनिरासाय समाख्यारूप प्रमाणमाह ॥
 तद्भ्रूविर्जुंम इति । तद्भ्रूविर्जुंमस्तद्भ्रूविर्जुंमार्थमित्यर्थः । अनेनात्र योगमायापदेन तद्भ्रूविर्जुंमो ग्राह्यः । परमेश्वरीमहोदय
 इति पदेन चतुष्टुवाधिष्यं ग्राह्यमित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ धर्मस्य परम इति श्लोकार्थं धर्मस्य गुणो गुरु संवरण इति धातोः
 संवरणीय आच्छाद्य इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायापसिताऽद्याहारेण गुणपदं व्याचष्टे ॥ धर्मस्यापीति । आदिपदेन दुर्ज्ञेय इति
 व्याख्यानानेन च धर्मशब्दो धारकत्वेन धर्माभिमानिसुख्यवायुवाचक इति सूचितं । तेनान्येषा दुर्ज्ञेय इति किमुक्तव्यमित्यापिशब्द
 कैमुत्यार्थक इति सूचितं ॥ १८ ॥ घन्यापिर्तांघ्रीति श्लोकार्थं मधुव्रतपतेरित्यस्य मधु चैवव्रतं येषा ते तथा तेषां स्वापिन इत्यं
 न्यथाप्रतीतिनिरासायानद्य तचात्पर्यार्थमाह ॥ मधुव्रतेति । स्वभावस्य वैदिकत्वज्ञापनाय पत्युरिति वक्तव्ये पतेरिति भागवत
 पदाख्यानः कृतः । अननं मधुसारं व्रजति युक्ततीति मधुव्रतास्तेषां पत्युरिति विश्वस्तथा व्रज गताविति धातोः कर्तरि क्तप्रत्यये
 धातोर्तलोपे च व्रत इति शब्दनिष्पत्तिश्च सूचिता भवति । एव पदार्थभुक्त्वेदर्नां घन्यापिर्तांघ्रितुलसीमधुव्रतपतेर्लोकं यथा कामयते
 तथा नवदामघान्नो लोकं कामयेत्यन्यथाऽन्यार्थप्रतीतिनिरासायापसिताऽद्याहारेण तस्य श्लोकस्य विवक्षितान्वयार्थावाह ॥ अंप्रि
 स्थेति । अघ्नित्यतुलसीलोकमित्यनेन राजदंतादिगणस्थत्वाद्युत्पत्तिर्निरासायापसिताऽपिर्तांघ्रितांघ्रिताश्च सा तुलसी चेति विश्वस्तथा तुलसीति
 प्रथमा सुपो भवतीति वार्तिकवचनात् षष्ठ्यर्थ इत्युक्तं भवति । लोकपदस्य भुवनार्थत्वप्रातिनिरासाय स्थानमिति व्याख्यातं ।
 इवशब्दस्य यथास्थितान्वयस्यासमागतत्वाद्दध्याहृतान्वयः प्रदक्षितः । तत्र समाख्यारूप प्रमाणमाह ॥ लब्ध्वाऽपीति । यस्मिन्

विविक्तो श्लोकार्थे यो हरिस्ता विश्रुतिपदाभ्यां श्रिय नात्याद्रियदिति हरेल्लभ्यमातिश्रीत्यभाव उच्यते । सोऽनुपपन्नः ।
लभ्यया ब्रह्मादिभ्योऽतिशयेन हरिमियत्वमतिपादकबहुव्यापणवाधितत्वात् । अत्र परमभागवतप्रसंग इति भागवतस्यपदव्याख्याने
नैव परिहरति । परमेति । तस्यां लभ्यया । अनेन भागवतेषु परमा परमभागवता लभ्यतीत्यस्या प्रकृषेण समाः स्रहा यस्यति
विग्रहः स्रचितः । तथा नात्याद्रियदित्यनेन कामनिमित्तकात्प्रादरो निषिध्यत इति सूचित । नन्वेव व्याख्यानं कुत इत्यतो
लभ्यया हरिमित्वाद्यो गुणा ब्रह्मादिभियेभ्योऽधिककाः संतीत्याशयवान् स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ हरिभक्तिरित्यादि । अधिकारे
संछती । अत्रैकपदोक्तानां गुणसाम्यं ज्ञेयं । वासवादीनां तथा भिन्नादोक्तानां च यथाक्रमं गुणा ज्ञेयाः । श्रुताः । अवतार इति
ज्ञेयः । कारणतो वरशापरुषात् । वस्तुर्थः । श्रुतावित्यनेन संबध्यते । अपिपद् देदेस्य लक्षणमित्यनेन संबध्यते । प्रियो देहलक्षण
नित्यं स्यादित्यन्वयः । उक्ताः सामान्यतो केषु । अनुक्ता विशेषत इत्यर्थः । ततः श्रियः सकाशादधिकगुणा इत्यनुवर्तते ।
तत्र धन्यापिताश्रीति श्लोकस्यायमर्थः । नवदासप्राप्तो नवानां नूतनानां दासः । घात आश्रयस्य । दामोदरस्येति यावत् ।
अनवधयात्र इति कचिद्भागवतपाठः । मधुव्रतपतेः साश्राहिस्वामिनो हरेर्धन्यापिताश्री तुलसी धन्यैः पुरुषंश्रयारपिता धन्या
पिताश्रीः । धन्यापिताश्रीश्च सा तुलसी च । यद्वा । धन्येति भिन्नं पदं विश्रुतेर्विशेषणं । तुलसीति मन्मथा प्रकृत्यै । हयश्रित्य
तुलस्या लोके स्यान्मुरारिसंस्थापि सस्येव कामयाना धन्या धनार्थैर्धन्यापिनामिनां विश्रुतिलक्षणीयं हरिमनुबुल्लुपयति नित्य
हरिसमीपे तिष्ठति तां विविक्तचरितैर्दुर्बलमानामपि यां हरिर्नित्याद्रियत् तत्कामाचस्यामत्यादरात् । श्रुतिः परमभागवतप्रसंगो
भागवतेषु भगवत्कृत्यु परमा उच्यमा परमभागवता तस्या प्रकृतः समाः स्रहा यस्य स तथा । परमभागवतत्वेनैव तस्यामत्यादर
यानिति । अत्रत्यपच्छब्दस्य स त्वं द्विबाहुपथमित्युत्तरवाक्यस्यतच्छब्देनान्वयो ज्ञेयः ॥ २१ ॥ धर्मस्य नै भगवत इति श्लोकार्थे

असुरा अपि यदा खेकचष्टोक्तस्य यथा दुःखजनकत्वेनाभियास्तथा हरेदुःखजनकत्वेन अभियास्तदा शिवमागविनाशो हरेदुःखजन-
कत्वेनाभियो न भवतीति सिद्धु बकच्य । असुरा दुःखजनकत्वेनाभियाः कुतो न स्फुरित उक्तं ॥ नित्यानंदादिति । हरे
नित्यानदूर्णत्वे दुःखस्यातिदूरास्फुरितत्वादिति भावः । अनेनैव शिरस्केनानभीष्टदेन यः शिवमागविनाशस्याभियत्वाभाव उक्तः स
हरेदुःखजनकत्वनिमित्तकामियत्वाभावाभ्यामणैव न तु कदातः मियत्वाभावाभ्यायेण्युक्तं भवति । तथा देवादीनां हरिप्रियत्वं हरिसुख
जनकत्वेन नेति चोक्तं भवति । ननु तर्हि श्रुत्यादौ हरेरिदं मियभिदमभियमित्याद्युक्तिः किं निमित्तेत्यत आह ॥ निषिध्येति । निषे
ध्यबुद्धेर्विषयं विषयः उपलक्षणमेतत् । अतिषेध्यबुद्धिविषयः मियमित्यपि ब्राह्मं । उदाहृतप्रमाणे प्रकृतोपयोगं स्पष्टयति ॥ तस्मा-
दिति । तस्माद्दुःखजनकत्वेनानभिशिनिषेधकप्रमाणस्य सत्त्वादनभीष्टमित्युक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एतौ सुरेतरगतिमिति श्लोके
एतौ जयविजयौ सुरेतरगतिं सुरेतरां दैत्याना गतिं गतिसाधनं गरिरं सद्यः प्राप्य तत्र देहे सरणेण मयि कोपेन सम्पद्युतौ यः
समाधिषिचैकप्रथा तेनानुबुद्धौ युक्तौ योगौ भक्तियोगौ यथास्तौ तथोक्तौ । हरौ कोपयुक्तभक्तियुक्तौ संतौ भूयो भय सः क्राष्टुपया
स्यत इति कोपयुक्तभक्तेर्भावत्सामीप्यभातिष्णोऽसाधनत्वमुच्यते । तत्र केवलभक्तेरेव तत्साधनत्वमतिपादकप्रमाणेन तथा कोपस्य
तमःसाधनत्वप्रमाणेन च विरुद्धमित्यतः प्रमाणनैव तत्तत्पर्यर्थाह ॥ अंतर्भक्ता इति । अनेन स्वाभाविककोपस्यैव तपःसाध
नत्वादस्य कोपस्यात्वाभाविकत्वादियं भक्तिः केवलैवेति न काश्चिद्विरोध इत्युक्तं भवति ॥ ३६ ॥ प्रतिजग्मुः प्रमुदिता इति
श्लोकार्थे वैष्णवीमित्यस्य विष्णुभार्यार्थत्वमत्रातिनिरासाय प्रमाणनैव तत्तत्पर्यर्थाह ॥ स्वरूपेति ॥ २८ ॥ मयि संरंभेति
श्लोके मयि संरंभो द्वेषत्वयुक्तेन योगेन भक्तियोगेन निस्वीर्येति द्वेषसहितभक्तेः सनकाद्यवज्ञाननिर्तपार्थ मोक्षसाधनत्व
मुच्यते इत्यन्यामपीतिनिरासाय प्रमाणमुदाहृत्य तात्पर्यर्थाह ॥ अंतर्भक्ता इति । वरिः कुब्जा बहिर्वंसा इत्यनेन संरंभकब्-

उपगपर्यक इति सूचितं । देव आवेशकानात् इत्युक्तस्यैव विवरण ॥ ब्रह्मज्ञा असुरा इत्यादि । ये ब्रह्मज्ञा विष्णोः पार्षदतां जयविजयाविष्टत्वं ब्रह्मर्षीश्च बलिचक्रवर्त्याद्याविष्टत्वं च गतास्ते यतोऽसुरास्तामो हरेर्द्वेषं कृत्वा तमो गता इत्यन्वयः । काश्यपाय-सुरव्याहृत्यर्थं ब्रह्मज्ञा इत्युक्तं । तस्मात्प्रमाणवाक्ये भक्तेरेव पापभूतत्वसाधनत्वस्य द्वेषस्य तमःसाधनत्वस्य चोक्तत्वात्संभ्रंशोऽप्यभाविफल एव । अल्पानामसुराणां भावि भविष्यत्तम एव फल यस्मात्संभ्रंशस्य तयोक्तत्वाद्दश एव कथ्यते न तु प्लुतत्वेऽपि । योग एव भक्तियोग एव ब्रह्महेलाननिस्तारकः कथ्यत इत्यर्थः ॥३६॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीप्यण्या समप्रदशोऽध्यायः ॥३-१७॥

॥ हरिः ॐ ॥ वचौ वायुरिति श्लोके फट्कारारावधानित्यत्र फडितिशब्दवानित्यर्थत्रातिनिरासाय प्रमाणैरेव तत्पार्यर्थाह ॥ फट्कारश्चेति । ये चान्ये शब्दास्तादृशाः फट्कारादिशब्दसदृशास्तेऽप्यनुकारशब्दा मता इत्यर्थः । अनेनैवा भिधानवाक्यशेषेण सृगाला अपि टकारैरिति भागवतश्लोकस्यट्कारशब्देऽपि व्याख्यात इत्याशयवानाह ॥ टंकारोऽपीति । सृगाला इति श्लोक एव सृगालशब्दस्य विवक्षन्तेन गतार्थत्वत्राति निवारयति ॥ सृगालानामिति । ननु सृगालाना पुंस्त्वं कस्माज्जातव्यमित्यतः स्वरभेदज्ञातव्यमित्याभिप्रेत्य प्रमाणैरेव तत्स्वरभेदमाह ॥ स्वरस्तत्रेति । नाज्ञस्तत्र सृगालानामिति कचित्पाठः । तत्पाठे सृगालादिस्वरस्मानिष्टहेतुत्वं प्रमाणेन दर्शयतीति संगतिर्द्रष्टव्या । तथा स्वरपद सप्तम्यत द्रष्टव्य । ये चान्ये तादृशा मता इत्याभिधानशेषेणैव स्वात्काररभसा मता इत्यत्र स्वात्कारशब्दोऽनुकारशब्द एवेत्यभिप्रेत्याह ॥ स्वात्कारोऽपीति ॥ ५-९-११ ॥ स वै तिरोहितानिति श्लोके दैत्यराट् स्वेन महासामर्थ्येन तिरोहितान्तेन्द्रान्देवगणान् द्रष्टुमुक्त्वा दैत्यस्य स्वाभाविकबलाधिक्येनैव देवादिजेतुत्वत्रातिं प्रमाणैरेव परिहरति ॥ न देवानामिति । ननु वरतो विना कोऽपि देवादीनां विजेता न तथा वरतो विना कोऽपि बलेन विधया वा देवादीना समग्र नेत्युक्त्या सर्वेषा वरत एव देवादि साम्यं तद्विजेतुत्वं च

व तु स्वभाव इति शोतितं भवति । ततु मणभाषितमित्यत आह ॥ तत्प्रतीनिति । तेषा देवदात्रिणा प्रतीनित्यर्थः । ऋतोऽपि
 यैलादीनां देवादिनाम्यादिकं तत्र संदत्याभित्याह ॥ वरोऽमिति । अपिरवधारणे । यावच्छरीरमित्यनेन संबन्धते । यच्छरी-
 रावच्छ्राय वरो दत्तच्छरीरं यावच्छ्रित तावत्प्रत्यमेव स वरः । तादृशो देवसाम्यादिहेतुर्न त्वन्यद्देहेतुर्गोऽन्यदेहं प्राप्ते सति
 पूर्ववरो न साम्यादिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ३-१८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ विलक्ष्य दैत्यमिति श्लोकार्थे सहस्रणीरित्यस्य सहस्रजनान्नयतीत्यन्यथार्थप्रतीतोर्विवक्षितार्थमाह ॥ अने-
 कोत्ति । अनेनानेककल्पस्थजनार्थसहस्रशब्दोपपदात् नो यापण इति धातोः कर्तरि क्तिपि नस्य णत्वे च शब्दरूपमेताव्यप्यक्तामित्युक्तं
 भवति ॥ २१ ॥ तयोः स्थव इति श्लोके किम्यदाहातोगयोरित्यत्र हारैदत्ययोगेदाहातत्वेक्त्या साम्यं प्रतीयते । तथा क्षतव-
 वेत्सनेन हरेः क्षतवत्त्वं प्रतीयते । तथैष ते देवदेवानामित्यादिभावात्तच्छ्लोके हरिणा चतुर्भुवोक्त्यैव हिरण्याक्षस्वरूपं ज्ञात ततः पूर्वं
 न ज्ञातामिति च प्रतीयतेऽजः सिंहावलोकनन्यायेन मणौनेन तच्चात्यर्थार्थं दर्शयति ॥ अक्षत इत्यादिना । अपि यद्यपि हरिः
 सर्वलक्षणंतपुपादिनाऽरिमीतोऽज एवाक्षतत्वादिमात्रं भवति तथाऽव्यसुरयोहाय क्षतादिमानिव भकाक्षयत् । आत्मानमिति शेषः ।
 तथा ब्रह्मायाश्च तन्तोर्हेरिदुदित्तुमासित्यर्थं ब्रुयुः कुर्युःकृत्यर्थः । सः विष्णुः ॥ १९-२२ ॥ एषा धारत्रेरेति श्लोकार्थं संयाया
 लोकक्षेत्रद्वरपीति विशेषणशुक्तं । तदुर्गमार्थत्वात्समणौनेन व्याकुलस्तेनैव मणौनेन स्थलतरस्यादरपदं च व्याचष्टे ॥ आदरमिति ।
 तुल्यन्दद्वयं शब्दद्वयविशेषार्थवत्त्वं वर्तते ॥ २६ ॥ नन्वयुर्नवेति श्लोकार्थेऽभिजिज्ञामयोग उच्यते । तदसत् । न हि विक्रमादि-
 योगेऽभिजिज्ञामयोगोऽस्तीत्यतः मणौनेन तच्चात्यर्थार्थमाह ॥ मध्यान्ह इति । आषाढोत्तर उत्तराषाढानक्षत्रस्योत्तरार्धः ।
 विषुवं वेष्टुल्ले ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २-१९ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ गदायामपविद्धायामिति श्लोके विशुद्धरिस्तादर्थं स चासौ धर्मश्च तद्वर्षस्तं सायुधेन निरायुधस्य वाधो न कर्तव्येति धर्म मानयागासेत्यथापतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तचात्यर्थीमाह ॥ धर्म इति । सतां येनोपकारः स्यात्सत्यमिति गीयत इति प्रमाणात्सत्य सज्जनोपकारकोऽर्थो धर्म इति श्लोकाः । चत्सर्वविशेषे वर्तते । हरोर्विशेषेण मिया भक्त्यादिरर्थो धर्म इति श्लोक इत्यर्थः । अनेन गदायामपविद्धार्यां हाहाकारे विनिर्गते सति तचास्मिन्काले विशुः सुनाभं धर्म सत्यं दैत्यायुधादिना-शक्तत्वेन सज्जनोपकारकं मानयागास मेनेऽस्मरदैच्छब्देति भागवतवाक्यं व्याख्यात । तस्मिन्नेव श्लोके सुनाभं चास्मरद्विश्रित्यत्र सुदर्शनचक्रं विना हरिदैत्यं हंतुमशकः संश्रक्रमस्सरदिति ध्रान्तिनिरासाय प्रमाणेनैव तचात्यर्थीमाह ॥ यथेच्छयेति । अन्त शक्तितो यथेच्छयैव सर्वं कर्तुं शक्तिस्तथा देहतो मनसोऽपि वा सर्वं कर्तुं । अपि यद्यपि शक्तस्तथाऽप्येष शङ्खायादानं हरेर्लीलयैव हरिर्लीलयैव चक्राद्यादानं न त्वशक्त्येति भावः ॥ ५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या विश्वोऽध्यायः ॥ ३-२० ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न्तु मैत्रेयेण प्रजापतिपतिः सृष्ट्वेत्यादिना विदुरपृष्टस्योक्तपस्तुक्त्वा पूर्वोक्तिव महत्त्वादिसृष्टिः पुनः किमर्थं मुच्यत इत्यतः प्रमाणेनैव तदभिप्रायमाह ॥ सृष्ट्याविति । यतो देवाना तारतम्यं सृष्टौ लयं स्रुष्टं ज्ञायते यतश्च तारतम्यपरिज्ञान एव महातात्पर्यमिष्यते । शान्त्स्येति शेषः । अतस्तसु तदेव बहुश उक्तमनेत्यर्थः । न्तु तारतम्यपरिज्ञान एवेत्युक्तं । शान्त्वे देवस्वरूपादेरप्युच्यमानत्वादित्यत आह ॥ अन्यत्वेति । चत्सर्वर्थः । एतस्य तारतम्यस्य प्रकाशमित्यर्थः ॥ १० ॥ देवेन दुर्वितर्केणेत्यादि भागवतश्लोके केवलजडमहदादिरुच्यत इति श्रान्तिं । तथा सृष्टिलयाभ्या देवानां तारतम्यं स्रुष्टं ज्ञायत इत्युक्तं । क्वचित्सृष्टौ ब्रह्मादेः क्वचिद्ब्रह्मादेः प्रथमात्पत्तेरुक्त्वादित्याशक्त प्रमाणेनैव परिहरति ॥ महत् इत्यादिना । तुः ससृष्टय । एवभाभिमानिपाठक्रमेण सृष्टौ क्रमस्तथा व्यत्ययश्च व्यत्ययेन सृष्टिश्च सूक्ष्मसृष्टुत्तमावरक्रमेण सृष्टिः स्पृष्टसृष्टाना-

दिग्देनातिशूलशृष्टौ च व्य-पथेन शृष्टितत्र ऋमशृष्टानामेव शृष्टौ संसारे ज्ञानादौ गुणे मुक्तित्ये ज्ञानादौ गुणे चार्थं क्रम इदं तारतम्यं
नियमनास्त्येवैत्यर्थः ॥१२-१३॥ सोऽशयिष्ठविशालिल इति श्लोकार्थे निरात्मक इत्यस्यात्सहित इत्यर्थं प्रातिनिरासायात्प्राथ-
माह ॥ निरात्मक इति । विद्यमानेऽप्यव्यक्ते मातृशब्दस्योपदेर्ब्रह्मादिति भावः ॥ १५ ॥ लोकसंस्थामिति श्लोकार्थे स्वया-
स्वीयया सत्तया स्थित्येवमन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदन्य व्याचष्टे ॥ संस्थेयेति ॥ १७ ॥ देवस्तानाहेति श्लोकार्थे देव-
श्रद्धुलः संविद्यो भययुक्तः सन् मा मां या जहात किंतु रक्षतेति तान् यसादीन् प्रत्याहेत्यनेनार्थाबद्धुलस्य यसादिभ्योऽसमर्थत्वा-
दिक्रमायाति । तत्र प्रमाणवधितमित्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ जानन्नपीति । जानन्नपि समर्थोऽपि ब्रह्मा कचिद्ब्र-
ह्मव्याप्यन्नकत्वसंकरणं हरेः सियं ज्ञात्वा तथैव कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ देवताः प्रभयेति श्लोके विरिक्त्य साभाविक-
शभास्वरूपतुल्या उच्यत इति प्रातिनिरासाय प्रमाणेन तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ व्यशृजदिति । तत्र अरीरभहरादित्वं देवादिदेवत च
प्राप्येत्यर्थः । अनेनैव विससर्जस्मिन्ः कायमिति पूर्वश्लोकस्य तथा विद्युच्चाभात्तु घोरामित्यारभ्य तेभ्यः सोऽव्ययहेहमित्येता-
चरश्लोकानां च तात्पर्यं उक्तो भवति ॥२२॥ ऊर्जस्वतं मन्यमान इति श्लोकार्थे ऊर्जशब्दस्य दुर्गमार्थत्वात्प्रमाणेनैव विवक्षितार्थ-
माह ॥ ऊर्जमिति ॥१२॥ तान् ये पुरा सृष्ट्वा इति श्लोके पुरा शृष्टा ये सर्गादयस ता-भनूर् दृष्टा सुकृतं कृतापिति प्रजापतिं
शंभुरिति पुराशृष्टादेन सर्गादय उच्यत इति प्रातिनिरासाय तत्सम्यव्याचष्टे ॥ ये पुरेति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ दृष्ट्वा त्विति ।
॥५०॥ तपसा विद्यायुक्त इति श्लोके हृषिकेशबद्धुलो ऋषीन्त्वसर्जति विरिक्त्य हृषिकेशशब्दस्युत्थार्यत्वप्रातिनिरासाय प्रमाणो
दाहरणपूर्वकं यथावद्भाष्ये ॥ यत्रापित्यादिना । यत्र तु श्रेये हरेर्नाम तदन्यत्रापि हरेरन्यत्रापि प्रयुज्यते तत्तेन नाम्ना तत्र श्रेये
आप्तहरेस्तदेतत्स्यहरेर्गतिर्भवेत् । परमशुभ्यदृश्यति श्रेयः । ननु हरेः शब्दपरमशुभ्यार्यत्वं कृत इत्यतो निमित्तं

॥ हरिः ॐ ॥ गदायामपविद्धायागमिति श्लोके विशुद्धरिस्तादर्थं स चासौ धर्मश्च तद्वर्षस्तं सायुधेन निरायुधस्य वाधो न कर्तव्येति धर्म मानयागासेत्यथापतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तचात्यर्थीमाह ॥ धर्म इति । सतां येनोपकारः स्यात्सत्यमिति गीयत इति प्रमाणात्सत्य सज्जनोपकारकोऽर्थो धर्म इति श्लोकः । चत्सर्वविशेषे वर्तते । हरोर्विशेषेण मिया भक्त्यादिरर्थो धर्म इति श्लोक इत्यर्थः । अनेन गदायामपविद्धार्यां हाहाकारे विनिर्गते सति तचास्मिन्काले विशुः सुनाभं धर्म सत्यं दैत्यायुधादिना-शक्तत्वेन सज्जनोपकारकं मानयागास मेनेऽस्मरदैच्छब्देति भागवतवाक्यं व्याख्यात । तस्मिन्नेव श्लोके सुनाभं चास्मरद्विश्वरित्यत्र सुदर्शनचक्रं विना हरिदैत्यं हंतुमशकः संश्रक्रमस्सरदिति ध्रान्तिनिरासाय प्रमाणेनैव तचात्यर्थीमाह ॥ यथेच्छयेति । अन्त शक्तितो यथेच्छयैव सर्वं कर्तुं शक्तिस्तथा देहतो मनसोऽपि वा सर्वं कर्तुं । अपि यद्यपि शक्तस्तथाऽप्येव शक्त्वायादानं हरेर्लौक्यैव हरिर्लौक्यैव चक्राद्यादानं न त्वशक्त्येति भावः ॥ ५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या विश्वोऽध्यायः ॥ ३-२० ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न्तु मैत्रेयेण प्रजापतिपतिः सृष्ट्वेत्यादिना विदुरपृष्टस्योक्तपस्तुक्त्वा पूर्वोक्तिव महत्त्वादिसृष्टिः पुनः किमर्थं मुच्यत इत्यतः प्रमाणेनैव तदभिप्रायमाह ॥ सृष्ट्याविति । यतो देवाना तारतम्यं सृष्टौ लयं स्रुष्टं ज्ञायते यतश्च तारतम्यपरिज्ञान एव महातात्पर्यमिष्यते । शास्त्रस्येति शेषः । अतस्तसु तदेव बहुश उक्तमनेत्यर्थः । न्तु तारतम्यपरिज्ञान एवेत्युक्तं । शास्त्रे देवस्वरूपादेरप्युच्यमानत्वादित्यत आह ॥ अन्यत्वेति । चत्सर्वर्थः । एतस्य तारतम्यस्य प्रकाशमित्यर्थः ॥ १० ॥ देवेन दुर्वितर्केणेत्यादि भागवतश्लोके केवलजडमहदादिरुच्यत इति श्रान्तिं । तथा सृष्टिलयाभ्या देवानां तारतम्यं स्रुष्टं ज्ञायत इत्युक्तं । क्वचित्सृष्टौ ब्रह्मादेः क्वचिद्ब्रह्मादेः प्रथमात्पत्तेरुक्त्वादित्याशक्त प्रमाणेनैव परिहरति ॥ महत् इत्यादिना । तुः ससृष्टय । एवभाभिमानिपाठक्रमेण सृष्टौ क्रमस्तथा व्यत्ययश्च व्यत्ययेन सृष्टिश्च सूक्ष्मसृष्ट्यादिभेदतः सूक्ष्मसृष्ट्युत्तमावरक्रमेण सृष्टिः स्पृष्टसृष्ट्याना-

हस्तापादादिकेष्वा न्यपन्तु एवं हरिदेहेभेता यज्ञस्य सामनभृताः कुञ्जकाशा आसन्निति हरिस्वरूपभूतोरोगां यज्ञादिसामनकुञ्जालसक्तुच्यते । तत्र प्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थप्रह ॥ ज्ञानानंदेति । प्रयोगे तु यज्ञस्य प्रयोगार्थमिवाभव क्रियन्व्ययः । ज्ञानानंदस्वरूपेभ्य इत्यनेन राणि रमणरूपाणि च तान्युत्तमानि चोच्छृष्टज्ञानरूपाणि चेति रोमाणीति रोमपदस्य विग्रहः श्रुचिः । ननु यदि ब्राह्मरोमभ्यः कुञ्जादयो जातास्तर्हि भागवते त एवासान्नेत्युक्तिः कथमित्यतः स्वय तदनूद्य व्याचष्टे ॥ त एवेति । अनेन प्रथमा पंचम्यर्थ इत्युक्तं भवति । तत्कृत इत्यतो ज्ञापकमाह ॥ ॥ सतास्त्विति ॥ २१-३० ॥ अयातया मास्तस्येति श्लोकार्थे अयातयामा इत्यस्य न यातो गतो यामः ग्रहोऽहचतुर्थो येषां ते तथेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तद्वाकुर्वन्वयात्प्रागुक्तं व्याचष्टे ॥ गतसाराभिति ॥ ३५ ॥ शारीरमानसदिब्या इति श्लोकार्थे पर्यास इत्यस्य विषयपर्यासायैत्यत्रातिनिरासाय तदनूद्य व्याचष्टे ॥ पर्यास इति । अवस्थानेऽपीत्यनेन भागवते ये चेति चण्डोऽप्यर्थः । पर्यास इत्यनेनापि संबन्धे इत्युक्तं भवति ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३-२३ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ द्वाभ्युद्विभुमदेह्लयेति श्लोके देहली पदस्याप्तपिपत्यादिनिरासायार्थमाह ॥ देहलीति । द्वारं बंधो यस्य स तथा । द्वारे वेधितं श्रुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ हंसपारावतव्रतौरिति श्लोके कृत्रिमानित्यस्य जन्त्यत्वमात्रार्थत्वप्रतीतिनिरासाय तदनूद्य यथावद्याचष्टे ॥ कृत्रिमामिति ॥ २० ॥ यथाऽऽदर्शो स्वमिति श्लोकार्थे आदर्शपदस्य लोहप्रयदर्पणार्थत्वप्राप्तिनिरासायालुवादपूर्वकं विवक्षितमर्थमाह ॥ आदर्श इति । अनेन दक्षि घातोऽखिलिव्यवर्गेनाभ्यासालोपो गुणश्रत्युक्तं भवति ॥ ३० ॥ बभ्राज उत्कचकेति श्लोकार्थे लघुणपानवीच्य इत्यस्य विवक्षितार्थाप्रतीतेरुवादपूर्वकं विवक्षितमर्थमाह ॥ उट्शु-
णेति । उभयस्य हेरेश्वरं भोक्ताभनन्यानादिकं तन्नन्यवीचिसुलं तथा युक्त इत्यर्थः । वीचिः स्वल्पे तर्गे स्यादवकाशे सुवेऽपि

चेति विषयकाशाभिधानादत्र वीचीशब्दः सुखवाची । यद्वा । उच्यमासुतं स्वर्गोद्येक्षयोत्तमासुतं वैकुण्ठादि तत्र वीचिसुखलुल्यसुखयुक्त इत्यर्थः । अनेन उदुष्या मनोवृत्तिसुखाद्येक्षयोत्तमपुणाः स्वरूपान्दादयस्तेषां पानं भागो येन ध्यानादिना तत्तथा तज्जन्यसुखयुक्त इति वा उदुष्यानां पानं यस्मिन्मोक्षे स तथा तत्रत्यसुखलुल्यसुखयुक्त इति वा भागवतवाक्यं व्याख्यातं ॥ ३८ ॥ न ष्वाबुध्यत तमिति श्लोकार्थे आपीच्येनेति कर्दमस्य विशेषणमुक्तं । तदुर्गोपार्थत्वत्वामाणैर्नैव व्याचष्टे ॥ प्राप्स्येति ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्यां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३-२४ ॥ छ ।

॥ हरिः ॐ ॥ निर्वेदवादिनीमिति श्लोके ब्रालिनीमित्यस्य शोभमानामित्यर्थप्रतीतिनिरासाय भार्यार्थत्वमभित्य तत्राभिधानं पठति ॥ मालिनीनि ॥ १ ॥ तस्यां बहुमित्ये इति श्लोके अगवास्तस्यां देवहृत्यां कर्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञ इति हरेः शुक्रशोणितविकारदेहोत्पत्तिरुच्यते । सा न जायते म्रियते वा कदाचिदित्यादिप्रमाणवाचित्वतः प्रमाणैर्नैव तच्चात्यर्थ्यमाह ॥ नावतरोरिष्वव्यादिना । काले उदेतीत्यन्वयः । यथाऽक्षिदोरुणो जातो दार्वेवाश्रितस्तद्दिहाय कदापि न तिष्ठति तथा हरि रिति हरेरश्रिट्शोतेनान्याधारत्वमिति भवति । तच्च स्वे माहिन्नीत्यादिश्रुत्यादिवाधितमित्यतो दृष्टान्तस्य विनियोगमाह ॥ अग्निरि वेनि । मातृण्देन देवहृत् विनाऽन्ववस्थानं प्रतिषेधति ॥ ६ ॥ भगवंतं परमिति श्लोकार्थेऽनेन सत्त्वेन प्रकृत्यंशभूतेन सत्त्व गुणेनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय सत्त्वशब्दार्थं प्रमाणैर्नैव दर्शयति ॥ महापुणेति । अनेन सत्त्वेन महापुणाभिपूर्णत्वेन युक्तेनानेनेति शेषपूरेण भागवतवाक्यं व्याख्येयमिति सूचितं ॥ १० ॥ तत्त्वसंख्यानविज्ञान्यै इति श्लोकार्थे तत्त्वानां संख्यानां संख्यातस्य विज्ञप्त्या इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तथा ज्ञानविज्ञानयोगेनेति श्लोके योगशब्दस्य संवधार्यत्वप्रतीति निरासाय च प्रमाणैर्नैव संख्यानयोगशब्दयोर्विवाक्षितार्थमाह ॥ सम्यग्ज्ञानमिति । तदर्थस्तत्सम्बन्धानमेवार्थः प्रयोगेन

फलं यस्य स तथा सम्पन्नज्ञानसाधनमित्यर्थः । अनेन सम्पत्कं स्थानं ज्ञानं यस्य परब्रह्मणस्तत्संस्थान । तत्त्वम-
नारोपितं च तत्संस्थानं च तत्त्वसंस्थानं परं ब्रह्म तस्य विकल्प्यै इति भागवतवाक्यं तथा ज्ञानविज्ञानाभ्या युक्तो
योगो ज्ञानविज्ञानयाग इति भागवतवाक्यं च व्याख्यात भवति ॥ १७ ॥ स चावतीर्णमिति श्लोकोर्थे त्रियुग युगत्रया-
त्मकमिति श्रौतिनिरासाय श्रमाणैव तदर्थमाह ॥ युगत्रय इति ॥ २६ ॥ तान्येव तेऽभिरूपाणीति श्लोके यानि यानि
तव रूपाणि ते तव रोचते तान्येव स्वजनानामभिरूपाण्यनुकूलानीत्यन्यथाऽन्वयार्थप्रतीतिनिरासाय श्लोकस्य यथावदन्यथायावाह ॥
यानि यानीति । ब्रह्मादिरूपाणि चतुष्टयादिरूपाण्यभिव्यक्त्यर्थभाषिणिवार्यते तवाभिरूपाण्यनुकूलानित्यन्वयः । स्वोक्तार्थे प्रमाण
माह ॥ व्यक्त इति ॥ ३१ ॥ परं प्रचानमिति श्लोकोर्थे निवृत्तमिति हरेर्विशेषणमुक्त । तस्य त्रिभिः भक्तुतसत्त्वादिगुणैर्युक्त
मित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय श्रमाणैव विवक्षितार्थमाह ॥ वेदैरिति । तुल्यधारणे । वेदैरेतत्त्वादित्यनेन संबध्यते । तेन प्राकृत
सत्त्वादिगुणद्वयत्व व्याप्यते ॥ ३३ ॥ मया प्रोक्तं हीति श्लोकोर्थे सत्यो यथायौ यो लौकिको लोके विद्यमानः पदार्थ
स्तत्र प्रमाणमुक्तमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदन्वयं यथावद्भाष्यते ॥ सत्येति । अनेन शुक प्रकान्न इति धातुबलेन लोकज्ञान-
ज्ञानार्थत्वेन व्याख्याय तत्रैवाभिवान च पठति ॥ आभास इति ॥ ३५ ॥ विश्वमेतद्धीति श्लोके मुनियथात्मान जीवं तद्
तिरिक्तेमेतद्विचं चेश्वरीश्वरात्मकं ब्राह्मेण विज्ञाय ज्ञातमनोवाक्यो भवेत्तर्हि न ख्यात्युपपुत्र एतदेक्यादिज्ञानेन दुःखानुपद्रवात्
भवतीति जीवेश्वराभेदेज्ञानस्य भोक्तासाधनत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय श्लोकं सम्यग्व्याचष्टे ॥ विश्वमित्ययादिना । भाग
वतस्य हि कन्द्योरर्थः । यतोऽन इति । अनेन हि यस्माद्विश्वमेतदेतद्ब्रह्मभनित्यप्रसारं भवति तर्हि तस्मात्कारणदात्पानं विष्वं
व्याप्तं परमात्मानमीश्वरसचित्यैश्वर्यादिमत्तं ब्राह्मेण विज्ञाय ज्ञातमनोवाक्यो विश्वाणरसमनोवाक्यद्वयः सन् ख्यात्युपपुत्रवात् भवतीति

भागवतवाक्य व्याख्यात ॥ ४० ॥ निरहङ्कृतिरिति श्लोके स्पष्टगित्यत्र स्वशब्दो जीववाचीति भ्रातिनिरासाय प्रमाणेनैव तदर्थमाह ॥ अन्नयेति । तस्मिन्नेव श्लोके प्रप्यग्र इत्यस्याग्रमग्रं प्रतीतिप्रत्यग्रमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ प्रत्यय इति । अनेन प्रत्यग्ररूपे विवरूपे हरौ रतिर्यस्येति विशदः सूचितः ॥ ४५ ॥ नन्वात्मानं सर्वभूतोच्चिति श्लोके सर्वभूतस्य सर्वभूताधारस्य च हरिरूपात्मत्वमुच्यते । तदुक्तं । भूताधाररूपस्य व्याप्तत्वेनात्मसभेतेऽपि भूतस्य रूपस्यात्माभावाच्चद्रूपस्य परिच्छिन्नत्वादित्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यमिहाह ॥ सूतसर्ग इति । भूतस्यमित्यतः परमितिशब्दोऽध्याहार्यः । इति द्विरूपवान्हरिः पूर्ण एवेत्यन्वयः । अतः पूर्णत्वात् । तं द्विरूपं हरिं । पूर्णत्वमेव विद्युपोति ॥ सदैवेति । आचा व्याप्ताः पूर्णगुणा यस्मिन्स तथा । अनेनात्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिद्विद्यते । असंपूर्णाः परे यस्मादित्यादिप्रमाणमत्रास्तीति सूचितं ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां पंचविंशोऽध्यायः ॥ ३-२५ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तं त्वागताहं शारणमिति श्लोके प्रकृतेर्जडमकृतेः पुरुषस्य जीवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छयाञ्च तं त्वां शरणं गतेति जडमकृतेर्यस्यकस्यचिज्जीवस्य ज्ञानार्थं देवहृत्याः कपिलशरणगतिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यमिहाह ॥ नारायण इत्यादिना । ऋषभदर्शिनोपलसक । मन्वाषा इत्याद्ययदेन प्रवाहादयो ब्राह्मणः । भारुद्रादय इत्यादिपदेन यमादयो ब्राह्मणः । पुरुषाख्याभिन्नबिन्दताः पुरुषेत्याख्याया नाम्नाभिन्नबिन्दताः प्रतिपादिता इत्यर्थः । अनेन नारायणादिप्रतिपादकोचग्रन्थस्य देवहृत्याजिज्ञासितोक्तित्वं परिहृतं ॥ ११ ॥ योग आध्यात्मिक इति श्लोके आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्रियादिकमध्यात्मं तत्र विद्यमानो योगः संबन्ध इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यमिहाह ॥ परमात्मादिकमिति । देहे यत्परमात्मादिकं तदध्यात्ममीरितामित्यन्वयः । अनेनाध्यात्मं परमात्मादिकं तद्विषयत्वेन तत्संबन्ध्याध्यात्मिकमिति भागव

गानामिति श्लोकार्थं आशुआविकरुभर्णामित्यस्य दुर्गभार्यत्वात्प्रमाणेनैव विवक्षितमर्थमाह ॥ आशुआविकेति । श्रुत्युक्त कर्मजात ।
 सत्त्व एवैक मनस इति श्लोकार्थं सत्त्वशब्दस्य प्राकृतसत्त्वगुणार्थत्वभ्रांतिनिरासाय प्रमाणेनैव तद्भाष्ये ॥ सदा सर्वेति ॥ ३२ ॥
 अनिमिच्छा भगवतीति श्लोकार्थं भगवती भगवद्विषया भक्तेः सिद्धेर्मोक्षाद्वरीयसीति हरिभक्तेर्मोक्षादाधिक्यमुच्यते । तदनुपपन्नं ।
 सुस्वरूपस्य भाक्षस्थानन्यार्थत्वात् । भक्तेषु मोक्षार्थत्वात् । अनन्यार्थान्यार्थयोरेकन्यार्थस्यैवाधिक्यादित्यतः प्रमाणेनैव तत्तत्पर्यार्थमाह ॥
 अपूर्णभक्तेरिति । अपूर्णभक्तेरपक्वभक्तेः । तादृशशुक्लेरपरिपक्वभक्तिजमुक्तेः । पूर्णा परिपक्वा ॥ ३३ ॥ नैकात्म्यतामिति श्लोककेचि
 नभित्यादसेवाभिरता मे मर्मैकाल्यतां मुख्यतामन्वत्त्वं न स्पृहयतीति विरुद्धमुच्यत इत्यतः प्रमाणेनैव तत्तत्पर्यार्थमाह ॥ नेच्छंतीति । येषामनि-
 भित्वा भागवद्भक्तिस्ते फलत्वेन सायुज्यमपि नेच्छति किमुतान्यत् । भक्तिस्तुष्टौ हरिर्यदि सायुज्य ददाति तर्हि तद्वरेणैव नैव
 गृह्यते न फलत्वेन त्वैवाहञ्जानां तु मुक्ती पुनः सुखाधिक्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ येषामहं प्रिय इति श्लोकार्थेऽहं येषामात्मा
 स्वरूपमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्वयमात्मशब्दं व्याचष्टे ॥ आदानादीति ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्या
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ ३-२६ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न जातो न म्रियेतात्मोति श्लोके स आत्मा जीवः स्वरूपतो न जातो न म्रियेत किंतु देहाद्युपाधिभि
 निर्भित्तरात्तथर्मो देहधर्मोत्पत्त्यदिमानिति सर्वस्यापि श्लोकस्य जीवपरत्वभ्रांतिनिरासाय न जातो न म्रियेतात्मा स हीत्येतावद्भा
 गवतवाक्य परमात्मपरत्वेन व्याख्येयं हिशब्दं चानूद्य व्याचष्टे ॥ स परम इति । हिशब्दार्थः ॥ इति प्रसिद्धमिति । न
 जायते म्रियते वा कदाचित्सादौ । इत्याहेति शेषः । एव हिशब्देन हरेर्जेन्माद्यभावस्य श्रुत्यादिगमिद्वल्लुक्त्वेदर्शनीं कैमुत्येनापि
 हरेर्जेन्माद्यभावं प्रतिपादयन् देहद्रुणपाधिभिर्निर्भित्तरात्तथादिभागवतवाक्यं व्याचष्टे ॥ देहादीनि । आत्मा व्याप्तास्तुद्धर्मोऽस्य देहस्यो

लस्यादिषर्मा येन जीकेन स तथा । तादृशो जीवोऽपि यदा प्राप्तैव जायते म्रियते च न तु स्वभावात्तदा सर्वज्ञत्वादेवैलक्षण्य-
युक्तोऽत एव प्रातिरहित ईश्वरो न जायते न म्रियत इति किञ्च क्वक्यमित्यर्थः । ननु जीकस्य जन्मादिहेतुप्राप्तिः केल्यत लक्षं
प्रातित्वादिति । देहात्मत्वस्य देहे आत्मत्वस्यात्मत्वज्ञानस्य देहे आत्मत्वज्ञानमेव जीकस्य जन्मादिहेतुप्राप्तिरिति यावत् । इदं तु याग
वत्त्वस्वप्नशब्दतालपर्यायकथनं ज्ञेयं । अनेन जीकस्य स्वरूपतोत्पत्त्यभावेऽपि देहात्मत्वप्रात्या देहोत्पत्त्याद्यास्ति । ईश्वरस्य तु देहोत्पत्त्या
दिकमापि नास्ति । देहात्मत्वप्राप्त्यभावादित्युक्तं भवति । स्वप्नब्रह्मात्मा प्रातित्वादेहात्मत्वस्येति तात्पर्यवाक्येन जीवोऽपि यथा स्वप्ने
तदीक्षिता । तस्य बुद्धौ प्राकृतस्य देहात्मत्वस्योक्षिता द्रष्टा । तद्विषयकप्रातिमानिति यावत् । तथा जाग्रत्यापि देहात्मत्वप्रातिमानिति
यागवत्तवाक्यं व्याख्यातं भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ परस्येति । यतो यदा जीवस्यापि जन्ममृत्यादिसागतिप्रात्या तदा परस्य
सर्वोक्तस्य स्वतन्त्रस्य हरेर्जन्ममृत्याद्याः पुनः किं स्युर्नैव द्युरित्यर्थः ॥ ४ ॥ यहञ्छयैवेति श्लोकार्थे उपगतां प्राप्ताभित्यर्थमतीति-
निरासाय तदवृत्तं व्याचष्टे ॥ उपगतामिति ॥ ५ ॥ विलोक्य सुखं इति श्लोकार्थे स हरिः प्रकृतिं विलोक्य सुखं मोहं
मापेति हरेरज्ञानं प्रतीयते । तत्र प्रमाणवाधितामित्यतो यथावच्चाचष्टे ॥ सुखं इति । ननु कारयित्वा कर्तृशब्दः कुत्र दृष्ट इत्यतः
प्रयोगद्वयं दर्शयति । तदेतदिति । तदेतन्मे विजानीहि यथाञ्च भर्षीहरे । सुखं बुद्धेयं दुर्बोधं येषां भवदनुग्रहात् । कृत्वा
विवाहं तु कुलपवीरा इत्यत्र यथा कारयित्वा कर्तृदम्पयोगस्तथेत्यर्थः । नन्मन्त्वेवं प्रयोगस्तथाऽपि स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सति
केव्यात्मैवम् प्रयोगः किमर्थं कृत इत्यतः प्रमाणैरेव प्रमाणेन दर्शयित्वा प्रयोगात्तरं च दर्शयति ॥ यजेति । अतीव
स्वतंत्रो यत्र यत्किञ्चैव कारयित्वा तत्र कर्तृताप्रयोग इत्यर्थः । अतीवेति पारार्थिकत्वतन्वन्निवृत्त्यर्थं । अनेन स्वातंत्र्यज्ञानमेव
प्रयोजनशुद्धकं । ब्रह्म परं ब्रह्म ॥ ६ ॥ स एव प्रकृतिं सूक्ष्ममिति लक्ष्म्या हरिसमीपस्थत्वमुक्तं । तर्हि कदाचित्तु सदेति

जिज्ञासायां सर्वदेवत्याभिमेत्य सिंहावलोकनन्यायेन हरेर्लक्ष्मीं विना स्थित्यभावे प्रमाणमाह ॥ छये वेति । प्रकृत्या लक्ष्म्या ॥५॥
 एवं पराभिध्यानेनेति श्लोके पुमान् पराभिध्यानेन परस्परहरेर्ध्यानेनात्मानि कर्तृत्वं मन्यत इति विरुद्धमुच्यते । न हि हरिश्च्य
 न्निनः स्वस्मिन्कर्तृत्वाभिमानो युज्यत इत्यतः पराभिध्यानपदमनूद्य व्याकुर्वन्केषावित्यदानामन्वयं दर्शयति ॥ ७ ॥
 तदस्य संसृष्टिनिरिति श्लोकार्थेऽस्य जीवस्य तत्कृतं तेन कर्तृत्वाभिमानेन कृतं पारतंत्र्यं भवतीति जीवस्य यावन्कर्तृत्वाभिमानो
 वर्तते तावत्पर्यन्तमेव पारतंत्र्यमास्ति । ज्ञानाचिन्विष्टौ पारतंत्र्यमपि निवर्तत इति भाति । तच्च सर्वभुक्ताधिपो ब्रह्मेत्यादिनिरव
 काक्षममाणवाधितामित्यतः ममाणैर्नैव तत्तात्पर्यमाह ॥ विष्णोरिति । जीवस्य विष्णवादीनां तंत्रताऽधीनता नित्या । यत्तस्य
 जीवस्थान्यन्तंत्रत्वं विष्णवादिभ्योऽन्यस्य प्रकृत्यादेस्तंत्रत्वं तदेव ज्ञानादिनिवर्तत इत्यर्थः । भवत्यकर्तृरीभास्यत्यर्थेऽकर्तृरीभास्य पार-
 तंत्र्यं भवतीति भ्रातिनिरासायापेक्षिताध्याहारेण तस्यान्वयमाह ॥ अकर्तृरिति । ननु सर्वकर्तुरीभास्यकर्तृत्वं कथमुच्यत
 इत्याक्षंकां ममाणैर्नैव परिहरति ॥ आक्लिष्टत्वादिति । क्लेशेन कर्तृत्वाभावादित्यर्थः । अकार्यत्वात्कर्तृत्वमवयत्वात् । अनेन
 न विद्यते कर्ता यस्येति विग्रहः सूचितः । ननु हरेः सर्वथाऽकर्तृत्वमेव किं न स्यात् । तथा हरेः कर्ता चान्यः किं न स्याद्वि
 त्याक्षंकां ममाणैर्नैव परिहरति ॥ एष कर्तौति । एषो हरिर्यतो जगत्प्रभुर्गोत्वप्रभवत्युत्पद्यते येनेति विग्रहाज्जगदुत्पादकस्त्वतः कर्ता ।
 यतश्च केनापि न क्रियतेऽतोऽकरणमकर्तृत्वार्थः । अनेन हरेः सर्वथाऽकर्तृतायाः ममाणविरोधः सूचितः ॥ ८ ॥ कार्यकारण-
 कर्तृत्वं इति श्लोके कार्यकारणानां कर्तृत्वे प्रकृतिं जडप्रकृतिं कारणं विदुः प्रकृतेः परं विलक्षणं पुरुषं जीवं कारणमाहुरिति जड
 कार्यकारणानां कर्तृत्वं तथा तत्कर्तृत्वं प्रति जडप्रकृतेः कारणत्वं तथा जीवस्यैव भोक्तृत्वं कारणत्वं चोच्यत इति । तत्सुक्तं ।
 जडस्योपादानादिगोचरज्ञानादिभक्त्यरूपकर्तृत्वाभावात् । केवलजडप्रकृतेः कर्तृत्वं प्रति कारणत्वस्य तथा परतंत्रजीवस्य भोक्तृत्वं प्रति

कारणस्य चास्तंभावदित्यतो नात्र जडं विवाक्षितमिति भावेन प्रमाणेनैव तत्तात्पर्योर्थाभाह ॥ ब्रह्मादिभि रिति । सर्गकरी सर्वाकारिणी । प्रकृतिसिद्ध्यर्थः ॥ श्रीरिति । ब्रह्मादिभिः सर्गकरी ब्रह्मादिहस्तेन सर्गं कारणतीत्यनेन कार्यकारणानां कर्तारो ब्रह्मादयः कार्यकारण-कर्तारस्ताषा यावत्सत्त्वं तस्मिन्निवि भागवत्तदविग्रहः सूचितो भवति । सुखदुःखमदो विष्णुरित्यनेन तथा भोक्तृत्वं सुखदुःखानां करोत्येको हरिः स्वपमित्यनेन च प्रकृतेः परसुखं पुरुषं विष्णुं सुखदुःखानां कारणं विदुः । सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च कारणं विदुरिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ननु विष्णुरव सुखदुःखमद इत्युक्तं । ब्रह्मादीनामपि देव्यादिदुःखमदत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादि त्वत आह ॥ कर्तृत्वमिति । अन्येषा ब्रह्मादीनां तदाज्ञया हर्यज्ञया । जीवे मातृषादिजीवे । भोक्तृत्वमात्रेति मात्रादेन सुखदुःखमदत्वादिकं व्यावर्तयति । कुत्रचिदन्यत्र कस्मिंश्चिदपि केवलजडे भोक्तृत्वेहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः । भागवतस्य प्रकृतिपुरुषोक्तयो-लेस्मिन्निारायणयोः प्रमाणेन यत्कारणत्वमुक्तं तत्रैव प्रमाणांतरसंवादमाह ॥ प्रकृतिरिति । अनादी अनस्य मुख्यमाणस्य आदी कारणत्वर्थः । अत्रात्मपदस्य कार्यकारणाद्युपलक्षभत्वेन वा कैमुत्त्वेन वा सर्वकार्यकारणादिकारणत्वमर्थो ज्ञातव्यः ॥९॥ यत्तान्निगुणमिति श्लोके षट्त्व्यक्त सदसदात्मकं तदेव प्रकृतिमाहुरीति प्रकृतेः सद्रूपत्वस्यन्तासद्रूपत्वं चोच्यते । तच्च परस्परविरुद्धं चत्यतः प्रमाणैरेव तद्वाच्ये ॥ व्यक्तेति । यद्वाक्काव्यकात्मकं तदेव सदसदात्मकं चेति चार्थो ज्ञातव्यः । अत्र व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्यस्य सदसदात्मक-मित्यस्य च व्यक्तात्मकमव्यक्तात्मकं व्यक्ताव्यक्तात्मकं चेति सदात्मकमसदात्मकं चेति चार्थो ज्ञातव्यः । अव्यक्तादिव्यं दर्शयति ॥ असर्गेत्यादिना । अस्मा अस्मिच्छुः केवला व्यक्ता अव्यक्तैव स्मिच्छुः अस्मां उपयात्सिमा व्यक्ताव्यक्तास्मिभेत्यर्थः । तस्मिं केव श्लोके प्रधानं प्रकृतिं माहुरविशेषमिति प्रकृतेः प्राधान्यमविशेषत्वं चोक्तं । तच्च प्राधान्यं निरवधिभूमित्यविशेषत्व तु निर्धर्मभूतत्वमिति च भ्रातिनिरासाय प्रधानविशेषपदयोरर्थमाह ॥ कार्यत इति । क्वचिद्विष्णुसश्रयेति पाठः । अत्रेव श्लोके विशेषवदिति प्रकृति-

विशेषणशुक्तं । तस्य धर्मयुक्तार्थत्वप्रातिनिरासाय प्रमाणनैवापर्यमाह ॥ विशेष इति ॥ १९ ॥ ननु मनोबुद्धिरिति श्लोकेऽत्रा-
 त्मनोऽतःकरणस्य मनोबुद्धिरहंकाराश्रयमिति चतुर्धा भेदो लक्ष्यत इत्युक्तं । तदयुक्तं । मनश्चित्तदयोरेकार्यत्वेन चतुष्टयसंभवा
 दित्यतः प्रमाणनैव मनआदिदानामपर्यभेदमाह ॥ बुद्धिरिति । यदतःकरणमध्यवसानाय भवति तद्बुद्धिरुच्यत इति योजना ।
 एवमुक्तत्रापि यदंतःकरणं तदित्युच्यत इति षडाध्याहारेण योगना द्रष्टव्या । अभिमानः । कारणमिति शेषः । तुर्विषये ॥ १५ ॥
 एतावानेव संख्यात इति श्लोके सगुणस्य गुणगुक्तस्य ब्रह्मणः परब्रह्मणः इत्यर्थप्रातिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिगुण प्राधानिक-
 भित्यत्र चतुर्विंशतितत्त्वाना प्रधाननामकलक्ष्म्यभिक्षत्वप्रातिश्च भवति । अतः प्रमाणनैव ता प्रातिं निवारयति ॥ हरिस्तित्रिति ।
 अनेन सत्त्वगुणस्येत्यत्र गुणपदेन सत्त्वगुणा विवक्षितास्तसाहित्यं नाम तदभिमानित्वं विवक्षितमित्युक्तं भवति । तदंगजानि
 तत्त्वानित्यनेन प्राधानिकं प्रधानाभिधलक्ष्म्यंगजातमिति भागवतपदं व्याख्यातं भवति ॥ १६ ॥ प्रभावं पौरुषमिति श्लोके
 यः कालः पंचविंशकः तं काल पौरुषं पुरुषशक्तिप्रभावं सामर्थ्यमाहुरिति कालस्य जीवस्यसामर्थ्याभेदप्रातिनिरासायाम्ने व्याव-
 रिष्यन्नादी पौरुषपदस्यपुरुषपदं प्रमाणनैव व्याकुर्वन् कालपदं च तेनैव प्रमाणेन व्याकरोति ॥ पुरुष इति । इदानीं पौरुषं
 प्रभावमित्येतदन्वयं व्याचष्टे ॥ पौरुषमिति । प्रकरणेण भावमिति प्रभावपदवाच्यार्थः । व्याप्सरुणमिति तात्पर्यार्थः । भागवतस्यैक
 इत्यस्य केचिदज्ञानिन इत्यर्थप्रातिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह ॥ एक इति ॥ १७ ॥ दैवात्क्षुभितेति श्लोके देवं दिष्टं
 भागधेयमित्यभिधानादैवाद्भाग्यादष्टादिति दैवशब्दस्य भाग्यार्थत्वप्रातिनिरासाय प्रमाणनैव दैवपदमन्यं व्याकुर्वन् सर्वश्लोक-
 तात्पर्यार्थं चाह ॥ प्रकृतोरिति । दैवमित्यनुवादो नारायणमिति व्याख्यानं । प्रकृतौ महत्त इति तात्पर्यश्लोकार्थेन स्वस्या-
 मित्यारस्य हिरण्यमित्यतःभागवतवाक्यतात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ २० ॥ यदाहुरिति श्लोकार्थे यद्वास्तुदेवाख्यं तदेव महदा-

लक्ष्मिणीं वासुदेवाख्यहरंभ्रचत्त्वाभिमानित्युच्यते । तथा संस्कर्षणाख्यं पुरुषमिति श्लोकार्थं संस्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतद्विषय-
मनोमयं मचक्षते इति मयट्टादात्त्याख्यार्थत्वेन संस्कर्षणाख्यहरंभूतद्विषयमनोरूपाहकाराभिमानित्युच्यते । तथा वैकारित्वादिद्विवर्णा-
णान्ममस्तत्त्वमजायत । यद्विदुर्ध्वनिरुद्धाख्यं ह्यधीकाणामधीश्वरमिति श्लोकेन मनस्तत्त्वस्यानिरुद्धाख्यहर्यभिभवत्युच्यते ।
तत्सर्वं निरवकाशभेदप्रमाणवाधितामित्यतः प्रमाणैव तच्छ्लोकजातस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ तदेव वासुदेवाख्यमित्यादिना ।
अत्र सूक्ष्माहंकारसूक्ष्माहंकारपदप्रहणेन मधुसूत्राख्यहरहंकारानियामकत्वमपिपदकथ्यविरोधः परिहृतः । अनेनात्मशब्दस्य स्वामित्य-
मर्थो मयटः प्राधान्यमर्थ उक्तो भवति । तथा यद्यस्य मनस्तत्त्वस्य नियामकमनिरुद्धाख्यं हरित्यं विदुरिति भागवतवाक्यं च
व्याख्यातं । महत्त्वचोर्नियामकं हरिरूपकुत्वेदानीमभिमानिदेवानाह ॥ महत्त्वचोर्नियामकं । अनेनात्मशब्दस्य स्वामित्य-
मर्थो मयटः प्राधान्यमर्थ उक्तो भवति । अहंकारस्योति शेषः । भगवद्वृणानिरुद्धव्याहरण्यर्थं कामजेति विशेषणमुक्तं ॥ २२-२७ ॥ ननु विश्व-
मात्ममतामिति श्लोके कृत्स्नपदेन हरेर्निविकारात्त्वमुक्त्वा यथा दृशाङ्कुरो दृशस्योपादानकारणं तथा जगदङ्कुर उपादानकारण-
मिति जगदङ्कुरपदेन तद्विरुद्धविकारित्वं कथमुच्यत इत्यतः प्रमाणैव जगदङ्कुरपदार्थं वदन् श्लोकार्थं च तैवैव प्रमाणेनाह ॥ अंक-
इति । महातं महात्वाभिमानिनं । अनेन जगदङ्के रमयतीति जगदङ्कुर इति विग्रहः सूचितः । यद्वासुदेवाख्यं हरिरूप तन्महादा-
त्मकं महत्त्वस्यात्मकं नियामकमिति प्रमाणेन व्याख्याय तदेव वाक्यं प्रकाशरणेण स्वयं व्याचष्टे ॥ यद्वासुदेवाख्यमिति ।
महात्मात्मकमहत्त्वचद्वारा महत्त्वोपादानकं । अनेन पूर्वं प्रमाणेन व्याख्यानपक्षे चिच्च ज्ञानात्मकमिति चित्तपद वासुदेवविशेषणमिति
सूचितं ॥ २१ ॥ यत्तत्सत्त्वगुणमिति श्लोकार्थं वासुदेवस्य सत्त्वगुणत्वादिविशेषणान्युक्तानि । तत्र सत्त्वगुणमित्यस्य मङ्कुरिति
कारसत्त्वगुणत्वस्वरूपार्थत्वञ्चानिनिरासाय प्रमाणैव सत्त्वशब्दार्थमाह ॥ सत्त्वशब्दार्थमिति । अनेन सत्त्वं पूर्णानंदादिगुणो यस्य

तत्पथोति भागवतपदविग्रहः सूचितः । यदाहुर्वशिदेवास्त्वामित्यस्य स्वकृतव्याख्यानांतरं प्रमाणमाह ॥ महत्तत्त्वेति । ननु सत्त्व-
 शब्देन दूष्यत इति प्रमाणेन यतस्तत्त्वगुणं स्वच्छमित्याद्युक्तसत्त्वगुणत्वादिविशेषणानि बाहुदेवस्यैवेति सूचित । तत्कृतः । तत्रोक्त-
 चित्तस्यैव किं न स्युरिति चेन्न । तथात्वे स्वच्छत्वमविकारित्वं कथमित्यतस्तत्त्वमाणेन घट्यति ॥ स्तिमितेनेति । स्तिमितोदक-
 वद्विद्यमानस्य सञ्जनचित्तस्याल्पविक्रियैर्वा विकारोऽविकारपदार्यो न तु सर्वथा विकाराभाव इत्यर्थः ॥ २२ ॥ स्वच्छत्वमवि-
 कारित्वमिति श्लोके स्वच्छत्वमविकारित्वं ज्ञातित्वमिति दृष्टिभिर्मनोदृष्टिचिन्नेतसो लक्षणं प्रोक्तमिति स्वच्छवादीनां मनोविका-
 रित्वमुच्यत इति श्रौतिनिरासायाभिधानेन दृष्टिशब्दार्थमुक्त्वा दृष्टिभिलक्षणं प्रोक्तमिति भागवतवाक्यं स्वयं व्याचष्टे ॥ दृष्टिः
 स्वभाव इत्यादिना । अनेन इति दृष्टिभिः स्वभावाः स्वाभाविकैर्वैभिरिति भागवतवाक्यं व्याख्यात भवति ॥ २३ ॥ महत्त-
 त्त्वाद्दि-कुर्वोणादिति श्लोके क्रियाशक्तिरहंकार इत्यहकाराभिमानिरुद्रस्य क्रियाशक्तियज्ञोक्त्या ज्ञानशक्तिर्नस्तीति याति । तद-
 युक्तं । तारकब्रह्मोपदेष्टृत्वेन ज्ञानशक्तैः प्रमाणसिद्धत्वादित्यतः प्रमाणैव तदभिप्रायमाह ॥ ज्ञानप्रधान इति । महान् महत्तत्त्वा-
 भिमानी ब्रह्मज्ञानप्रधानो ज्ञानेन मयानोऽधिकः । अहंकारस्तदभिमानी रुद्रः । अनेन भागवते रुद्रस्य केवलक्रियाशक्त्युक्तिश्च चतुर्मुख-
 ज्ञानोपेक्षयाऽप्यज्ञानत्वाभिप्रायेणैव न तु ज्ञानशक्त्यभावाभिप्रायेण । रुद्रे क्रियाशक्त्यपेक्षयाऽधिकज्ञानशक्तैः प्रमाणसिद्धत्वादित्युक्तं
 भवति ॥ २४ ॥ वैकारिकोऽविदेवमिति श्लोकार्थे वैकारिको वैकारिकाहंकारतत्त्वमविदेवं देवमधिकृत्य वर्तमानमित्यन्यथाप्रतीतिनिरा-
 साय प्रमाणैव तदर्थमाह ॥ देवतेति । देवताभिरधिकृतमविष्टितं देवताशरीरमित्यर्थः । अनेन देवा एव देवतानि तैरधिकृतमवि-
 देवमिद्विद्याभिमानिदेवशरीरमिति भागवतपदस्य विग्रहः सूचितो भवति । ननु यथाविदेवपदेनेन्द्रियाभिमानिदेवशरीरं युष्टे तर्हि
 वैकारिकाहंकारस्य देवताशरीरं भति हेतुत्वाद्धेतौ पंचमी वक्तव्या । तां विहाय प्रथमा कथमुक्तेत्यत आह ॥ वैकारिक इति ।

आदिपदेन तैसस्तासामस्तित्यस्य श्रवणं । ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सति विमर्शमेवं प्रयोग इत्यतः प्रमाणैव प्रयोजनं दर्शयति ॥
 सत्तास्त्विति । यत्सत्तांत्यं विवक्षितं तत्र स्वातंत्र्येयं सासु प्रभ्मा भवतीत्यर्थः । अनेन जडविषयस्योपादानापादयोरभेदद्विका
 रिकस्योपादानत्वस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षापनार्थमपमभेदव्यपदेशः । चेत्तद्विवक्षायां यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव शक्यत इति वचना
 त्त्वावरनियामकत्वस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षापनार्थमेवं प्रयोग इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥ कर्तृत्वं कारणत्वं चेति श्रुत्वादिमहंकार
 स्योच्यते । तत्त्वैकस्यैवाहंकाररूपस्यैति भ्रातिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्योपमाह ॥ मनोरूपेणेति । ननु मनआदेव कर्तु
 लादिकं कृतो वैपील्यं किं न स्यादित्यतः प्रमाणैव तदुपपादयति ॥ यत इति । यतो जीवस्याहंभावः स्वतंत्रकर्तृत्वभ्रमे
 मनासि वती तदुपादानकर्तृत्वात् । यतश्च स्वभावकर्तुः स्वतंत्रो भवतो हरिस्तेन तत्त्वेरण्या कर्तुर्जीवस्य तत्र स्वतंत्रकर्तृत्वभ्रमे त्तु
 तदेव मन आसन्नोपाधि आसन्नं सन्निहितं । साक्षादिति यावत् । उपाधिः करणं भवति तस्मान्नमनः कर्तुं स्युतामित्यर्थः । अनेना
 स्वतंत्रकर्तरी जीवे स्वतंत्रकर्तृत्वभ्रमं प्रति मनस एवोपादानत्वं नान्यस्येत्यतो मनस एव कर्तृत्वमित्युक्तं भवति । यतः कर्तृत्वानि
 प्रति कारणता । इन्द्रियस्येति शेषः । तत् इन्द्रियं कारणमित्यर्थः । पुनः पुनः प्रतिक्षणमित्यर्थः । शांत घोरे विमूढेत्ये
 शान्तत्वादिक्लेशैवाहंकारस्योच्यत इति भ्रातिनिरासाय प्रमाणैव तद्व्याकुल्योक्त्याहंकारपदस्य केवलजडार्थत्वभ्राति च तच्छेषेण
 परिहरति ॥ शांतिरूपेति । देवपिता देवदेहजनकः शातरूपः शांतत्वं रूपयति निरूपयति जनयतीत्यर्थः । करणमुक्त् अपि
 जनको घोरो घोरात्वेतद्वैकारिकतैसस्योर्थावतो ज्ञानस्य जनकत्वं तावतो ज्ञानस्य प्रकाशादजनकत्वाद्भूतपिता भूतजनको मूढः स्मृत
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥ नैजसासु विकुर्वाणादिति श्लोके द्रव्यस्फुरणविज्ञानं द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय
 तत्तद् व्यापष्टे ॥ द्रव्यस्फुरण इति । द्रव्यस्फुरणे सतीति शेषः । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमित्यस्य स्वोक्तार्थे ममाण वदंस्तेनैव प्रमाणेन

संशयोऽथ विपर्ययो इति श्लोकस्याप्यप्रतीतिविप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यार्थमाह ॥ सामान्यमित्यादिना । अनेन द्रव्यसुरणवि-
 ज्ञानं द्रव्यसुरणविज्ञानकारणं बुद्धितत्त्वं तैजसादभूदिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं ॥ ३१ ॥ ननु संशयोऽथ विपर्ययो इति भागवत
 श्लोके यत्संशयोर्बुद्धिलक्षणत्वमुक्तं । तदद्युक्तं । अचलः संशयो बुद्धेरिति प्रमाणेन संशयोर्बुद्धिर्नायत्वस्योक्तत्वात्कार्यस्य तत्कारण-
 लक्षणत्वे प्रमाणाभावादित्यतः कार्यस्यापि कारणलक्षणत्वे प्रमाणमाह ॥ येनेति । लक्षणं हि लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वं
 बुद्धिजनको घर्मः । कार्यं च तादृशं भवति । यथाऽऽकाशादेः शब्दादिकार्यं । तल्लक्षणं तु किंचिथावद्द्रव्यभावि किंचिदथावद्द्रव्य-
 भावीति द्विविधं । तत्र कार्यरूपं लक्षणमथावद्द्रव्यभावीत्याशयेनोक्तं तत्त्वरूपमित्यादि । तेन लक्षणं दृष्टितः पृथगिति भागवत-
 वाक्यं दृष्टितस्तसेः सार्वविभक्तिकत्वात्प्रथमार्थे तसिर्वर्तते धर्मिणा सहैवेति दृष्टित्वाभावि कं यावद्द्रव्यभावि लक्षणं पृथगयावद्द्रव्य-
 भावि लक्षणं चेति व्याख्यातं भवति ॥ ३२ ॥ प्राणस्य हीति श्लोकार्थे मुख्यगुल्बन्यायेन प्राणस्य मुख्यप्राणेत्येति श्रुतिं
 सद्युक्तिकप्रमाणेनैव परिहरति ॥ प्रधानेति । प्रधानवायुरिति श्लोकार्थे नास्यां सूक्ष्मगुल्बन्यायेन प्रधानवायोस्तदानीमुत्पन्न-
 कर्मद्विप्राणमभिमानित्वाभावात्तेन कर्तृत्वं न संभवति । न च कर्मद्विप्राणस्यनंतरं रूपंतरेणापि प्रधानवायोरभिमानित्वमिति वाच्यं ।
 तत्र प्रमाणाभावादिति युक्तिरुक्ता भवति । तर्हिप्राणः क इत्यत आह ॥ स्वज इति । स्वमाकाशो जायते यस्मात्सः स्वज-
 शब्दः इत्यर्थः । स्पष्टः स्वशीभिमान्यपानः । आद्यपदेन रूपाद्यभिमानिव्यानादयो ब्रह्माः । एते स्वजादयस्तत्सुताः प्रधानवायोः
 सुताः स्मृता इत्यर्थः । एव तदाविष्टा इत्यादेर्मुख्यप्राणेनाविष्टा इत्यादिव्याख्यानं द्रष्टव्यं ॥ ३३ ॥ अर्थाश्रयत्वमिति श्लोकार्थे
 शब्दस्य घटाद्यर्थोधारत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्वयं तस्य तात्पर्यमाह ॥ अर्थेति । अनेन भागवतप्रमाणानुसङ्ग-
 शब्दस्यैवं लक्षणमुक्तमिति दृष्टितं । तस्मिन्नेवार्थे द्रष्टुर्लिंगत्वमित्यस्य द्रष्टुर्लिंगत्वं व्याप्तिवलेनार्थगमकत्वमित्यर्थेति प्रमाणेनैव

निराह्वयैवार्थश्रयत्वमित्यस्य स्वोक्तार्थं च तैव दृश्यति ॥ शब्देनैवेति । अनेनात्र लिंगपदं ज्ञापनत्वार्थकं न तु व्याप्तिबलेन ज्ञापकत्वार्थकमित्युक्तं भवति । तन्मात्रत्वं च नभसो नभसः शब्दतन्मात्रात् । वायाश्च स्पर्शतन्मात्रादित्यादिषु श्लोकेषु शब्दस्पर्शादिराकाशावाद्यादितन्मात्रत्वमुच्यते । यत्र यथैकस्य शब्दस्यैवाकाशातन्मात्रत्वं तथैकस्य स्पर्शस्यैव वायुतन्मात्रत्वं । एकस्य रूपस्यैव तेजस्तन्मात्रत्वमित्यादिभ्राति पूर्वोदाहृतभाषणश्लेषेण परिहरति । स्पृशार्थादिति । स्पृशार्थावावात्स्पृशार्थानामाकाशापदानकारणत्वाभावाच्छब्दस्यैवाकाशापदानकारणत्वाच्छब्द एव नभस्तन्मात्रेति कीर्यते । स्पृशार्थस्य शब्दाच्छब्दश्च तन्मात्राः । वाव्यादीनामिति शेषः । तत्त्वमित्यतस्तद्वादिचिच्य दञ्जयति ॥ इतर इति । पंचसु भूतेषु मध्ये पूर्वसंस्थिते नियमेन पूर्वकालभाविति भूते आकाशादौ स्थितौ यो गुण उपादाननीभूतशब्दादिः स एव प्रत्येकमितरेतरस्मिन् पश्चाद्भाविति कार्यभूतेऽत्येकं उपादाननीभूतस्तिष्ठतीत्यर्थः । पूर्वसंस्थितेरिति कृत्वित्याहः । तत्र नियतपूर्वस्तित्वाद्भूते कारणत्वे आकाशादावित्यर्थः । अत एव नभसः शब्दतन्मात्रादित्यादिना शब्ददीनां वायुधुपदानत्वमाह भगवान् वादरायणः । अत्र प्रत्येकमिति पदेनाकाशास्य शब्द एवोपादानं । वायाः शब्दस्यार्थो द्वौ गुणा उपादानं । तेवसो रूपसहितास्त्रयः । जलस्य रससहिताश्चत्वारः । पृथिव्या गंधसहिताः पंचगुणा उपादानमिति सूचितं । अत एव पृथिव्यां पंचापि गुणा उल्लभ्यन्ते । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्येतेनार्था आश्रयत्वं यस्य शब्दस्यत्युक्तं । तस्यैव शब्दस्य तन्मात्रत्व च नभस इत्यनेनाकाशातन्मात्रत्वमुच्यत इति भ्रातिं ममाणैव परिहरति ॥ शब्द इति । आकाशसंभव आकाशास्य संभव इत्याचिर्यस्या क्वनिरूपशब्दत्वं तथति विप्रदः । न चाकाशाश्रयत्वरूपस्यैवाकाशापदानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाद्द्वारिराकाशापदानत्वमुक्तं तदयुक्तमित्यत आह ॥ आकाश एवेति । तुर्विशेषेण व्यत्ययान उपचित इत्यर्थः ॥३५॥ नभसः शब्देति श्लोकार्थे शब्दस्य तन्मात्रं शब्दतन्मात्र गुणस्तत्त्वान्नभस इत्याकाशास्यैव शब्दश्चाभावात्स्यात्वमुच्यत इति भ्रातिनिरासाय तत्पदभद्रं व्याचष्टे ॥ नभस इति । शब्दभावा

गुणो बस्याकाशस्य तपसा तस्मादिति विग्रहः । ननु शब्ददेराकाशादितन्मात्रत्वं नाम क्रिमित्यतः प्रमाणैव दर्शयंस्तेनैव प्रमाणेन
 नभसः शब्दतन्मात्रादित्यस्य सकृत्तव्याख्यानं च दृढयति । शब्दादय इति । न केवलं सर्वादय एव सूस्यावस्थाः किंतु
 शब्दादयोऽपीत्यासिबंधः । सर्वादिषोऽपीति क्वचित्पाठः । तत्रादिष्वेन शब्दादयो आशाः । तन्मात्रशब्दार्थः ॥ सूक्ष्मावस्थेति ।
 अनेन तस्माति निर्भास्यत्यादयतीति तन्मात्रं शब्दतन्मात्रच्छुपादानरूपा सूक्ष्मावस्था यस्याकाशस्य तपथेति शब्दतन्मात्रपदस्य विग्रहः
 सूचितः । एवं सर्वतन्मात्रादिपदानामपि विग्रहो ज्ञातव्यः । शब्दतन्मात्राद्भूदस्मादित्यादि श्लोकेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां भूत-
 कार्यत्वमुच्यते । तदयुक्तं । तैजसान्दीन्द्रियाण्येवेति तैजसाहंकारकार्यत्वप्रतिपादकव्यवहितपूर्वोदाहृतभागवतवाक्यविरुद्धत्वादित्या
 शंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ सूक्ष्मेन्द्रियाणीति । पुनर्ब्रह्मशरीरत उपचीयत इति संबन्धः ॥ ३७ ॥ चालनं व्यूहनमिति
 श्लोके प्राप्तिर्वायोः कर्माभिलक्षणमिति प्राप्तिर्वायुस्वरूपलक्षणत्वमुच्यते । तदयुक्तं । तथात्वे वायुरेव प्राप्तिः स्यात् । न चैवमित्या-
 शंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ प्राप्नोतीति । उचरत् प्रधानवायुरित्यनेन संबन्धते । तथाक्त्वो यस्मादित्यर्थे । स्वातंत्र्यात्स्वत
 इति शोक्त इति क्वचनत्वः स्वतंत्राद्धरेव सामर्थ्येनैव वायुर्यस्मात्सर्वं प्राप्नोतीत्यंतो भूतपति भूताभिमानिनं वायुं प्राप्तिरिति माहुरित्य-
 न्वयः । ननु प्राप्तिर्देतुत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेन्द्रियाणामात्सवं भूतवायोरलक्षणमुच्यते । तदयुक्तं । तथात्वे भूतवायोः सकाशात्प्रथा
 नवायोर्नीचता स्यादित्याशंकां प्रमाणशेषेणैव परिहरति ॥ प्रधानवायुरिति । अन्येषु भूतवावादिषु तद्गुणाः प्रधानवायुगुणाः
 सर्वप्राप्त्यादयस्तेषु भूतवावादिषु । अस्य प्रधानवायोस्तत्कृता भूतवायोः प्राप्त्याद्युक्तिरुक्ता । तस्मिन्नेव श्लोके वायोः कर्माभिलक्षण-
 मित्यत्र कर्मणः क्रियाया अभिलक्षणमिति कर्मपदस्य क्रियार्थत्वञ्चातिनिरासाय प्रमाणैर्नैवार्थमाह ॥ स्वरूपमपीति ॥ ३९ ॥ द्रव्याकृ-
 तित्वमिति श्लोकार्थे गुणता गुणरूपत्वं व्यक्तिसंस्थालंघटादिस्वल्पव्यक्तिसंस्थारूपमित्यर्थञ्चातिनिरासाय तयोः शब्दयोरर्थमाह ॥

व्यक्तीति । व्यक्तित्वेनाभिव्यक्तिरूपेण गुणशब्दप्रकाशात् गुणशब्दवाच्यप्रकाशात् । ननु तर्हि तेजस्तमित्यनेन पुनरुक्तिरित्यतोऽभियानेवाथेदमाह ॥ तेजस्तमिति । गुणशब्दस्य प्रकाशार्थत्वेभिर्वातं पठति ॥ आलोक इति ॥ ४१ ॥ क्लृप्तं पिडनमिति श्लोके माणनाप्यानंदनमित्यत्रोदनपदस्यार्थभेदतिराभियानेवार्थमाह ॥ उदनमिति । तापापनोद इत्यर्थे अपां भूयस्त्वं लक्षणशुक्तं । तद्वदयितुमाह ॥ पृथिवीति । देह इति समुदायैकवचनं । पाथिवाय्यतैजसदेहेषु विद्यमानानां पृथिव्यादि भागानां मेलनेन गणनायाम्पां भागाः पृथिव्यग्निभागोपेक्षयाऽधिकं भवति । एतद्विस्तारो ब्रह्मसूत्रभाष्यदितीयाध्यायवचतुर्यपादते श्रुत्यः ॥ ४५ ॥ भावनं ब्रह्मण इति श्लोकार्थं भावनपुत्रिचित्यर्थभ्रांतिनिरासाय तदनूद्य व्याचष्टे ॥ भावनमिति । अनेन भावयत्युदाहरति भावनशब्दव्युत्पत्तिः सूचिता । तस्मिन्नेवार्थे ब्रह्मणः स्थानमित्यनेन पृथिव्याशब्दसुस्थानत्वमुच्यत इति भ्रांतिनिरासाय म्पाणेनैव निमित्तं दर्शयंस्तद्वाचष्टे ॥ ब्रह्मस्थानमिति । शरीरे पृथिव्यात्मके । अनेन ब्रह्मणः परब्रह्मणः स्थानमभिव्यक्तित्वानमिति भागवतपदं व्याख्यातं भवति । तस्मिन्नेवार्थे सद्भिन्नोपामित्यस्य सतो विभ्रंशमित्यर्थभ्रांतिनिरासाय चिदाश्लेषमर्थमाह ॥ सदिति । अनेन विभ्रंशं विभ्रंशेन सद्वाकमित्यर्थे उक्तो भवति । सच्छब्दस्य व्यकार्थत्वे म्पाणमाह ॥ असदिति । सर्वसत्त्वगुणोद्भेद इत्यर्थे सर्वसत्त्वगुणोद्भेद इत्यस्य सर्वमाणिनां गुणानामुद्भेद उद्गतो भेदो भेदाभाव इत्यन्यथाश्रुतितिनिरासाय तदनूद्य यथास्तद्वाचष्टे ॥ सर्वसत्त्वैति । अनेनोद्भेदशब्दोऽभिव्यक्त्यर्थकः । सर्वति गुणविभ्रंशेण । तथा शरीरस्य पाथिवत्वाच्चत्रांभिव्यक्तगुणाः पृथिव्यामेवाभिव्यक्ता भवन्त्यतः सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिव्या लक्षणं युक्तमिति चोक्तं भवति । भावनं ब्रह्मणः स्थानमिति श्लोकार्थं पृथिवीलक्षणद्वयं म्पाणस्त्वचनार्थमां शरीरे उपपादितं । तेनेदं शरीरं केवलपृथिव्यात्मकमिति भ्रांतिं म्पाणेनैव परिहरति ॥ शरीरमित्यादिना । पुनः प्रत्येकमित्यनेन तैजसायशरीरमप्येवं पंचभूतात्मकं ज्ञात-

व्याप्तिं ह्यविति । तत्राप्यशरीरं पार्थिवानीन्द्रियाण्यौदर्यं तेजः । ततः तैजसं शरीरमौदकानीन्द्रियाण्यौदर्यं पार्थिवं । आकाशावायू
 सर्वत्र समाप्तौ । एवं पार्थिवादिदेहस्ये पंचभौतिकत्वं ज्ञातव्यं ॥ ४८ ॥ ततस्तेनानुविद्धेभ्य इति श्लोकेऽसौ विराट् यस्मादंड-
 मुदाविष्टचदचेतनमंडं तेनानुविद्धेभ्यस्तोच्यते उस्थितस्तुत्यत्रापिति तत्त्वोत्पत्त्याद्याद्विराज उत्यचिरुच्यते । तत्र विराडिति वीर्णा पक्षिणां
 राजा गरुड इत्यर्थत्रातिनिरासाय प्रमाणैव विराट्पदं व्याख्येयस्मादुदविष्टदसौ विराडिति भागवतपदं ब्रह्मांडपदव्याख्यानरूप
 मित्याभिप्रेत्य तैर्नैव प्रमाणेन ब्रह्मांडपदं च निर्वाक्ति ॥ अचेतनादिति । प्रकाशनादित्यनेन विशेषेण राजते प्रकाशत इति
 विराट्पदस्य विशदः सूचितः ॥ ५४ ॥ पादौ च निरभिद्येतामिति श्लोकाधेयं ततो हरिरिति हरेः पादाभिमानित्त्वमुच्यते ।
 तदुक्तं । अभिमानित्वं परार्थीनियामकत्वं । न च मुकेष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं । तेषामपि लक्ष्यत्वात् । अभिमानित्वात्संताभाव-
 नाधिकरणत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् । न हि तदरावस्ति । तत्रापरार्थीनत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यतः प्रमाणैव तत्वात्स्यार्थ-
 माह ॥ यज्ञनामेति । पूर्णमलात्पन इत्यत्र पूर्णेत्यमलात्मत्वोपादानार्थं । मलेति परार्थीनत्वं । आत्मोते नियामकत्वमुच्यते ।
 परार्थीनत्वमलपुष्कश्चासावात्मा च स्वामी नियामकश्च मलात्मा मलात्मा न भवतीत्यमलात्मा तस्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ननु विष्णु-
 गत्यैव चरणौ नोदविष्टततो विराडित्यत्र विष्णुप्रवेशेन विराजोऽनुत्पत्त्यान्युक्त्वा चित्तेन हृदयं चैत्य इत्यत्र विचाभिमानिप्रवेशेन
 विराज उत्यानमुच्यते । तदस्मत् । तथात्वे चैत्यापेक्षया विष्णोर्दुर्बलत्वं विष्णुपेक्षया चैत्यस्य प्रबलत्वं स्यादित्यतो नात्र चैत्य
 पदेन केवलं विचाभिमानि शुद्धते किंतु विष्णुरपि । नन्वेवं चेक्षितं चैत्यस्ततोऽभवदित्युक्तब्रह्मविचिजलानुपपत्तिरिति वाच्यं ।
 ततः स्वेच्छयाऽभिव्यक्तत्वेन तदुपपत्तेरित्याह्वयवान् प्रमाणैर्नैव हरेर्शैत्यशब्दार्थत्वं ब्रह्मजत्वं चाह ॥ कैल्योऽपीति । न केवलं विचा-
 भिमानि चैत्यः किं त्वंतर्योमी विचिभिमान्यंतर्योमी विष्णुरपि चैत्यशैत्यशब्दवाच्य इत्यर्थः । ननु पादाभिमानियज्ञात्स्यहरिरूपस्य

विचाभिमानं तस्यै हरिस्तस्य चैत्यात्मेन रूपेणोत्थानमकृत्वा चैत्यरूपेणोत्थानं किमर्थमकारित्स्यात्कं प्रमाणैव परिहरति ॥ यज्ञांतस्य इति । तस्यैश्वर्याभिमानस्तस्य ॥ ६४-७० ॥ बुद्ध्या ब्रह्मापीति श्लोकाथे ब्रह्मा चतुर्भुव इति त्रितिनिरासाय ब्रह्मण्डं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति । उक्ताथे श्रुतिमाह ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् राजनि ब्रह्मा बृहस्पतिः इहः पुरोहित एति प्राप्तोति तस्मै रात्रे विश्वः मनाः स्वयमेवानमतीत्यन्वयः । श्रुतिरपि भागवतसदृशान्यतः साष्टमाभिधानमाह ॥ बृहस्पतिरिति ॥ ७२ ॥ चित्तेन हृदय-मिति श्लोके चैत्याश्विचाभिमानो ब्रह्मा यदा हृदयं प्राविशदिति चतुर्भुवस्तस्य स्वदेहमेवशोकेत्या तस्यैव स्वदेशाद्ब्रह्मिर्निर्गमः सिद्धयति । बहिर्निर्गमे च सति नोदतिष्ठयदा विराडित्युक्तं चतुर्भुवस्तस्य यद्युक्तत्वं विरुद्धमित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ अंशेन सुप्त इत्यादिना । देवा रुद्रादयः । त्रीन् विष्णुब्रह्मवायून् । एकसंस्था एकस्मिन् ब्रह्मदेहे विद्यमानास्तेषां विख्यादिव्याणां । ननु विष्णो ब्रह्मसाम्यत्वं प्राप्तमित्यत आह ॥ विश्वेषेणेति । चित्तेन हृदयं चैत्य इति श्लोकाथे चैत्यश्लेषज्ञप्रदयोः सामानाधिकरण्या-नैकार्थत्वत्रातिनिरासाय प्रमाणेषुषेणैवार्थभेदाह ॥ चित्तेति । प्राणो वायुरित्यनेन प्राणद्वैत्यमनोविय इति भागवतवाक्यस्य प्राणशब्दो व्याख्यातः ॥ ७३ ॥ इति श्रीभागवतवाक्यार्थटिप्पण्यां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३-२७ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ प्रबुद्धय स्वप्नेति श्लोकाथे स्वप्नश्लेषाभ्यामित्यस्य मसिद्धत्वमस्तुत्वव्यर्थत्वत्रातिनिरासाय प्रमाणैवार्थ-माह ॥ अज्ञानमिति ॥ ५ ॥ निवृत्तबुद्धयवस्थान इति श्लोकाथे निवृत्तं बुद्धेवस्थानं स्थितिर्यसिन्निति बुद्धिराहित्य-मुच्यत इत्यन्वयाप्रतीतिनिरासाय बुद्धयवस्थानण्डं व्याचष्टे ॥ बुद्धेरिति ॥ ११ ॥ सुक्तलिंग इति श्लोकाथेऽस्तित्यस्याविद्य-मानार्थत्वत्रातिनिरासाय विवाहितार्थमाह ॥ असतीति ॥ १२ ॥ एवं त्रिष्टुब्हकार इति श्लोके सूयप्रतिबिम्बदृष्टेनेन श्रुतेन्द्रियदीनामर्षकारादियतिबिम्बत्वं तत्पदशकत्वं चोच्यते । तत्केवलं जहस्यैवोच्यत इति त्रितिनिरासाय सदाभासेन सत्यद्वैतत्व-न

सदाभाससत्यदृक्प्रदयोः प्रकृतोपप्लुक्तार्थश्च न ज्ञायते । अतो भ्रांत्यादिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ शेषस्थेय्यादिना ।
 अत्र ब्रह्मण इत्यनेन सदाभास इत्यस्यार्थः परब्रह्मण इत्यनेन सदाहृगत्यस्यार्थ उक्तो भवति । प्रदर्शिनः प्रदर्शकाः ॥ १४ ॥
 भूतसूक्ष्मैन्द्रियमन इत्यादिश्लोकद्वये इहासति मलये भूतसूक्ष्मैन्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु निद्रया लीनेषु सस्तु यस्तत्र विनिद्रः स
 द्रष्टा सदातःकरणे नष्टे सति नष्टचित्त आतुर इवानष्टोऽपि गृषा नष्टवदात्मानं मन्यमान आस्त इत्येकान्वयेन परमात्मैव प्रतिपाद्यत
 इति भ्रांतिं पृथगन्वयप्रदर्शनेन परिहरति ॥ यो विनिद्र इति । अनेन भूतसूक्ष्मैन्द्रियमन इति पूर्वश्लोको हरिपरः । मन्यमान-
 स्वदात्मानमिति द्वितीयश्लोकां जीवपर इत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ साहंकारस्येति श्लोकार्थेऽहंकारसहितस्य द्रव्यस्या-
 काशावेर्योऽनुग्रहोऽनुकूलग्रहणं तदेव तस्यावस्थानमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायपेक्षिताऽद्याहारेण तस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ साहंकार
 मिति । स्वकृतव्याख्यानं प्रमाणमाह ॥ नित्यदृक् परमात्माऽसावित्यनेन भूतसूक्ष्मैन्द्रियमन इत्यादेर्जानाति जीवः
 संज्ञेन इत्यनेन मन्यमान इत्यादेः स्वकृतव्याख्यानं प्रमाणितं भवति । श्लेषेण साहंकारस्येत्यस्य स्वकृतव्याख्यानं प्रमाणितं ॥ १७ ॥
 इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्याम्नाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३-२८ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ योगस्य लक्षणमिति श्लोकार्थे सर्बीजस्य बीजसहितस्य योगस्येत्युक्तार्थाविवर्जिनयोऽन्यो वर्तते इति
 सिद्ध्यति । सः कः बीजं च किमिति जिज्ञासायां प्रमाणेनैव तद्द्वयं दर्शयति ॥ स बीज इति ॥ १ ॥ वैकुण्ठलीलेति श्लोकार्थे आत्मन
 स्वस्य समाधानं सम्भ्याधानं स्थानमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तदर्थमाह ॥ समाधिरिति । अनेनाधिव्यानमित्यनेन
 पुनरुक्तिः परिहृता । तस्य प्रयत्नेन मनःसंस्थितिरूपत्वात् ॥ ६ ॥ तस्मिंश्छोधपदमिति श्लोके चित्तं सर्वावयवस्थिति विलोक्य
 भगवत एकत्र एकस्मिन्नेगे संयुक्त्यन्ते संयुक्त्यादिति यत्सर्वावयवस्मरणशक्तेन मनसैकावयवस्मरणविधानं तदयुक्तं । न हि महाकायकरण-
 २० ६५

सम्पर्कं मत्पत्न्यकार्यकरणविधानं शुच्यत इत्यतो वाच्यभेदेनापेक्षिताध्याहारेण तं योजयति ॥ सर्वस्मरणेति । अत्रैतच्छ्लोक
 अबहिर्यत्सर्वश्लोकोक्तं हेतुत्वेनाह ॥ याबादिति । स्वव्याख्याव्याख्यानं स्पष्टं मगामाह ॥ सर्वमिति ॥ २० ॥ मालां मधु
 त्रनेति श्लोकार्थेऽस्य हरेः कंठे वैत्यस्य तत्त्वमलं गणं ध्यायेदिति वैत्यतत्त्वस्य हरिकंठमपेक्षित्युच्यते । तत्र वैत्यपदस्य पूर्वोक्तार्थे
 स्मारसंस्मरणं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति । तन्निष्कामाचैत्यनियामकत्वाद्दशैत्यनामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ यच्छ्रीनिकेतमिति श्लोकार्थे
 श्रीनिकेतनमित्यनेन हस्तस्याश्रयत्वबहुक्त्वा पुनः स्वया भूत्वा श्रिया युक्तमिति लक्ष्म्या युक्तत्वबहुच्योऽत्रः पुनश्चिकिरिति चेन्न ।
 अत्र श्रीभूतिकव्दयोर्भिकार्थत्वादित्याह्वयवान् प्रमाणैर्नैव तदर्थमाह ॥ साक्षादिति । हरे रूपमित्यनेन स्वया भूत्येतत्स्वरूपमू
 तथा श्रियेति व्याख्यातं । इदिरा तु तदाश्रयादित्यनेन श्रीनिकेतनमित्येव श्रियः हरिसंस्मरणश्रीभिन्नाया इदिराया निकेतमाश्रय
 इति व्याख्यातं भवति ॥ २९ ॥ ध्यायेत्स्वहृदिति श्लोकार्थेऽर्पितमनाः पुरुषो विष्णो रूपं पृथक् जीवभेदेन न दिदक्षेतस्योदि
 त्यन्यामप्रतीतिनिरासाय तदन्वय व्याचष्टे ॥ न पृथगिति । अनेन हरिरूपं हरेः पृथक्त्वं पदयत्किंतु हरिभेव फस्येदिति भागवत
 वाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ३२ ॥ औत्कंठ्यबाष्पेति श्लोकार्थे चिखण्डियमित्यतदुभौभार्थत्वाद्वाचष्टे ॥ चिचेति । बद्धि
 पदस्यार्थः ॥ वियोग इति । तस्याप्यर्थः ॥ ध्यानानंततरसमाधिरिति । अनेन चित्ते बद्धिं वियोगो योगाभावो ध्याना
 नंतरसमायुग्भावस्तं विबुक्ते विबुक्ते करोति समाधिं करोतीति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ ३३ ॥ मुक्ताश्रयं यहीति
 श्लोकार्थं भवो मुक्ताश्रयं मुक्तः समारान्मुक्त आश्रयो यस्येति श्रान्तिनिरासाय तदन्वय व्याचष्टे ॥ मुक्तेति मन इति विशेषस्योक्त
 त्वात्स्वाचिचमिति पुनर्विशेष्याभिधानं व्यर्थमित्यतन्वदपि विशेषणमिति भावेन तदन्वय व्याकुर्वन्किंवाणमुच्छति नामोतीति श्रान्ति
 निरासाय तदप्यन्वय व्याकुर्वन्धिचामित्यनेनान्यं च दर्शयति ॥ स्वचित्तमिति । अनेन लक्षरूपभूता विवैतन्यं तत्र तं

ततामिति स्वचिपदस्य विग्रहः सूचितः । स्वचिचिपदस्यैव तात्पर्यार्थः ॥ स्वचिदभिमानेनेति । निर्वाणमुच्छ्वतीत्यस्यार्थः ॥
 शरीराभिमानं जहातीति ॥ ३४ ॥ हेतुत्वमप्यसतीति श्लोकार्थेऽसति कर्तारि दुःखगोहेतुत्वमपि नास्तीत्यविद्यमाने कर्तारि
 यो हेतुत्वनिषेध उच्यते सोऽप्युपपन्नः । अयासस्य निषेधाभावात् । न हसति हेतुत्वमाप्तिरस्तीत्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥
 अस्तर्कतेति । अनेनासति दोषयुक्तेति भागवतस्यमसत्पदं व्याख्यातं भवति । अस्मिन्नेव श्लोकार्थे दुःखयोरिति द्विवचनोपदेन
 दुःखद्वयोक्तिः प्रकृतेत्यंतासंगता । अवश्यव्यक्त्युत्पुवाद्युक्तिरप्ययुक्तेत्याशंकां प्रमाणेनैव परिहरति । दुर्दुःखमिति । अनेन दुःख
 दुःख च दुःखे तयोरिति भागवतस्यदुःखपदविग्रहः सूचितः ॥ ३५ ॥ सर्वभूतेषु चेति श्लोके श्रुतेष्व्यात्मानं परमात्मानमन्य-
 यावेन नान्योऽन्यस्तस्य भावो धर्मोऽन्यत्वमिति यावत् । तेन श्रुतैक्येन श्रुतेषु तदात्मतां परमात्मैक्यं वेक्षतेति हरेर्भूतानां च
 परमात्मैक्यमुच्यते । तच्च प्रमाणवाधितमित्यतोऽन्यभावो वेति तदात्मोति च पदमनूद्य यथावद्याचष्टे ॥ अनन्येति । अनेन श्रुतां
 तयामिश्रुताधारहरिरूपाणांमिष्टानभेदेन भेदप्रसक्तावनेनाभेद उच्यत इत्युक्तं भवति । श्रुतविषये श्रुतविषयकादानादिकर्तृत्व-
 मित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिमिति श्लोकस्य आत्मा जीव इमां स्वमकृतिं पराभाव्य त्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते
 मुक्तो भवतीति जीवप्रतिपादकत्वत्रांतिनिरासाय तात्पर्यार्थमाह ॥ प्रकृतिमिति । प्रकृति त्रियं । सदेत्यभ्याहारः । पर इत्य-
 नेनात्मशब्दो हरिवाचीति सूचितं । श्लोकार्थे प्रमाणमाह ॥ सर्वभूतस्यमिति ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्या-
 भेकाननिश्रोऽध्यायः ॥ ३—२९ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ लक्षणं महदादीनामिति सार्धश्लोके येन लक्षणेनापीषां तयारमार्शिकं स्वरूपं लक्ष्यते । तस्वरूपं
 यन्मूलं यल्लक्षणमूलं प्रचक्षते तन्महदादीनां लक्षणं यथा यथावत्सास्त्रेषु कथितमित्यन्वयार्थत्रांतिनिरासायोपेक्षिताभ्याहारेण तस्य

विवक्षितान्वयार्थावाह ॥ यथा सांख्योद्विचि । तथा कथितं । त्वयोति शेषः । अनेन तद्व्यस्यं यन्मूलं यत्सांख्यशास्त्रमूलकं मन्वसते
तेषु सांख्येषु तद्व्यस्यं ययोक्तं तथा त्वया मां प्रति कथितामिति भाग्यतवाक्ययोजना सूचिता ॥ १-२ ॥ अर्चादाकच्येयोदिति श्लोकार्थे
यः पुरुग्भावो जीवादीनामस्य भेदः स राजस इति जीवेष्वभेदज्ञानिनो राजसमुच्चये इति भ्रातिनिरासायार्थोपेक्षिताव्याहृतेनान्वयान्वय-
माह ॥ तद्रूपयागामिति । तद्रूपानां रामकृष्णादीनां । अत्र पुरुग्भावपदेनैक्यज्ञानाभाववात्, लक्षणीयः । न्तु कुत एतत् । पुरुग्भावपदस्य
भेदभावैर्नैवार्थः किं न स्यादिति चेन्न । हरिरूपपुरुग्भावनावस्ताभस्तत्वेन राजसत्त्वायोगात् ॥ ९ ॥ यजेद्यष्टव्यमिति श्लोकार्थं यः
पुरुग्भावः स सात्विक इति राजसत्त्वेनोक्तस्य सात्विकत्वं विरुद्धं कथ्युच्यत इत्यार्थोक्तं पदच्छेदभेदज्ञेनेन परिहरति ॥ अपृथगिति ।
तद्रूपणामित्युच्यते । अनेन यथा सात्त्विकत्वे हरिरूपापुरुग्भावत्वमेव निमित्तं तथा राजसत्त्वे हरिरूपपुरुग्भावत्वमेव निमित्तं न
त्वर्चादीं हरिरूपजनमित्युक्तं भवति । नन्वर्चादीं हरिरूपजनमेव राजसत्त्वे निमित्तं किं न स्यादिति चेन्न । अज्ञसात्त्विकस्यार्चादी
हरिरूपजनकरणे प्रत्यवायस्योक्तत्वात् । ज्ञानिसात्त्विकस्यार्चादीं हरिरूपजनकरणे फलस्योक्तावादित्याश्रयवांस्तत्रप्रमाणं पठति ॥
अज्ञ इति ॥ १० ॥ आत्मनश्च परस्यापीति श्लोकार्थं य आत्मनः स्वजीवस्य परस्परजीवस्य तोदरमंतरे भेदे उदरं हृदयं
यनः करोति तस्य भयं मृत्युविषय इति जीवानां भेदज्ञानिनोऽतिष्ठुच्यत इति भ्रातिनिरासायार्थोदरमंतरे भेदे उदरं हृदयं
अंतरेति । अनेनार्तं भिन्नं च तदुदरं ब्रह्म चेति विग्रहः सूचितः । एवं पदार्थभुत्वेदानीमात्मनश्चेति श्लोकार्थस्य तात्पर्यमाह ॥
आत्मस्यमिति । उदरपदेन ब्रह्मोक्तं । तत्र प्रमाणमाह ॥ उदरमिति ॥ १६ ॥ जीवा श्रेष्ठा इति श्लोकार्थं जीवमाण
भृच्छब्दयोर्कार्थत्वभ्रातिनिरासाय माणस्यतदमनूद्य व्याचष्टे ॥ माणस्यत इति । अनेन जीवानां इदृश्यादिरहितशुक्लकाष्ठानां
सकाशाजीवा इदृश्यादियुक्ता अशुक्लकाष्ठादीजीवाः श्रेष्ठः । तेषां इशादिनिवेभ्यः माणस्यतः स्वतश्चलनयुक्ताः पञ्चादिजीवाः श्रेष्ठा

इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानामित्यारभ्य समदर्शनादित्यतभागवतश्लोकैरुच्यमानो जीवानां पशु-
दृशादिभेदस्तत्पारतम्यं च संसारावस्थायामेवास्ति न ह्युक्तौ । तत्र सर्वजीवानामेकप्रकारत्वस्य तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरंजनः
परमसाम्यमुपैतीत्यादिश्रुत्यादिसिद्धत्वादित्याशंकां जीवानां पशुदृशादिस्वरूपवतारतम्यप्रतिपादकप्रमाणैव परिहरति ॥ पशुदृक्षा
द्वित्यादिना । जीव एव न तु शरीरविशिष्टा इत्येवमब्दत्यार्यः । स्वतः स्वरूपतो यः पशुदृक्षादिभेदस्तेनापि जीवाः स्थिताः
न तु बाह्यपशुदृक्षादिशरीरभेदेनेत्यर्थः । ननु तर्हीदानीं दृश्यमानानां पशुदृक्षादिजीवानां स्वरूपं पशुदृक्षाद्यात्मकमेव किं नेत्याह ॥
संस्तुताविति । अत्र तत्र व्यावरज्यकेभ्य इति तात्पर्यश्लोकार्थेन ततः प्राणधृत इत्यारभ्य तेषां बहुपदश्रेष्ठशब्दुपाद इत्यतंभागवत-
श्लोका उक्ततात्पर्यार्थो भवति । अजीवानां मुक्त्यभावाच्चेऽत्रोक्ताः । तेभ्यो मातुषमुक्ताश्चेत्यनेन ततो द्विपात्तो वर्णश्रित्वार
इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । विममुक्ता विमाश्व ते मुक्ताश्च ततोऽन्ववर्णेभ्योऽधिकं इत्यनेन तेषां ब्राह्मण उच्यते इति
भागवतवाक्यं व्याख्यातं । तत्र ब्राह्मणमुक्तेषु मध्ये उपदेशमात्रेण स्वयमुपक्रमदिना वेदार्थं ह्युत्तमश्रुताः संतो यावान्वेदार्थं उपदि-
ष्टस्तावन्मात्रज्ञानेन मुक्तास्तेभ्यो वेदवेदिनः स्वयमप्युपक्रमदिना वेदार्थज्ञानिनोऽधिकाः । अनेन ब्राह्मणेष्वापि वेदज्ञ इति भागवतवाक्यं
अर्थज्ञा इत्यनूद्य ऋषय इति व्याख्यातं । अतो देवाः संशयच्छिद इत्यारभ्य सम्यक्तेषु हि ते गुणा इत्यंततात्पर्यप्रमाणेनार्थज्ञा
तंसंशयच्छेतेत्यारभ्य समदर्शनादित्यंतभागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । तस्माद्गुरुदात् । तत्रश्रुतुर्गुरुत्वादन्योऽधिको नास्ती
त्यर्थः ॥ २८ ॥ मनसैतानीति श्लोके ईश्वरो जीवकलया जीवात्म्यस्वरूपांशेन श्रुतानि प्राविष्ट इति जीवस्य विष्णुस्वरूपत्वभ्रांतिं
तथा श्रुतानि प्रणभेदित्यन्ययभ्रांतिं च निवारयन्परोक्षित्याद्याहारेण श्लोकं योजयति ॥ जीवेति । तदा लयत्वेन विष्णुप्रतिभात्वेन ।
श्रुतानि बहुमानयन् श्लेषु बहुमानं कुर्वन्नित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ भक्तियोगश्चेति सावधारणेन पदेन भक्ति-

ज्ञानयोगयोर्ये एकस्यैव हरिमाहिरूपोऽक्षसाधनत्वमुच्यते । ततु भक्तिर्येन न्यति विद्वानित्यादिनाभयाभोऽक्षसाधनत्वमप्रतिपादक
प्रमाणवधितमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ एकान्तरिति । एकान्तरेणैव । इत्युक्तमिति शेषः । भक्तियोगज्ञानयोगयोरैकतस्य भक्ति-
योगस्य भावे सत्यन्यत्रास्य द्वितीयस्य ज्ञानयोगस्य सत्वस्थापि निवृत्त्याद्भक्त्योर्ज्ञानज्ञानरूपत्वेन ज्ञानयोगस्य भक्त्यन्तर्गतत्वा
च्चा ज्ञानानन्ददिगुणवत्त्वेन भगवत्ज्ञानस्य तु भक्तिं विना भावेनान्यत्रास्य भक्तियोगस्य नियतत्वाच्चदभिप्रायेणैवतरेणेत्युक्तं न तु
द्वितीयस्य मोक्षसाधनत्वाभावाभिप्रायेणैत्यर्थः ॥ ३५ ॥ परं प्रधानमिति श्लोकार्थे यत्प्रज्ञागतो रूपं क्रमेत्यभिधीयते विचेष्टित
मित्यभिधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय यथावद्वाच्ये ॥ सर्वेति । अनेन कर्माणि विशेषेण चेष्टितानि निमित्तानि यस्य
तत्कर्म विचेष्टितमिति विग्रहः सूचितः ॥ ३६ ॥ भूतानां महद्वादीनामिति श्लोकार्थे भिन्नदृशां महदादीनां यतो हरेर्भयं
भवतीति जीवेश्वरभेदज्ञानस्य अग्रेतुल्यमुच्यत इति प्रतिनिरासाय तत्पदप्रदृष्ट्यापेक्षिताऽधाहारेण व्याचष्टे ॥ भिन्नोति । भिन्न
पदस्यान्वयार्थत्वं कृत इत्यतस्तत्राभिधानं पठति ॥ भिन्नमिति ॥ ३७ ॥ न चास्य कश्चिद्व्ययित इति श्लोकार्थेऽस्य हरेः कस्य-
चिद्व्ययितः भियो द्वेषश्च नास्तीति हरेः प्रियद्वेषयोरभाव उच्यते । सोऽनुपपन्नः । देवदैत्ययोरैव प्रियद्वेषयोः सत्त्वादित्यतः
प्रमाणैव तत्रात्पर्यर्थाह ॥ यथायोग्येति । यथायोग्यतिरेकेण यथायोग्यताया अतिरेकेण । अनेन यस्य योग्यता यथा
वर्तते तथैव स हरेः प्रियद्वेषश्च भवति । न तु हरिनिष्ठगुणदोषान्वामित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीण्णयां
त्रिभिःश्रव्यायः ॥ ३—३० ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं स्वभरणाल्पमिति श्लोके कीनाश इव गोस्त्रमित्यत्र कीनाशपदस्य लुब्धार्थत्वप्रतीतिनिरासाय
मकृतोप्युक्तार्थाह ॥ कीनाश इति । कीनाशपदस्य स्वोक्तार्थे प्रमाणं वर्तमानैव प्रमाणेन वायुनोत्क्रमतोत्तारक इति श्लोकार्थे
उत्तारपदस्य दुर्गभार्यत्वादिवाकितपर्यभाह ॥ उत्तारमिति ॥ १-१६ ॥ योजनानां सहस्राणीति श्लोके त्रिभिर्दुर्दौर्भ्यां

वेति मुहूर्तत्रयणैव शुद्धद्वयैव वा नवाधिकनवत्यधिकसहस्रराजनाध्यगतिरुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय पूर्वोदाहृतममाणशेषणैव तच्चा-
 त्पर्यर्थमाह ॥ त्रिभिरिति । अनेन भागवतोक्तान्निहूतादिपदमन्यपोलक्षकमित्युक्तं भवति । अत्र वाशब्दौ व्यवस्थितविकल्पे ।
 तेन पापतारतम्येनायं कालभेद इति सूचितं ॥ २४ ॥ अत्रैव नरक इति श्लोकार्थे अत्रैवेत्येवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थरुत्वा
 द्भ्रमावेव नरकः स्वर्गोऽस्ति नान्यत्रेति प्रतीयते । तच्च प्रमाणवाचितमित्यत एवशब्दस्यार्थमाह ॥ अत्रैवेतीति । एतद्वदस्य
 सामीप्यार्थत्वेऽभियानं पठति ॥ समीपेति । अनेनैवास्मिन् समीपप्रदेशे इति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ २९ ॥
 इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यार्षभक्तिसिद्धोऽध्यायः ॥ २-३१ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ननु कालिलं त्वेकारत्रेणेत्यारभ्य सप्तमे जन्मकर्मणीत्यंत ग्रंथैकया गर्भसंस्थानमुच्यते । तत्र किं
 कारणं । न च जीवकर्मैति वाच्यं । तस्य कर्मणा दैवतत्रेणेत्यनेन देहभक्तिं प्रति कारणस्योक्तत्वादित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥
 नानाविधेति । अनेन देहेत्यादक कर्म भिन्नं नानाविधगर्भस्थानोत्पादकं कर्म च भिन्नं । तेन नानाविधगर्भसंस्थानं मुख्यत
 इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥ नाथमानमृधिरिति । श्लोकार्थे सप्तवाधिरिति गर्भस्थविशेषणं दुर्गमार्थत्वादाभिवानेनैव व्याचष्टे ॥
 बध्नय इति । ज्ञापिचैति निपातसमुदायः सहृदये । अनेन सप्तवाधय इन्द्रियाणि यस्य स तथोति भागवतपदं व्याख्यातं भवति
 ॥ २ ॥ ज्ञानं यदेतदिति श्लोकार्थे य एतत्ज्ञानपदधात्स देवः कतम इति कतमशब्दस्य प्रक्षार्यत्वं प्रतीयते । तदयुक्तं । अप्रो
 तस्योत्तरादित्यतस्तदनुद्य व्याचष्टे ॥ कतम इति ॥ १७ ॥ पद्मन्ययं धिषणयेति श्लोकार्थेऽरारिवदयं अरारभेदं पश्यती-
 त्यशरीरो दृष्टान्तेनोच्यते । तत्राशरीरपदस्थानेकार्थत्वात्कृते क्रोड्यं इति जिज्ञासायमनुवादपूर्वकं तस्य विवाहितपर्यमाह ॥
 अशरीरवदिति । तस्मिन्नेव श्लोकार्थे अस्येतिपदस्य जीवस्य प्रकृतत्वे जीवार्थत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ परमात्मन इति ।

जीवाभिन्वयानन्देऽपि परमात्मन एवेत्यर्थः । तत्र निमित्तं ॥ तद्भ्रशत्त्वादिति । ननु तस्योपपन्नमवितुर्गदिच्छयाच इत्यादि
 भागवतो यद्विष्णुसर्वोत्तमत्वादि विषयं गर्भस्थजीवकर्तृकं स्तोत्रमुक्तं त्रिकं गर्भस्थजीवकर्तृकमुक्तं जीवविशेषकर्तृकं । आद्ये गर्भस्थजीवपञ्च-
 पतितपञ्चमगर्भस्थजीवानामपि विष्णुसर्वोत्तमत्वादिज्ञानेन मोक्षप्रसंगात् । न द्वितीयः । तत्र प्रमाणाभावादित्यतोऽस्य स्तोत्रस्य जीव-
 विशेषे प्रमाणमाह ॥ तत्त्वज्ञानमिति । तुर्विशेषे । अन्येषां तत्त्वयोग्यानां यदुष्योत्पन्नादीनां । वाक्येन गर्भस्थानां देवादीनां
 तत्त्वज्ञाने तारतम्यं सूचयति ॥ २० ॥ तेऽप्यशानेषु सूक्ष्मेष्विति श्लोकाश्चैवं खंडितात्प्राप्तमयिचित्पत्र खंडितः छिन्न आत्मा
 वसायो येष्वित्यर्थं श्रुतिनिरासाय तदनूद्य व्याचष्टे ॥ खंडितेति । माश्रद्धेऽन्यत्रज्ञानं व्यावर्तयति ॥ ३६ ॥ योऽप्ययानि
 शयनैरिति श्लोकाश्चैवं प्रायाऽविद्यारूपा योषिदिति स्त्रियोऽविद्यात्मकत्वमुच्यते । तच्च प्रमाणप्राथितमित्यतः प्रमाणैव तदर्थं
 माह ॥ मय इति । तद्भ्रशत्स्य मयस्य वशो अर्थात्तः पदार्थो माययुच्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु त्मात्मनो विज्ञानीयादि
 त्यादिना यत्प्रत्यक्षदेर्भूतुत्वेन हेतुत्वमुक्तं तदयुक्तं । तथात्वे सरस्वत्यादिकमपि भृत्युत्वे ब्रह्मादिना हेय स्यात् । न चैव । मोक्षेऽपि
 तत्साहित्यस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्याशङ्कं प्रमाणैव परिहरति ॥ सत्युत्सिच्यति । तथा सतीच्यति शेषः । दुष्टाश्च ते जन्तवः
 स्त्रीषुस्वस्वरास्त्रेषु संगो दोषकृदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ देहेन जीवभूतेनेति श्लोके जीवभूतेन जीवात्मनेन देहेनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरा-
 साय तदनूद्य थावन्वाचष्टे ॥ जीवेति । जीवकर्मभूतेन जीवस्य कर्मणा भूतेन जातेनेत्यर्थः । अनेन जीवभूतेनेत्यत्रोत्तरपदलोपी
 समासः सूचितः ॥ ४५ ॥ यथाऽश्वगोर्द्वेष्येति श्लोके यदश्वगोर्द्वेष्येति श्लोके यदश्वगोर्द्वेष्येति श्लोके यदश्वगोर्द्वेष्येति श्लोके यदश्वगोर्द्वेष्येति श्लोके
 तथा द्रुणुर्जीवस्य चक्षुषा द्रुणुत्वमिति च प्रमाणविरुद्धमुच्यते । अतस्तद्वाक्यं यथावद्वोजयति ॥ चक्षुः सकाशादिति । अनेनैव
 भागवतवाक्यस्ययोगना सूचिता भवति । यदा यदाहेत्यादिभागवतश्लोकतात्पर्यकथनावसरे यदातदाशब्दयोर्हेत्वर्थत्वे प्रमाणस्योक्त

त्वाघदा यस्मात्कारणदद्रुर्जगत्स्य यच्छुःसकाशादद्रुर्त्वं तदेवानयोररुर्द्रव्यावयवदर्शने योग्यता यथा तथा यदा यस्माद्द्रव्योप-
लब्धस्थानस्य जीवस्य स्वरूपतः पंचत्वमुत्पत्तिश्च नास्ति तत्तस्माद्भ्रमान्त्यागेन या द्रव्यैश्याज्येग्यता द्रव्याद्यदर्शने तदेव पंचत्व
भ्रमान्द्रव्यादिदर्शन एवोत्पत्तिश्च ॥ ४८ ॥ आत्मनः केवलमिति श्लोकार्थे ज्ञानदेहाद्यसगिनः केवलमात्मनो मनस एवार्थोऽपि
विषयस्तथा सुखदुःखादय आत्मनो जीवस्य भावा धर्माश्च केवलं मनस एव विषया न त्वात्मनः साक्षिरूपस्य जीवस्य । नापि
देहस्येति तार्किकमते मतिपाद्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय त यथावद्वाच्ये ॥ केवलमिति । तन्निमित्तसुखदुःखादयो देहादि-
संगनिमित्तसुखदुःखादयः सिद्धतेत्यादिना न चात्मन इति भागवतस्यवशब्दोऽवधारणे । आत्मन इत्यनेन संबध्यते । आत्म-
शब्दश्चेतनार्थक इति सूचितं ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यनिष्कर्षार्था द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३-३२ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स चापि भगवद्धर्मादित्यादि श्लोकरूपे यः काममूढोऽत्र एव भावद्धर्मात्परराङ्मुखः क्रतुभिर्देवानिर्बुद्धश्च
यजते स सोमपाः पुमांश्चंद्रमसं लोकं गत्वा पुनरेष्यतीति विण्णवभक्तस्यापि ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गमाप्तिरुच्यत इति प्रीतिनिरासाय
ममाणैव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ ईषद्भक्त इति । सुकर्मायभक्त इत्यन्वयः । ईषद्भक्त इत्येतद्धरिभक्तत्विगुक्तत्वस्योपलक्षणं । अनेन
भावद्धर्मात्संपूर्णभावद्भक्तिलक्षणधर्मात्परराङ्मुख इति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ २३ ॥ भेददृष्टयेति श्लोके यो वेदगर्भः
स भेददृष्ट्याऽभिमानेन निःसोनेन निष्कामेन कर्मणापि ब्रह्म गुणपूर्णं पुरुषर्षभ संगत्य प्राप्य यथापूर्वं तथा प्रजायत इति चतुर्मुक्तस्य
भावत्माप्तिसाधनत्वेन भेदज्ञानादिभ्रमुच्यते । तत्र भेदज्ञानस्य निष्कामकर्मणश्च भगवत्माप्तिसाधनत्वं युक्तं । प्रमाणसिद्धत्वात् ।
अस्वार्थिज्य स्वातंत्र्यभ्रमरूपस्याभिमानस्य तु न युक्तमामागिर्भवात्स्वभागाविरुद्धत्वाच्चेत्यस्तदनुरूपं तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ अभिमाने-
नेति । पूर्णज्ञानेन पूर्णत्वेन हरिविषयज्ञानेनेत्यर्थः । अनेनाभिमतः संप्रताद्व्याप्तिनेन पूर्णत्वेन मान ज्ञानमभिमानं तेनेति भागवत-

वाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ १२ ॥ ससंघटयपुनरिति श्लोके संगत्येत्स्य सव्येति संबंधीत्वञ्जातिनिरासायपेक्षिताऽथाहारण
विवाक्षितार्थमाह ॥ संगत्येति ॥ जानतेऽगुणेति श्लोकार्थेऽगुणव्यतिकरे सत्त्वादिगुणवैषम्यं दृष्टिकाले जाते सति पूर्वं यथा
जातस्तथा प्रजायते उत्पद्यते इति हरिशास्त्रस्य युक्तस्यान्वयचिन्त्यत इति ज्ञातिनिरासाय यथापूर्वं प्रजायत इत्येतददृष्टं व्याख्ये ॥
यथेति । प्रकृत्यर्थः ॥ उच्चनीचादिभावेनेति । एव यथापूर्वं प्रजायत इत्येतद्व्याख्यायेदानीं जातेऽगुणव्यतिकर इति
श्लोकार्थस्य तात्पर्यमाह ॥ अगुणेति । वहिर्निर्गच्छतीति संबंधः । अनेनागुणव्यतिकरे सत्त्वादिगुणवैषम्ये दृष्टिकाले जाते
प्राप्ते सति सः ब्रह्मादिशुकराशिरगुणव्यतिकरे सत्त्वादिगुणवैषम्यकार्यरहिते श्वेतद्वीपे पूर्वं यथा प्रजायते प्रकृषेणोच्चनीचादि-
भावेन वहिर्निर्गच्छतीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं । स्वोकार्थे ममाणमाह ॥ गुणेति । गुणव्यतिकराभावे गुणव्यतिकरस्या
भावो यस्मिन् श्वेतद्वीपादिमुक्तस्थाने पूर्ववत्संसारवस्थायामिव विष्णोर्लोकानां चोच्चनीचानुच्चत्वनीचत्वादि । अस्तीति शेषः ।
फलितार्थमाह ॥ न कदाचनेति । उच्चनीचादीत्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ निषेच्य पुनरिति श्लोकार्थे गुणव्यतिकरे सति विद्य
माने सति पुनरायतीति पदच्छेदपदार्थञ्जातिनिरासाय विवाक्षितपदार्थमाह ॥ गुण इति । प्रलय इति तात्पर्यार्थः । प्राप्त इत्या
ध्याहारः । आद्य स्थिरचरणां य इत्यारभ्य गुणव्यतिकरे सतीत्यतभागवतश्लोकेषु कानिचित्पदानि स्वयं व्याख्याय तत्र
प्रमाणं दर्शयन्तौ नैव प्रमाणत्वाव्याख्यातानां तात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्मा देवैरित्यादिना । हरः सकामाद्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सदा सर्वं
गुणैर्नोच्चता । ब्रह्मणः सकामादन्येषां द्वाद्वीनां नीचोच्चता । अन्येषां द्वाद्वीना च परस्परं यथा पद द्वाद्विपदमनतिक्रम्य
नीचोच्चतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ये त्विवाहसक्तमनस इत्यारभ्य सद्यो विभ्रंसितोदया इत्यंतभागवतश्लोकेषु विमुक्त्वा हरिसेवसः
कथायां कथनीयोरशिक्रमस्य प्रमुद्दिष इत्यादिना सत्त्वात्मना हरिविमुक्तानां पितृश्राद्धादिकर्मणा पितृश्लोकेभाक्षितस्तः पुनरिह स्वसंताने

जनिरुच्यत इति श्रौतिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्यर्थ्यामाह ॥ अत्यल्प भक्ता इत्यादिना । अन्यसामान्यवेचाराऽप्येषा ब्रह्मा
 दीर्घा हरिणा परस्परं च सामान्यं समत्वं तस्य वेचारः । तदन्योचमवेदिनस्तस्माद्धरेत्यस्योत्तमत्ववेदिनः । प्रवं निरयं नित्यनरकः ।
 अनेन विमुखा हरिभेषस इति भागवतोक्त हरिकथाविष्णुसत्वमन्योपलक्षकमिति सूचित । ये त्विहासकमनस इत्यारभ्य सद्यो
 भिञ्चिन्तोदया इत्यंतभागवतश्लोकैरस्यैव पुरुषस्य कर्मस्थासकमनस्त्वं श्रद्धान्तित्वं पितृश्राद्धादिकर्तृत्वादिकं हरिकथाविषुसत्वा
 दिकं चोच्यत इति श्रौतिं प्रमाणैव परिहरति ॥ सुक्तियोग्या इति । देवाद्या इत्याद्यपदेन मनुष्योत्तमाद्या ब्राह्माः । मानुषा
 मध्यममानुषाः । मनुष्यभेदा मध्यममनुष्यावातरभेदाः । विद्वेषिणो ये तु तद्भक्तिवर्जिता इत्यादितात्पर्यममाणोक्ता हरिकथाविमुखा
 दयो ब्राह्माः ॥ १६-२१ ॥ ज्ञानमेकामिति श्लोकं निर्गुणं ज्ञानं ज्ञानात्मकमेव ब्रह्म श्रान्त्याऽविगुया । अर्थरूपेणकाशादिपदार्थ-
 स्वरूपेणावभाति । ब्रह्मातिरिक्तं सत्यमाकाशादिकं नास्तीति जगतो मिथ्यात्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्ता-
 त्पर्यामाह ॥ मत्स्योने । भौतिकं चेति चतुर्दशसंबंधः । तेन परस्परभेदः सधुर्बीयते । तुर्विंशेषे । ये तन्मत्स्यादिहरिरूप
 भौतिकं श्रुतविकारदेहं परस्परभिन्नं च मन्यते तेऽश्रंतमो विज्ञेषेण गच्छंतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ यथा महानहंकार इति श्लोकस्य
 स्वयं दीप्यमानमहंरूपो महान् विद्वत्पचविष एकादशविधइति जटमहत्त्वमात्रमतिपादकत्वप्रातिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्यर्थ-
 माह ॥ एकादशेति । आत्मा स्वामी । अभिमानीति यावत् । न केवलमेकादशेन्द्रियपंचभूतात्मा किंतु सर्वाभिमानी चेति चान्वयः ।
 भागवतस्यस्वरुदितिपदमनृत्येद्र इति व्याख्यातं । तत्रापि युद्धादीद्व्याहृच्यर्थं पुंरंदर इत्युक्तं । सर्वाभिमानी-युक्तमेव विदुषोति ॥
 इदमंडमिति । एवं चेत्तर्हि पुंरंदरस्य चतुर्ध्रुवाम्बुं स्यादित्यत आह ॥ तत्प्रातिरिनि । त्रिगुणो वैकारिकत्वादित्रिभिर्गुणतः ।
 दाष्टात्किंतुके यथा महानहंरूप इति दृष्टांतस्यासंगतत्वश्रौतिः । तथा एतत्पुंरंदरस्यैकदशविधत्वादिकं निःसंगः समाहितत्वा

पुरुषो नित्यशो योगाभ्यासेन भक्त्या परिपश्यतीति । एतद्वै श्रद्धया भक्त्येत्युक्तश्लोकेन यथा महानहंरूप इति श्लोकस्यान्यत्र-
 भ्रातिश्च भक्त्यतस्तास्त्रिासायापेक्षिताभ्याहारेण स्वयमेव श्लोकं याजयति ॥ यथैतानिति । यथैतानहंरूपत्वत्वाद्यभिमानिनो ब्रह्मा
 दीन् माकृतसत्त्वादिगुणभयदेहान् पर्ययति तद्वद्ब्रह्मा भक्त्यादित्त्वं ज्ञानान्तरं ज्ञानान्दाद्यात्मकदेहमायि गुणभयं प्राकृतसत्त्वादिगुण
 विभागेदेहं पर्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ज्ञानयोगश्चेति श्लोके ज्ञानयोगभक्तिलक्षणो योगश्च यतः कारणद्वयवच्छब्दलक्षणो भग
 वानिति शब्दो नाम यस्य होः स भगवच्छब्दः स एवलक्षणभक्त्यज्ञानादेव्यावर्तको यस्य ज्ञानादियोगस्य स तथा । हरिविषय
 इति यावत् । तस्मात्कारणादिपि स्मृधितयोरैकद्वयोरैकार्यो हरिमात्रिरूपं भयोजनं भवतीति स्मृच्चयार्थकारिष्वब्दबलात्स्मृधितयोरैव
 ज्ञानभक्तियोगयोर्हरिमात्रिरूपपुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते इति भाति । तदुक्तं । भक्तियोगश्च योगश्चेति पूर्वभागवतश्लोके ययोरैक-
 तरेणैविति सावधारणभेदस्यैव हरिमात्रिरूप पुरुषार्थसाधनत्वस्योक्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादित्यात्मका प्रमाणैरेव परिहरति ॥ ज्ञान
 भक्तीति । ननु तर्हि ययोरैकतरेणैविति पूर्वभागवतवाक्यविरोधः स्यादेवेति चेन्न । यथा न निरोधस्तथा तदभिप्रायस्य पूर्व
 भवेत्कालादित्याशयवान्तर्त्वं सौके तदभिप्राये प्रमाणस्यानुक्तत्वामाणैरेव भागवतोक्तमनूह तदभिप्रायं स्मारयति ॥ तयोरिति ।
 अपि यद्यपि । एवं ज्ञानभक्ती विना नैव श्रुक्तिस्तथाऽपि एतयोर्ज्ञानभक्त्ययोरैकस्य भावे सत्त्वं द्रुवमन्यनियतेरन्यसत्त्वस्य नियतत्वा-
 देतरेरेवोभयं विना विष्णुगेण विष्णुविषयेण तयोरैकतरणायैकतरेणैव श्रुक्तिर्भवतीति पूर्वमुक्तं न त्वेकमात्रश्रुक्तिसाधनत्वाभिप्राये-
 षातो न विरोध इत्यर्थः । उपसंहरन्नाधिकं चाह ॥ एकेनापीति । अपिबधारेण । अत इत्य-याहार्य । भवेत्युक्तिरिति । पूर्वोक्तं
 युक्तमिति शेषः । अन्यसाधनं तु तदर्थं तदर्थं ज्ञानभक्त्यर्थं ॥३२ ॥इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्या त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३-३३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथाव्ययान्ते सलिले इति श्लोकार्थं ते तव बहुभूतैदित्यात्मभयं भूतैदित्यात्मरुमिति हरिश्चारीस्यात्काशादि-

पंचभूताद्यात्मकत्वमुच्यते इति श्रांतिनिरासाय तत्पदमनूद्य व्याचष्टे ॥ श्रूतेति । अनेन द्वंद्वतत्पुरुषसमासा षष्ठः प्राधान्यायत्वं
 चेत्युक्तं भवति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ त्वमिति ॥ २ ॥ त्वं देहं तत्र इति श्लोकार्थे देहंतत्रो दहाग्नीन इति श्रांतिनिरासाय
 तदवयु व्याचष्टे ॥ देहेति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ ततिरिति ॥ ५ ॥ निवृत्तजीवेति श्लोकार्थे जीवस्य भावः सत्ता
 यस्मिन्देहे स जीवभावो निवृत्तौ जीवभावो यस्या देवहृतेः सा तथा तस्या भावस्त्वत्वं तस्मादिति देवहृतः शरीराभाव उच्यते ।
 सोऽनुपपन्नः । तर्होऽणतः पोष्य इत्याद्युत्तरवाक्यविरोधादित्यतः प्रमाणैव तदभिप्रायमाह ॥ जीवोपाधीति । प्रभृतिशब्दने-
 द्विषादिकं ग्रहं । उपाधिर्बाह्यदेहः । निष्फलत्वाद् । बाह्यदेहेतिरिति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवततार्ण्यटिप्पण्यां
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३—३४ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीभदानंदभाष्यत्यादाचार्यविरचितश्रीभद्रागवततार्ण्यस्य टीकाया प्रबोधिन्यां छलरीनारायणचार्यविरचितायां
 तृतीयः स्कंधः समाप्तः ॥ ३ ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥

॥ श्रीमद्बुधमन्त्रीभगवन्तारामकृष्णवेदव्यामालकलक्ष्मीहरयत्रिवाय नमः ॥ निबोध तानेति श्लोके देवं नारायणं
 माह्वयितुं नार्हसीति मियत्रतं प्रति चतुष्टयैः स्तोत्रैः । तदयुक्तं । अमाप्तनिषेधरूपत्वात् । न हि भगवति वासुदेवे एवेत्याद्युक्तप्रकारेण
 हरावर्ततभक्त्या विषयातिवैभवेण च संन्यासं गृहीतुं गृह्यस्य मियत्रतस्य दोषारोपणाम्भया सा भवति । विरूढत्वादित्यतः
 प्रमाणैरेव तदभिप्रायमाह ॥ विहितो यस्येति । प्रभविष्णुना जगदुत्पादकेन । तं विष्णुविहित धर्मं । सर्वविद्युष्टुसः । अनेन
 नात्र शुक्तिसाधनत्वेन यो धर्मो यस्याधिकारिणो विष्णुना कस्तस्य तदुक्तेऽर्थमेव हर्यस्यैव विवक्षिता न तु हरी दोषारोपण्या ।
 क्षत्रियस्य मियत्रतस्य तु शौर्यं तेनो धृतिदास्यं युद्धे चायपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजमित्यादि भगवद्भवेन
 गृहाश्रमपूर्वकः संन्यासो धर्मो विष्णुना विहित इति ज्ञायते । अतो गृहाश्रमं विहाय सनकादिबलेवलसंन्यासग्रहणे हर्येष्ट्येन
 रूपास्यैव प्राप्तेति तं विष्णुविहितं धर्मं जानता सर्वज्ञेन चतुष्टयेन तन्निषेधकरणं युक्तमेवेत्युक्तं भवति । अत्र भगवद्भवेन युद्धे
 चायपलायनमित्यनेन दानपदेन च गृहाश्रमो ज्ञायते ॥ ११ ॥ या वा इह तद्गृहेति गद्ये मियत्रतरयप्रतयाराभिः पूर्वं
 भविष्यमाना एव समासिधवः समद्वीपाश्वेदानीं नूतना उत्पन्ना इति श्रातिनिरासाय प्रमाणेन तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ पूर्वसृष्टानिति ।
 पूर्वसृष्टान्पूर्वसृष्टानेव । सद्यद्भ्रानित्युपलक्षणं । द्वीपानित्यपि ग्राहं ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीपण्या प्रथमाऽ
 न्यायः ॥ ५-१ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ का त्वं चिकार्षसीत्यादि श्लोकेषु पूर्वार्चिष प्रति हे मुनिवर्य हे ऋग्वेद्याद्यविद्यमानमेवाग्नीध्रेण
 क्रमाद्धेतोर्लक्तमित्याशंकां प्रमाणैरेव परिहरति ॥ परिहृसेति । प्रलापः पुत्रादिभरणनिमित्तकप्रलपनं । अत एव चित्र-
 नेतुराजपत्न्या स्वपुत्रभरणनिमित्तकप्रलपनार्थवाक्यमुक्तं । आग्नीध्रेण तु परिहृसासंनिमित्तकमनर्थवाक्यमुक्तं । आदि पदेन क्रोधयुक्त-

वाक्यं ब्राह्मं ॥ ८ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या द्वितीयाध्यायः ॥ ५-२ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ किंचायं राजविरिति । गद्ये भवाहर्षा प्रजां तव समानमापत्याम्रासातानाञ्च राजपिभगवतपुत्रावतर्तति
नाभारालिष्य कुर्वन्निर्दिषिर्हैरिसमानमपर्यं शार्थितं तत्र । विकल्पसहत्वात् । तथा हि । ते किं हरेः सहशाऽव्याऽस्तीति
ज्ञानं त इव नास्तीति । आद्य न तत्सम्प्राभ्यधिकञ्च दृश्यत इत्यादितिरवकाशश्रुत्यादिप्रमाणवाधितार्थज्ञानरुत्वन कृपित्व न
स्यात् । द्वितीये तत्पार्थनोऽयुक्तेत्यतः प्रमाणं नैव तदभिप्रायमाह ॥ नास्ति विच्छणोरिति । चोऽवधारणे समुच्चये च । लाकाना
स्वान्यसज्जनानां । अहो वताहपुत्रयो भवद्विरित्यादि वक्ष्यमाणभावद्वचनेनैव तद्भाषनाय विष्णोः समाभावज्ञापनार्थं नामर्कं
लिख्यता कृपयो हरेः सम्पत्त्यं प्रार्थयन् न तु इयंन्यसमज्ञानेन । तथाऽयं च कश्यपादयाऽप्यतदर्थमेव हरेः सम्पत्त्यं प्रार्थ-
यन्निवेत्यन्वयः ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या तृतीयाध्यायः ॥ ५-३ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यस्य हीद्र इति गद्ये भगवान्निद्रा येन कृपपुत्रण स्पर्धमानः सन् यस्य कृपभस्य वर्षे न ववर्ष दृष्टे ना
रुदिति कृपभस्य ईद्रेण स्पर्धोच्यत । स्वायंशुक्मन्वतर विद्यमानोऽयमिन्द्रस्तु न शचीपत्यादिरन्यः किंतु यज्ञनामको विष्णुरेव ।
तस्य स्पर्धाऽयुक्ता । उपयोर्विष्णुरूपत्वेनोभेदादित्यतः प्रमाणेनैव तत्पार्थयर्थाह । दृष्टानमिति । एव शब्दः स्वल्पेणलनेन
संन्यते । यथा यज्ञनामा । स्वय साक्षात् ॥ ३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या चतुर्थोऽध्यायः ॥ ५-४ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पराभावास्तावदिति श्लोकं आत्मत्व यावन्न जिज्ञासत विचारयति । अपरोऽयेण विपरीकरोतीति
यावत् । तावत्त्विया नित्यनेमिपिकाक्रियाणीति ज्ञानिनः कर्मायावः प्रतीयत । तथा मनः कर्मात्मकमिति मनसः उभयक्यं प्रतीयत ।
तत्र । अत्र ज्ञानिनः कर्मायावस्तु ज्ञानी किंतु कर्माणि सदः, देतानि कुर्वन्ति प्रमाणवाधितं । मनसः कर्मैक्यमपि प्रत्यक्षादि-

प्रमाणवाधितमित्यतः पदद्वयस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ क्रियाफलमिति । अनेन क्रियाशब्दो व्ययमर्थिकः एव न तु नित्यनैमित्तिक-
 मर्थिक इति सूचितं भवति । कर्मात्मकमित्यस्य कर्मवशमिति व्याख्यानं तु एवं मनः कर्मवशमित्युर-श्लाकानुसारणं कृतं ॥ ५ ॥
 एवं मनः कर्मवशमिति श्लोकेऽविद्ययाऽज्ञानेन कल्पिते आत्मनि जीव इति यथास्थितान्वयेनान्यथाप्रतीतिर्भवति । तन्निरासा
 याविद्यापदस्य विवक्षितमन्वयं दर्शयति ॥ अविद्ययेति । कर्मवशं मन इत्यनुवर्तते । प्रयुक्ते जीवे । विषयेष्विति शेषः ॥ ६ ॥
 यदाऽऽपश्यति श्लोकस्य गतस्मृतिर्विदित्युत्तरार्धे मेथुन्यं मिथुनीभावसाधनमभारगृहमासाद्य तत्र गृहे तापान्विदतीति
 गृहाश्रमस्य तापहेतुत्वमुच्यते । तथा पुंसः स्त्रिया मिथुनीभाव एष इति श्लोके य एषः पुंसः स्त्रिया सह मिथुनीभावस्तं
 मिथुनीभावं तयोः स्त्रीसुयार्थिणा इत्यत्रयिमाह । यतो हृदयप्रबंधः प्राप्तग्रहसंज्ञादिभिरहमेत्यादि मोहो भवतीति माहकारणत्वं
 चोच्यते । तदशुक्तं । तथात्वे गृहाश्रमिणा ब्रह्मादीनां तापमोहो स्यातामित्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्माद्या इति
 ननु ब्रह्मादीनां स्त्रीसहायिनां मोहोऽन्येषां स्त्रीसहाये बंध इति कुत इत्यत आह ॥ एतेषामिति । एतेषां ब्रह्मादीनां अन्येषां च
 विज्ञाप योग्यताविशेषविदः सर्वज्ञा वेदव्यासा विदुर्जन्तित्यर्थः । अनेन ब्रह्मादीनां गृहाश्रमिणां च मुक्तियोग्यत्वान्न तेषां गृहा
 श्रमस्तापादिहेतुरन्येषां तदयावात्तापादिहेतुर्भवतीत्युक्तं भवति ॥ ७-८ ॥ सर्वत्र जंतोरिति श्लोके ईहानिष्ठस्येहायश्चेष्टया
 निष्ठयेति सामान्योक्त्या सर्वचेष्टाभावः प्रतीयते । स तु न हि कश्चिश्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यमरुद्धदित्यादिप्रमाणवाधित इत्यतः
 प्रमाणवेदान्वितिसंब्धार्यमाह ॥ आत्मनो विहितमिति । उक्तमा वेदव्यासादयः ॥ १० ॥ सचच्छ्रुयेति श्लोकस्यो-
 चरणं ज्ञानेन विज्ञानविराजितेत्यनेन ज्ञानविज्ञाने उक्ते । तत्र सर्वत्र महत्त्वविक्षणेति विष्णुविषयज्ञानस्य पृथगुक्तत्वज्ञानविज्ञान
 शब्दौ जगद्विषयसामान्यविशेषज्ञानवाचकाविति श्रुतिर्भवति । तन्निरासाय प्रमाणेनैव तयार्थमाह ॥ सर्वस्मादुत्तम इति ।

अनेन सर्वत्र मन्त्रवेत्तत्र हरिव्याप्तत्वविषयं ज्ञानस्युक्तं । अत्र तु जीवसाधारणं हरिसर्वोत्पत्त्यात्रविषयं ज्ञानं ज्ञानशब्दोक्तं । तत्त्वज्ञाविद्योक्तिसाधनं तत्त्वज्ञाविषयज्ञानं विज्ञानशब्दोक्तं ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति । एवं विष्णुसर्वोत्पत्त्यज्ञानस्य ज्ञानशब्दार्थत्वं विषयज्ञानस्य विज्ञानशब्दार्थत्वस्युक्तेर्दानीं विष्णुसर्वोत्पत्त्यज्ञानस्यैव विज्ञानशब्दार्थत्वं प्रमाणत्वेन दक्षयति ॥ ज्ञानं विरूपो गोरिति । विष्णोरुत्पत्तौ विषये यज्ज्ञानं ज्ञानशब्दवाच्यं तदेव ज्ञानशब्दवाच्यविष्णुसर्वोत्पत्त्याज्ञानमत्र प्रतिपूरकं । ननु विष्णुसर्वोत्पत्त्योत्पत्त्याख्याचतुष्टयसाम्बन्ध्याय पुण्यं पृथग्विशेषोपाधिवचनेन विषयानं सत्त्वं विज्ञानमिति कीर्तितमित्यर्थः । ननु विष्णुसर्वोत्पत्त्यविषयज्ञानं प्रतिपूरकं विशेषेणस्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं प्रतिपूरकं विशेषेण सर्वोत्पत्त्यज्ञानं विज्ञानमित्युक्तमित्यत आह ॥ तच्छेति । चत्त्वर्थः । तद्यु प्रतिपूरकं विशेषेण विष्णुसर्वोत्पत्त्यज्ञानं सर्वविज्ञानमिति । अनेन प्रतिपूरकं विष्णुसर्वोत्पत्त्यज्ञाने विशेषः सर्वज्ञमत्यज्ञसिद्ध इत्युक्तं भवति । सर्वविदिति सर्वज्ञ उक्तः । स कथं ज्ञातव्य इत्यतो लक्षणने ज्ञातव्य इत्यभिप्रायान्स्त्वैक लक्षणमाह ॥ द्वान्विशालक्षणेति । द्वाविशालक्षणानि तु आरकाप्रदकरनत्वादिगिह्वाशरोष्ठनेत्रत्वविस्तीर्णवक्षःस्थलत्वदुष्टद्वयत्वकुम्भानकंठत्वदीनि पुरुषलक्षणप्रतिपादकग्रंथादवगतव्यानि । एवं सर्वज्ञत्वैकलक्षणं प्रमाणनोक्त्वा लक्षणार्तरं च प्रमाणेनाह ॥ षण्णवत्यंगुल इति । वायुराणवात्म्यस्थस्य न्यग्रोधपरिमंडल इत्यस्य न्यग्रोधस्य वटदृशस्य परितो मंडलो यमिमिति प्रकृता संतोऽर्थः मतीयते । अतः प्रकृतोपयुक्तं विवाहितमर्थं प्रमाणत्वेन दक्षयति ॥ न्यग्रोधमंडल इति । व्याप्तो बाह्योः सकरयोवि स्तुतपोस्तिर्यगतमित्यस्मरामिथानात्चिद्यविस्तवसंगुलिबाहुद्वयमन्यथागः । व्याप्तनामा न्यग्रोधपरिमंडल इत्यत्र न्यग्रोधशब्देन बाहुश्च्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्माद्भवंत इति श्लोके भवत्यासं ज्येष्ठं भ्रातरमसुं सुनामं नाभेः पुत्रो नाभः शोभनश्यासी नाभश्च सुनाभस्तं भूतं भगवन्मिति भरतस्य नाभिपुत्रत्वमुच्यते । तदयुक्तं । ऋषभपुत्रस्य भरतस्य नाभिपुत्रत्वयोगादित्यतो

विष्ण्वात्मकऋषभस्य मुख्यतो नाभिशब्दवाच्यत्वमस्तीत्याश्रयान्द्रौ प्रमाणैव नाभिशब्द निर्वक्ति ॥ नाभिरिति । अथ
 शब्दः सर्वाणि नामानि यमाविशंतित्यादि प्रमाणसिद्धसर्वनामवत्स्वरूपहेतौ वर्तते । सर्वाश्रयो यत इत्यनेन अरा इव रथनामाविति
 श्रुत्यलुसारेण नाभिरिव नाभिराश्रय इति नाभिशब्दस्य व्युत्पत्तिः सूचिता । तस्मिन्नेव श्लोके प्रजाना यद्भरणं तद्भरतस्य शुश्रूषण
 मिति प्रजाभरणस्य भरतशुश्रूषणत्वत्रातिनिरासाय तदितिपदं व्याचष्टे ॥ तत्तस्येति । तदित्यस्य विभक्तिव्यत्येन तस्येत्यर्थः ।
 तस्यायर्थो ममेति । अनेन भरतालुवृत्त्या यद्भवत्कृतं प्रजाभरणं तन्मम शुश्रूषणमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २० ॥
 देवासुरेभ्य इति श्लोके देवादिभ्य इद्रादीनामुत्तमत्वस्योऽर्हं द्विजदेवदेव इत्यनेन द्विजदेवदेवाः श्रेष्ठा यस्माद्देषभात्स तथेति
 ऋषभनारायणाद्विजदेवानामुत्तमत्वस्येत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय द्विजदेवदेव इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ द्विजेति । अननास्य
 पदस्य षष्ठीतत्पुरुषसमास उक्तो भवति ॥ २२ ॥ सर्वाणि मद्धिष्णयनयेति श्लोके पदे पदे वो विविक्रष्टिरित्यत्रा
 विक्रष्टिर्मम जीवैः सहोभेदज्ञानं वा युष्माकमस्त्विति जीवाभेदः प्रतीयते । स तु मद्धिष्णयतेत्यनेन विरुद्धं । न बाधाराधेययोर
 भेदः संभवतीत्यतो विविक्रष्टिरिति पदच्छेदेन पदभन्तृष तत्र मद्धिष्णयतयत्यस्य हेतुत्वं सूचयन्व्याचष्टे ॥ विविक्रष्टिरिति ।
 जीवानां परमेश्वरिष्ण्यतया आवासस्थानतया । जीवानां सकाशात्परमेश्वरस्य भेददृष्टिरिति जीवानां परमेश्वरस्येति पदद्वयस्या
 वृत्त्येदं वाक्यं योजनीयं । स्वात्कार्ये प्रमाणमाह ॥ उपपादयेदिति । पदे पदे प्रतिपदद्वयारणकाल इत्यर्थः । यः पुरुष उपपा
 दयेत्समादुपपादकादित्यन्वयः । महापदार्पि जीवेश्वरभेद एवोपपादनीय इति भावेन तत्रैव प्रमाणांतरमाह ॥ यो हरेश्चेति । च-
 शब्दो हरिजीवयाः परस्परसंश्लेषार्थः । एवशब्दस्य स एवेत्यध्याहनेन तच्छेदेनान्वयो ज्ञातव्यः ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवततान्पर्यं
 टिप्पण्यर्था पंचमोऽध्यायः ॥ ५-५ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पंचाग्यायाति ऋषभो यदृच्छययोगतान्यैश्वर्याणि नाभिनंददिति युक्राचार्येणोक्ते राज्ञा आत्मा रामाणां योगसमीरितज्ञानादयमितकर्मबीजानामैश्वर्याणि हेऽभादीनि भवितुं नार्हति । एवं सति ऋषभिः कुतो नाभ्यनंददित्याभि प्रायेण पृच्छति । तदुत्तरत्वेन मष्टचे सत्यमुक्तं किंत्विह वा एके मनस इत्यादि श्रेषे षटाकिराट इव नूतनघटे स्थितस्य जल स्वैकत्रावस्थानरहितस्य मनसो विघासं न संगच्छति । वंचलमन ऐश्वर्यसंवेधेन जीर्णनिश्वरज्ञानं द्यासं करिष्यति । ज्ञानश्चासकामा दिग्भेदेनाशुभकरणं तेनानर्थभाषिणीविषयतीति भयादंके महात्मन ऐश्वर्याणि नाभिनंदंतीति प्रकृत ऋषभादीनां तपोनाम्नादिभ्ये नैश्वर्यानाभिनंदनमिति प्रतीयते । तदयुक्तं । भयादिसर्वदोषरहिततपःस्वरूपनारायणस्वरूपऋषस्य तपोनाम्नादिभ्याभोक्तेन तेषामिषैश्वर्यानाभिनंदनादित्यतः प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ महैश्वर्यस्वरूपो ह्यित्यादिना । विराट् विश्वशृष्ट्यासौ राजा च । स्वतंत्र इत्यर्थः । तत्त्ववित् धर्मस्य तत्त्ववित् । सर्वनिदिति इचिदपाठः । स्वकीयानि स्वाश्रितानि । उक्तमाना पुरुषाणां धर्म तत्त्वस्य ज्ञापनार्थमित्युक्तं । तर्हि धर्मतत्त्वमित्यतो धर्मतत्त्वं स्पष्टयति ॥ तेषामैश्वर्योत्थादिना । यदि ब्रजेत् । तर्हीति शेषः । तत ऐश्वर्यभोगस्य महाजन्यसाधनत्वात् । तेषामुत्तमानां धर्मस्यापनार्थैश्वर्यभोगाभावरूपधर्मस्य स्थापनार्थं । पर्यैश्वर्यादिनोक्तानां अन्यैश्वर्यभोगाभाव एव धर्मतत्त्वमित्युक्तं भवति । तेषामेश्वर्यभोगो हीति तात्पर्यवाक्ये तेषामुत्तमानामिति सामान्योक्त्या सर्वेषा मुत्तमानामैश्वर्यभोगेन मनसो विषयासक्त्या जातेनाशुभेन मुक्तिगलानन्दं द्यास उक्तः । तेनोत्तमशब्दवाच्याना ब्रह्मादिदेवाना मव्यशुभेन ऊत्सृष्टिगानन्दं द्यासः प्राप्तः । स तु । गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्तत्त्विकर्मतः ॥ देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कर्षयन्तेति । अनुव्याख्यानमूलमपानविरुद्ध इत्यत उक्तं विविच्य सुव्यति ॥ देवानामित्यादिना । अत्र द्रवशब्देन वक्ष्यमाणप्रमाणासुरारोण मजा अपि ग्रहणाः । ननु देवाना नाशुभं द्यास इत्यादिना तात्पर्यश्लोके देवानामशुभात्कर्म मुक्तिमुत्तमानामि

व्याक्तर्नास्ति । ऋषुक्लिगसुखाभिव्यक्तिसाधनशुभाह्लासुखाभिव्यक्तिर्भवतीत्युक्तं । तथाऽपि तं सर्वेऽद्युक्ताः स्वस्व-
 ऋषुक्लिगसुखाभिव्यक्तिसाधनाविरिक्तसाधनसुष्ठानं कुर्वति । न वा । द्वितीये एषमानद्विदुभयस्य राजेत्यादिश्रुतेरविद्यमानार्थ-
 प्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । आद्ये तस्य साधनस्य फलं वाच्यं । भगवदाराधनस्य वैयर्थ्याद्युपपत्तेः । ऋषमोक्षसुखस्य तु
 तत्साधनेनैव प्राप्तत्वात् । अतः ऋषुखलादधिकं सुखं तस्य फलं वक्तव्यं । तथा च तारतम्यमपानाविरोध इत्यतस्ते उक्ताः स्वस्व
 ऋषुखलपूर्तिसाधनाविरिक्तसाधनं भायो न कुर्वति । कथञ्चित्कृतं चेत्तप ईश्वरो नियमेन तत्राशक महद्विकर्मोत्थानर्थस्तं न तत्साधनं
 नाशयति । अतस्तेन ऋषमोक्षसुखाविरिक्तसुखाभावान्न तारतम्यमपानाविरोध इत्याशयवानाह ॥ अशुभाभाभवजोति । शुभा
 भावाभावात् । द्वौ नवौ मकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायात्सानिशयं शुभमेव । तस्यातिशयस्तु ऋषुखलासाधनाविरिक्तत्वमेव ।
 तस्माज्जातः प्रसक्त उक्ताह उत्कर्षः । ऋषुखलादधिकं सुखमिति यावत् । महाधिकारिणामपि पदसमुच्चिनानां तदन्येषामपि नैव
 भवति । कुत इत्यत आह ॥ अशुभ इति । द्वितीयायें दुतीयायें चतुर्थ्यायें च सप्तमी । कृते कृतेनाशुभेन महताशुभेनोक्ताह
 साधनस्य नियमेन नष्टत्वादिति भावः । ननु शुभात्काचित्सुखोक्तविरिति पूर्वोक्तः शुभजः ऋषुखलोक्ताहः किमु सर्वेषामेकप्रकारेण ।
 उतानेकप्रकारेण । इति जिज्ञासायामाह ॥ तारतम्याच्चिति । चोऽवधारणे । सः शुभजः ऋषुखलोक्ताहः । देवानामित्युक्त्या महा
 धिकारिणामिति पृथगुक्तं । तेन देवाविरिक्ता महाधिकारिण इति भतीतिर्भवति । तविरासाय देवा एव महाधिकारिण इति
 दर्शयन् अत्याधिकारिणोऽजाधिकारिणश्च का इति जिज्ञासायां तांश्च दर्शयति ॥ प्रजापाञ्चेति ॥ ऋष्यशीत्यादयोऽप्याधिकारिणः
 प्रोक्ताः । परे महाधिकार्यल्याधिकारिभ्योऽन्ये ॥ ६-३३ ॥ अथैवमखिलेति गद्य ऋषभः सकलेभरं स्वस्य शरीरं जिहासुस्त्य
 क्तुमिच्छन् उपरारामेत्येषस्य ऋषभनामकशरीरत्याग उच्यते । सोऽनुपपन्नः । चिदानंदतत्त्वकभाववदभिवस्य त्यागायोगात् ।

अतोऽनुपपन्नार्थकमिदं वाक्यमित्यतः प्रमाणत्वे तच्चातस्यार्थमेवाह ॥ विष्णोः कलेखेति । श्रूत्या एव न तस्यः पञ्चलरूप इत्यर्थः । अस्मिन्नेव गद्ये आत्मानं स्वस्वरूपं । अनर्थात्तरभावेन । अर्थानुधिब्याख्यार्थादन्यार्थात् नार्थान्तरमन्यार्थात् जगदभिक्रमोपमाणा इति ऋषभः स्वजगदभिक्रमोपमानीत्युच्यते । तत्तु प्रमाणविरुद्धमित्यतस्तदस्य व्याख्ये ॥ अनर्थात्तरमेतदो मूलरूपादभिक्रमत्वार्थको भावशब्दो भनोऽर्थ इत्युक्तं भवति ॥६॥ तस्य ह वा एवामिति गद्ये ऋषभस्य देह इमा जगतीमभिमाना भासेन विध्याश्रूताभिमानेन चक्रमपान इत्याभिमानस्य विध्यात्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदस्य विवक्षितमर्थमेवाह ॥ अभिमानेति । अभिमानशब्दो ज्ञानवाची । आभासशब्दः मकानवाचीत्युक्तं भवति ॥७॥ एवमाभिमानाभासेनेत्येतत्स्वयं व्याख्या येदर्नां तस्य ह वा एनं मुक्तिलिगस्येत्यारम्य लोकाविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्तीत्येतं प्रयानामप्रतीतिविक्रमतीतिनिरासाय प्रमाणत्वे तच्चातस्यार्थमेवाह ॥ ज्ञानानन्देत्यादिना । तुल्यधारणे । ज्ञानानंदात्क इत्यनेन संबध्यते । अत्र ज्ञानानंदात्मको देह इत्यारम्य क्रमस्तु कुटुम्बाचल इत्येतं तात्पर्यवाक्येन तस्य ह वा एनं मुक्तिमप्येत्यारम्यत्वात्तर्कीत एव विचचारेत्त्वत्वात्स्य ऋषभस्य देह इव ऋषभासंभिविचोक्तिजगतऋषभदेहे देहप्रातिनिरासाय तात्पर्यार्थ उक्तो भवति । दावाग्निमनुविद्ययाऽेत्यारम्य वासुदेवोऽहमित्यजः सदा स्थित इत्येततात्पर्यवाक्येन अथ समीरेवामिदुःखारम्य ददाहेत्येवमप्य ऋषभदेहनाश प्रातिनिरासाय तात्पर्यार्थ उक्तो भवति । ऋषभस्य स्वरूपभूतो देहः कुटुम्बाचलं क्रमन् संचरन् दामाग्नि तत्रात्यकदानाग्निमनुविद्य तर्कं तस्यावित्यन्वयः । अनेन तेन सहेति भाषवतवाक्यस्य तं देह स्वागतं तात्पर्यार्थ उक्तो भवति । क्रिमर्थं तत्र तस्या वित्यत आह ॥ अथ तत्रस्य इति । एवमुक्तीत्या । तत्रत्योऽग्निस्थः । सनातनो विष्णुः विष्णात्मको ऋषभदेहः । अथ दृष्टिकालान्तं प्रलयकालेऽपि विष्यक्तः सन् ज्ञात्वाद्देहं । अनेनोचत्र प्रलयं जगत्संहारार्थमिदानीं तत्रत्य इति प्रयाजन सूचितं

भवति । ननु यदि ऋषभो जगत्सहतां तर्हि ऋषभेण जगत्सहैतत्त्वस्य माहात्म्यमिदानीं किमथ प्रकटितामिति चेत् । उच्यते ।
 देवादिभिर्भूमौ स्वावतारतु स्ममूलरूपधर्मान्दर्शनीयास्तदप्रकटनस्य धर्मत्वादिति देवादिशिक्षणार्थमृषभच्छया न स्वमाहात्म्यं प्रक-
 टिताभित्याश्रयवानाह ॥ ऋषभन्वेनेति । स वासुदेवात्मा जगन्निवासत्वक्रीडादिगुणविशेषस्य ऋषभस्यात्मा देहो ऋषभत्वेन
 ऋषभरूपेण धर्मान् जगत्सहैतत्वादीन् समोप्याच्छाद्याद्यपि तत्र गतोऽभिग आस्ते । कीदृशः सः सदाऽहं वासुदेव इति
 स्थितः । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । अहं सदा वासुदेव इति वासुदेवैक्यप्रकारेण युक्तः सन्स्थित इत्यर्थः । स्वस्य सदा
 विद्यमानवासुदेवैक्यं प्रासिद्धं चकारोति भावः । ननु किमर्थं स्ववासुदेवैक्यप्रसिद्धं चकारोत्यतोऽयुरजनमोहनार्थमिति
 भावेनाह ॥ स्थितिं तां त्विति । स्थितिभैक्यप्रसिद्धि । सोऽहं क इत्यतस्तस्य मूलरूपमाह ॥ पूर्वं त्विति । अहंः स्थितिं
 श्रुत्वा किमकरोदित्यत आह ॥ जातिस्मर इति । जातिं पौद्गलिकजातिं स्मरतीति जातिस्मरो वृषाऽहो द्विधा पाषंडशास्त्र
 निर्भग इत्यन्वयः । द्विविधे दर्शयति ॥ एकं त्विति । एकं तु वासुदेवाख्यपरं द्वितीयमहंत नामक चेति द्वेषा लोकायं दुष्ट-
 जनार्थं चकारोत्यर्थः । नन्वेकं तु वासुदेवाख्यमित्युक्तं । तस्य साल्पा कुत इत्यत आह ॥ वासुदेवोऽहमित्यपीति । अपिहंतौ ।
 यस्मादात्मनः स्वस्याहंस्याहं वासुदेवः परं ब्रह्मात्मक इति परब्रह्मत्वमतिपादक तच्छास्त्रं तस्माद्वासुदेवाख्यमित्यर्थः । तच्छास्त्र
 प्रष्टत्सिमाह ॥ तत्प्रशिक्ष्य इति । स्थितिं त्वां त्वित्यारभ्य अज्ञीचा अत्रताचारा इत्यंत तार्यवैक्येन यस्य किलानुचरित
 मुपाकर्ण्येत्यारभ्य विदूषकाः भ्रमेण भविष्यतीर्यंत गद्यद्वयस्य तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । तत्र पूर्वं त्विकल्पनेन तात्पर्यवाक्येना-
 कुतो भयं स्वार्थप्रथमाहारेयुक्त्याऽहंस्यात्समानीवत्वभ्रान्तिर्भवति । तन्निरासाय कृत्यस्वरूपमुक्तं । जातिस्मरो द्विधाशाब्द
 मित्यादि तात्पर्यवाक्येन कुपयं पाषंडमसंगमसमित्यादिगद्यवाक्यस्य तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । तत्प्रशिक्ष्यः क्रमुर्नामेत्या

दुर्बिरितब्रह्मपुराणवाक्येन येन ह वा कलौ मनुजापसदा इत्यादि गद्यस्य तात्पर्यार्थं उक्तो भवति । न केवलमसौचाव्रततारारः किंत्वाहं बासुदेव इति मिथ्याज्ञानवतोऽपीत्यापि ऋन्दसंबंधः ॥ ११ ॥ अहो भुवः सृष्टोति श्लोके भुवः संबन्धिषु सप्तद्वीपेषु नव वर्षेषु गन्धे एतद्व्रतवर्षमधिकपुण्ययुक्तं गायत्रीत्युक्त्याऽन्यद्वीपवर्षे तदपेक्षयाऽन्यपुण्यमस्तीति श्रुतिर्भवति । तस्मिन्नासाय प्रमाणे नैव तत्तात्पर्यमाह ॥ विशेषादिति । पुण्यं पुण्यकारणं विशेषात्पुः कुर्युरित्यन्वयः । अनेन भरतसंहस्य पुण्यसाधनावुद्धान् यूमित्वं नान्यथा । तेषां भोगभूमित्वादिति भावेनैवाधिकपुण्यमनादित्युक्तं । न त्वन्यद्वीपादिस्थानां पुरुषाणांभद्रद्वीपादिस्थितपुरुषा पेषवाऽन्यपुण्ययुक्तत्वाभिप्रायेणेत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ कोऽन्वस्येति श्लोकस्योत्तरार्धे गृह्यमा यतो येन ऋषभेणेदस्तां निरस्ता योममासां जगत उपपद्यते शक्तिमिच्छतीति हरेर्जगदुत्पत्त्यादिकारणशक्तेर्निरास उच्यते । सोऽनुपपन्नः । योगशक्तेर्हिरिक्त्वत्वेन तस्मिन्नासायोगादित्यतस्तात्पर्यमाह ॥ योगेमायाश्रमिति । अनेन योगेमायाश्रमोऽपिमाद्यष्टैर्यत्स्वल्पभूतशक्त्यर्थकस्तेन तज्जन्यवाङ्मण्डलं लक्ष्यत इति सूचितं भवति । उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ नित्योदस्तेति । यतः कारणात्कलं योगशक्तिबाह्यफलं हरेरनपेक्ष्यं । अतो वहिः फलविवर्धनाभित्यस्वल्पभूतयोगशक्तिर्नित्याऽप्युदस्तैत्युच्यत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ इति ह स्मोति गंधे ऋषभसंचारितवक्रणा श्रोत्राणां भावति बासुदेवेऽन्यपरैर्यथाकालतो भक्तिः समवर्तते इत्यनेन भक्तिपुक्त्वा यस्यामेव कवच आत्मानमिदित्युत्तराद्ये मन्वयो ज्ञानिनो ब्रह्मादयो यस्या भक्तावात्मनमनुदिनं स्नापयंतस्तथैव भक्त्यैव परया निवृत्त्या मुलेन स्वयं ब्रह्मादित्यभावेनैव प्राप्तमव्याप्यार्णिकं नैवाद्रियते । तादृशी भक्तिः श्रोत्रवत्कोः समुत्कर्तते इत्युपभचरितस्य वक्तृश्रोतुसमु व्यदेरैकांतभक्तिब्रह्मादिसम्बन्धी भक्तिः प्रतीयते । तथा मोक्षस्य हर्षमधीनत्वं च प्रतीयते । तच्च तारतम्यभाषाणादिविधितिमित्यतः प्रमाणनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ ब्रह्मणोऽन्यस्येति । ब्रह्मण इत्येकांतभक्तोऽलक्षकं । एकांतभक्तेभ्योऽन्यस्य । जातावेकवचनान्

अनंकांतभक्तानां पूर्णा भक्तिं नो नैव दद्यात् । तथा सर्वेषां भुक्तिं ददाति । सर्वेषामित्युक्त्या त्रिविधजीवानां भुक्तिः प्राप्ता ।
 सा च प्रमाणबाधिताऽत उक्तमुच्चानामिति । उत्तमानां भुक्तियोग्यानामित्यर्थः । ननु जनार्दन एव सर्वेषां भुक्तिदः कुतः । कथा
 विद्वन्मयः किं न स्यादित्यत आह ॥ को हीति । हिक्वब्द उक्तार्थे प्रमाणद्योतकः । ईशोदन्यः कोऽधीश्वर इति । न
 कोऽपीत्यर्थः । अनेनान्यस्य स्वान्न्याभावादीश्वरत्वात्तत्र्येण भोक्षदात्मत्वं नैवास्तीति सूचितं भवति । अनेन ये एकांतभक्तियोग्या
 ऋषभचरितप्रबृहत्भोक्तारस्तेषामेवात्र गद्ये एकांतभक्तिरुच्यते नान्येषां । अन्येषां तु यथाधिकार भक्तिरिति सूचितं । तथा स्वांत
 व्याधिकृतसकलद्वेषाद्यस्यंशब्दो विष्णुवाचक इति सूचितं भवति । ननु सर्वैराद्रीयमाणो भोक्ष एकांतभक्तैः कुतो नाद्रीयत इत्याशंकां
 प्रमाणनैव परिहरति ॥ नाद्रीयंत इति । तुरवधारणे । स्वयोन्यमित्यनेन संबध्यते । शुकः पूर्वं ये भोक्षं नाद्रीयंते तेषामेकांतभक्तानां
 भुक्तौ स्वयोन्यमेव परं सुखं व्यज्यत इत्यन्वयः । चरत्स्वर्थः । तत्तु परमसुखं तारतम्यं शुक् उक्तं । श्रुत्यादाविति श्लेषः
 ॥ १६-१८-१९ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ५-६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ परोरजः सवितरिति श्लोके सूर्यमन्योरेव स्तुतिः क्रियते न तु विष्णोरिति प्रतीयते । तथा सूर्या-
 न्योरहं सद्युध्रपास्तिरूपत्वमुच्यते इति प्रतीयते । अतस्ताभिरात्मार्यावैवात्रत्यसवित्रादिशब्दानां विष्णौ भद्रस्तिनिमित्तकथनपूर्वकं वृत्तिं
 दर्शयंस्तत्प्रसंगादन्यत्र विद्यमानतुरीयकालशब्दयोरपि वृत्तिं दर्शयति ॥ परोरजा इति । रजोगुणकार्यरहितत्वादर्जनसकलस्य
 भावस्तत्त्वं तस्मात् । अनेन रजसो अतीत एव परोरजा इति विभ्रतः । ऋषिभ्यस्तादित्यनेन वेदस्य गर्भः सुत्यत्वेन वेदांतःस्थित
 इति व्याख्यतं भवति । गुणात्ययत्सत्त्वादिगुणभयान्दार्थानतिक्रम्यायाह्वयनात् । दुःखादिहस्नेनेत्यनेन इति दुःखादिकं
 नाशयतीति ईम इति व्युत्पत्तिः सूचिता । जीवित्वादित्यनेन यद् अशिकांशायामिति धातोरकाशावंतो जीवा यद्भ्रमशब्दवाच्या

इयुक्तं भवति ॥ १३ ॥ इति श्रीभागवतद्विष्णुया सप्तमोऽध्यायः ॥ ५-७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं बन्धबद्धमिति गद्ये तिरस्कृतवाद्यभगवत्स्थितिनिरुतनमित्यत्राद्या य भगवत्स्थित्यास्तथा निरुत
आश्रयो भरतः स येन रघुणेन तिरस्कृतो निराकृतः स तादृशस्तमिति ब्रह्मादिसर्वभावावस्थयाश्रयत्वं भरतस्याच्यत । तन्वमाण
वावित्पितृवत्सत्सत्यर्थमाह ॥ अशेषेति । स्वोकार्थं मरणैव स्पष्टयाति ॥ नत्त्वालस्थितेति । ऋषभालजा भरता वेष्णवु
सुहृदाऽपि सुहृत्वत्वाऽपि राक्षेयवन्धः । अनेन विष्णुभक्तभरताधिकरणेन राज्ञो विष्णव्यक्तत्वप्रातिनिराकृता ॥ ९ ॥ त्वय्योदितं
व्यक्तमिति श्लोके ऋषिः स मे स्थाष्यदि वीर भार इत्यादौ ऋषीरकस्य मे यदि भारः स्यात्तात्वयोक्तमाविमलब्ध सत्यं भवेत् ।
न चैव । ऋषीरपि मम भारो नास्तीति भरतेन स्वस्यैव मुख्यमहत्त्वादिकमुच्यते । तदयुक्तं । भर्ता सन् प्रियमाणो विभर्तीत्यादि
श्रुत्यर्थानुसंधाहत्वादित्यतः मरणैव तच्चात्पर्यर्थाह ॥ भरणादिकुदिति । द्रुपं रघुणं ॥ १० ॥ स्यात्स्यं काहयमिति
श्लोके देहेन जातस्य स्योक्त्यकार्थयदयः संति । मे मम तु न संतीत्युक्त्या भरतेन स्वस्य देहजातत्वं नास्तीत्युच्यत इति भाति ।
तदनुपपन्नं । देहाज्जातस्य मत्सन्नादिमरणसिद्धत्वादित्यतस्तदवृथ व्याचष्टे ॥ देहेन जातस्येति । स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥
देहमानतीति । मानवर्जितो देहेऽभिमानेन वर्जितः ॥ ११ ॥ जीवन्मुदत्त्वमिति श्लोके विकृतस्य विकाररूपस्य जडदेहस्य
नियमेन जीवन्मुदत्त्वं दृष्टमिति जडस्य जीवन्मुदत्त्वमुच्यते । तदयुक्तं । न होकस्मिन्नेव काल एकस्यैव जीवने मृतत्वं
च संभवति । किंच जीवने नाम प्राणयुक्तत्वं । तत्र जडे नास्ति । मरणमावादित्याज्जनां मरणानैव परिहरति ॥
प्राणयुक्तेरिति । अस्या सुखाभावेन । अनन मायारचितारतात्मा भगवदिच्छया श्रेयसप्रकृत्या निर्मित मनः
स्वदेहेन जीवमालिय पृथुनामभिः सुलरादिनामभिर्भुक्तं रूपाभेदं देहभेदं तन्नोति । तत्र जडे कालोपपन्नं दुःखं सुख

व्यापिभ्रं च फलं व्यनक्तोति श्लोकद्वयस्यैकान्वय उक्तो भवति ॥ १२ ॥ स्वस्वामिभाव इति सार्धश्लोके क ईश्वरोऽस्ति । न कोऽपि । तत्रेश्वराभावे किमीशितव्यमस्ति । न किमपि । न चेषः सर्वेश्वर एषः सर्वलोकपाल इत्यादिश्रुत्या हरेरीश्वरत्वमन्यस्य सर्वस्येशितव्यत्वमुच्यत इति वाच्यं । युक्त्याऽच्युते स्वस्वामिभाव उच्यते । असावधुवोऽस्यः । कुतः । यस्माद्भवहारतो विनाऽन्यद्विशेषधुदेवैरभवकारं न परयामीति स्वस्वामिभावस्य व्यावहारिकसत्यत्वमेव न तु पारमार्थिकसत्यत्व- मुच्यत इत्यन्यथापत्तीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थभाह ॥ स्वामित्वं त्विति । तुरवधारणं । श्रुत्येयनेन संबध्यते । नतु हरेरेच मुख्यत्वमित्युक्तं । प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिश्रुत्यादिना ब्रह्मादीनां स्वामित्वस्योक्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ देवोऽस्त्विति । चोऽवधारणे । तस्य हरेरित्यर्थेव नियमेनैव तदधीनमेव स्वामित्वं न तु मुख्यस्वातंत्र्येणेत्यर्थः । त्वदादेः स्वामित्व- मित्यनुवर्तते । व्यावहारिकमङ्गलमिन्द्रात्रसिद्धं । तदेवोपपादयति ॥ मानुषेषु त्वदादिषु । व्यवहारमङ्गल्यवहारं । अङ्गल्यवहारसिद्धं । स्वामित्ववृते विशेषो मुख्यस्वामित्वं । कः केन प्रमाणेन सिद्धं । वद । न केनापि प्रमाणेत्यर्थः । उपसं- हरति ॥ व्यवसासाविति । हरिदेवैर्यो व्यवसासाद्वैरीत्याद्यवहारमात्रसिद्धत्वात् । मानुषस्वामित्वस्येति शेषः । मानुषेषु मुख्यं स्वामित्वं नास्तीति वाक्यशेषः । मानुषेष्विति विशिष्यांकेः कृत्यमाह ॥ न हीति । व्यत्यासोऽव्यव्यवहारमात्रसिद्धत्वं स्वामिनाऽऽ- गतस्वामित्वं प्राप्तं नहीत्यर्थः । अनेन त्रिवधं स्वामित्वं । मुख्यममुख्यं व्यावहारिकं च । तत्र हरो मुख्यं । देवेषुमुख्यं । मानु- षेषु व्यावहारिकमित्युक्तं भवति । तथा भागवतश्लोके ध्रुव इति षट्स्य मुख्यत्वमित्यर्थः । तथा हरैरन्यः क ईश्वरा मुख्यस्वामी । न कोऽपि अतस्त्रय तस्मिन्मापि स्वातंत्र्येणेशितव्यं च नास्तीत्यर्थ उक्तो भवति ॥ १२-१३ ॥ न विक्रिया विश्वस्येति श्लोके महद्भिमानात् महत् उच्यमस्य तव विमानादवज्ञानाच्छूलपाणिरपि रुद्रो यदा स्वालानं धस्यति दहति तदा माहृक् धस्यतीति किमु

वक्तव्यमिति रुद्रस्यापि भूतावद्भाने देहांतमायश्चित् इति उच्यत इति भाति । तदयुक्त । भरतस्य रुद्रादतिनीचत्वेन तदवद्भाने रुद्रस्य देहांतमायश्चित्भावरस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यतस्तदुक्तेराभिप्रायं प्रमाणनिर्वाह ॥ स्वत इति । स्वत इत्यस्य स्वस्मात्स्वरूपत इत्यर्थद्वयं । अपिः कैवल्यद्योतनार्थः । रुद्रोऽपि स्वतः स्वरूपात् । स्वतः स्वरूपतो ये महात उच्यन्तेषामवद्भानादात्मानं स्वदेहं देहेत् । रुद्रस्यापि यदा स्वोच्चावद्भानेनानिष्टं तदाऽरूद्राद्यन्वेषां स्वोच्चावद्भानेनानिष्टं भविष्यतीति किञ्च वक्तव्यमिति । सर्वेषां स्वोच्चावद्भानेनानिष्टाभिप्रायेणैव रहणेनेदंशुक्तं । न तु रुद्रस्य भूतावद्भानाभिप्रायेणेति भावः ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्या दशमोऽध्यायः ॥ ५-१० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तथैव राज्ञिति श्लोके वेदवादेषु वेदानां वादेषु मुख्यतोऽर्थप्रतिपादकेषु वाक्येषु बुद्धस्तत्त्ववादस्तच्च प्रतिपादनं प्रायेण साधु न वकास्तरीत्युक्त्वा प्रायेण वेदोऽन्वमेव प्रतिपादयतीति प्रतीयते । तन्निरासाय प्रमाणैव तच्चात्सर्वार्थं याह ॥ न वेदेष्विति । दुरवधारणे । वेदेषु ब्रह्मतत्त्वमित्यदुवर्तते । महाशुद्धिषु ब्रह्मैव चतुर्दश एव केवलप्रतिषेधेन वेदेषु ब्रह्मतत्त्वं प्रत्येत्यर्थः ॥ २ ॥ स वासनात्मेति श्लोके स जीवो वासनात्मा वासनात्प आत्मा मनो यस्य स तथेति तच्छब्दस्य जीवार्थत्वप्रतीतिमव्यवहितेनानवयप्रतीति च निवारयन् आलिंग्य मायारचितान्तरात्मेत्युत्तरश्लोके माययाऽविधया रचितः कल्पितोऽन्तरात्मानो जीव इति जीवस्याविद्याकल्पितत्वप्रतीति च निवारयन् अंतरात्मशब्दमनूय तस्य विवाहितमर्पमाह ॥ सः मायारचितोऽन्तरात्मन इति । अनेन सः मायारचितात्मा भावदिच्छयपरितमकृत्या निर्मितं मनः ॥ ५-६ ॥

तावानर्थं व्यवहार इति श्लोकेऽयं स्पृहलक्ष्मो व्यवहारो व्यावहारिकः सुखदुःखादिरूपः संसारः श्रेयस्साध्याः श्रेयज्ञो जीवः साक्षी परेष्वस्तयोर्भवेतीति जीववदधीश्वरस्यापि संसारित्वं प्रतीयते । त्तु द्रावेव युक्तौ परमश्र मकृतिश्रेत्यादिनिरसकाल

श्रुतिस्मृत्यादिबाधितामित्यतः प्रमाणैर्नैव तावानयमित्यर्थस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ क्षेत्रविदिति । तुविशेषे । सविशेषो ह्यै संश्लक्ष
 शब्दस्य परमशुल्क्यदृक्त्वरूपो ज्ञातव्यः । वाग्यमित्यनेनैव भागवते श्लक्ष्णसाधयोरित्यतः परं सकामादिति शेषः पूरणीय इति
 सूचितं भवति ॥ ७ ॥ पदं तथा शुणोति पूर्वार्थे मनो बहिःपदं बालं भ्रादादित्यानं श्रयत इति भ्रूयादिवहिरस्थान
 स्थितत्वमुच्यते । तत्कांतस्थस्य मनसः प्रमाणवाधितामित्यतः पदशब्दमनस्य व्याचष्टे ॥ पदमिति ॥ अनेन बाहोद्विष्टद्वारा
 बाह्यविषयसंबद्धत्वमेव बहिःपदाश्रयत्वं न तु बाह्यभ्रूयादिरस्थानाश्रितत्वमित्युक्तं भवति । नन्वकादशासनमनस इत्युत्तरार्थे तस्य
 मनसो वृत्तीर्विकारभूता वियो ज्ञानिन एकादशेत्युच्यते । तदयुक्तं । घटादिषु विषयकमनोवृत्तिज्ञानानामनेतत्वात् । सहस्रशः शतशः
 कोटिशतैस्तुत्तरवाक्यविरोधाच्चेत्यतः प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ एकादशैर्द्वियेति । साक्ष्यवैकादशैर्द्वियज्ञानद्वारा शब्दवाचाः
 शब्दादितत्तत्तद्विषयसंबंधरूपा एकादशवृत्तयः स्युरित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि तत्तत्तद्विषयशब्दादिविषयेष्वप्येकादशत्वात्कथं पंचत्वमित्यत-
 स्तद्वदयति ॥ तदभिमाना इति । कर्मत्वानां कर्मद्रियाणां स्पर्शातभावतः स्पर्शैऽतर्भावात् । तदभिमानास्ताद्विच्छाद्य तस्य मनसो
 वृत्तिरूपा अभिमाना इच्छाश्च पंचश्र एवेत्यर्थः । अनेन मनो वृत्तिरूपाभिमानेच्छूनां कथनावसरे कर्मद्रियविषयविषयकेच्छानां
 स्पर्शद्रियविषयविषयकाभिमानेच्छयोरंतरभावमभिधेय्ये भागवते आकृत्यभिमत्याभिमानयोः पंचत्वमुक्तमित्युक्तं भवति । नन्वेवं
 तर्हिद्रियाणां व्यापारा अपि किं पंचैवेत्यतौ नैवेत्याशयेनाह ॥ नैव पृथग्गतिरिति । न केवलं ज्ञानवृत्तयः किंतु गतिश्चेति
 चार्थः । गतिश्च व्यापारोऽपि पृथगेवेत्यर्थः । उक्तमेव विवृणोति ॥ एकादशेति ॥ चंष्टा व्यापारः । न केवलं चंष्टाः किंलि-
 द्रियाधिष्ठानगोलाकक्षैकादशैवेत्याह ॥ पृथग्गतिरिति ॥ ९ ॥ यत् इंद्रियाणामधिष्ठानं पृथक् पृथक् निगद्यते तत्समादधिष्ठान
 भूतानीति योजना । मनसस्तु हृदयं गोलकं । अनेन मात्राणि कर्माणि पुरं चेति श्लोकपूर्वार्थतात्पर्यार्थं उक्तो भवति । तत्र

गोलकास्तादधिष्ठानमित्यनेन गीयते इत्यते शब्दादिविषया यैस्तानि यात्राणि ज्ञानेन्द्रियाणि । क्रियंत गमनादिक्रिया यैस्तानि कर्माणि कर्मेन्द्रियाणीति ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियवाचकप्रत्ययशब्दाः-यां तदधिष्ठानगोलका लक्षणीयाः । देहवाचकपुरशब्देन देहेकदेश्च हृदयं मनसोऽधिष्ठानभूतगोलको ब्राह्मः । तास्माभिति गतिवाचकश्रीलिंगशब्देन गतिपदेन्द्रियाणि ब्राह्मणीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥ गंधाद्भूतित्यर्थोति श्लोकस्य यात्राणि कर्मणीति पूर्वं श्लोकात्कविवरणालक्ष्यं प्रतीयते तदशुक्तं । तर्कान्दशवीरश्रुतिमित्ये-
कादशसंख्योक्ता । अत्र तु द्वादशमेकमाहुरिति द्वादशसंख्योच्यते । अतो न विवरणरूपत्वमित्यतो नापं श्लोकः पूर्वोक्तविवरण रूपः किंतु पक्षांतरपर इत्याशयवान्मणनैव पूर्वोक्ताहुवादापूर्वकं तं श्लोकं व्याचष्टे ॥ एष संसृतीति । एषमेकादशासनन्मनसोऽस्य दृशीरित्याहुक्तप्रकारेण एकादशमनोदृष्ट्यादिरूपः संसृतिसंभारः संसृतिप्रादुर्भाव इत्येवमिदं व्याख्यातं भवति । के ते दुःखादिसंसारहेतुरुक्तः ॥ अथवा ॥ संसृतिसंभारो द्वादशैव भवेत् । अनेन द्वादशमाहुरिति भागवतपदं व्याख्यातं भवति । के ते द्वादशसंसारहेतव इत्यक्तस्तान्दर्शयति ॥ दशकासिति । विषयाणां गंधकृत्यादीनां दशकं म्माहमिति च द्वयं । एवं द्वादशैव संसृतिसंसारहेतुरित्यर्थः । पक्षांतरमाह ॥ द्वयमेवेति । म्माहमिति द्वयमेव वा संसृतिहेतुराहमित्येव वा संसृतिहेतुरित्यर्थः । अनेन गंधकृत्यादिदशविषया ममिति स्वीकरणं सर्वं श्दधीनमिति स्वाधीनत्वविषयां भायां मिथ्याज्ञानमेकादशं । अहमिति भायां स्वस्य स्वातंत्र्यविषयं मिथ्याज्ञानं द्वादशमिति द्वादशसंसृतिहेतुमाहुरित्याद्या गंधाहुतिसंभारसंभारसीति भागवतश्लोकस्य योजना दृशिता । तथा द्वादशमित्यस्य चातुष्टयिः दृशिता भवति । अत्र द्वयमेव म्माहं वेत्तनेन द्रुं द्रुमूलो हि संसार इत्यादि स्थलांतरस्य व्याख्यातं भवति । अस्मिन्नेव श्लोके विसर्गगत्याभिजनस्येत्थेन विस्मयिः पाटवार्दीन्द्रियविषयत्वं प्रसिद्धं । आर्षिः पीडा । कल्पेन्द्रियस्य विषय इत्यतः पृथोदारादित्वेन रफस्याकारलोपेनारतिरेवार्थिरेति मनसि निषाय तद्विषयिणं दर्शयति ॥ अर्निरिति ॥ ११ ॥ द्रव्य

स्वभावेति श्लोके द्रव्यस्य सुवर्णादिः स्वभावः सुवर्णता किं कमित्यर्थः प्रतिपत्ते । सः प्रकृतानुपपुक्तोऽतो द्रव्यस्वभावपदयोः
 प्रकृतोपपुक्तं विवक्षितपर्ययाह ॥ द्रव्यं देहादिरित्यादिना । अस्मैव श्लोकस्य सहस्रत्र इत्युत्तरार्धे सहस्रादिसंख्या मनसो
 विकाराः क्षेत्रज्ञतो न पियश्च न भवति किंतु सत एव भवतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासय तद्यथास्वब्धाच्छ्रे ॥ जीवस्येति । जीवस्ये
 त्यध्याहारः ॥ अथवा ॥ मननान्न उचिष्ट इति प्रमाणान्नःशब्दस्यैवार्थान्तरं ज्ञेयं । मियः स्वतश्च नेत्येकनकारचकारान्नय
 प्रदर्शनेन भागवतस्यैकनकारस्य चकारार्थत्वं सूचितं भवति ॥ १२ ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इति श्लोके स्वभाययाऽऽस्यन्व्य
 वधीयमान इत्यत्र स्वाश्रिताज्ञानेन स्वस्मिन्नेव व्यवधानयुक्तः स्वज्ञानं स्वस्य नास्तीतीश्वरस्य भावल्लरूपाज्ञानं न स्वविषयज्ञानाभावश्चो
 च्यते । तनु यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिप्रमाणबाधितमित्यतस्तद्वाक्यमनूय यथास्वब्धाच्छ्रे ॥ स्वभाययेति । जीवदृष्टयपेक्षया तिर्रो
 हितत्वेन स्वस्मिन्नेव स्थित इत्यर्थेऽन्वयः । अनेन प्राया शब्द इत्यर्थकः । व्यवधीयमान इत्यस्य व्यवधानेन स्थित इति
 व्याख्यानाच्छ्रयस्थितपदेनात्मज्ञित्यस्यान्वयः । व्यवधानेनेत्यत्र जीवदृष्टेस्तिरोहित इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण जीवदृष्टेरिति ज्ञेयः
 पूर्णाय इत्युक्तं भवति । स्वोक्तार्थं प्रमाणेन दृढयंस्तेनैव प्रमाणेन क्षेत्रज्ञो जीवो नारायण इति जीवेश्वरैक्यमिति च निराकरोति ॥
 स्वात्माधार इति । दशमाध्यायति रद्गुणेन तन्मे भवाकारदेवाभिमानेत्यादिना संसाराभावसाधनज्ञाने प्रार्थिते सति तदेव
 वक्तव्यं । तद्विहायानोविदः षोडशवादादित्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेर्नमनोविकारादिकथनं तदसंगतमित्यतः प्रकृतसंगतभक्तो
 विदः कोविदेत्यादिसर्वत्रययथितार्थं दक्षयति ॥ अभिमानादेवेति । अनेनाभिमानत्यागपूर्वकं हरिज्ञानं संसाराभावसाधनमित्य
 नेन ग्रंथेन परिहारः समाधानमुक्तमित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ५—११ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अयं जनो नामेत्यादि श्लोकेषु पार्थिवो जनः पृथिव्या चल्नु चलति । तच्चलनं कस्य हेतोर्भवतीति

पृथिव्यां चलने कारणभ्रमोऽनुपपन्नः । उचराभावात् । तथा तस्यापि चांद्रयोरित्यादिकं प्रकृतेऽन्यथाभावान्वात्संभवं भातीत्यतोऽपिशिताभ्याहारोणन्यं दर्शयन्प्रकृतसंगतत्वेन तच्छूबिजगतस्याभिमतार्थमाह ॥ यस्मादित्यादिना । अतो मूलकारणात्सर्वस्य मुख्यं कारणत्वं तस्यैव विष्णोरेव । मूलाश्रयविवक्षया यदि न स्यादित्यनेनायं जनो नामति पूर्वेषु यदि कालाश्रयविक्षया न स्यात् । इति व्यवहार इति शेषः पुरणीय इत्युक्तं भवति । तथा क्रयति किञ्चिद् आशेषार्थ एव न तु प्रशार्थ इत्युक्तं भवति । कुत इत्यतस्तदुपपादनाय तस्यापि चांद्रयोरित्यादिना वाक्यतात्पर्यकथनं ॥ ५ ॥ यदिक्षिततावेवेति श्लोके यदि क्षिततावेव चाराचरस्य नित्यं निर्वाहं स्वर्गं प्रभवं च विदामस्ताहिं तन्नामतः क्षितिनाम्ना क्षितिरेव निरुच्यते । अन्यतु व्यवहारमात्र निरुच्यतामिति क्षितिरेव सर्वाश्रयत्वेन क्षितिकण्ठवाच्यत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ आश्रयत्ववादिनि । क्षिनिवासतात्परोरिति शब्ताः क्षिति शब्दस्य गतिनिवासरूपार्थस्य निर्वचने नितरां भ्रुक्तौ तस्मिन्नेव विष्णावेव क्षितिकण्ठः परसुख्यया दृष्ट्या ॥८॥ एवं निरुक्तं क्षितीति श्लोके येषां समूहेन विशेष पृथिवीरुहः कुतस्ते परमाणवः परमाणुनामकाः । ये च परमाणवस्तेऽविद्याकल्पिता मिथ्याभूता यतो मनसा कल्पितमनोरथा मिथ्यास्तज्जन्यपृथिव्या अपि मिथ्यात्वात्सयामेवं निरुक्तं क्षिति शब्ददृष्टक्षिति शब्दमदृष्टिनिमित्ताश्रयत्वमसंविधानं नास्तीति मिथ्यात्वेनाश्रयत्वाभाव उच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ परमाणव इति । अयुक्तत्वात् । मुख्यश्रयत्वादेरिति शेषः । अस्य अकारणत्वस्य । अनेनास्य विद्याऽविद्येति विग्रहस्तथा कल्पिता इत्यन्वयारत्वेनेति शेषश्च सूचितः । तेन न मिथ्यात्वेन मुख्यश्रयत्वाभावः किंतु भगवदर्थनिर्वनेत्युक्तं भवति ॥ ९ ॥ एवं शब्दार्थस्तथेति । अनेनैकशब्दः समुच्चयार्थः । न तु दार्ष्टिक इत्युक्तं भवति । अत्रैव श्लोके जीवमन्यदित्यत्रान्यदि-त्पनेन कृशादिव्यतिरिक्तं परमं ब्रह्मिति श्रुतिर्भवति । तस्मिन्नासायापोक्षिताभ्याहारोण तस्माच्छ्रे ॥ विष्णोरिति । नन्वेवशब्दस्य

समुच्चयार्थत्वेऽपि विष्णुर्जगत् स्वतंत्रकारणं प्रकृतेर्भवेति प्रकृतेः स्वतंत्रकारणत्वमेव भवति । एवं सति एवंशब्दस्य दाष्टादिकार्यत्वं
 विहाय समुच्चयार्थत्वग्रहणेन किमधिकमाचरितमित्याशङ्क्यापराधरिहायैवशब्दप्रदेश्य तस्यैवमित्यर्थयोरैवमित्यभिधानसिद्धमित्युक्तं
 त्वत्कार्यार्थं युहीत्या तत् इत्युक्तत्वं विदुषोति ॥ एवं प्रकृत्याधार इति । अनेनैवराधीनप्रकृतेर्जगत्कारणत्वमेवंशब्देन समु-
 चीयते । न तु स्वातंत्र्येणेत्युक्तं भवति । अत एव भागवते द्वितीयामित्युक्तं । अजां द्वितीयमन्तरकारणमेव हीत्यर्थः । अनेनैव
 प्रकृत्याधारं विष्णुमाश्रितयाज्येति भागवते एवंशब्दस्याष्टयाऽन्वयः प्रदर्शितो भवति ॥ १० ॥ पूर्वोक्तार्थोपसंहारकस्य ज्ञानं
 विशुद्धं परमार्थमेकामिति श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ अत इति । स्ववाक्येन व्याख्यातमापि श्लोकजगतं प्रमाणेन स्पष्टं
 व्याचष्टे ॥ राजा गोप्सति । यस्माद्ब्रह्मा तयो राजभूतयोरश्रयो गोप्ता च तस्मात्कारणत्वव्यवहारः सत्यं मुख्यो नेत्यर्थः । तस्य
 ब्रह्मणः पूर्वोक्ताश्रयगोप्तृशब्दौ लिंगविपरिणामेनावुत्तरे । तस्याः प्रकृतेः । तत्राप्याश्रयादिशब्दावुद्धृत्तिर्भवति । अतो हरे
 रन्येषामसंकुचितसर्वाश्रयत्वाभावात् । कुतः सर्वशब्दाभिषेय इत्यत आह ॥ शब्दबुद्धेरिति । हि यस्मात्सित्यादिवस्तु-
 सित्यादिशब्दानां वृत्तेः प्रकृतेः कारणं हरिस्तस्मादित्यर्थः । अनेन हरेः सर्वशब्दाभिषेयत्वे तदर्थीनत्वादयवदिति ब्रह्मसूत्रोक्त-
 न्यायो हेतुः सूचितः । सर्वांतरः सर्वबहिरित्यनेन नांतरं न बहिरिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । नन्वध्यात्मयोगप्राप्तिय-
 मधिकत्वा परमात्मा तस्य योगस्तादृशयकं मोक्षसाधनं ज्ञानं तेन ग्रथितं संबद्धं पूर्वोक्तं पुनराख्याहीति मोक्षसाधनं ज्ञानं प्रार्थयंतं
 रद्गुणं प्रति ब्राह्मणेनायं जनो नामेत्याद्यसंगतं कथमुच्यत इत्याशङ्कानं प्रमाणैव परिहरति ॥ शिर इति । शिर आधारेऽन्ये
 तुपचारेणाधार इत्यात्मयोगमेवोपदेष्टुमन्येषाणुपचाराधारत्वे दृष्टतपरामिदमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां
 द्वादशोऽध्यायः ॥ ५—१२ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ आर्षभस्येष्टेति श्लोके आर्षभस्य ऋषयुत्रस्य भक्तस्य वत्स भगवद्भक्त्यादिभ्यामिषु अनुगतं तृणो नाहतीति सामान्येन दुग्धग्रहणत्पराङ्गो भक्तसाम्यं निषिध्यत इति श्रान्तिनिरासाय प्रमाणैव तच्चात्पर्यर्थाह ॥ कृते हैदयेति । वैद्यः पशुः । आदिपदेन प्रियव्रतादयः । यस्य भक्तस्य सिःवाश्लिः रक्षणः । कृपिलं नारायणं ॥ २६ ॥ यज्ञाय धर्मपतय इति श्लोके योगायेति सांख्यशिरस इति च हेरेविशेषणद्वयमुक्तं । तत्र हेरेः स्वर्गाद्युपायकर्मधिक्यं साख्यशास्त्रालाकशिरसत्वं च प्रतिषेधते । तत्तु कर्मादि भेदगतिपादकभयाणवाधितमित्यतस्तयोः भद्वयोर्विवाहितमर्थमाह ॥ दुष्यत इति । दुष्यते प्राप्यते मोक्षोऽनेनेत्यर्थः । अनेन सांख्यद्वयमं ज्ञान शिरो यथेति विश्रहः शिरःभद्वस्य स्वल्पभूतसर्वेश्वरीरापलक्षकत्व च सूचितं भवति । सांख्यशब्दस्योचमज्ञानवाचित्वं तु सम्यक्त्वदृष्टिः साख्यं योगस्तत्साधनं सूतमिति गीतातात्पर्योदाहृतशब्दनिर्णयामिधानसिद्धं ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवतटीपण्या त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ५—१३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ गयं दृषं क इति श्लोके भगवत्कल्यां हरेरक्षं भक्त्यादिकथोऽन्यः को गयं दृषं कर्षभिः प्रतियाति तत्सदृशो भवति । न कोऽपीति गयस्य हर्षभक्त्यादिसमत्सुच्यते इति भाति । तत्तु बहुनिरसकाक्षमाणवाधितमित्यतः प्रमाणैव तथा तपर्यर्थाह ॥ प्रियव्रत इति । अनेन भगवत्कलाभृत इति भागवतवाक्यं भावतां विष्णुज्ञानभक्त्यादियायवता कर्मदेवानां कला मंत्रं । तत्सममिति यावत् । प्रियव्रतद्वृत्त इति व्याख्यातं भवति ॥७॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिपण्या पंचदशोऽध्यायः ॥५—१५॥

॥ हरिः ॐ ॥ ननु येषां मध्ये इलाहृतं नामान्तरवर्धमिति मध्ये कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायामससुञ्जहाह इति मेरुपर्वतस्य लक्ष्ययोजनोद्धृतसुच्यते । तदयुक्तं । चतुरर्थासिद्धयोजनानां समुच्चयः । गिरिराजस्य मेरोः स्यादि त्यादिपरात्पर्यादिकचनविरुद्धत्वात् । तथात्रोक्तं जङ्घुशीपादिभौवनं कोल्लक्षणं ग्रंथोत्तरकचनविरुद्धमित्याशङ्कं प्रमाणैव परिहरति ॥

यथा भागवत इति । सर्वे विषयः छंदसि विकल्पत इति परिभाषया भौवनं क्रोशलक्षणमित्यत्र भौवनकोशपदयोः समासे
 सुपोषाद्युपातिपदिकयोरिति पाणिनीयसूत्रेण भौवनपदस्य विभक्तिलोपो भवति । ततश्च शुभनमेव भौवनं । तच्च तत्कोशं च
 ब्रह्महंलक्षणं कोशं तस्य लक्षणमिति विग्रहः । तुशब्दो हेतौ । यस्मात्कारणान्नागवते उक्तं भौवनं क्रोशलक्षणमेव यथा यथार्थं
 नान्यत् । तस्मात्सर्वग्रंथांतरस्थितं क्रोशलक्षणं तस्य भागवतस्याविरोधत आनुकूल्येन योज्यमित्यर्थः । तस्याविरोधतो योज्यं
 सर्वग्रंथांतरं स्थितमित्युक्तस्यापवादमाह ॥ मंडोदे पूरणमिति । पदसु द्वितीयेति वचनाद्व्यासासामिति द्वितीया वृत्तियार्थे । ग्रंथांतरे
 यन्मंडोदे क्षीरसागरे च व्यत्यासं भागवतोक्तव्यत्यासेन वैपरित्येन पूरणं क्रौचशाकदीपाभ्यां क्रमेण पूर्णत्वं तयोः परितो वर्त
 मानत्वमुक्तं तदेव विना । तथा राहुसोमरवीणां मंडलानां मध्य इति शेषः । मंडलात् । सूर्यसोमयोरिति शेषः । ल्यब्लोपनिमित्ता
 पचयी । मंडलमपेक्ष्य । द्वियुगोक्तिता । क्रमेण सोमराहुमंडलयोरिति शेषः । द्वियुगत्वेनोक्तिर्योगमंडलयोस्ते तथा तयोर्भावस्ता
 द्वियुगोक्तिरिति यावत् । तां । ग्रंथान्तरे यः सूर्यमंडलविस्ताराद्वियुगः सूर्यमंडलविस्तारस्ततो द्वियुगो राहुमंडलविस्तार उक्तस्तं च
 विनाऽन्यत्सर्वग्रंथांतरं स्थितं क्रोशलक्षणं भागवतानुकूल्येनैवोपेयमित्यर्थः । मंडलाद्वियुगोक्तितामिति क्वचित्पाठः । तत्र मंडलयोरा
 द्वियुगोक्तितामिति विग्रहेणायमेवार्थो ब्राह्मः । तथा आकाशत् द्वियुगोक्तेरिदं कालत्वरूपसमीचीनत्वं ज्ञातव्यं । नन्वेवं चेत्सूर्यादिमंडला-
 द्वियुगविस्तारप्रतिपादकग्रंथांतरविरुद्धं यददस्तरणमंडलं प्रतिपत्त्यादिवक्यममाणं स्यादित्यत आह ॥ योजनेनेति । अत्र तु
 यददस्तरणमंडलमित्यादिभागवतवाक्ये तु योजनाभेदतो ग्रंथांतराविरोधो ज्ञातव्यमिति भावः । ननु तर्हि द्वाभ्यां गुणिता दशद्वान्-
 दशेति योजनायां सोममंडलस्य विंशतिसहस्रविस्तारो भवति । स त्वष्टाशतिसहस्राणि विस्तीर्णो योजनानि तु । प्रमाणं तत्र
 विज्ञेयं कलाः पंचदशैव वेत्यादिप्रमाणविरुद्ध इति चेन्न । अत्र योजनाभेदत इत्यनेन भागवतस्यालुलादिशब्दानां लक्षणाद्व्या

क्रमेण चतुस्तारिभ्रतसहस्राष्टाशितिसहस्राथत्वस्य विवाशितेवात् ॥७॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥५-१६॥

॥ हरिः ॐ ॥ ननु तत्र भगवत इति गद्ये ऊर्ध्वदकटादस्य विष्णोर्वापवादोऽनुत्पन्नत्वनिर्भित्तमुच्यते । तदस्युक्तं । यथा
तरे दक्षिणगुह्यनत्वनिर्भित्तस्योक्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादित्यतो व्यवस्थापक्रममाणैव विरोधं परिहरति ॥ वाराह इति । तदन्येषु वाराह
कल्पान्येषु कल्पेष्वित्यन्वयः । ऊर्ध्वं अहार उक्ताहार । अनेन त्रिणादपरिभितं स्पष्टं गृह्णन्नामनो वाराहकल्पे मयमं दक्षिणपादमसेपेण
तत्परिभित्तं सर्वां भूमिं गृहीत्वा तदनंतरं वामपादमसेपेणोर्ध्वदकटादस्यकलं जग्राह । तत्र भागवतं तु वाराहकल्पानुसारेण गृह्यत्वं । अन्य
पेण सर्वां भूमिं गृहीत्वाऽनंतरं दक्षिणपादमसेपेणोर्ध्वदकटादस्यकलं जग्राह । तत्र भागवतं तु वाराहकल्पानुसारेण गृह्यत्वं । अन्य
ग्रंथोऽन्यकल्पानुसारेण गृह्योऽनो न विरोध इत्युक्तं भवति । तथा प्रतिकल्पवतारगृह्यत्विष्यं वृचिता भवति ॥ १ ॥ ॐ नमो
भगवते महापुरुषायोति जाप्यमैऽन्तयोति पदेन केवलं श्रेय एवेत्येतं इति श्रौतितिरिमाय मरणैवैव तच्चात्पर्यर्थाह ॥
अनन्तान्तःस्थित इति । चोवधारणे । अनन्तान्तःस्थितो विष्णुरेव मुख्यतोऽन्तःअन्तनामकः । श्रेयत्वमुच्यते । अनंत इति
श्रेयः । अमुता श्रेपेण । ईशो विष्णुः । ननु यद्यत्रानतपदेन विष्णुश्रेणी गृहीत्वा तयोः कृद्रूपत्वमुच्यते तर्हि भवे भवन्यारणे
त्वादिकृत्तुगतदुपपत्ता स्यात् । तथाहि । तत्र गध्यासवतामजोवनः । न नागवद्योऽर्ध्णमीश्वरे ह्रितयादिस्तुतिविष्णो
न संभवति । तथा भवाएव तां । यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं । महात्म्ह । वैकुण्ठतामसोद्विधा इत्यादिस्तुतिः श्रेय
न संभवत्यत उक्तम्युक्तमित्याशंकां मरणैवैव परिहरति ॥ जीवक्यश्रेयस्येति । चोऽन्यैतन्नेन संबध्यते । मिश्राः स्तुतयस्त्विति
संबधः । केवलमिश्राः स्तुतय इत्यनुवर्तते । केवलस्तुतयः विष्णोरेव विष्णुमात्रविषयाः । अन्यत्र च जीवमात्रविषयाश्रेयस्यः
॥ १६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां सहस्रशोऽध्यायः ॥ ५-१७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ विश्वोद्भवस्थानेति श्लोकेऽर्चुस्ते तव विश्वोद्भवस्थाननिरावक्यागीकृतमित्यक्तुं हेरेर्विश्वोद्भवोद्भवोद्भवो
 कर्तुं लक्ष्म्यत । तव परस्परं विरुद्धमित्यतः प्रमाणेनैव त्वात्पर्यार्थिमाह ॥ अप्रयासेनेति । उरवधारणे । इह भागवतादौ ग्रंथे ।
 नन्वन्वेषसंभावितप्रयासेन कर्तुं ह्यौ कुतः संभवतीत्यम आह ॥ महाशक्तित्वत इति । परमस्य हेरैर्महाशक्तित्वतस्तत्र
 इरावप्रयासेन कर्तुं लक्ष्म्यत इत्यन्वयः । महाशक्तित्वतस्तत्रेति ऋचित्याठः । तत्र तच्छब्देनाप्रयासेन कर्तुं लक्ष्म्यत ॥ ५ ॥
 केतुमाले भवानिति गद्ये कामस्य ह्यैक्यं तथा तद्भगवतो सायामयमिति गद्ये स्योपास्यत्वं चोच्यते । तदुभयं प्रमाण
 बाधितमित्यतः प्रमाणेनैव त्वात्पर्यार्थिमाह ॥ कामदेवेति । भागवते रमादेवीत्युक्त्या बहिष्करारूपमेव कामांतरातिविष्णुयुद्धते ।
 तदा रमाशब्देन लक्ष्मीरेव युद्धते । यदा तु विष्णुप्रतिभाश्रुतकामः कामपदेन रमाप्रतिभाश्रुत रतिरेव लक्ष्यत इति सूचितो भवति ।
 तेन प्रयातरोक्तं रतेः कामोपासकत्वं समाहितं भवति । सूचितमेवार्थं स्पष्टमाह ॥ कामदेवमिति । अपिरवधारणे । रतिरेव
 विष्णोः प्राकृतां तदुं प्रतिभां कामदेवस्युपास्ते । तु विक्रमेण कामांतरांतं विष्णुं चेति चार्थः । प्राकृतां तदुमित्यनेन भगवान्काम
 देवस्वरूपेणैवैक्योक्तेस्तात्पर्यार्थं उक्तो भवति ॥ १५ ॥ यं लोकपाला इति श्लोके लोकपाला इंद्रादयो देवा मत्सराज्वरा
 मत्सराख्यज्वरवंतः संतो यं हित्वा यततोऽपि दिग्दादिकं पातुं न शक्नुवन्ति देवानां हरिणा सह स्पर्धाख्यमत्सरा उच्यते । सोऽनु
 पन्नः । हरिभक्तानां हरिमात्सर्यस्य प्रमाणबाधितत्वादित्यतः प्रमाणेनैव त्वात्पर्यार्थिमाह ॥ स्पर्धत इति । यत्र कुत्रचिद्वेशे यत्र
 कापि काले । उरवधारणे । दैत्यावेष्वादित्यनेन संबध्यते । स्पर्धत इव न तु स्वभावतः स्पर्धत इत्यर्थः । कुतो न स्वभाव
 इत्यत आह ॥ हेरेरेवेति । अथवेति निपातसमुदायः पञ्चांतरे ॥ २७ ॥ यद्द्रूपमेतदिति श्लोके एतद्विषयप्रथमपिलभना
 द्यथार्थादुपलभनाज्ज्ञानाच्चद्विषयत्वात्किञ्चमाशया निजाविद्ययाऽर्पितं कल्पितमिति जगतोऽविद्याकल्पितत्वे हेतुमतिपादकत्वेनाशयो

पक्षमनादित्येकमेव ष्ढमिति श्रांतिनिरासाय तस्यान्वयपदार्थेन भिन्नादत्वं प्रदर्शयन्विवाहितमर्थमाह ॥ उपलंभनादिति ।
अन्वया भक्त्यशाश्वतमित्यर्थः । अनेनेदं भिन्नं पदं विश्वविशेषणमित्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ जरायुजमिति श्लोके हरिर्यतः
कारणादेको जरायुजाभिन्नोऽतो जरायुर्जं स्वेदयामित्यादिष्वयंऽभिप्रायानिति जरायुजाशौक्येन जरायुजादिनवित्पुच्यत इति श्रांति
निरासाय भ्रमाणैवैव तत्तत्पर्यर्थमाह ॥ सर्वानयमकृत्वाविति । तुरधारणे । अवधारणव्यावर्त्य ॥ न त्विति । ननु
तर्हि यदूपमिति जगतो हरिरूपत्वथ्यवधारः कथमित्यत उक्तं ॥ रूपत्वमिति ॥ ३२ ॥ यस्मिन्वसंख्येयेति श्लोके यस्मिन्दरौ
वादिभिरिवं संख्या कल्पिता तस्मै नम इत्यन्वयपूर्तयेया तत्त्वदशेति यच्छब्दस्य प्रकृतेऽन्वयो न ह्यप्यते । तथा संख्या केति न
ज्ञायते । विनीयत इत्यस्य केनान्वय इति च न ज्ञायते । अतः संख्यास्वरूपं विनीयत इत्यस्य संख्येत्यनेनान्वयं विवाहितमर्थं च
दर्शयन्च्छब्दस्याव्याहृतेनान्वयं च दर्शयति ॥ दशोति ॥ अनेनैवं श्लोकयोजना द्रष्टव्या । संख्या दृष्टान्तरा इत्यादिका संख्या
यथा तत्त्वदशा विनीयते विशेषेण नीयते माप्यते विषयीक्रियते तज्ज्ञानं सो तत्त्वदृक् तत्स्वरूपमेव तस्य जीवस्य स्वरूपमेव । एव
स्वरूपज्ञानविषयसंख्याऽस्यत्ययविशेषणमस्माकृतां यस्मिंस्तत्त्ववि क्रविभिः कल्पिता तस्मै नम इति ॥ ३३ ॥ यस्य स्वरूपमिति
श्लोके क्रियायैः क्रियात्परैरिरीरित उक्तं आत्मा स्वरूपं यस्येत्यर्थानां भगवद्वाचकत्वमुच्यते । तदसत्त्वं । अर्थानां वाचकत्वेन
वाचकत्वात्संभवादित्यतस्तदशुष्य व्याचष्टे ॥ क्रियायैरिति । अनेन क्रिया यज्ञादिक्रिया अर्थः प्रयोजनं येषामिन्द्रादिनाम्नां
तानि तथा तैरिति तस्य विद्वाः द्रष्टव्येति श्लोके द्रव्यादीनामकृतां मायायुगैरित्यनेन प्रकृति
विकारसत्त्वादिषुष्येत्पुच्यत इति श्रांतिनिरासाय तददृश व्याचष्टे ॥ मायायुगैरिति । अनेन मायाया गुणा मायायुगभूता
अपमानास्तदनुसारीण इत्यर्थ उक्तो भवति । द्रव्यक्रियाहेतित्यादिवाक्ये कर्तृभिरिति बहुवचनेन पृथक् पृथक्द्रव्यक्रियादेवैव

ईशा इति प्रतीयते । ते क इति च न प्रतीयत इत्यतस्तत्त्वतीत्यप्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव तदर्थमाह ॥ द्रव्येश इति ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ५—१८ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सुरोऽसुरो वाऽथेति श्लोके गोऽसुरोऽपि सर्वात्मना हरि भजते सः संसारान्मुच्यते इत्यसुरस्य हरिभजनं मोक्षप्रोच्यते । तदसुरा भगवद्देशात्मनो याति विनिश्चयादित्यादिप्रमाणबाधितमित्यतः प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ यस्य सम्यगिति । अनेन तु सुबलं न भवति येभ्यः पापेभ्यस्तान्यद्यनि तेषु रभत इत्यसुरभत इत्यसुरपदेनाभयभक्षणादिसर्वपापकृदेवोच्यते न तु भगवद्देश्यसुर इत्युक्तं भवति । अपि चेत्सुदुराचरो भजते मामनन्ययागित्यादिगीतावचनमत्र प्रमाणं ॥ ८ ॥ ननु यदि पापकृतो हरिभजनं मोक्षसाधनं स्यात्तर्हि यथैहिकशुष्मिककामलंपट इत्युचरत्र यो विद्वान्मुतादिषु चितयन्कलेवरात्यायाच्छक्रेत केवलं तस्य हरिभजनादिरूपः श्रम एव केवलमिति हरिभजनस्य श्रमत्वोक्तियुक्ता स्यादित्यत आह ॥ यो ममत्वादिनेति । ममत्वादिना यो दोषो हरिभजनस्य श्रमत्वरूपो दोषस्तत्प्रतिपादकशब्दः स त्वन्यविषयो गीताभाष्योक्तोऽभिधाहृदभक्तिविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ कल्पपायुषां स्थानेति श्लोके माता दुर्जातिमिति श्लोकस्य च व्याख्यानेऽर्थोत्सर्वदेवानां मोक्षार्थं भारते जन्मेच्छा प्रतीयते । सा एकतानां न कस्यचिदित्यादिप्रमाणबाधितोऽतः प्रमाणेनैव तदभिमतार्थमाह ॥ अनधिकारिण इति । अधिकारिण आधिकारिकाः । उद्रेकार्थे । हरिभक्त्यादेरिति शेषः ॥ २३-२५ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ५-१९ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यासां जलस्पर्शानविषूतेत्यादि षट्सु गणेषु पुष्पादि षट्क्षीपस्वरूपैः सूर्यसोमादीनां भावदादिकृद्भयगोणाद्विष्वक्वयेन स्वातंत्र्येण चोपास्यत्वमुच्यत इति श्रान्तिर्भवति । तन्निरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ सूर्यसोमामग्नीति । वारिवारीशो वरुणः । ईशो वायुः । विधाणु स्थितं । हरिमिति संबन्धः ॥ ५ ॥ पूर्वमंडोदे पूरणं कैव व्यत्यासं क्षीरसागरे । विनैवे-

त्यनेन ग्रंथातराक्रमेव दक्षिणहार्दक्षीरदयाः पूरणं ग्राह्णमित्युक्तं । तत्र भागवतस्यो दक्षिणहार्दक्षब्दः क्षीरार्दाथकः । क्षीरार्दशब्दो दक्षिणहार्दाथक इति सूचितः । तत्र कया हृत्या तौ शब्दौ तदर्थवित्याक्रासायां गोष्ण्यादृष्यत्यभिमत्यसिंहवलोक्तन्यायेनाभिधानेनैव तयोः शब्दयोस्तत्र गौणवृत्तिं दर्शयति ॥ अत्र क्षीरं शब्दमुख्यार्थक्षीरशुभ्रुत्पुणयोगो दग्निः । दक्षिणशब्दमुख्यार्थदक्षिण्यनिश्चित्वगुणयोगः । तुविशेषे ॥ अत्र क्षीरं शब्दमुख्यार्थक्षीरशुभ्रुत्पुणयोगो दग्निः । दक्षिणशब्दमुख्यार्थदक्षिण्यनिश्चित्वगुणयोगः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या विश्वोऽध्यायः ॥ ५—२० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ केचनैतज्योतिरिति मध्ये शिशुभारः सम्भगवस्थान यस्य वासुदेवस्य स तयोक्तस्तस्येति शिशुभारस्य विष्णुस्थानत्वं ततो भेदोच्यते इति प्रातिनिरासाय प्रमाणमेव तत्राचष्टे ॥ ज्ञानानंवेति । अथशब्दो भगलार्थः । विष्णोर्विशेषणः । शिशुभारवपुषीत्यनेन शिशुभारस्य संस्थानमिव संस्थानमाकारो यस्य वासुदेवस्येति निग्रहः सूचितो भवति ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्या द्वारविशोऽध्यायः ॥ ५—२२ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तस्येदं क्षितिर्मंडलं भगवतोऽन्तःसूतेः सहस्राशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षिणीति प्रकृतशेषस्य स एव भगवान् । अन्ततोऽन्तगुणार्णव इत्यारस्यैषप्रभावो भगवाननंत इत्यंतग्रंथेन माहात्म्यमुच्यते । तत्रानंतगुणार्णवत्वात्तत्त्वादिकं शेषे प्रमाणवाचितस्तस्यातिषादकस्य भागवतस्याप्यस्याप्यमेव स्यादित्यतः पूर्वं प्रमाणत्वेन समाधानं स्मारयति ॥ इलाष्टृतस्येति । पातालमूलस्थस्यानंतस्य सृष्टिः स एव भगवाननंतोऽन्तगुणार्णव इत्यादिकाः सृष्टिरनन्ताविषयानतार्गतविष्णुविषये योजनीयत्वार्थः । अत्र प्रमाणं तु जीवव्यपेक्षया चैव तयोऽन्तगुणार्णवस्यैवत्यादिकं पूर्वोक्तमेव ज्ञातव्यं ॥ ३३ ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां त्रयोविशोऽध्यायः ॥ ५—२३ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताप्रवचनाचार्यविरचितश्रीमद्भगवततात्पर्यनिर्णयस्य दीक्षायां प्रार्थिव्यां छलरिनारायणाचार्यविरचिताया पंचमः सूत्रः समाप्तः ॥ ५ ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

॥ श्रीभद्रदुस्त्रीमध्यातीतरामकुण्ठवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ वेदप्रणिहित इति श्लोके वेदो नारायणः साक्षादित्यनेन शब्दरूपजडवेदस्य नारायणैक्यमुच्यते । तनु म्पाणवाधितमित्यतः म्पाणैवैव त्वात्पर्यर्थाह ॥ वेदानामिति । प्रथमो वक्ता मुख्यवक्ता । आदिवक्ता चेत्यर्थः । अनेन नारायणः साक्षान्मुख्यः प्रथमश्च । वेदो वेदवक्तेति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ६-१ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सांकेत्यमिति श्लोके गो हेलनं हरिमिदां कुर्वन्कुंठनामग्रहणं करोति तस्य तन्नामग्रहणमज्ञेपायहरं विदुिरिति निंदकाभक्तस्यापि हरिनामग्रहणमज्ञेपायहरत्वेनोच्यत इति भाति । तदयुक्तं । तथात्वेऽसुरादीनामपि सर्वपापाभावः स्यात् । ततश्च भोक्षः स्यादित्यतोऽपेक्षिताध्याहृतोऽनन्वयं दर्शयंस्तात्पर्यार्थमाह ॥ नारायणोऽयमिति । इत्यनेन प्रकारेणान्यहेलनविषयत्वेन हरेरन्यस्य हेलनं निंदाविषयो यस्य कुंठनामन्नस्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तेन । अन्यनिंदयोक्तमपि हरिनामायहरमित्यर्थः । अत्र हेलनविषयेनेत्युक्त्या भागवते हेलनशब्दो हेलनविषयत्वार्थकः । सप्तसु प्रथमेति महान्याकरणश्रुत्यात्प्रथमा तृतीयार्थेति सूचितं । एवमेव भागवतस्थसांकेत्यादिशब्दार्थोऽपि ज्ञातव्यः । ननु हरेः प्रकृतत्वाद्धरिहेलनमभक्तस्यैवेत्यभक्तस्य जरासंधादेरपि हरिनाम ग्रहणेन सर्वपापनाशः स्यात् । स च म्पाणवाधितोऽतोऽयपदाध्याहारेण व्याख्यानं युक्तमित्याश्रयवान् हरिभक्तिपूर्वकांदाहृतहरि-नाम एवायहरत्वं न त्वभक्त्योदाहृतहरिनाम इत्यत्र प्रमाणमाह ॥ सर्वेयेति । उदाहृतमित्युभयत्र संबध्यते । फलदातृ पापनाश रूपफलदातृ । ननु यद्येवं तर्हि भक्तस्य सांकेतिकादि हरिनामग्रहणेऽपि भक्तिपूर्व न भवतीति न पापहरं स्यादित्यत आह ॥ नामेति । यतः कारणाश्रकस्य हरिभक्तस्य संकेतादावपि विषये तस्य हरिनामः सांकेतिकादिहरिनामः स्मरण तस्य हरेर्नाम स्थापितया नाम स्थापित्वैव जायते । न तु हर्यन्यस्त्वामित्वेन । अतः कारणाश्रकस्य संकेतादावपि नामकीर्तिहरिनामकीर्तियहरत्वेनेरित्यर्थः ।

हरिभक्तो यदा संकेतादौ हरिनाम गृह्णाति तदाऽस्य नाम्नो हरिरेव स्वामी मुख्यप्रतिपाद्यो न त्वन्य इत्येवं स्पृत्वा हरिनाम गृह्णात्यतो हरिभक्तस्य संकेतादावपि हरिनामकीर्तनं भक्तिपूर्वकमेवेति तदग्रहरं भवतीति भावः ॥ १४ ॥ त्रियमणो हरोरिति श्लोके पुत्रो पचरित हरेर्नाम गृह्णन्नामिलोऽपि हरेर्ध्यामात् ॥ श्रद्धया हरिनाम गृह्णन्हरिनाम गच्छतीति किमुत किमुत्कथम्यमित्युक्त्याऽयामि लस्य भक्त्या हरिनामकीर्तनं नास्तीति श्रौतिर्भवति । तं परिहरति ॥ अजामिलोऽपीति । अनेनापिष्यदौ ग्रहार्थां । दृषली संसादिना गार्हितोऽप्यजामिलः पुत्रोपचरितं हरेर्नाम श्रद्धया गृह्णन्हर्यध्यामात् । अगार्हितः श्रद्धया हरिनामगृह्णन्हरिनामगच्छतीति किमुतीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ६-२ ॥

॥ हरिः अं ॥ परो भवन्त्य इति श्लोके ओतं श्रोतं पटवदित्यस्य पटेन तुल्यं वर्तते पटवत् । यदा यथोपादानंतुष्यतेः श्रोतवत् । तथा विषं यत्र हारावोतं श्रोतमित्यर्थश्रौतिनिरासाय स्वयं तदन्वृष प्रमाणैरेव व्याचष्टे ॥ ओतमिति । सर्वसम्पन्नत्वादि लक्षणगुक्ताः पटाः कंथापटशब्देनोच्यते । भागवते पटवदिति पटमात्रे उक्ते सति व्याख्यास्ये प्रमाणवाक्ये यत्कंथापटग्रहणं तत्र पटस्य तंश्रौभिरभिव्यक्तं तंतुष्यतेत्वाद्यसंभवाच्च दृष्टान्तमिति शंका परिहृता भवति । कंथापटस्यापादानान्तरिकताः सर्वस्य तंतवः पटादर्थ्यतिभक्ताः संति । तत्र पटस्यांतलादिकमस्त्वतो दृष्टान्तस्युपपन्नमिति ॥ १२ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ६-३ ॥

॥ हरिः अं ॥ न यस्य सख्यमिति श्लोके यथा गुणो रूपादिगुणिनो पटादेः सख्यं न वेति । तथा पुरुषो जीवा यस्य हरेः सख्यं न वेतीत्यर्थश्रौतिनिरासाय दृष्टान्तवाक्यमन्वृष यथाव्याचष्टे ॥ गुण इति । पुंरे राजपुरे तिष्ठतीति पुरस्यः । गुणशून्योऽ भवानो भूयः । स्वोक्तार्थे प्रमाण दर्शयंत्येवैव प्रमाणेन सर्वश्लोकं व्याचष्टे ॥ यथा राज्ञ इति । आत्मनः सस्य राज्ञः प्रियत्वं

रत्नप्रतीतिविषयत्वं । न च नैव वेदत्यर्थः ॥२४॥ ननु देहोऽसव इति श्लोके देहादीना स्वप्नविषयज्ञानं निषिध्यते । स निषेधोऽ-
 युक्तः । तेषां जहत्वेन ज्ञानमाप्तेरवाभावादमाप्तस्य निषेधयोगादिति चेत् । उच्यते । नात्र देहादिशब्दा जडदेहादिवाचकाः
 किंतु तदाभिमानिदेवतावाचकाः । अतो न कश्चिद्वाप इत्याशयवान्प्रमाणैव तदाभिमानिनो दर्शयंस्तेनैव प्रमाणेन पुमानित्यस्य मनु
 ष्यादिजीवावचकप्रति निवारयन्सर्व श्लोकं व्याचष्टे ॥ देहमानीत्यादिना । ह्रदोऽनःकरणत्सक इत्यनेन भागवतस्थपनव इति
 व्याख्यातं भवति । मनु अवबोधन इति धातोर्भुवद्भेदो ज्ञानार्थकः । तेन तदुपानातःकरणधृतिः । स्वात्मानं स्वस्वरूप पर
 स्परस्वरूपं च । सोऽपि चतुर्भुवोऽपि हरिं सम्यक्न वेद । सैत्र स एव नारायण एव सम्यक् सर्वं विदित्यर्थः । सैवेत्यत्र सोऽपि
 लोपेचेत्यादपूरणमिति व्याकरणद्वयेण सुलोपेन संधिर्भवति । अत्र देहमानीत्यादि तात्पर्यसार्धश्लोकेन भागवतश्लोकस्य पूर्वार्ध
 व्याख्यातं भवति । जीवाभिमानीत्यादि तात्पर्यश्लोकेनोचार्धं व्याख्यातं भवति । तत्र पुमानित्यस्यार्थः ॥ जीवाभिमानी
 ब्रह्मेति । सर्वं वेद गुणाश्रेयस्यार्थः ॥ सर्वं वेदेति । न वेद सर्वज्ञमित्यस्यार्थः ॥ सोऽपि वेद हरिं नैवेति । सर्वज्ञमित्य
 स्यार्थः ॥ सम्यक् सैव हि सर्वविदिति ॥ २५ ॥ यदोपरमो मनस इति श्लोके यदा मनस उपरमो भवति । तदा
 यः केवलया संख्यया ईयते ज्ञायत इत्यन्यत्रातिनिरासाय तथा नामरूपस्य दृष्टिस्मृतिसंप्रमोषादित्यस्य विवाक्षितार्थाप्रतीत्यन्यथा
 प्रतीतिनिरासाय वाऽपेक्षिताध्याहारेण स्वयं श्लोकस्थपदाना विवाक्षितार्थान्वयार्थौ दर्शयति ॥ केवलयेति । नामरूपस्य दृष्टि
 स्मृतिसंप्रमोषादित्यस्यार्थः ॥ स्वप्नस्मृत्युपन्यादाविति । अत्रादिपदेन न्ययो ग्राह्यः । जीवस्यास्मात्तद्व्यदर्शनोपन्यायस्य ताश्चि
 शमकोऽस्तीत्यंततात्पर्यवाक्यमपेक्षिताध्याहाररूपं ज्ञेयं । ईयत इत्यस्यार्थः ॥ ज्ञायत इति । अनेन रामनामरूपस्य नामात्मकस्य
 स्वरूपत्वात्मकस्य बाह्यप्रपंचस्य दृष्टिस्मृत्योरनुभवस्मरणयोः संप्रमोषोऽपहारोऽभावो यस्मिन्सम्प्रादौ स तथेति विग्रहः सूचितः । पंचमी

साम्यर्थेति श्रुचितं भवति । ऋतलयेत्यनेन स्वसंस्थया अपिश्रितत्वमुक्तं । तत्तन्नेत्यपेक्षायामाह ॥ जीविच्छेदिति । अनेन ऋतलयेत्यस्य स्वमादौ हरित्यातव्यमिति जीवस्येच्छाभावोऽपि विद्यमानेत्यर्थे उक्तो भवति । स्वोक्तार्थे ममानामाह ॥ यदोपराम इति । अत्र स्वमनुमिलयादिविचयादिपदेन मूर्च्छा युज्यते । अवस्था स्वमाद्यवस्था । यदापदोति हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत इति तृतीयस्मर्य नात्सर्वादेहाभिधानाद्यदात्तद्वयवदौ हेत्वर्थो । यदा यस्मात्कारणात्स्वमनुमिलयादिषु जीवमनुमनानुमिलयाज्जीवस्य ऋतुचे रिच्छारूपमदृष्टेर्न विद्यते नानुमूल्यं यस्मिन्हरिसंस्थाने तच्चा । तस्मान्निवेच्छाभावोऽपि विद्यमानहरिस्येत्यनेन उपरामो भवति । तदा तस्मात्कारणात्तदा स्वमाद्यवस्थायां जीवस्यास्वातंत्र्यादस्वातंत्र्यदर्शनादेवावस्थाप्रबोधोदिदर्शनाचावस्थाप्रबोधोधादिकारणत्वेन जीवादन्यस्याविद्यामकोऽसौ केशवो विद्यत इति ज्ञायत इत्यर्थः । अनेन यदा यस्मात्कारणात्स्वमनुमिलया स्वमादौ हरिणा स्यातव्यमिति जीवेच्छाभावोऽपि विद्यमानया स्वसंस्थया स्वस्य स्वतंत्र्यदर्शः संस्थया स्वमादौ स्थित्या । नामरूपकस्य ऋतुत्वमकस्यायानिकस्य ब्रह्मप्रपंचस्य दृष्टिसृष्टिसम्भोषात् । सप्तमी षकम्प्यर्थे । अनुभवस्वरूपज्ञानाभाववति स्वमनुषुप्त्यादौ मनस उपरामो भवति । तस्मान्नस उप रामात्कारणज्जीवस्यास्वातंत्र्यं दृश्यते । स्वमे प्रबोधोदिकं च दृश्यते । तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य स्वमनुबोधोवादेर्नियामकत्वेन या हरि रीयते तस्मै हंसाय नम इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । ननु स्वमनुषुप्त्यादौ मनस उपरमादित्याचार्यवाक्ये यदोपरामो मनस इति हरिवंशवाक्ये च यः स्वमादौ मनस उपरम उक्तः सोऽयुक्तः । मनस उपरामो नाम निर्व्यापारत्वं । तस्य सुप्त्यादौ संभवेऽपि स्वमनुषुप्त्योरसंभवात् । स्वमेवासानुभवमनसो गमाधाकारेण व्याप्तत्वाद्दुःस्वप्नापरिस्फुरेति प्रमाणानुमूर्च्छायां दुःस्वकारणे मनसो व्याप्तत्वात् । न च मनसो निर्व्यापारत्वं नाम ज्ञानाकारणत्वं तत्र स्वमनुषुच्छेद्योरेकैति वाच्यं । सुधाकारैः स्वमाधिकरणे । यस्मात्प्रभेदानेव सुद्धा नानाविधं जगत् । स्वमकाले दर्शयतीत्यनुमिल्याख्यानव्याख्यानकाले दर्शनेसाधनं मन एव दृश्यतीत्युक्त्वा चिदचिन्मश्रुत्वे

तन्मनो वाचश्च संश्रुतिः। तेनावस्था इयाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदेत्यनुव्याख्यानान्वरं केवलं स्वसं कित्विधाः सांसारिकाः
 सर्वा अप्यवस्थास्तेन मनसैव सर्वदा जीवः पश्यतीति स्वप्ने मनसो कारणस्यैवोक्तत्वात् । अत उक्तमयुक्तमिति चेन्न । अत्राभिप्राय-
 सद्भावात् । अत्र मनस उपरयो नाम ज्ञानाकारणत्वमेव विवक्षितं । तच्च स्वप्ने नामरूपात्मकवाह्यप्रपञ्चमात्रज्ञानाकारणत्वाभिप्राये
 णोक्तं । सुप्तिलयमूर्छासु तु नामरूपात्मकवाह्यतरपञ्चज्ञानाकारणत्वाभिप्रायेणोक्तमत्र न कश्चिदप्येव इति ॥ २६ ॥ मर्णाधिगोऽ
 तरिति श्लोके चिद्विद्विर्नवमिथश्च स्वप्नाकिभिरित्यनेन त्रिविधा नवविधाश्च स्पशक्तय उक्तास्ताः का इति जिज्ञासायामार्दा त्रिविधाः
 शक्तीः स्वयं प्रदस्यं तत्र प्रमाणं वदंस्तेनैव प्रमाणेन नवविधशक्तीश्च दर्शयन्नयच्च प्रमेयं दर्शयति ॥ इच्छादीति । आदिपदेन
 ज्ञानमयत्वात् श्राद्धौ । विमलाद्या इत्यत्राप्यपदेनोत्कर्षणी ज्ञाना क्रियायोगाः प्रवर्दी सत्या ईशाना अनुग्रहाश्च ग्राह्याः । ताभ्यो
 विष्णुस्वरूपभूतविमलादिशक्तिभ्यः । अन्यत्सां विमलादिशक्तीनां । अभिमानिनस्तत्त्वामिदा जीवास्ते विष्णोः प्रसादादेव
 तत्समीपाः । विष्णुस्वरूपभूतविमलादिशक्तिसमीपा इत्यर्थः । तस्मिन्नेव श्लोके पांचदस्यमित्यस्य पंचदशाना भावः पांचदस्य-
 क्तिन्ययामतीतिनिरासाय प्रमाणैव तत्पदं द्वेषा व्याचष्टे ॥ दर्शोद्विद्याणीति । प्रधानकोऽव्यक्तत्वं । अत्रैषा चतुर्दशानां
 सक्रांश्रात्सयम इत्यनेन भागवते पांचदशमित्यत्र तस्य पूरणे महिति सूत्रेण पूरणार्थक मत्प्रत्यये वक्तव्ये सति व्यत्ययोऽतिशयकुत्स
 नाभेदेति महाव्याकरणसूत्रप्रभाषाणादतिशयद्योतनार्थं व्यत्ययेन तद्धितो यन्प्रत्यय उक्त इति सूचितं । तेन पंचदशसंख्यापूरक
 उत्तमः पांचदस्य इति पदव्युत्पत्तिः सूचिता भवति । अथवेत्यनयः बुद्धेर्भेदेन मनोऽङ्काराचिचेतनाबुद्धिरूपभेदेन सहितेव्यतेषु
 दर्शोद्विषु संस्थितेः पांचदशयो हरिरित्यर्थः । अनेन पंचदशसु भवः स्थितः पांचदश इति पदव्युत्पत्त्यंतरं सूचितं । तथा भवायै
 तद्धित इति सूचितं भवति ॥ २७ ॥ स वै ममाशेषेति श्लोके अशेषा विशेषा ज्ञानानंददयश्च माया इच्छा चाशेषविशेषमायाः ।

तासां निषेधो यस्मिन्दरौ स तथा । स चासौ निर्वाणसुखादुभूतिश्रेयस्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणैव तदयमाह ॥ इत्येतस्या-
दिना । अनेनोपेक्षयासौ विशेषश्चेत्ता च माया प्रकृतिश्रीशेषविशेषमाये । तयोर्निषेधो ययोः सुखादुभूत्यास्तेऽपेक्षविशेषमाया
निषेधे । निर्वाणे शरीरकारणके च ते सुखादुभूतिश्च निर्वाणसुखादुभूती । अज्ञेयविशेषमायानिषेधे निर्वाणसुखानुभूती यस्य स
तथेति विग्रहः सूचितो भवति । तस्मिन्नेव श्लोके विश्वरूप इत्यस्य हरिणादैकार्यत्वञ्चाति प्रमाणेन परिहरन्तेनैव प्रमाणेन सर्वनामे
त्वस्यार्थं चाह ॥ तदहूपेति । यतः कारणतात्सर्वनातो रूपं स्वरूपं तदुपसदृशं तस्य हरेः रूपेण सदृशं किंचित्साहस्ययुक्तं । तस्मा
त्कारणाद्धरिः सर्वस्वरूप इत्युच्यते । यतः शब्दसुख्याशौञ्जः सर्वनामक इत्यर्थः ॥ २८ ॥ यद्यन्निरुक्तमिति श्लोके यद्यद्वत्स
निरुक्तं धियाऽसिभिर्वा उत भनसा निरूपितं तत्तद्यस्य हरेः स्वरूपं या भूदिति हरिस्वरूपस्यानिरुक्तत्वादिकमुच्यते । तत्र सर्वथा
ञ्चातिरिति निरासाय प्रमाणैव तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ अलौकिकत्वाविति । अलौकिकत्वाद्येकवत्साकल्पेन निर्वक्तुं निरूपयितु
शक्यत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥ यस्मिन्मतो येनेति श्लोके सप्तमी विभक्त्यतद्दानामाधिकरणादिभिन्नकारकवाचकत्वञ्चाति यथाशब्दस्य
दृष्टांतर्यत्वञ्चाति च निवारयन्नन्वयं च दर्शयति ॥ ससेति ॥ स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ विभक्त्यर्थस्येति । एवशब्दः सर्वसत्त्वा
प्रदत्त इत्यनेन संबध्यते सर्वसत्ताप्रदत्त एव एक इत्युच्यते । न तु द्वितीयाभावादेक इत्युच्यते इत्यर्थः । एवमनन्यदेकमित्यत्रैक
शब्दार्थेन प्रकारेण प्रमाणेन व्याख्यायेदानीमनन्यदितिषदस्याख्यानालतायमाणैव तदर्थं दर्शयन्तेनैव प्रमाणैकशब्दस्यार्थान्तर
माह ॥ अनन्य इति ॥ ३० ॥ अस्तीति नास्तीति चेति श्लोके तत्पर ब्रह्मास्तीति नास्तीति चिन्ताविश्वरूपमित्युच्यते इति आतिनिरासाय प्रमाणेनैव
किन्तु व तौ धर्मौ च तयोः सत्त्वासत्त्वस्वयोर्धर्मयोरेषीतमिति सत्त्वासत्त्वधर्मार्थक्षितत्वमुच्यते इति आतिनिरासाय प्रमाणेनैव
तच्चात्पर्यार्थमाह ॥ मदन्त्य इत्यादिना । उभयोरासुदैवमतस्वयोर्निषेधिव्योव्येषीतौ विशेषणयोर्क्षितौ विषया हररव हरिभिव

विषयीकृत्य मत्तद्वयं मष्टकमित्यर्थः । उच्यते च योः स्थानयोश्च कारणमित्यन्वयः । अनन मदन्वयः सर्वत्रोऽस्तीति नास्तीति च
 प्रकारेण वस्तुनिष्ठयोर्देवास्तुरूपकस्तुषु विद्यमानयोरेकस्थयोरैकास्मिन्हरौ विषये विद्यमानयोर्भिन्नाविरुद्धधर्मयोर्भिन्नौ विरुद्धौ धर्मौ
 ययोर्भेदयोस्ते तयोके तयोरेपोक्षितं ब्रह्मेति भागवतवाक्य व्याख्यातं भवति ॥ ३२ ॥ योऽनुग्रहार्थं भजतामिति श्लोके
 वस्तुतोऽनामरूपो भगवान् जन्यकर्मभिर्नामानि रूपाणि भेज इति वस्तुतो नामस्वरहितस्य हरेर्बन्धाभिः शुक्लादिरूपाणि कसहन्नादि-
 कर्मभिः कंसारिरित्यादिनामानि जातानीति हरिरूपनाम्नामनित्यल्लुच्यत इति भ्रितिनिरासाय प्रमाणेनैव तत्तात्पर्यार्थिभाह ॥
 तत्कर्मणास्मिन्यादिना । कसायोदिनाभार्यभूतकंसहन्नादिकर्मणा । तत् तत्र मूलरूपे लोकेऽरदृष्टत्वदानामपि कृष्णादिरूप
 स्यादक्षेपनरूपश्च हरिरवतारेण तान्येव रूपकर्मणि दर्शयेत् । अतो नित्यरूपोऽपि नित्य कर्मपि हरिलोकानां तद्रूपकर्मणोरव्यक्त
 त्वमपेक्ष्य त्वपेक्ष्यैवास्माकर्मस्तुदितो रूपकर्मार्थकनामभ्यां रहित इत्युदितः । न तु कर्मरूपोऽस्मिन्नेतित्यर्थः । एवमेकेन प्रकारेण
 हरेरनामरूपत्वं प्रमाणेनोपाद्य प्रकारेणोपाद्यनामरूपत्वं प्रमाणेनोपादायति ॥ अनामा स इति । अधिकार्यत्वात् । नारा-
 यणादिनाम्नामिति शेषः । अव्यक्तत्वात्साकल्येन व्यक्तत्वाभावात् । रूपयति शेषः । अनेनाहार्यकनामरहितत्वादानामा ।
 साकल्येन व्यक्तत्वरहितत्वात् रूप इति भागवतपदं व्याख्यातं भवति । अनामा सोऽधिकार्यत्वादित्युक्तं । हरिनाम्नामधिकार्यत्व
 लोकदृष्टयविषयार्थत्वेनैव श्रेयं । तसु सर्वहरिनाम्नामस्तीत्यभिमतार्थं प्रमाणेनाह ॥ लोकदृष्टयेति । मूलनामानि मूलरूपस्य-
 ब्रह्मनारायणादिनामानि । लोकदृष्टयाऽधिकार्यानि लोकदृष्टयविषयान्तकल्याणगुणपूर्णत्वाद्यर्थानि । दामोदरादीनि । आदि
 पदेन मयुद्धदन्दादीनि । लोकदृष्टया समानि लोकदृष्टिविषयदाम्पुकोऽदरत्वाद्यर्थानीत्यर्थः । आनंद आनंदत्वाको मूलरूपो हरिरव्य
 क्तरूप एवोदाहृतः । स एव भक्तानां व्यक्तिसापन्नः सन् प्रादुर्भाव उदीरित इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यः प्राकृतैरिति श्लोके यथाऽ

त्रिलो बाहुः पार्थिवं गुणं गंभाश्रितो विभाति तथा यो हरिजनानां यथाश्रयमाश्रयन्मतिरुभ्यापेसादुसारेण देहागतः सन् प्राकृतैः
प्रकृतिरूपान्तेविकारैर्ज्ञानैश्चैव न्यामार्गविभाति । स मे मनोरथं कुस्तादित्यर्थेऽत्रानिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ स्वदेहस्थ-
मिति । अथमासु अथमा एव । स्वदेहस्थं हरिं जीवमेव प्राहुः । मध्यमाश्रम-अथमा एव हरिनिर्णतं जीवाद्भिक्षमाभिन्नं वेति सदिच्छं प्राहुः
उत्पन्नासु इत्यथा एव जीवाद्भिक्षत्वादिति विशेषेण विशिष्टं प्राहुः । तारतम्येनेति तृतीयाद्वितीयाथे । त्वुज्वेषु तारतम्यं च प्राहुः । एवं
निविधा जना बुद्धिबुद्ध्यदुसारेण हरिं प्राहुरित्यर्थः । जना अथमजनाः । अनेन यथाऽनिलो मुख्यभागः पार्थिवं पृथिव्यादिविकारं गुणय
प्रधानं देहमाश्रितस्त्रिविधजीवानां आसमावत्त्वादिभिकारविभाति । तथा यो देहागतो हरिजनानां त्रिविधजनानां यथाश्रयं बुद्धिमनति
क्रम्य बुद्धिबुद्ध्यदुसारेण प्राकृतैर्ज्ञानैश्चैव न्यामार्गवि एव हरिरिति जीवाद्भिक्षो न वेति जीवाद्भिक्ष एव पूर्णानंदादिगुणक एवेति त्रिविध
ज्ञानमार्गविभाति त्रिविधज्ञानविषयो भवतीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ३४ ॥ ब्रह्मा भवो भवंतश्चेति श्लोके चतु
र्मुस्तुब्जदक्षः सर्वे देवा मम विश्रुतयोऽणिमार्गैश्चर्यात्सका इति ब्रह्मादीनां भावदैश्वर्यैक्यमुच्यते इति भ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्ता
त्पर्यार्थमाह ॥ विशोषेति । विशोषव्यक्तिपान्नत्वादिशोषेण हरेरभिव्यक्तिस्थानत्वादेवेत्यर्थः । तदंत्याभिणो ब्रह्माद्यंत्याभिणः ।
मत्स्याद्यथेति चक्रब्दस्तदंत्याभिरूपमत्स्यादिरूपस्युक्त्यर्थः । विशेषेणैव भवति संतीति विभवा इत्यर्थः । अनेन विशेषेण भूति-
रन्तेव हरिर्हृदयाद्यत्सत्सुच्यत इति भ्रान्तिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ तपो भिमानित्यादिना । तदुसमाश्रिता
स्तनुं सपदेहं समाश्रिताः । क्रियात्वा क्रियाभिधानी क्रतवः क्रत्वभिमानिनः । अंगेषु हस्तादादिषु । प्राणो वायुश्चिक्तो
ब्रह्माद्याः तेषु देवता इति तात्पर्यश्लोकैरेव गण्यदेहाद्येभ्यस्तुब्जस्य विचार्यैकत्वभाङ्कित्योभयत्रान्ययमभिप्रेत्यात्मा विचारिभ

मानी वायुः । असवो हरेः प्राणे स्थिताः । सुरा ब्रह्माद्या असवो हरेः श्रोत्राद्यसुप्तु स्थिता इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ।
 नन्वेवं चेत्तर्हि तपो मे हृदयमित्यैक्योक्तिः कथमित्याशंकां प्रमाणेनैव परिहरति ॥ यदाश्रितमिति । यत् आश्रयो यस्य तद्यदाश्रय-
 मित्यर्थः । तस्याश्रयस्य नाम यस्मिंस्तत्तनामकमित्यर्थः । अनेन तपआदेरिहृदयाश्रितत्वेनामुख्यकृष्या हृदयादिनामवत्वमेव
 प्रागवतो उक्तं न तु तद्वैक्याभियुक्तं भवति ॥ ४६ ॥ अहमेवेदमसेति श्लोकेऽत्रो सृष्टेः पूर्वं प्रलये इदं जगदहमेव मदात्मकमेवास ।
 किंच किमप्यन्यन्मतोऽन्वेषास । मय्येव सर्वं जगदध्यस्तमिति जगतो ब्रह्माण्डव्यस्तत्समुच्च्यत इति ध्रातिनिरासाय स्वयं तच्चात्म-
 यार्थमाह ॥ संज्ञानेति । सप्तसु प्रथमेति महाव्याकरणशूत्राद्भागवतस्याहंशब्दस्य ममेत्यर्थं उक्तो भवति । संज्ञानमात्रमित्यस्यार्थः ॥
 संज्ञानमात्रमिति । यदिह त्वयैत्यारभ्य तद्वैक्यं वाक्यं प्रागवतो शेषपूरकं । ननु दक्षेण तपसा दृष्टस्य हरिरूपस्य कृतपादः
 सुपणसि मलंबाष्टमहाशुज इत्यादिना साकारस्योक्तत्वात्प्रलये विद्यमानस्य निराकारत्वाद्भागवत्कृतमिदं भागवतवाक्यव्याख्यायानमभियुक्त-
 मित्याशंकां प्रमाणेन परिहरंस्तेनैव प्रमाणेन नान्यत्किंचेत्यत्रान्यशब्दस्य प्रसुप्तपदस्य च तात्पर्यार्थमाह ॥ नानावर्णं इति । तुः
 समुच्चये । अत्र सूक्ष्मशब्देनादिसृष्टौ कारणरूपजडजीवाव्याकृताकाशवर्णा विवक्षिताः । एतान् श्रियं च विना तदन्वयत् ।
 तस्मान्मद्भूतादन्यात्किंचिद्विक्लिमापि लये नास्तीदिति भागवतस्मरणकारेणान्वयः कर्तव्यः । तेन भागवतस्थान्यत्किंचेति वाक्यस्यासङ्क-
 चितजगदर्थत्वध्रातिनिरस्ता भवति । ननु यदि लक्ष्म्यादेर्लेयो न स्यात्तर्हि य इदं सर्वं विलापयति स हरिः परः परमात्मा । तेजः
 परस्यां देवतायामित्यादिश्रुतिसृष्टिविरोधः स्यादित्यत आह ॥ अन्यदपि विष्णोरन्येत्यर्थः । अन्यदपि कारणजहादिक-
 मपि सूक्ष्मत्वेन स्थानादवस्थानात्सूक्ष्मत्वनावस्थानाभावाद्दरौ लीनमिष्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ मय्यनंतगुण इति श्लोके अन्ते
 नाश्वराहिते गुणतः सच्चिदिगुणैर्योऽनंतविग्रहोऽपरिमितदेहे मय्यित्यन्यथार्थध्रातिनिरासायानंतं गुणत इत्यस्य स्वयमन्वयं प्रदर्श्ये

प्रमाणैर्वाभ्याह ॥ शुणत इति । हि यस्मात्कारणावद्रुणत आनस्यं तद्रुणानां प्रत्येकज्ञा निःसीमत्त्वेवोदीर्यते ।
ते च ज्ञानानंददिगुणाश्च सत्ययार्जता उदीर्यन्तेऽतः कारणाद्विष्णुरनंगुणो गुणतोऽनंतश्रेयसोवोदीर्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति
श्रीभागवततत्पर्यटीपण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ६-४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सनत्कुमारोऽब्रुवत्विति श्लोकार्थे सनत्कुमारशब्दस्य चतुष्टयपुनःसनत्कुमारप्रातिभ्रविति । तथा कामदेव
शब्दस्य देवताऽर्थत्वसंक्रामार्थत्वप्रातिभ्रविति । तस्मिन्साय प्रथमपदं स्वयमवृष्य प्रमाणैर्नैव श्लोकार्थं व्याचष्टे ॥ सनत्कुमार
इति । अपरं हरिरूपसनत्कुमाराददन्त्यमित्यर्थः । अनेन कामेषु देवः श्रेष्ठः । अयोर्योकाय इति यावत् । तस्मादिति भागवतपदं
व्याख्यातं भवति । देवार्थिवर्यः पुरुषार्तरार्चनादित्यर्थे कर्वा नारदः पुरुषार्तरस्य स्वत्मादन्त्यस्य पुरुषस्यार्चनान्दित्यर्थेप्रातिनिरा
साय देवार्थिवर्ये इति पदयन्वृष्य प्रमाणैर्नैव व्याचष्टे ॥ देवर्थाति । तदनार्थिकर्मभ्यस्तस्य विष्णोरनर्पितकर्मभ्यस्तस्य विष्णोरस्मर
णतः । अनेन विष्णुविषयमापि कर्म मध्ये मध्ये विष्णुस्मरणमते विष्णो समर्पणं च विना कृतं चेत्तर्हि पापसाधनमिति सूचितं ।
तथा भागवते पुरुषार्तरार्चनपदमन्योपलक्षितमिति सूचितं भवति ॥ १७ ॥ यथा हि भगवानेवेति श्लोके यथा हरिर्भगवानेव
भावदतिरिक्तो हरिर्नास्ति । तथा यत्तदसञ्च वस्तु तत्सर्वं भगवानेव । भावदतिरिक्तं नास्तीति जगतो मिथ्यात्वमुच्यत इति प्राति
निरासाय स्वयं श्लोकप्रतीकं गृहीत्वा प्रमाणैर्नैव तं व्याचष्टे ॥ यथा हीति । अनेन भगवानस्त्येन यथार्थेन यथा येन सददि
नियामकत्वकारणेण सत् अस्तु यच्चेति शब्दैरुच्यते तैर्नैव सत्येन सददितिनियामकत्वकारणेण नः सर्वे उपद्रवा नाङ्गवतु । हरिः
सर्वोपद्रवनाशं करोत्विति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ११ ॥ मूषणायुधलिगाख्या इति श्लोके हरिर्भूषणायुधलिगाख्याः
शक्तीः षट् इति भागवतसत्यश्लोकेभूषणादिक्रब्दाभिधेयत्वमाशुच्यत इति प्रातिनिरासाय प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ एक

एवेति । एक एव परोऽजो विष्णुर्भूषणयुधेति ध्वजेषु भूषणयुधध्वजेषु तच्छक्तिरूपेण भूषणादेः सचामदस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः । स देवः सर्वेश्वरो हरिः । अनेन सत्येन सत्यभूतेन भूषणादिव्यवस्थितत्वेन मां पालित्यर्थः । अत्र ध्वजपदेन भागवतस्यलिंगपदं व्याख्यातं भवति ॥ ३२ ॥ नन्वेतद्धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुष्येत्यादि भागवतार्थयोक्तफलेतद्विधाधारके पुरुषेऽर्चोनादविद्यमानफलप्रतिपादकत्वेनास्य प्रथमस्याप्रामाण्यं स्यादित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ गुरुशिष्ययो रित्यादिना । गुरुत्वेऽनुसेवायाः । गुरोः प्रसादादिति शेषः । सदा फलप्रदा ययोक्तफलादा इत्यन्वयः । अन्यथा गुरुशिष्ययो योऽग्यत्वाद्यभावे ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ६-८ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ वाय्वंबराग्न्यमिति श्लोके ये ब्रह्मादयो वाय्वाद्यभिमानिनास्त्रिलोकत्र ते वयमुद्विजतः संतो यस्मा अंतकाय वार्लं पूजां हरामोऽसार्बतको यमो यस्माद्धरेविभेति स हरिस्ततो नोऽप्यं रसक इति दक्षिणदिक्पतियमस्य ब्रह्मादि भयपदल्लुच्यते । तनु प्रमाणवाधितमित्यतः प्रमाणैव तचात्पर्यार्थिमाह ॥ कालोऽन्तक इत्यादिना । अभयाऽपि विभेतीव तद्ब्रह्मादित्यनेन श्रियो भयं नाम तद्ब्रह्मत्वमेव न तु आसदादिवदुःखहेतुदोषरूपभयमित्युक्तं भवति ॥२०॥ पुरा स्वयंभूरपीति श्लोके वातार विंदाभःशब्दानां षडवायुजलारविंदार्यत्वभ्रातिनिरासाय प्रमाणैव तचात्पर्यार्थिमाह ॥ यत्रेति । यत्र यस्मिन्मन्त्रे । आदिपदेनोर्मया ब्राह्माः । तत्र तस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मा एक एव सन्नविभेद्वयमवापेत्यर्थः । विचार्य भयमप्यगादित्येतादृष्टेणोति ॥ अंतर्गतं इति । चतुर्मुखस्य भयमस्मदादिवद्बहुकालीनमिति भ्रातिं प्रमाणेन वाक्येनैव परिहरति ॥ जनित्यतमित्यादिना । चोऽवधारणे । क्षणार्धगा इत्यनेन संबध्यते । अपिशब्दो लय इत्यनेन संबध्यते । ज्ञानादिगुणपूर्णस्य ब्रह्मणो भयादिका भयां जनित्यता जनानां स्वभावानां मसिद्धये । क्षणार्धार्थ एव भवतीति । लयेऽपि ज्ञानादिगुणपूर्णं तस्मिन्मन्त्रे भयादिकाः स्थिरा बहुकालीनाः

कथं सुरित्यर्थः । न केवलं चतुर्मुखमयादिकं जनिष्यमाणजनसमावमसिद्धयमेव भवति किंतु भगवत्यत्याहार्यं च भवतीत्यर्थं ममानेव दर्शयति ॥ भगवदिति । तत्र हेतुः ॥ न दृश्येति । तस्य चतुर्मुखस्य कविदपि भावो धर्मो न दृष्या स्यादित्यर्थः । एतल्यमाण-
शेषेणैव भयादृश्यवर्षिं दर्शयन्मसंगादज्ञानाद्यादृश्यवर्षिं च दर्शयति ॥ अज्ञानं केति । चोऽवधारणे । चतुर्वारमित्यनेन संकेच्यते । भय
च द्विवारमेत्यन्वयः । तावदद्विवारं जात इत्यन्वयः । नान्यत्र पंचादिवारं नैत्यर्थः । अस्य चतुर्मुखस्य । तत्रापि भयादियुक्तावस्था
यामपि । तद्वयादिकं भावत्यैतौ उत्कर्षार्थं च भवेदित्यन्वयः । अत्राधिकफलविधानार्थेषु कति भावत्येतिः करणत्वं सूचयितुं
भावत्येत्यनुवादः कृतः । अत्राज्ञानं नाम ज्ञानाभाव एव । न तु भ्रमादिरूपं । तस्य सर्वेषां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव तु ।
अभावत्त्वपरोक्षस्य मोहोऽज्ञानस्य भयत इत्यादिममाणवाधित्वात् । तदज्ञानं चतुर्मुखदिनमलयानंतरं सृष्टिकाले पवाज्जातस्य
विरिचकस्य मयमं विशेषतः स्वस्वरूपे तदनंतरं पञ्चकारणभूते हरौ तदनंतरं मुख्यलोकसंस्थाने चेति त्रिवारं । सतससराख्ये
विरिचकरूपे यद्वासाधनविषयकज्ञानाभावार्थैक इति चतुर्वारमज्ञानमिति ज्ञातव्यं । भयमपि महाप्रलयानंतरं सृष्टिकाले पञ्चमे विरिच-
रूपे एकवारं । संवत्सराख्ये च द्वितीयवारमिति द्विवारं भयं ज्ञातव्यं । नन्वत्र किं ममाणमिति चेत् । उच्यते । अत्र चतुर्मुख
दिनमलयानंतरं सृष्टिकाले पञ्चविरिचस्वज्ञानत्रये । चतुर्मुखानां च सहस्रमष्टु स्वर्पसतोदीरित्या स्ववक्तव्येत्यादिदृष्टीयकरूप
भागवतवाक्यमेव ममाणं । संवत्सराख्यविरिचस्वज्ञाने च । इच्छतो विष्णुवजनं ब्रह्मणः साधनासतुतेः । श्रमात्तापाच्च देवं त्यक्तु
मिच्छा वयूव हेत्यादिबृहदारण्यकभाष्योदाहृतमहासंहितावाक्यं ममाणं । तथा तस्यैव संवत्सराख्यविरिचस्य भये । ब्रह्मणे
भाणिति क्वो निःसृतं भयतो मुखादिति बृहदारण्यकभाष्य एवोदाहृतं भावतत्त्ववचनं ममाणं । महाप्रलयानंतरं सृष्टिकाले पञ्च
विरिचस्य भये श्रुता स्वर्गभूरपि संयर्माभसीत्यादियष्टकंअभागवतवाक्यं । यत्र वायूदृष्यत्वेणेत्यादित्वात्तत्पर्यार्थमितिपादकमाहा

त्मवाक्यं प्रमाणं । नन्वेवं चेद्विरिचस्य षड्वारमज्ञानमुक्तं स्यात् । भयद्वयहेतुभूताज्ञानद्वयसद्भावात् । ततश्च नान्यत्रेत्यधारणात्
 पणचिरिति चेन्न । भयस्य ज्ञानजन्यत्वस्यानुभवसिद्धत्वेनाज्ञानकार्यत्वाभावात् । अन्यथा सर्पादिज्ञानाभावेऽपि भय स्यादिति ।
 नतु यस्य पञ्चगविरिचस्य भयं जातं । सः महाप्रलयानंतरकालीनः कुतः । ब्रह्मादिनप्रलयानंतरं सृष्टिकालीन एव किं न स्यादिति
 चेन्न । ब्रह्मादिनप्रलयानंतरं सृष्टिकालीनपञ्चस्य । लटकं वायुना शुष्कं भिन्नं पञ्चमभूदरेरिति । तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पञ्च
 मुच्यत इति च प्रमाणेन भावत्यादैरुदकाद्यात्मकत्वस्योक्तत्वात् । अस्य पञ्चस्य तु यत्र वायुदण्णादिरूपेण मृकृतिः स्थितेत्यादि-
 प्रमाणेन तैरेव लक्ष्म्यात्मकत्वस्योक्तत्वात् । न होकस्मिन्काले एकस्यैव पक्षस्य विकृद्विद्विदुभयात्मकत्वं संभवति । न च यत्र वायु
 दण्णादिरूपेत्यादिवाक्यं लक्ष्म्याभिमानित्त्वमतिपादकामिति वाच्यं । अस्य वाक्यस्य भागवततात्पर्यार्थनिर्णयकत्वेनार्थातरेऽवका
 शाभावात् । न चोक्तसृष्टिकालद्वयतिरिक्तसृष्टिकाले विरिचस्य पञ्चजन्यमस्ति । तत्र प्रमाणाभावात् । अतो महाप्रलयानंतरं
 सृष्टिकालीनपञ्चगविरिचस्य भयमिति ॥ २३ ॥ बयं न यस्यापीति श्लोकार्थे पृथगीक्षमानिनो वयं तस्य हेरिलां न पश्याम
 इत्यन्वयभ्रान्तिनिरासायपेक्षिताध्याहारेण विवासितमन्वयं स्वयमेवाह ॥ लिंगमेवेति । एवमन्वयप्रदर्शनेन लिंगपदस्य ज्ञापकार्थत्वं
 सूचितं । तथा वयं न यस्येत्यत्र नकारस्याध्याहृतलक्षणपदेन संबधश्च सूचितो भवति । पृथगीक्षमानिन इत्यनेनोक्तस्य देवानामभिमा
 नस्यास्मदाद्याभिमानवद्बहुकालीनत्वभ्रान्ति प्रमाणेनैव परिहरति ॥ कदाचिदिति । अपिर्हीयां । देवानां गहितोऽभिमानः कदाचित्तु
 कदाचिदेवास्ति । प्रायः कालेषु बहुकालेषु नैवास्ति । किंतु सन्नियसकेवागहितं एवाभिमानः प्रायः कालेष्वस्ति । सोऽपि गहि-
 तगहिताभिमानोऽपि तारतम्येन तु तारतम्यनैवास्तीत्यर्थः ॥२४॥ आत्मतुल्यैरिति श्लोके आत्मतुल्यैः षोडशभिर्जन्यविजयादिपार्षदैः
 पुरुषासितं सेवितं श्रीवत्सकौस्तुभौ विना श्रिवत्सकौस्तुभाख्य भूषणरहितं हरिं दृष्ट्वा तुष्टुविरुल्यैर्भ्रातृनिरासाय प्रमाणेणैव तं व्याचष्टे ॥

श्रीवत्स इति । तदतीतैस्तौ प्रकृतिपुरुषावतीत्य शिवैः स्वल्पैरपि वासुदेवादिस्माराढतं हरिप्रियासते । ब्रह्मादय इति शेषः ॥
 यद्वा ॥ न केवलं वासुदेवादिसर्वपुरुषैकं हरिप्रियासते किंतु स्वातंत्र्यादिगुणैरपि युक्तमित्यर्थः । उपास्यत इति कृचित्पाठः । तत्र ब्रह्मा-
 दिभिरीरिति युक्त इति चाध्याहृत्य योजनायं । एवं प्रमाणेन श्लोकं व्याख्यायदर्शनां विना श्रीवत्सकौस्तुभासित्येवार्हङ्कडुल्लादि
 शेषणमात्रं न भवति किंतु हेतुगर्भमित्याह्वयानाह ॥ श्रीवत्सेति । नन्वेतेन कथं हेतुगर्भत्वं ज्ञापितमित्यतस्तस्यष्टयाति ॥
 प्रकृतीति । तुल्यानापि तु तुल्यानैवेत्यर्थः । अनेन सप्तश्रुत्याणां प्रकृतिपुरुषोच्छ्रयभोगैव तुल्यात्वं न तु येन केनचिद्धर्मण्युक्तं
 भवति । आत्मतुल्यैरित्यस्यात्मना तुल्यैरित्यर्थञ्चातिं विग्रहप्रदर्शनेन परिहरति ॥ आत्मसम्युतिरिति । अनेनोत्तरपदलोपीसमासः
 सूचितः । श्रीवत्सकौस्तुभौ विनिति भागवतवाक्यस्य संकृतव्याख्याने प्रमाणं बर्दसेनैव प्रमाणेन षोडशहरिरुपाणि दर्शयति ॥
 अर्तुं प्रकृतीति । हरेस्तुल्यास्तु तुल्या एव । कथंचन केनापि प्रकारेण भिन्ना अतुल्या न च नैवेत्यर्थः । अनेन गो गव्यादि
 साहचर्यवदन साहचर्यं न विवाञ्छितं कित्त्येवाभेदहेतुभूतं सादृश्यमेव विवक्षितमित्युक्तं भवति । स्वोकार्यस्यात्यंतमाभाणिकत्वसूचनाय
 श्रीवत्सकौस्तुभौ विनेत्यस्य स्वोकार्थं प्रमाणान्तरमाह ॥ श्रीवत्सेति । विनाभावप्रतीतत्वर्थः । इंद्रजालवदविधयानमेव विनाभावः हरिः
 प्रदर्शयतीति आतिं निराकरोति ॥ घत्त इति । विनाभावमित्यनुवर्तते । हरिरनयोर्वेद्येनेति अथवास्य हरेराभ्यां श्रीवत्सकौस्तु
 भाभ्यां तु-विक्षेपणीतीत्यं । स एव तु विक्षेपण विनाभाव इति शोक्त इत्यर्थः । आत्मतुल्यैरित्यत्रात्मसम्बन्धस्यात्मतुल्यभूतीरिति यः स्वोका
 र्थस्तत्र प्रमाणमाह ॥ आत्मैवेति । आत्मैतन्नृच स्वयमिति व्याख्यातं । जनार्दन आत्मैव स्वयमेव । मध्यस्थाष्टविक्रमेण मध्यस्थ
 रूपेण मध्ये स्थितस्य रूपस्यावृत्तिक्रमेण च परितः स्थितत्वाकारेण सप्तदशवा श्रुत्या क्रीडत इत्यर्थः । मध्ये एकं हरिरूपं तिष्ठति । तस्य
 परितः षोडशरुपाणि तिष्ठति । एवं सप्तदशैः रूपैर्हरिः क्रीडत इति भावः । अनेन श्रीवत्सकौस्तुभौ विना श्रीवत्साख्य प्रकृति

हिरण्मार्गोच्छृष्टत्वेनाप्तुल्यैः परमात्मभूतैस्तुल्यैश्च षोडशभिवादिदेवादिचतुर्भिः केशवादिद्वादशस्वरूपैः पुरुषासितं परित उप
 समीपे आसितं उपसेवितं । आहृतमिति यावत् । एतादृशं हरिं दृष्ट्वा तुष्टुशुरीति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ २८ ॥
 नमस्ते यक्षवर्षार्ययैति श्लोके वयस इति षडस्य परम्यर्थत्वञ्चातिनिरासाय प्रमाणैर्वार्यमाह ॥ वय इति । सर्वस्य वयानां
 वैवकत्वात् । वय वधन इति धातोः । वयःशब्दस्य धातुसिद्धार्यं श्रुतिप्रयोगं च दर्शयति ॥ मा तंतुरिति । हरी वियं मानो
 वयतो वप्रतो मे मम तंतुः संततिर्मा छंदि उच्छ्रित्तिर्मा श्रुदित्यर्थः ॥ ३० ॥ यस्ते गतनीनामिति श्लोके तिष्ठणां गतीनामित्यस्य
 मोक्षावसथोनेरकरूपाणां गतीनामित्यर्थञ्चातिनिरासायप्रतिपत्त्या वा प्रमाणैर्नैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ देवल्लोकादिति । यद्वैष्णव
 स्वानं देवल्लोकादिभ्यः परशुपरि विद्यमानं तिष्ठन्भ्यो देवल्लोकादिभ्यः परम्युत्तमं तद्विदुषां गतिर्गम्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अथ तत्र
 भगवान्किं देवदेवतावदित्यारभ्यैक एव पर्यवशेषित इत्यतगद्येषु किं भावान् देवदेवदण्डवृणविसर्गपतितः पारतंत्र्येण च युक्तो-
 होस्तिदत्तारामः सभजसदर्शनः स्वातंत्र्यादिमानिति न विदाम इति देवानां हरिस्वातंत्र्यादिविषयसंशयज्ञानमुच्यत इति भाति ।
 भगवत्पुत्र्यं स्वातंत्र्यादिकं पारतंत्र्यादिकं च संभवति । तत्र विरोधो न ह्यस्ति । कुतः यतः । उपरतसम्भतमाधामये केवलस्वात्म्य
 माधारायां स्वाश्रिताज्ञानमंतर्थायै ज्ववधानं कृत्वा स्थिते को इ भ्रमो दुर्बुद्ध इव भवति । स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादियर्माणं मायकल्पितत्वेन
 मिथ्यात्वात् । मिथ्याभूतविरुद्धधर्मोपात्मैकत्रावस्थानांगीकारे घटे मिथ्याभूतगोलावत्त्वाद्यवस्थानांगीकारवन्न विरुद्ध इति देवानां
 हरिस्वातंत्र्यादेर्मिथ्यात्वनिश्चयोऽस्तीति च भाति । तदुभयं प्रमाणबाधितमित्यतस्तेषां गद्यानां भिन्नवाक्यत्वमभिप्रेत्याभिधेतायर्माह ॥
 अथ तत्र भगवानित्यादिना । न हि विरोध उभयं भगवतीति गद्ये उपरतसम्भतमाधामय इति पदस्योपरतमध्यस्थपद सम्भतं
 माधामयं माधोपादानकं जगदात्मिनस् तथोति जगदारोपाधिष्ठानत्वञ्चातिनिरासाय तथा केवलस्वात्म्यायामिति पदस्य स्वाश्रिता-

ज्ञानार्थसञ्चरितानिरासाय च तत्सद्वयमसूय यथावद्वाचष्टे ॥ उपरतेति । स्वरूढथाभावादित्यादिव्याक्यस्य पूर्ववत्सवदास्यार्थ-
त्वञ्चरितं निवारयति ॥ स्वतंत्रः परतंत्रो केत्यादि । अपरिगणितगुणण इत्यस्यार्थः ॥ तस्यानंतगुणत्वादिति ।
ईश्वर इत्यस्यार्थः ॥ पूर्णशक्तिव्यक्त इति । अनवाह्यमाहात्म्य इत्यस्यार्थः ॥ दुर्ज्ञेयत्वाच्च सर्वेश इति । अनेन तात्पर्य-
सार्थश्लोकेन न हि विरोधा उभयमित्यारम्यानवाह्यमाहात्म्य इत्यंतभागवतगर्भं व्याख्यातं भवति । तत्र
स्वातंत्र्यादिकमेवास्य जानंतीत्यनेन भगवति विरोधे सति उभयं स्वातंत्र्यादिकं पारतंत्र्यादिकं च न
विदामः । किंतु स्वातंत्र्यादिकमेव विदाम इति गथावातरत्वात् व्यख्यातं भवति । तच्छंकराविदोऽज्ञानिनोऽप्यु-
चिष्युं परतंत्रं जीवं जीवात्मकं वर्दति । यथा रज्जुरज्ञानं भ्रान्तानां सर्पिष्या ज्ञानमभ्रान्तानां रज्जुदुद्धयाऽवगम्यते तथा परमेश्वर
इः सत्यसर्वज्ञादियानिति यथार्थदुद्धयाऽवगम्यते इत्यर्थः । अनेनैव भाषावत्प्रयोजना दृष्टिः । भगवान्किं देवदत्तवदिह गुण
विसर्गापतित इति कारणत्वारतंत्र्येण युक्तः । अहोस्विदात्पारमः स्वतंत्रं उपज्ञमशीलः समेजसदर्शने इति संज्ञयं च ह वाच निश्च
येन न विदामो न विद्वान् । अत्र व्यत्ययेन न शब्धिकरणं ज्ञेयं । एतादृशः संभवो ज्ञानिनां नो नैव भवति किंतु हरिस्वातंत्र्यादि
निश्चय एवात्साकामस्ति । कस्मात् । हि यस्मात्कारणादिरोधे सति उभयं स्वातंत्र्यादिकं पारतंत्र्यादिकं च भवति न विदामः ।
न च तर्हि पारतंत्र्यमेवास्ति वाच्यं । केवलं स्वात्मभाषामंतर्धाय व्यवधानं कृत्वा स्वसामर्थ्येनैवोपरतसमस्तभाषायाम्ये उपरतं निरस्तं
समस्तं भाषामयं ऋतिकार्यं यस्मिन्कीभरे स तथा तस्मिन् शकृतस्य भाववर्जितपरिगणितगुणत्वादिविशेषविशिष्टभरे दुर्घट इव
दुर्घट एव भूषणवाधित एव पारतंत्र्यादिः को नु भवति । कुतो नु भवति । न कुतोऽपि । न चास्मिन्हरिस्वरूपे पारतंत्र्यादसं

अवेऽपि द्वितीये हरिस्वरूपे पारतन्त्र्यादिसंभवतीति वाच्यं । स्वरूपद्वयाभावात् । एकरूप एव त्वं यथा रज्जुखंडो
 भ्रांतस्य सर्पविषया विषयीकृतः पुनः स एवाभ्रांतस्य रज्जुविषया विषयीक्रियते । तथा समाविषयभ्रमतीनां तत्त्वापत्त्वज्ञानिनां
 भ्रं । भावे क्तप्रत्ययः । मतमनुसरसि । तेषां यथावर्थायार्थबुद्धिविषयो भवसि । वस्तुतस्तु त्वं वस्तुस्वरूपः । तत्त्वद्वस्ता-
 त्त्वाकाररसदृशाकारः सन् सर्ववस्तुषु संस्थितः सर्वेश्वरत्वादिविभिष्ट एक एव पर्यवकोषितः परिश्लेषितः । सकलवेदा
 दिप्रमाणसिद्ध इति । त्रिभुवनात्मभवनोति गद्ये त्रिनयनपदस्य रुद्रार्थत्वभ्रांतिनिरासाय स्वयं विवाश्रितमर्थबुद्धत्वा तथा
 भिधानं पठति ॥ त्रिनयन इति । त्रुसिंहरूपस्य नामानि त्रुसिंहनामानि । तुशब्दो मुख्यत्वरूपविशेषार्थकः । अस्मिन्नेव गद्ये
 द्वितिजदनुजादयस्तत्रैव विश्रुतय इति द्वितिजोद्दीनामणिमाहैर्यस्वरूपत्वमुच्यते इति भ्रांतिनिरासाय प्रमाणैरेव विश्रुतिपदार्थमाह ॥
 विविधमिति । विविधं यथा भवति तथा भावपात्रत्वाद्भावस्य सचायाः स्थानत्वात् । अनेन विविधरूपस्य हरेर्भूतिः स्थिति-
 येषु ते विश्रुतय इति विग्रहः दृष्टितः ॥ ३३ ॥ ईसाय दभ्रानिलयायेति श्लोकांशे उपक्रमाल्कार्यारंभाभिक्रान्तो निरुपक्रम
 इति हरेः सत्त्वात्यना कार्यानारंभकत्वमुच्यते इति भाति । तत्र स इदं सर्वमष्टजतेत्यादिबहुभाषणविण्दमित्यतः प्रमाणैरेव तथा-
 त्पर्यर्थाह ॥ निरुपक्रम इति । उपक्रमे तु कार्यारंभं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अष्ट्येकांतमतिर्नान्यादित्यनेन भावदेकांत
 मतिरहितस्यैवान्यकाम उक्तः । तेन भावदन्त्यष्टत्रयकामवतां देवानां ह्येकांतमतिराहित्यं प्राप्तं । तन्निरासाय भागवते यदि
 सोऽपि तथा विध इत्युक्तं । तेन तन्निरासः स्पष्टं न प्रतीयते । ततस्तदन्वयं सम्यग्व्याचष्टे ॥ यदि सोऽपीति । एवं व्याख्यान-
 नापि देवानामेकांतमतिरहितिराहित्यनिरासो न प्रतीयते । ततस्तदभिप्रायमाह ॥ युष्मदिति । अभिप्रेतायै प्रमाणमाह ॥ विष्णोः
 प्रियमिति । देवा यद्यपि यं कामयंते तर्हि सकामा हि यस्माद्धरे रहितोऽपि गस्तस्मादीदृशत्वं कामं देवेभ्यो न राति न ददाती

लर्थः । अनेन भागवदभियान्यकाप्रवृत्तामेव भगवदेकात्मभक्तिराहित्यं न तु देवानां । तेषां भागवतियान्यकाप्रवृत्त्यात् । अतो न देवानामन्यकाभित्वेनेकात्मभक्तिराहित्याभित्युक्तं भवति ॥ ३८-३९ ॥ भागवत्यात् भद्रं व इति श्लोके द्रव्यचतुष्टयसम्भं गात्र बुद्धिस्थ याचतेति हरिणा देवानामुक्तिः मार्थनीय इत्याह्लाकृता । तेन देवानामुच्येतेषया समर्थत्वं देवापेक्षया ऋषेः समर्थत्वं प्रतीयते । तदु प्रमाणवाचितमित्यतः प्रमाणैव त्वात्पर्यार्थमाह ॥ समर्थो अपीति । तेषां बुन्द्यादीनां ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवत तात्पर्यटिप्पण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ६-९ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यद्यद्यथाऽपि याचित इति श्लोकस्यान्यार्थभतीतिनिरासस्तात्पर्यार्थश्च भगवत्यात् भद्रं व इति श्लोक व्याख्यानरूपेण समर्थो अपि याचतीत्यादितंत्रभागवतप्रमाणैरेव सिद्धस्तथाऽपि तदाढ्यायि तत्र प्रमाणान्तरं दर्शयित्वाैव प्रमाणान् तरेण पूर्वप्रमाणोक्तमेवादाविक्रममेवं च दर्शयति ॥ आह्वयेवेत्यादिना । स्वात्मनो नीचानामपीति संबन्धः । यथाऽभेदऽभेदं प्रति जनकस्य पितुः प्रार्थना नीचवाक्यं च न तेषां क्षयकारणं तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति श्रीभागवतात्पर्यटिप्पण्यां दशमोऽध्यायः ॥ ६-१० ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अबिद्धानेवमिति श्लोके अविद्वाननीशमसमर्थमेवात्मानामीश्वर समर्थं मन्यत इत्यर्थेऽत्रातिनिरासाय मन्यतेऽनीशमीश्वरमित्येतेतात्पर्यमनस्य प्रमाणैरेव व्याचष्टे ॥ मन्यत इति । ये परमात्मानमीश्वरमपि जीवरूपेणानीशं मन्यते तान् यः स्तेहात्समीश्वर वतीते सोऽपि निरचभाग्यवेदित्यर्थः । अनानीशजीवरूपेणेति क्वचित्पाठः । पुरुषः प्रकृतित्व्युक्त इत्यर्थे पुरुषकृत्यात्मकप्रदानं मनुष्यजीवमात्मकव्यदेशाभिप्रायार्थेऽत्रातिनिरासाय सिद्धाहलोकानन्यायेन प्रमाणैरेव विवाक्षितमर्थमाह ॥ हिरण्यगर्भ इति ॥ ११ ॥ वज्रस्तु तत्कंधरमिति श्लोके वज्रस्तत्कंधरं न्यपातयदिति वज्रेण वृषाशिरश्छेद उच्यते । स तु

अर्पा फेनेन वृत्रस्य शिर इन्द्रो न्यपातयदित्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यतः प्रमाणैव तत्रात्पर्ययमाह ॥ संशित इत्यादिना । वृत्रेण सभयेन केनचित्कालेन संशितः संधानं सख्यं प्राप्तवान् । अथो सख्यमाप्त्यनंतरं कश्यहो वृत्रस्य हस्ताग्राहकः । अस्य वृत्रस्य फेनेन । वंशकटुमिति शेषः । समुद्रतीरे विचरन्फेनेन मां जहतीति नर्मणोपहासेन वृत्रेण वाचित्वा । उक्त इति यावत् । सुरेश्वरः पादस्पर्शविवादं च पादस्पर्शसाहितविवादं च कृत्वा युद्धाय दक्षितः कवचयुक्तोऽभवदित्यन्वयः ॥ फेने वज्रं समावेदयेत्यनेन भागवतवाक्यस्य प्रमाणविरोधः परिहृतः । वत्सरेणेत्यनेन ॥ ज्योतिषाममयन इति भागवतवाक्यं व्याख्यात भवति ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ६-१२ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तथेन्द्रं स्म हेनि श्लोके इत्याया तज्जमितदिर्नातनष्टइत्याया इन्द्रदुःखसाधनत्वमुच्यत इति श्रौतिं सर्वदेवानामिदानीतनकर्म्मण एव दुःखहेतुत्वप्रतिपादकत्वप्रतीयमानाग्र्यात्स्वभाव्याख्यानरूपप्रमाणैव परिहरति ॥ प्रारब्धकर्मणोल्यादिना । एतेषां देवानां प्रारब्धकर्मणा । कष्टमुदुःखस्येत्यन्वयः । व्रणहेतुः रणो युद्धं यथा पूर्वकर्मकष्टमुदुःखस्य सूचकं तथेत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह ॥ देवानामिति । स्थितप्रज्ञभावास्त्यतप्रज्ञस्यापरोक्षज्ञानित्वस्य सत्यात् । अपरोक्षज्ञानिनां तु प्रारब्धं विनाऽन्यस्यानिष्टकर्मणः फलसाधनत्वाभावादिति भावः । अन्ययोक्तस्य वैपरित्येनैव भवेत् । क्वापि प्रारब्धमपि किंचिद्विद्यदित्युपमादितं भवेदेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटिप्पण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ६-१३ ॥ छ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सुक्तानामपीति श्लोके नारायणपरायणः सुदुर्लभ इति नारायणपरायणस्य सुदुर्लभत्वाक्याऽर्थनारायणायणस्य दुर्लभत्वमेव । न तु सुदुर्लभत्वमित्युक्तं भवति । तत्र नारायणायनः को नारायणपरायणश्च क इति जिज्ञासायां तौ प्रमाणैव दर्शयति ॥ नक्कोट्य इति । उरुवधारणे । क्रोचिदित्यनेन संबध्यते । देवानां नक्कोटिसंख्याका देवाः

शतकोट्यपेक्ष ते सर्वे नारायणायना एतन्नारायणा नारायणपरारणान्ते केचिदेतयर्थः । अस्मिन्प्रमाणे केचिदित्युक्त्या यस्य कस्यचिन्नारायणपरारणत्वञ्चातिर्भवति । तां प्रमाणैव परिहस्तेनैव प्रमाणेन सिद्धशब्दार्थं वाह ॥ नारायणायना इति । केचन ब्रह्माद्या एव तन्नारायणाः स्मरित्यन्वयः । ब्रह्माद्या इत्याद्यपदेन न वाच्यादयो ब्राह्माः । योग्यं सुखं लभन्सिद्ध इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अहो विघातस्त्वस्मिन्न्यारम्य नाहं तनूज दृष्ट्वा हृतमंगला त इत्यंत श्लोकेषु श्रुतबालकमातुः कृतश्रुते र्मिथ्याशब्दप्रयोगबलात्कस्याः स्वरूपतो मिय्याज्ञानत्वञ्चातिर्भवति । तां प्रमाणैव परिहरति ॥ संतापेति । आदिपदेन द्वेषः संतापकोषरागादियु सत्सु क्वचिदनर्थकवचोऽर्थज्ञादिकोऽनर्थज्ञानी तस्य वच इत्यन्वयः । भवतीति शेषः । अनेन कृतश्रुतेर्वचनानि संतापादिमूलान्येव । न तु स्वरूपमिथ्याज्ञानमूलानित्युक्तं भवति ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवततत्पर्यटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ६-१४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ कर्माभिधायत इति श्लोके कर्माभिधायतो देहिनो मनसः सकामात् । नानाकर्मण्यर्थं देहश्च पुत्रादिदेहव्याभवाच्चिति मनसः साक्षादेव कर्मपुत्रादिदेहे कारणत्वमुच्यत इति श्रौति प्रमाणैव परिहरति ॥ मनस इति । मनसः । ज्ञाताभ्यामिति शेषः । पुण्यपापान्यां पुत्रादिदेहो जायत इति शेषः । ननु ज्ञानकर्मास्वरूपस्य देहस्य ज्ञानकर्मरूपत्वं प्रमाणवाधितमतो ज्ञानक्रियात्मक इत्यनेन तदुक्तिरयुक्त्यतः प्रमाणेन तदर्थमाह ॥ द्रव्यात्मक इति । ज्ञानक्रियाणि मन्त्र्य ज्ञानात्मकं ज्ञानात्मकानि उदाहृतमुदाहृतानित्यर्थः । अनेन देहस्य द्रव्यात्मकत्वेन न तु ज्ञानाद्यात्मकत्वमतो न प्रमाणबाध इत्युक्तं भवति । ननु ज्ञानादिनिमित्तकारणानामिन्द्रियाणा ज्ञानक्रियात्मकत्वाभावाज्ज्ञानक्रियात्मक इति शब्दव्यवहारः कथमित्यर्थोकां प्रमाणैव परिहरति ॥ कार्ययोज्ञानकर्मणोज्ञानात्मकं

महितं न स्यात् । तर्हीत्यतुलानाधिकमित्यनेनोक्तशुलानाधिकत्वं न घटते । तस्य विष्वात्मकमहत्त्वंकान्तिष्ठत्वादित्यतस्तद्व्यति ॥
अतुल्येति । प्रथमैवशब्दो नेत्यनेन संबध्यते । कस्तस्येत्यनेन संबध्यते । तस्य तस्य च ब्रह्मरुद्राद्विद्रादेश्च यन्मुक्तिकां माहितं
तदेव स्वस्य ब्रह्मरुद्रादेः पूर्वमाहात्म्यं संसारावस्थायाम् विद्यमानमाहात्म्यमेवोपेक्ष्यातुल्यानाधिकं न तु हरिमाहात्म्यवत्सर्वमेवेत्यर्थः ।
अनेन तुला यस्यास्तीति तपुल न तुलं तुल्यं संसारस्थमाहात्म्यं यस्य मुक्तिमाहात्म्यस्य तदतुलं । नाधिकं संसारस्थमाहात्म्यं
यस्यान्मुक्तिमाहात्म्याचक्षथा । अतुलं च तदनाधिकं चातुलानाधिकमिति तत्पदविग्रहः सूचितो भवति । नन्वेवं कुतो व्याख्यायेति
विष्वात्मकमाहात्म्यापिरेवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हरेरिति । हरेः । स्वरूपभूतमिति शेषः । तत्रभागवतोक्तार्थेदा
ह्यपि स्वयं तत्र प्रमाणमाह ॥ ब्रह्मेक्षानेति । हे हरे । यत्स्वैबल्यं सर्वोपपत्तं यत्स्वभावो यस्य स्वभावः स्वरूपं स केवलः
सर्वोपपन्नो भवानेवेत्यर्थः । एवमतुलानाधिकमिति भागवतपदशेकेन प्रकारेणैव व्याख्याय प्रकारान्तरेणापि स्वयं व्याचष्टे ॥
तन्मसोदिति । अन्यमाहात्म्यं तत्ससादलभ्यत्वादलभ्यत्वात्पदीयमपि वैष्णवमपि तेन विष्णुमाहात्म्येनातुल्यं न
भवति । अनाधिकं च विष्णुमाहात्म्यादाधिकं च न भवतीत्यर्थः । अनेन न तुलं तुल्यमतुल्यं नाधिकमनाधिकं अतुलं च तदन
धिकं चेति पदविग्रहः सूचितः । तथा हरिमाहात्म्यपदाध्याहारश्च सूचितो भवति ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवततत्त्वार्थटीपण्य
पंचदशोऽध्यायः ॥ ६-१५ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एष नित्योऽव्यय इति श्लोके नित्यशब्दाव्ययशब्दयोरैकार्थत्वधातिपरिहाराय स्वयं तद्वाक्यमन्य तत्र
नित्यशब्दं प्रमाणैव व्याहृत्यैतेवैव प्रमाणेन नित्यस्यार्थस्य संबंध इति श्लोकात्तत्त्वार्थं वाह ॥ एष इति । हरिनित्यशुक् ।
अनेनाव्ययो नाश्रयितो हरिनित्यो नित्यशुक् । जवनेन नित्यसंबंध इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ आत्ममायागुणै

विंशत्यैः मधुरैरित्थानं स्वात्मानं विश्वं विशाकारं सृजत इति हरेर्विशोपादानकारणत्वमुच्यत इति श्रान्तिनिरासाय स्वयम
 पेशिताच्याहारेणात्मानं सृजत इत्येतद्वाच्ये ॥ आत्मानमिति ॥ ९ ॥ नादत्त आत्मा हीति श्लोके आत्मा परमात्मा
 क्रियाफलं गुण शुभं नादत्ते श्लोके । दोषमशुभं च नादत्त इति हरेः शुभाशुभफलमोक्तत्वमुच्यते । तत्र हरेः शुभाशुभ-
 फलमोक्तत्वं ऋतं पिक्तावित्यादिश्रुत्यादिवाधितमित्यतः प्रमाणैव तत्प्राप्त्यर्थमाह ॥ श्लोकोऽर्थे मनस्युपरते नष्टे सति
 मोषिवृत्त्यात् ॥ तदष्टद्वितस्तेन सुखभागोऽन सुखद्वयभावात् ॥ ११ ॥ मनस्युपरते प्राप्य इति श्लोकोऽर्थे मनस्युपरते नष्टे सति
 मनसा सहेति ध्यस्तमनसा साहित्यमुच्यते । तदयुक्तं । ध्वस्तेन साहित्यसंभवादित्यतः स्वयं सम्यक् तद्वाच्ये ॥ बाह्येति ॥ २१ ॥
 यस्मिन्निदासति श्लोके शून्योऽपि सृज्जाविरिति वाक्यस्य सृज्जातिर्भूत्वरूपजातिर्भूत्वन्येषु घटादिषु यथा तिष्ठतीत्यर्थेभ्रान्ति-
 निरासाय स्वयं तद्वाक्यमप्युच्यते ॥ प्रमाणैव व्याचष्टे ॥ शून्योऽपि सृज्जातिर्भूत्वरूपजातिर्भूत्वन्येषु घटादिषु यथा तिष्ठतीत्यर्थेभ्रान्ति-
 तत्त्वियेषां ते तथा ॥ यद्वा ॥ सृज्जातयः ॥ भावप्रधानो निर्देहः । श्रुदो मूलस्य जातिरवांतरजातिर्द्वैतत्वादिषु स्वावरादिषु
 तयोक्ताः ॥ २२ ॥ ततश्च सत्तरात्रंत इति श्लोकद्वये स त्रिकेतुर्धर्मभाषणा विधया नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमही
 त्यादिनारदोपदिष्टविधया विधाधराधिपत्वं लेभे । श्लेषस्य वर्णान्तिकं जगमेति भावदुपासनाख्यविधाया भावलाप्तिरफल
 मुच्यते । तदयुक्तं । यति देवता देवानित्यादिगीतावाक्ये याति म्हात्मिनोऽपि मामित्येतेन विष्णुपासनाया विष्णुमाप्तेव
 फलत्वेनोक्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादित्याशंकां प्रमाणैव परिहरति ॥ अंत्योऽभिणासिति । नरोऽन्यदायोग्योऽन्यसमीपिनः । अन्यस्य
 श्लेषविधाधरादेः पदं वा पद्वयेव शशुयादित्यर्थः । अनेन गतायामन्यागर्गतभावदुपासनाया भावलाप्तिः फलशुक्तं । यागवते
 त्वन्यागर्गत्तभावदुपासनाया विष्णुमाप्तिरफलमयुक्तमतो न विरोध इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ तद्दर्शनं चस्तेति श्लोके तस्य

शेषस्य दक्षिणेन ध्वस्तसप्तपापशिवकेतुरनादिफुर्यं तं शेषमन्यात्माशेति चिक्रेतोः शेषस्यैव शक्तिरुच्यत इति श्रौतितिरासाय
 स्वयं तत्रात्पर्याभाह ॥ अनेनेति । अनेन प्रकारेण नमस्तुभ्यं भावते वास्तुदेवाय श्रीमहेश्वर्यादिनारदारपेक्षिमकारण सुदुः
 शेषार्थविशिषिणं विष्णुपास्य तत्सकाशं तस्य शेषार्थविशिषिणोः सकाशं समीपमभ्यादित्यर्थः । स्वोक्तार्ये ममाणमाह ॥ शेषार्थं
 र्याभिषिण्यमिति । गम्यत इति गतिः स चासौ गतिञ्चेति तद्गतिः । त । शेषार्थेति गम्यं हरियापेत्यर्थः । अनेन जगाम देवदेसस्य
 शेषस्य चरणातिक्रमित्यारभ्य तस्मै नमो भावतेस्तु सहस्रसूर्ये इत्यंतयामवत्स्यश्लोकाः केवलशेषमतिपादका न भवति किंतु
 मुख्यतः शेषार्थंविष्णुमतिपादका इति द्युचितं भवति ॥ २८ ॥ अहं वै सर्वभूतान्मिति श्लोके सर्वभूतान्यहमिति भागवता
 स्तस्य सर्वभूतैक्यमुच्यत इति श्रौतिं ममाणैर्नैव परिहरति ॥ हरिरीरिति । तुल्यधारणे । तदंतयार्भ्यपेक्षयैव सर्वभूतानियामकत्वा
 पेक्षयैव सर्वभूतानित्युच्यते न तु तदंत्येन । सर्वाणि तिरूपदानि तु अस्मीत्यादितिरूपदानि च तथैव सुप फदानि च अहमादि
 मुक्तं फदानि च तस्मिन्नेव तदंतयार्भिरावेव मुख्यवृत्त्या विभेदता भेदप्रतिनिधिविशेषबलदेवापर्यायभूतानि वर्तत इत्यर्थः ।
 अनेनैव ममाणेन भूतानि विष्णुमुचनानि विष्णुरिति स्थलांतरस्यैककोत्पत्त्यर्थ उक्तो भवति ॥ ५१ ॥ लोके वितत-
 मिति श्लोकार्ये आत्मापदेन परमात्मग्रहणे उभयं च मया व्याप्तित्युच्यार्ये विरायो भक्त्यतो जीव एव ब्राह्मः । तस्य तु
 लोकं चालानि संततमित्युक्तलोकार्थत्वं ममाणविरुद्ध कथं घटत इत्यतोऽपेक्षिताभ्याहारेण तद्दृश्यति ॥ लोकं चेति । संततं
 सम्यक् तं व्याप्तं । स्थितापीति यावत् ॥ ५२ ॥ एवं जागरणादीनि श्लोके जीवसंस्थानानि जागरणादीन्यात्मनो
 जीवस्य मायाप्राणव्यवधारितवानीति जगदाद्यवस्थानां मिव्यात्ममुच्यत इति श्रौतितिरासाय सत्यमनस्य यथावद्वाच्यं ॥
 भाष्येति ॥ ५४ ॥ उभयं स्मरत इति श्लोके यद्ब्रह्म पुंसः प्रस्ताप्यतिवोधयोरुभयोः प्रस्ताप्यं प्रतिबोधं चान्वेति मासोति

व्यतिरिच्येत भिन्नं च भवति तद्ब्रह्म परं ज्ञानात्मकमिति परब्रह्मणो जगद्राजवस्त्योच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्वयम्बव्यं
 दर्शयन् सम्बन्धं तद्व्याचष्टे ॥ प्रतिबोध इति । प्रतिबोधेऽन्वेतीति पदान्वयप्रदर्शनं । तत्रान्वेतीत्यस्यार्थः ॥ स्वमपि प्रतिबुद्ध
 इति ॥ अस्वपन्निति च । अनेन यतः कारणज्ज्ञानं ज्ञानात्मकं ब्रह्म मत्प्राप्तितोवोरचेति । प्रसापेऽस्वपन्नमितोवो स्वयमपि
 स्वातंत्र्येणैव प्रतिबुद्धं भवति । तत्प्रसात्कारणाद्वातिरिच्यते विशेषेण स्वाप्राद्यवस्थामतिक्रम्य वर्तते स्वमाद्यवस्थारहितं भवति ।
 यतश्च ब्रह्म स्वमाद्यवस्थारहितं । तत्प्रसात्कारणं सर्वोक्तमिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ५६ ॥ यद्येष विस्मृत इति
 श्लोके एष आत्मनो जीवादभिन्नो भद्रावो मम स्वभावो यदि पुंसो विस्मृतः स्यात्तर्हि ततो विस्मरणादेकस्य वस्तुनो ब्रह्मा
 भिन्नस्य तस्य पुंसः संसारो भवेत् । यथा देहादेहो मृत्युर्नृतिः पुनः पुनर्जन्मपरणं च भवेदिति जीवाभिन्नहरिस्वभावविस्मरण-
 स्वानिष्टसाधनव्युच्यत इति प्रतिनिरासाय प्रमाणैव तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ सर्वभिन्नमिति । अनेनात्मनो जीवाद्ब्रह्म एषो भद्रावो
 मम ज्ञातकर्तृत्वादित्यभावावो यदि पुंसो विस्मृतः स्याद्यदि चैषो भद्राव आत्मनो जीवादभिन्न इति पुंसो विस्मृतो विशेषेण स्मृतः
 स्यात्तर्हि तयोरेकस्यास्मरणवस्ततोऽस्मरणाद्देहादेरूपः संसारः स्यात् । जीवाभिन्नमद्भावविशेषस्मरणवतोऽन्यस्य मृतोर्भूतिरूपतमः
 प्राप्तिर्भवेदिति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीकण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ६-१६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एषामनुद्येयपदान्ब्रजेति श्लोके एषां पूर्वोक्तपद्मयोन्यादीनामनुच्येयं पदान्ब्रजुषुम् हरस्येति रुद्रस्य चतुर्ध-
 खादिऽन्वेषपदत्वमुच्यते । ततु प्रमाणबाधितमित्यतोऽप्यसिताव्याहारेण स्वयं तद्व्याचष्टे ॥ एषामिति । तद्वराणां रुद्रद्वराणां ।
 अनेन एषां पद्मयोन्यादीनां पक्षे सिद्धाति रुद्रद्वराणां नीचानामनुसंधेयपदत्वमुक्तो हरस्तान् सूरान् परिभूय पराभाव्य यो क्षत्र
 बंधुस्तं हरं हि यस्मात्प्रभास्ति तस्मादयं दंष्ट्र इति भागवतवाक्यं व्याख्यातं भवति । नन्वेवं कुतो व्याख्यायते पद्मयोन्याद्यनु-

संशयपदत्वमे किं स्यादिति चेत् । अस्वार्थस्य ममाणवधित्वात्तदित्याशयवांस्तत्त्वमात्रं पठति ॥ विच्छिन्निति । समस्त मयमेति
 क्षुद्रात्पाणवीन्द्रा इति प्रथमा द्वितीयार्थे । तद्वारान् रमात्तरस्वतीभारतीसौमिणीः क्रुते ध्येयः । अन्यैरिति शेषः । एषा हरिविरचि
 म्राणानां । व्यायन्तरः क्वचिदपि रसां तथा सदराविरचियाणौ स्वतंत्रतया न आशयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ न चास्य काञ्चिद्व्ययित
 इति श्लोके सर्वत्र समस्येति हरेः समस्तबुध्यते । तच्च स्वभक्तदेशिणोरेकप्रकारफलदत्वमिति प्रोक्तिर्भवति । ता ममाणनैव परिहरति
 ॥ सेवेति । सेवयोरुपपदस्य । कठारादिषूपसंख्यानात् कठाराः क्रमधारय इति व्याकरणशब्देण सेवयोर्येत्यत्र योग्येति विशेष
 पस्य परनिपातः । योऽप्य वा सा सेवा च तस्या अतिरेकेणाभावेन । योग्यसेवां विनैति यावत् । अपराधातिरेकेण । योग्यापराधं
 विनैति यावत् । अन्यस्यापराधिनो न दास्यति । फलमिति शेषः । अनेन तत्त्वार्थसेवाभाषाशुल्कारेण तस्य तस्य फलदत्वाद्-
 शोक्तं हरेः समत्वमित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥ देहिनां देहसंयोगादित्यादि श्लोके स्मरकल्पिता भिदाभेदे इवेत्थलीलया इह
 संसारस्वस्थार्यां देहसंयोगनिमित्ताद्देहिनां देहवतां सुखदुःखादिद्वन्द्वान्विषयककृत्तान्मज्ञानकल्पितानि तथा पुंसोऽप्यभेदोऽर्थात्परमार्थ
 भूत्वाद्ब्रह्मणो भेदश्च । तथाऽऽत्मानि जतिं गुणदोषविकल्पध्याविषयकृत इति सुखदुःखादिसर्वेष्वपेक्षस्य मिथ्यात्वबुध्यत इत्यन्यथा
 भवतीतिनिस्तासाम् ममाणनैव तत्त्वस्यार्थमाह ॥ यच्चन्द्रगवतेत्यादिना । यतः कारणान्द्रागवता यस्य गद्यस्तुस्वरादिकं क्लृप्तं संक
 लितं तस्य तत्तदेव नियतं भवेत् । अतः कारणदत्तो हरेर्न्येषा सकामाद्यो वरः शाश्व य वा चान्येषा भेदकृतिः भेदस्य कृतिरप
 चिर्यस्या गुणदोषप्रकटितायाः सा तथा भेदेष्टुगुणदोषप्रकटिता च माणात् । आहुं व्याप्ताविति यातोः प्रकृषेणात्तात् । अन्येवतर्क्या-
 स्तत्त्वतः स्वातंत्र्यात्स्वशब्दचायादरेरेव भवति न त्वन्येषा तत्र स्वातंत्र्यमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तत्वेनोक्तस्य देवत्वमकल्पितमिति
 भाषणवत्त्वात्स्वस्यार्थमाह ॥ चास्मेनेति । स्वमेषु दर्शनं हरेरेव भवतीति शेषः । अस्य वाक्यस्य तथैत्यन्याहृत्यात्ताऽन्येषा वरः शाप

इत्यादिपूर्ववाक्येनान्वयो द्रष्टव्यः । यस्मादेवं सर्वेषां जहाजडानां भगवद्दशता तस्मात्तदेव भागवदाख्यं ब्रह्मैव ज्ञेयमुपास्यमित्यर्थः ।
 अनेन शिखरे गजतुरगादिभेदो यथा स्वभकल्पिता स्वप्ने इरीच्छया कल्पितोत्पादिता तथैव संसारे देहिना देहयोगादेहे सम्यग्यो
 गादहंभेदेति संबंधाज्जातानि सुखदुःखजन्यमृत्तिकापात्रप्रहरूपणि ङ्ङान्यपीश्वरलीलयेश्वरक्रीडात्मकेच्छयेव क्लृप्तानि तथाऽविवेक
 कृतो जीवेश्वरस्वरूपविषयविवेकज्ञानाभावेन कुतोऽर्थभेदोऽर्थस्यजीवस्य भेदो येन गुणदोषविकल्पेन स तथा । जीवभेदेतुः पुंसः
 पुरुषस्यात्सनि मनसि विद्यमानो गुणदोषविकल्पश्च गुणदोषयोर्विशेषेण स्वातंत्र्येण कल्प्यः कल्पकत्वं कर्तृत्वाभिमानश्चेश्वरलीलयेव
 भवतीति भागवतश्लोकद्वयं व्याख्यातं भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति भागवतो देव्या इति श्लोके भागवतत्रिंशत्केतुर्देव्या
 उवाचाः प्रतिश्रुत्सुमलतमोऽतिश्रयेन समर्थ इति चित्रकोटरमायाः सकाशादधिकशक्तिमत्सुच्यते । तत्र मयाणवाशितमित्यतस्तदाक्यं
 स्वयमपृच्छ ममाणैव तदभिमतार्थमाह ॥ प्रतिशान्तुमिति । अपि यद्यप्यशक्ता देवा अन्ये शक्तानां देवानां शपादिषु सुदं
 शक्तास्तथाऽपि शक्तिमत्सु शकैर्विहिताः शपाद्या अत्यल्पा अत्यल्पा अत्यल्पफलाश्रालपाकालाश्च भवति । अतो न सम्यक् प्रभवति । यत्नेन
 यत्नेनैव तु विशेषणोत्तमरूपेर्हिष्ठं निराकर्तुं शक्याश्चात्र संशयो नास्तीत्यर्थः । यद्युत्तमाः शायनिराकरणे शक्तास्तर्हि कुतो नीचशाप
 शृण्वतीत्यत आह ॥ उत्तमेष्विति । तदनुग्रहं तेषां स्वोत्तमानामनुग्रहमंतरा विना निःशेषेण निर्हंतार इत्यन्वयः । तथाऽप्यशक्तै-
 र्विहिता इति सर्वशक्तविषयवचनेनैव यच्छक्तविष्यदिश्रक्तविहितशापस्यात्यल्पफलत्वादिकं मातृं तत्स्वयमेव परिहरति ॥ सदा
 रयोरिति । वरश्चापादय इत्यत्रादिपदेनानीर्वचनं श्राहं । तदन्येन विष्यदिभ्योऽन्येन कृता अखिलाः खिलरहिताः सर्वसम्पत्ता
 इत्यर्थः । नतु विष्यदिषु पारलौकिकशापादेर्निष्फलत्वेऽप्यैहिकशापादेः सफलत्वं स्यादित्यत आह ॥ न चेति । एषां विष्य-
 दीनामवातरा अर्थाहिका अपि शापाः कुत्राचिच्छुचिदपि देवेभ्यः काले च न भवति । तेनैव सफला भवतीत्यर्थः । एवमुत्तमेष्वप्यम-

कुम्भपादिसिद्धिमुक्त्वेदानीमप्येषूपमकृतवरादिसिद्धिमाह ॥ वरा इत्यादिना । यथोदितमितिपदं सर्वत्र संबध्यते । विष्णोः सकाशादिति या वराः यथोदितं येन प्रकारेणोदितस्तद्वदित्वा भेदोनादितास्तथैव संपूर्णफलदाः स्युः । व्यत्ययोऽतिशयकुस्तनभेदे-
ष्विति महात्म्यकरणसूत्रादुदितमित्यत्र भेदार्यको लिंगवचनव्यत्ययो ज्ञेयः । विष्णोः श्रियश्च सकाशाद्ब्रह्मणो वरास्तथा विष्णोः श्रियः ब्रह्मणश्च सकाशाच्छेषोर्देवराश्च यथोदितं संपूर्णफलदाः । एवं यथाक्रमं तु क्रमननिक्रम्यैवोत्पैरयमानां दत्ता वराः प्राप्यश्च यथोदितं संपूर्णफलदा नात्र कार्या विचारणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीप्पण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ६-१७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ त्वं सर्वयज्ञेति श्लोके इयमित्येवं क्रियेत्यन्वयेनेत्याक्रियान्नन्दयोः परस्परनिरपेक्षार्थवाचकत्वं मतीयते । तां मतीति निराकरोति ॥ इत्येति । इत्या पूजाक्रियेत्यर्थः । अनेन पूज्यत्वविशेषेणानापूज्यक्रियां निवारयति । तथा बलस्यार्थतर्पामित्वात् । अत्र त्वं सर्वयज्ञ इत्यादिसामानाधिकरण्यात्स्या लक्ष्मीनारायणयोर्जडयज्ञार्थैक्यत्रातिर्भवति । तथा विष्णोर्वैश्याभियानित्वत्रातिश्च भवति । अतस्तां भगवन्तैव परिहरति ॥ अंतर्गामीत्यादिना । तुर्विशेषे । यज्ञादेरित्यादि-
पदेन मागवतोक्तव्यंजकान्तरययतानां ग्रहणं । इत्यादित्यादिपदेन मागवतोक्तगुणव्यक्त्यादिनाप्ररूपतानां ग्रहणं । ततोऽ-
तर्पामित्वादेव विष्णुर्न केवलं यज्ञादेरेवातर्पयन्पि तु श्रियश्चांतर्गामी । विष्णोस्तु स्वापि कुतश्चन कश्चिदपि नांतर्गाम्यस्तीत्यर्थः । अंतर्गामी श्रियश्चापीत्यनेन त्वमित्थं लक्ष्मीश्च लक्ष्यंतर्गामी चेति मागवतस्यक्रियेयमिति द्वितियिंशद्व्यस्यार्थ उक्तो भवति । तेन तस्यैव व्यर्थशंका निरस्ता भवति ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवततात्पर्यटीप्पण्यांकोनविंशोऽध्यायः ॥ ६-१९ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीभद्रार्कदीर्घमगतत्वादाचार्यविरचितश्रीभद्रागवततात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां श्लेषिन्यां छलारिनारायणचार्य-
विरचितायां षष्ठः स्कंधः समाप्तः ॥ ६ ॥ छ ॥ श्रीब्रह्मण्यापार्षणस्तु ॥ छ ॥ छ ॥